

Acta Universitatis Lodziensis

folia archaeo logica

redakcja

Anna Marciniak-Kajzer
Olgiert Ławrynowicz
Magdalena Majorek

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

COPE
Member since 2019
-3614484

37
2022

Acta Universitatis Lodziensis. **Foila Archaeologica** 37 (2022)

Redakcja / Editorial board

Redaktor naczelny / Editor-in-chief
prof. dr hab. Anna Marciniak-Kajzer, Poland

Sekretarz redakcji / Journal secretary
dr Jolanta Dybała

Zespół redakcyjny / Editorial board
prof. dr hab. Lucyna Domańska
dr hab. Radosław Janiak, prof. uŁ
dr hab. Marek OŁędzki, prof. uŁ
dr. hist. Ieva Ose, University of Latvia
dr hab. Janusz Pietrzak, prof. uŁ
dr hab. Jan Schuster, prof. uŁ
dr hab. Piotr Strzyż, prof. uŁ
prof. James Symonds, University of Amsterdam

Rada Programowa / Scientific council
prof. Eduard Droberjar, Katedra Archeologie, University of Trnava, The Slovak Republic
prof. Ole Grøn, Norwegian Maritime Museum, Oslo, Norway
dr hab. Małgorzata Grupa, prof. UMK, Instytut Archeologii, Poland
prof. dr hab. Sławomir Kadrow, Instytut Archeologii i Etnologii PAN
prof. dr hab. Stanisław Kołodziejcki, Poland
dr hab. Seweryn Rzepecki, prof. uŁ, Poland
prof. Lee Yung-jo, Institute of Korean Prehistory, Cheongju City, South Korea

Redakcja zeszytu / Issue editors
Anna Marciniak-Kajzer, Olgierd Ławrynowicz, Magdalena Majorek

Redaktor inicjujący / Initiating editor
Katarzyna Smyczek

Projekt okładki i layoutu, skład / Cover and layout design, typesetting
Joanna Apanowicz

Adiustacja językowa / Language adjustment
Jolanta Dybała

Korekta techniczna / Technical correction
Elżbieta Rzymkowska

Publikacja recenzowana w systemie double-blind review

© Copyright by Authors, Lodz 2022

© Copyright for this edition by University of Lodz, Lodz 2022

ISSN 0208-6034
e-ISSN 2449-8300

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie 1. w.10985.23.0.z
Ark. druk. 23,25

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

artykuły

- Jan Hasil, René Kyselý, Daniel Pilař — The Rediscovery of a Labour Camp
on the Construction Site of the Stalin Monument in Prague 7
- Joanna Dąbal — The History of the Muscate Family's Mansion
at 5 Dominikswall Street in Gdańsk 31
- Wojciech Tabaszewski, Marta Wardas-Lasoń — Results of Archaeological
Rescue Excavations at the Site of the Former German Forced Labour Camp
KL Jawischowitz, Oświęcim District 51
- Olgierd Ławrynowicz, Aleksandra Krupa-Ławrynowicz,
Julia Sowińska-Heim, Krzysztof Latocha, Artur Ossowski, Anna Gręzak
The Former Gestapo Headquarters and the Provincial Office of Public
Security in Anstadt Avenue in Łódź Interdisciplinary Site Research 89
- Magdalena Majorek, Sebastian Latocha, Irena Podolska-Rutkowska,
Anna Olczyk, Ida Sidorczuk — Covered with Writing... – Products
on a Paper Base From the Archaeological Research at the Former Gestapo
Headquarters in Anstadt Avenue in Łódź 125
- Angelika Bachanek — The Relics of the Great War in the Foreground
of the Dęblin Fortress as a Basis for the Creation of the Cultural
Heritage of the Region 149
- Anna Majewska — The Morphology of Cemeteries of Abandoned Villages
in the Polish Part of Former East Prussia: Boundaries and Spatial Forms
of Burial Grounds 175
- Piotr Wawrzyniak, Paweł Banaszak, Marcin Krzepkowski
Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1 we Wronkach,
pow. szamotulski, woj. wielkopolskie. Przyczynek do historii miasta 193

Sebastian Siembora — Nowożytny naczynia szklane z działki z domniemaną karczmą miejską przy rynku w Radomiu	211
Barbara Gałka, Małgorzata Grupa, Tomasz Kozłowski — Reconstruction of a Wreath and a Flower Bunch Excavated in the Northern Crypt of St Nicolas Church in Gniew	253
Anna Marciniak-Kajzer — Not for the Poor. The <i>Biblia Pauperum</i> on Medieval and Renaissance Tiled Stoves in Poland	271
Radosław Zdaniewicz — New Finds Offering Insights into the Knight's Manor in Chechło, Upper Silesia	285

sprawozdania

Radosław Janiak, Paweł Zawilski — Badania ratownicze na stanowisku Szczukocice 4 (AZP 78–53/71), gm. Gorzkowice, woj. łódzkie, przeprowadzone w latach 1997–1999	305
Krzysztof Wiliński — Cmentarz przy kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w przestrzeni miasta Zgierza	337

recenzje

Mateusz Jezuit — <i>Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie</i> Anna I. Zalewska (red.)	355
---	------------

artykuły

Jan Hasil <https://orcid.org/0000-0002-4643-8767>**René Kyselý** <https://orcid.org/0000-0002-0788-7287>**Daniel Pilař** <https://orcid.org/0000-0003-2419-0139>

The Rediscovery of a Labour Camp on the Construction Site of the Stalin Monument in Prague

Znovuobjevení pracovního tábora
na staveništi pražského Stalinova pomníku

Abstract: The rediscovery of a labour camp on the construction site of the Stalin Monument in Prague in spring 2021 was the result of a construction project of the Municipality of Prague. Until then, the existence of this specific site had not been reflected neither in the historical memory of the place nor in the literature devoted to the monstrous monument (dismantled in 1962), which was both a superb work of art and engineering and the most significant material manifestation of the cult of Stalin's personality

outside the USSR. The discovered remains of the camp's modest, purely purpose-built buildings, as well as the artifacts and ecofacts that illustrate the living conditions of its inhabitants, contrast sharply with the costly, expressive, and landscape-dominating monument. The results of the archaeological research make a distinctive contribution to the contemporary debate on the nature of the Stalinist regime in Czechoslovakia, as they thematise the bloodless yet pervasive aspect of the regime's repressiveness.

Keywords: archaeology, Stalinism, personality cult, forced labour, Czechoslovakia

Introduction: the story of the monster

[...] Was it without his knowledge that Stalin monuments were erected in the whole country – these “memorials to the living”? It is a fact that Stalin himself had signed on July 2, 1951 a resolution of the USSR Council of Ministers concerning the erection on the Volga-Don Canal of an impressive monument to Stalin;

on September 4 of the same year he issued an order making 33 tons of copper available for the construction of this impressive monument.

Anyone who has visited the Stalingrad area must have seen the huge statue which is being built there, and that on a site which hardly any people frequent. Huge sums were spent to build it at a time when people of this area had lived since the war in huts. Consider, yourself, was Stalin right when he wrote in his biography that “... he did not allow in himself ... even a shadow of conceit, pride, or self-adoration”? [...].

N.S. Khrushchev in the so called Secret Speech to the XXth Congress of the Communist Party of the Soviet Union, 15 February 1956¹.

Fig. 1. J.V. Vuchetich (1908–1974), monuments on Volga – (a) Don Channel (1952), dedicated to Stalin, dismantled 1960 and (b) Lenin (source: <https://volgavolgavolga.tumblr.com/> [27 IX 2022]).

The development of specific architectural forms, the invasive treatment of cultural and settlement landscapes, and the control of public space by totalitarian regimes is now a well-developed topic in those disciplines that deal with the past from

¹ *Nikita Khrushchev...* 1957: 56.

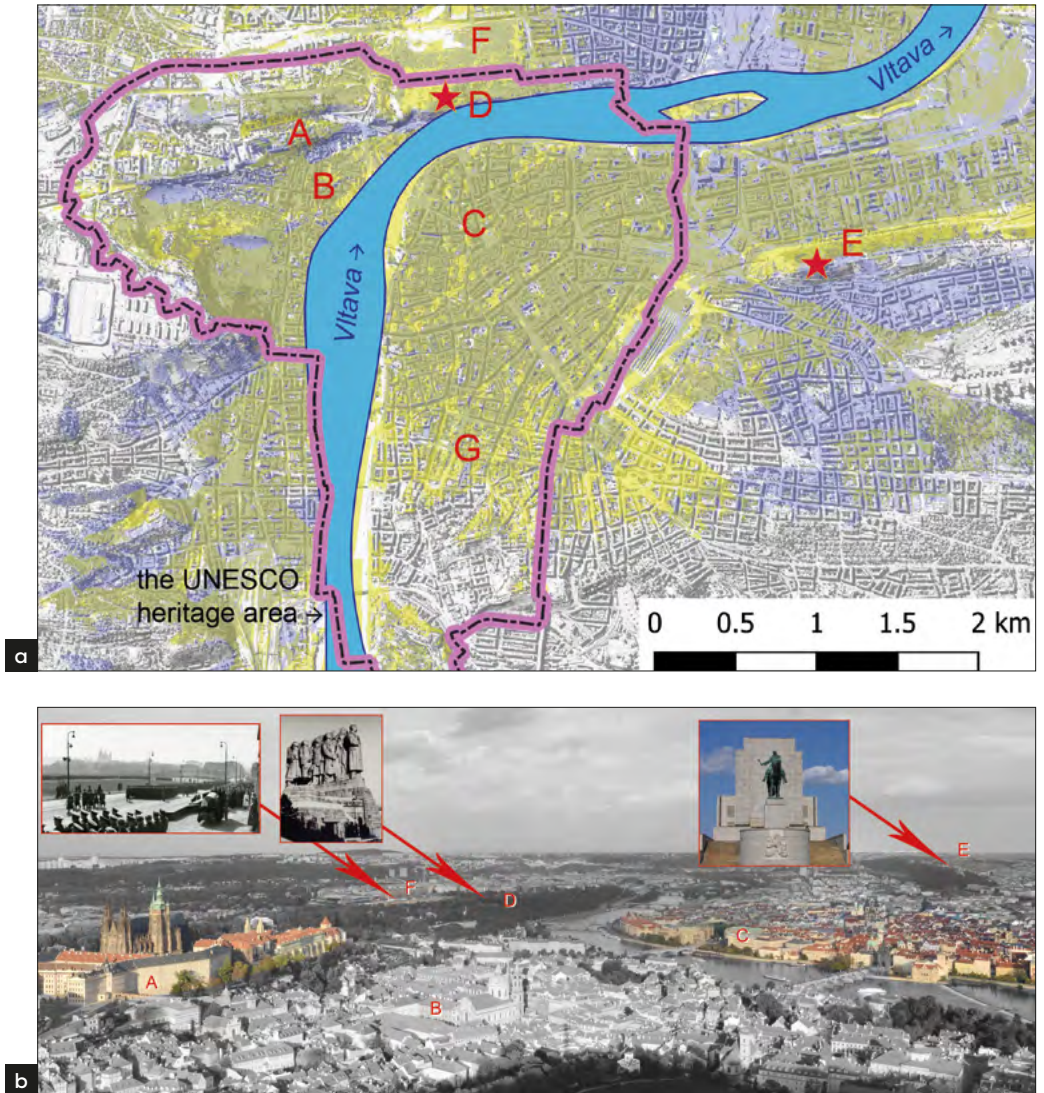

Fig. 2. “Cultic sites” of Stalinism above the city landscape of Prague: (a) the area of visibility of the Stalin monument on the slope of Letná (yellow) and of the National Memorial on the hill of Vítkov (= Gottwald Mausoleum, blue). Source: State Administration of Land Surveying and Cadastre; (b) panoramic view of the city centre of Prague from the hill of Petřín (photograph by Z. Kačerová, compiled by J. Hasil).

A – Prague Castle; B – Lesser Town of Prague; C – Old Town of Prague; D – Monument of Stalin; E – National Memorial on the hill of Vítkov (= Gottwald Mausoleum); F – plain of Letná; G – New Town of Prague.

a structural and spatial perspective². They create a set of significant signs indicating deep social crises that complement narrative-oriented humanities (historiography, historical sociology, political science) and non-academic discourses (journalism, literature, audiovision) in their understanding of fundamental issues of recent historical periods. Indeed, in the first comprehensive description of the crimes of Stalinism by Stalin's accomplice N.S. Khrushchev, there is a short but suggestive fragment noting this aspect of the so-called *personality cult*. In his criticism, Khrushchev used the example of the larger-than-life Stalin monument at the entrance to the Volga-Don canal (Ptichnikova, Antyufeev 2018) by the regime sculptor J.V. Vuchetich, built in 1952 and dismantled in the late 1950s and early 1960s (Fig. 1a; in fact, it was a concept for a pair of monuments to J.V. Stalin and V.I. Lenin, whose statue still exists – Fig. 1b), but comparable monstrous projects were also created in Soviet satellite states, such as Czechoslovakia.

The reception of Soviet forms of monumental and expressive architecture in Stalinist Czechoslovakia was most intensely manifested in Prague, the capital city, where a pair of crucial, nearly “sacral” objects are known, both of which occupied dominant places in the cityscape (Fig. 2), and both of which represented important political assignments. On the right bank of the Vltava river, the construction of the National Memorial on the Hill of Vítkov, originally dedicated to the first (anti-Habsburg) resistance during WWI, was completed after 1948. It included not only a larger-than-life monument of Jan Žižka of Trocnov, a key figure of the Hussite movement, to whose social reforms and military traditions the Stalinist regime in Czechoslovakia was referring to intensely³, but also a mausoleum. It was originally dedicated to important figures of the anti-Habsburg movement, however, the urns of prominent socialists and communists were deposited here. The most important person buried there on 5th December 1953 (and that in the form of the embalmed body!) was Klement Gottwald (1896–1953), a prominent Czechoslovak Stalinist and leader of the communist exile during WWII and the February 1948 coup, from June 1948 until his death the “first blue-collar” president of the state. For the presentation and maintenance of the mummy, a glass sarcophagus with an

2 For instance and illustration, from the perspective of historical geography *Geographies of the Holocaust...* 2014, from the perspective of archaeology *Archaeologies of Totalitarianism...* 2021, from the perspective of settlement development and spatial planning van Pelt, Dwork 2000.

3 The author of Žižka's equestrian statue was Bohumil Kafka (1878–1942), who completed it in the form of a plaster model shortly before his death at the time of the Nazi occupation, when the monument naturally could not be realized. It was thus cast and erected in a completely different socio-political context than that in which it was created. On the personality of Jan Žižka of Trocnov, see Čornej 2019, on his later reception, especially 596–607, on the monument Szczzygieł 2020: 106–109.

Fig. 3. (a) Sarcophagus with the mummy of K. Gottwald in the National Memorial on Vítkov Hill. Source: National Archive of the Czech Republic, fund Communist Party of Czechoslovakia – Central Committee (1945–1989), album Klement Gottwald II; (b) O. Švec (1892–1955), the Memorial of Stalin, shortly after its public inauguration on 1. May 1955 (source: Wikipedia Commons).

electrically extendable catafalque, a laboratory and an air-conditioning system was built in a record time of seven months (March–October 1953, Fig. 3a) following the recommendations of the Soviet experts who had cared for the body of V.I. Lenin and, at that time, J.V. Stalin too⁴.

A completely new project was the larger-than-life monument of J.V. Stalin by Otakar Švec (1892–1955), which was built 1949–1955 in the Letná park above the left bank of the Vltava River (Fig. 3b)⁵. The design had been selected during a formal state competition, in which the top Czechoslovak artists were more or less obliged to participate. The aim was to look for a monument which could have been an expression of the Czechoslovak people's gratitude for their liberation from Nazism and a gift for Stalin's 75th birthday. The victorious project involved a sculpture of a group of nine figures showing Stalin as the leader of the Soviet

4 On the National Memorial on the Hill of Vítkov see Bartlová 2010, on the mausoleum there esp. Vacín 2012.

5 The search for a new architectural concept of the Letná hillside was one of the most important issues in Prague's urban planning in the first half of the 20th century (Brůhová 2018: 90–108). The history of the Stalin monument is systematically addressed by historian J. Šindelář (2009; 2010; 2019), from the journalist point of view by M. Szczygieł (2006: 71–93; 2020: 283–286) and R. Cainer (2008). There is only a brief and antiquated publication on the personality of the monument's author, written shortly after his death (Wittlich 1959). In terms of various aspects of Prague's (historical) topography, the monument is discussed by Z. Hojda and J. Pokorný (1996: 205–219), L. Jůn (2008: 39–41) and V. Cílek et al. (2008: 239–242). The reception of the Prague monster in the literature has been recently elaborated by H. Píchová (2014).

and Czechoslovak people. Among contemporary people of Prague, it was popularly interpreted as a *queue for meat*, referring, in an ironic way, to the contemporary supply conditions of the state.

However, there was still a long way to go from the winning project to the final realisation. Incorporating the winning design into the Prague landscape meant reconciling not only urban planning but also geoengineering aspects. Jiří Štursa (1910–1995) and Vlasta Štursová (1912–1982) were made responsible for the urban-architectural adjustment of the monument. They designed a several-storey deep plinth embedded in the bedrock of the steep slope above the Vltava River, which placed the statue on the axis of one of the main avenues of Prague's Old Town, which made it sub-dominating on the panorama of Prague Castle. At the same time, the reverse side of the statue, which was designed as a stele with a celebratory inscription, faced the Letná Plain, which was the scene of annual military parades of the Czechoslovak army during the communist regime. The core of the 15.5 m high sculpture and its huge base, which was due to its ground plan referred to even in official documents as a *pentagon* (sic!), was made of reinforced concrete and covered with granite sculptural blocks and granite tiles. The construction documentation of the monument counted over 5 running metres of paperwork, including more than 2,500 numbered plans. The preserved materials showed that some special sealants and insulating materials were specially developed for this complex engineering work⁶.

Although the foundation stone of the monument was laid in December 1949, the construction work itself did not begin until early 1952. Stalin did not live to see his 75th birthday and the completion date was subsequently postponed several times. It was only after dusk on 1 May 1955, just nine months before Khrushchev's unmasking of Stalin's personality cult, that the monument could be ceremonially illuminated for the first time in the presence of the top officials of the Czechoslovak regime. The author of the statue was not among the guests at this inauguration: O. Švec committed suicide a few weeks before this date for personal reasons.

With the gradual liberalisation in the USSR and Czechoslovakia in the early 1960s, the presence of the exalted monuments of the Stalinist era over Prague started to be unbearable for the society and even the regime, especially as the Gottwald Mausoleum and the Stalin Monument were increasingly becoming the subject of sharp popular humour. The leadership of the Czechoslovak Communist Party began to discuss the removal of these inconvenient symbols at the time of the XXII. Congress of the Communist Party of the Soviet Union, where it

⁶ This extraordinary voluminous construction file is deposited in the Construction Archive of the Prague 7 district.

was decided to remove Stalin's body from the Moscow mausoleum on 1 November 1961 (Vacín 2012: 106–108). A similar decision was made in Prague in the spring of the following year. The mortal body of Gottwald was cremated and his urn was returned to the National Memorial on 9 October, where it remained as one of many until the fall of the communist regime in Czechoslovakia. The granite body of J.V. Stalin was destroyed by a pair of explosions in the following weeks, on 19 and 28 October 1962 (Šindelář 2009: 190–191). Nevertheless, an archaeological structure *par excellence* still remains in Prague. The stairs leading to “nowhere” and the pedestal bearing “nothing”. Currently this place, overburdened with symbolism and meaning, even sixty years after the demolition of Stalin's monument, can only be used for various, mostly ironic happenings...⁷

Labour camp: Stalin and the others

One of the symptoms of the deep crisis in society that Europe was going through in the 1930s and 1950s was the internment of a large part of the population in camps of various nature, which was accompanied by the economic exploitation of the internees, mainly in the form of forced labour⁸. All of this played a significant role in the war economy, the post-war reconstruction economy and the centrally planned, quasi-war economy of the Eastern states during the Cold War. Almost every strategic mining or production plant, as well as infrastructure constructions in Nazi or Stalinist times, depended on forced labour⁹.

The monument to J.V. Stalin in Letná Park in Prague is no exception to this rule. Its construction site included a set of buildings that can be characterised as a labour camp (Fig. 4; 5). The discovery of the camp was made in connection with

7 Since 1991, the kinetic sculpture The Prague Metronome by Vratislav Novák (1942–2014) has been installed here as a “permanent” temporary art exhibition.

8 The statement that the camp is not only a mechanism of direct persecution, but an instrument of wider social experimentation and engineering, relates back to the analysis of totalitarianism by H. Arendt (1985: 305–482). In terms of studies of (historical) materiality, the HERA project *Accessing Campscapes* has demonstrated the variability of this phenomenon (<https://www.campscapes.org/> [27 IX 2022]).

9 In Stalinist Czechoslovakia, for example, each of the power ministries operated its own system of forced labour. Thus, politically unreliable conscripts of the Czechoslovak People's Army served in the so-called (Auxiliary) Technical Battalions (for a Czechoslovak – Polish – Hungarian comparison, see Bílek 1997), the Ministry of the Internal Affairs set up Forced Labour Camps (Borák, Janák 1996), and the Ministry of Justice naturally used convicted criminal, retributive and political offenders, characteristically for uranium mining and processing for the needs of the USSR (Bártík 2018; Bauer 2019). Although these camps were ideologically covered by the Marxist notion of the humanizing and educational role of labour, they were primarily economically profitable activities.

Fig. 4. Vertical photographs of the Letná area: (a) 1949; (b) 1953 (the red arrow marks the labor camp); (c) 1957 (source: The Military Geographical and Hydrometeorological Office of the Czech Republic).

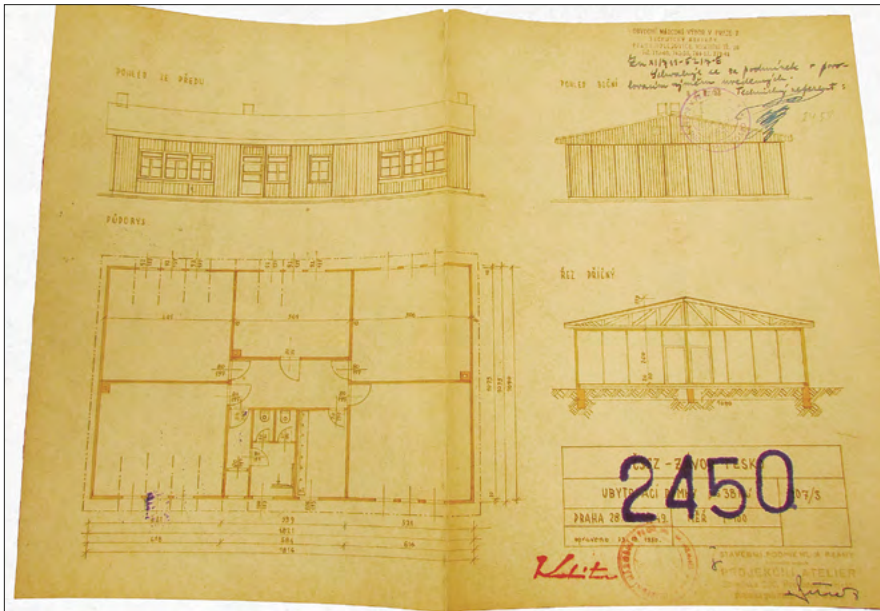

Fig. 5. Example of plan documentation of a standardized dwelling barrack (source: Construction Archive of the Prague 7 district).

rescue excavations in the spring of 2021, related to the construction of a recreational water reservoir. The primary objective of the excavations was to search for relics of the auxiliary field fortifications added to the Prague Baroque bastion fortification. It began to be systematically built after the Thirty Years' War and was completed during the reign of Emperor Charles VI, but the Austrian Succession Wars (1740–1748) showed its weaknesses¹⁰. The most critical of these was the steep slope of Letná above the left bank of the Vltava, where artillery batteries could be placed to bombard the New Town of Prague on the opposite bank from there, as the King of Prussia Friedrich II the Great did in September 1744. In each subsequent war conflagration, when Bohemia threatened to become the scene of war operations (the Seven Years' War: 1757, the Fifth Coalition War: 1809, the Sixth Coalition War: 1812–1814, and most recently in the Revolution of 1848), the edges of Letná were occupied by artillery placed in temporary fortifications. Unfortunately, the remains of those structures were not been uncovered by our excavation, because they obviously disappeared completely after 1859, as the grounds were bought by the Prague Municipality, which reconstructed the whole area into city park.

¹⁰ On the sieges of the Prague bastion fortress in the 18th century see Kupka 2008, esp. 242–338.

Archaeological research in the spring of 2021 could (thus, for the first time in a Prague UNESCO World Heritage Site) focus on issues related to the archaeology of the dark 20th century.

While the artistic values, urban planning context and political aspects of the construction and further destruction of the monument to J.V. Stalin on Letná is a well-known topic among Czech scholarly and journalistic texts, the practical issues of its construction – and thus the existence of the labour camp – have never been answered or even opened. The camp itself was rediscovered only during an archival survey of all available sources for the development of the area of interest of the planned rescue research, including vertical aerial photographs and subsequently the project documentation of the monument. On the basis of these documents, it was possible to get an impression of the very simple, inexpensive and temporary character of the buildings and the layout of the roads and surrounding areas, the function of the individual buildings (see Fig. 6), corresponding to the barracks lifestyle of a manually working community, as well as their mutual spatial relationships i.e.: the perimeter development, the retained expansion area in the north-west corner of the site, orientation to the strategic construction site. The hypothesis that the Letná building complex originated as a labour camp was thus expressed purely because of its formal characteristics.

Except for a single marginal note within the construction documentation – *residential area of (military?) work unit* – there is no direct written record of the labour camp's operation at this time. Indirect published references to inadequate accommodation for skilled labourers from the advanced construction phase could relate to this compound. Due to the obligation to conclude the field documentation in the obligatory form of a finding report, no systematic approach could be taken to the collection of memories of witnesses or contemporary photographs. However, it will be possible to formulate a number of hypotheses for future research steps (mainly in relation to the identification of the communities housed there, their living conditions or standard of supply), based on knowledge of their material level as established by the rescue excavation. This opens up a unique opportunity for archaeology to restore a proper place in our view of the past to “the others” – the nameless workers¹¹ who remained literally in Stalin's shadow.

11 The identification of these communities and the individuals of which they were composed is a future task for historical research. At the moment, the fates of two men who, for reasons of political persecution, worked on the construction of the memorial are known and may have been among the involuntary inhabitants of the camp: JUDr. Jan Decker was a law student who joined the anti-Nazi and anti-communist resistance. After his unmasking, he was banned from his studies and, after serving in the military labour units, had to accept manual labour, including on the Stalin monument (<https://www.pametnaroda.cz/cs/decker-jan-1928> [27 IX 2022]). JUDr. Jiří Dohnal was an established Prague attorney

Results of field research

Archaeological features

The archaeological features can be associated with individual buildings, whose basic parameters such as location, dimensions, construction and function were known from the archival studies. However, there are not any records of the infrastructure or fencing. The area of the excavation strictly respected the extent of the earthworks for the future water reservoir. Thus, the western part of the camp area was investigated, specifically the three dwelling barracks built according to a unified project, the building of the camp kitchen (the attached dining hall tract was already located outside the investigated area), as well as a pair of sewer inspection shafts and a well in the northwest corner of the camp (Fig. 6). The state

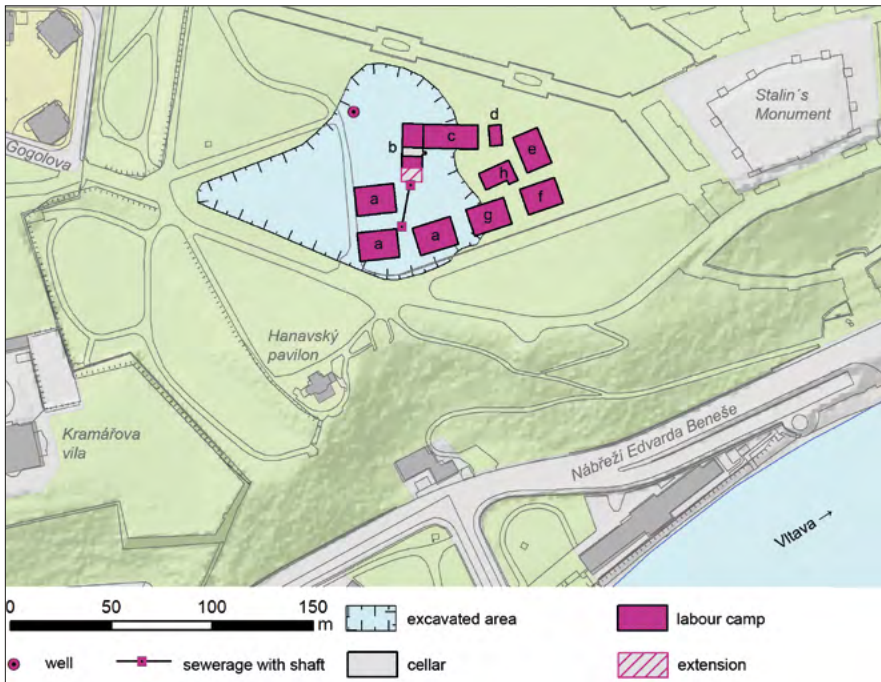

Fig. 6. Plan of the labor camp at the construction site: a – dwelling barrack; b – kitchen with annex and basement; c – dining hall; d – power station; e – administrative building; f – locksmith's workshop and forge; g – cloakroom; h – washroom (source: State Administration of Land Surveying and Cadastre).

who decided to emigrate shortly after February 1948. His escape was unsuccessful and after a stay in custody he had to accept manual labour as a form of forced social rehabilitation (according to the testimony of his son RNDr. J. Sehnal, a leading Czech geophysician).

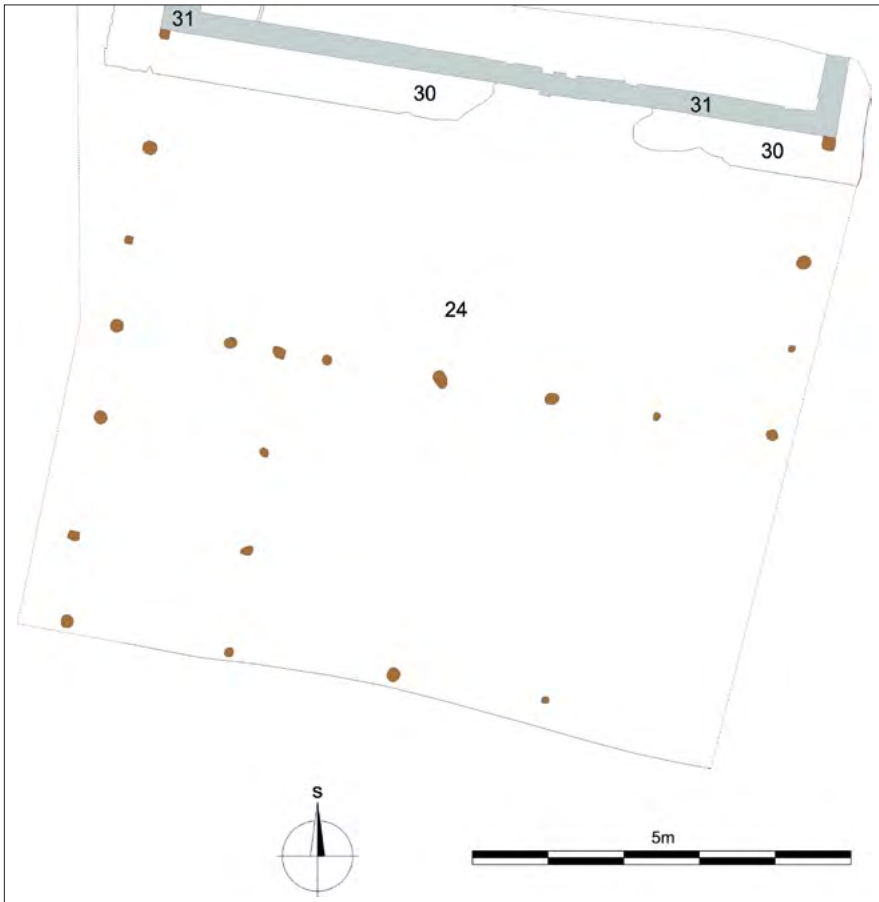

Fig. 9. Ground plan of the wooden extension of the camp kitchen, attached to the south wall (layer 30) and passing through the original concrete threshing floor (layer 30).

of preservation of the above-ground structures can be characterized as very poor, because after the camp's closure in the summer of 1954, it was apparently cleared out in a controlled manner, some reusable parts of the buildings were probably dismantled¹² and the rest of the camp was dredged in-depth, using heavy machinery. Immediately after the demolition of the camp, its remains were covered with several metres of backfill on which the park area around the monument was set, which was completed by the inauguration date of 1 May 1955. The embankment

¹² Based on an unconfirmed hypothesis, they may have been donated to the Prague Zoo, where they were used to build the first giraffe barn in Czechoslovakia.

Fig. 10. Revision shaft at the camp sewerage close to the kitchen building: (a) temporary covering of the shaft with secondary used beams that were poured with a thin cement mixture, which is already removed on the field photograph (photograph by D. Pilař); (b) plan and southern profile of the shaft.

was also a deposition place for various construction waste from the surrounding area, which contained debris of buildings from the period from the 17th to the 20th century. Finds from layers above the demolition horizon are thus practically worthless in terms of archaeological interpretation.

The two dwelling barracks on the western part of the camp were demolished down to the level of the foundations, so their position was only known from the contamination of the subsoil with tar-cork waterproofing. Thus, only the pipes and the foundations of the chimneys remained below the foundation level, proving that the buildings were constructed according to the preserved plans (Fig. 7). Only 30% of the third dwelling house on the south side could be excavated. Here, the concrete floors of the washroom and urinal, and the dry-laid brick substructure of the wooden walls have been preserved. Even based on these few remains, differences from the original plan could be noted: in particular, it can be stated that the foundations were made even more modestly than originally designed, and that the inhabitants of the house decided to deal with the basic design

flaw – the absence of heating in the washroom and toilet area. This was evidenced by the pile of coal deposited just in the urinal. All three residential buildings were built according to the same project, but the contemporary vertical aerial photographs show the use of different roofing materials (Fig. 4b); therefore, partial modifications of the project or later reconstructions cannot be excluded, which, due to the state of preservation, are missing in the archaeological record.

The camp kitchen building (which was founded on foundations) and especially its basement part were slightly better preserved. Here, too, a low level of construction standard can be observed (unconnected corners of the cellar wall – Fig. 8f). Also here during the use of this structure, a significant modification was made to the warming and heating of the building. A columnar wooden extension was added in front of the southern facade serving as a coal store – Fig. 9. In the case of the camp kitchen, we can speak of its consequent clearance. The brick construction could not have been dismantled and taken away and there some remains of the roofing and the brick chimney were preserved, even though the building was demolished with the use of heavy machinery (Fig. 8 c and d).

Regarding the infrastructure remains, it is necessary to mention the components of the overhead and underground power lines, but these were relocated during the demolition and its course cannot be reconstructed. On the other hand, the backbone of the sewerage system, visible in the GPR data, is well locatable, and was revealed in the field by a pair of inspection shafts (Fig. 10). In the case of the northern one, an improvised repair of the destroyed cast-iron capping (its remains were found at the bottom of the shaft) with a layer of secondarily used beams poured with thin concrete was demonstrated. The site also included a well in the north-west corner, which reaches a depth of 7 m. It can be connected to the camp due to the use of identical bricks as in the other buildings; unfortunately, the mechanism of pumping and possible water distribution has not survived. Available archaeological records also didn't allow us to answer the very important question regarding the fencing of the whole area.

Archaeological finds

Although a significant number of finds and ecofacts were recovered during the rescue excavation, only a minority were recovered from contexts that have clearly defined interpretative potential within the archaeological method. Namely, the assemblages of lost objects (from the layer beneath the wooden floor of the dwelling house bedrooms, lost objects from the drainage ditch around the camp kitchen), a collection of one-off, discarded and fire-disposed components of dwelling house furnishings, or a long-discarded assemblage of kitchen discard. Other items come from the demolition and embankment horizons.

Fig. 11. Examples of lost items (photograph by I. Hrušková).

Fig. 12. Dump under the camp kitchen window during the evacuation (photograph by D. Pilař).

A – brick foundation of the north wall of the kitchen; B – concrete threshing floor outside the building; C – concentration of duck remains; D – detail of duck skull, bones, feathers and beer glass *in situ*.

Among the lost objects (Fig. 11), items of little value and minor dimensions (coins, buttons, combs, small fragments of table, container and table glass, small fragments of tableware), and among them there was also a large amount of food waste (small bones from poultry, a peach core). This non-intentional assemblage provides insight into the materiality of daily consumption of the camp's inhabitants, while the presence of female buttons opens up the discussion of the presence

Fig. 13. Beer glasses (a) and plates (b) from the labour camp at Stalin's monument (photograph by I. Hrušková).

of women on the site¹³. The opposite spectrum of finds is represented by an intentionally selected assemblage of table glass and pottery, enamelled vessels and probably furniture, textiles or plastic products, which were found immediately outside the camp boundary in a shallow pit (what is striking about this assemblage is the selection of intact vessels and the exclusion of certain categories of objects,

¹³ The presence of female staff is safely linked to the discovery of damaged jewellery recovered from the kitchen waste dump. Here, however, it cannot be ruled out that this may be evidence of civilian employees and not the internment of women.

Fig. 14. Duck skulls (dorsal view of neurocrania) recovered from the dump under the camp kitchen window (photograph by I. Hrušková).

clearly non-ferrous metal products, whose material represented some value). The feature in which the objects were consistently stacked appears to have been again intentionally created. Its walls showed signs of having been burnt over at high temperature, as did the remains of organic and plastic objects within. These are clearly traces of a one-off event (hypothetically a hygiene measure) that led to the targeted disposal of valuable equipment.

Long-standing habits in the handling of kitchen waste are evidenced by the landfill that was established immediately below the window of the camp kitchen (its apparently long-term existence is itself testimony to the conditions prevailing in the camp – Fig. 12). A considerable amount of table glass and porcelain was recovered here, the fragmentation of which was relatively low (evidence of their immediate deposition *post mortem*). The recurring type spectrum (Fig. 13) points to the central supply of the accommodated communities and thus again to the barracks way of life. The packing glass was found intact or only minimally damaged, suggesting that it was discarded (i.e. thrown through a window into the soft fill of the dump) immediately after the depletion or deterioration of the contained commodity.

A remarkable component of the assemblage is a set of animal bones. The archaeological finds contain common dietary remains, such as fragments of vertebrae of pigs or other mammals. However, alongside this is a striking accumulation of repeated unfragmented or rarely fragmented anatomical elements of the same bird species, the domestic duck, reflecting – same as glass and porcelain finds – immediate deposition post mortem (Fig. 14). The preliminary survey sorted 89 skulls (without beaks), 78 upper beaks, 366 bone elements or fragments from skulls and lower beaks, 142 cervical vertebrae, 3 right and 5 left distal ends of tibiotarsi, 26 right and 22 left tarsometatarsi, 64 ossified tendons and 150 small phalanges, i.e. a total of 945 duck bone finds. Also unusual in an archaeological context is the preservation of soft tissues, specifically the remains of skins and feathers. Interestingly, the remains of feathers inform us about the white colour of the ducks consumed. It should be emphasised that only meatless body parts were found, which can be considered as primary (butchery) waste. Due to the complete absence of bones from fleshy body parts, we have to reckon with the strict separation of this primary waste from the (archaeologically undetected) remains of consumption. The neurocrania and most of the cervical vertebrae are undamaged, without incisions. The tarsometatarsi are mostly complete, but all the tibiotarsi are cut up at the end. These observations make it possible to determine the butchery procedures: the hind legs were severed in the distal part of the tibiotarsus and the head some distance behind the skull in the cervical spine. On the other hand the ends of the wings are not found in our material, which implies that were not primarily severed. The number of skulls indicates a minimum of 89 ducks, but the actual number of individuals included in the assemblage may be higher. The uniformity is also relatively high from a zootechnical point of view. The documented ducks are similar in size and age, with fusing or just fused cranial sutures and proximal tarsometatarsi, which means age ca. 1.5–3 months. So mainly they are sub-adult or just adult, presumably all animals of typical slaughter age. These findings indicate that this must have been a large and planned delivery of selected animals, maybe a one-off delivery from a poultry farm. The nature of the skeletal material suggests a short-term accumulation, possibly a one-off discard of fresh waste associated with a larger collective consumption. This observation correlates with contemporary propaganda texts, which repeatedly mention the various ways in which the construction of the monument was supported by military units and manufacturing plants, not only in the form of “voluntary” labour brigades, but also through the supply of various goods.

Conclusion

The archaeological rediscovery of a labour camp in the centre of Prague, which had been lost from the historical narrative and historical-topographical memory, highlighted aspects of Stalinism (or any totalitarian regime) which have so far

tended to have largely slipped from professional and public attention in Central Europe. Historiographical research in Czechoslovakia or the Czech Republic in the period after November 1989 focused either on the epic, mostly tragic events of those dark years, or the narration was overwhelmed by the so-called social-historical perspective, which pointed to social modernisation and the question of the consensus or at least the coexistence of the majority population with the regime¹⁴.

The reason for the assignment to forced labour was not necessarily only a case of political persecution, but it could be presented as a variety of other, so-called honourable or seemingly voluntary social institutions. Temporary, but by definition forced labour was in some cases a prerequisite for social rehabilitation and i.e. a condition for the possibility of continuing of a professional career or of being admitted to study. Perhaps an even more significant aspect of forced labour, apart from its revolutionary social engineering (preventive internment of ‘unreliable’ citizens, propagandistically exploited transfers of office personnel to production, etc.), was its economic yield. In sum, therefore, the general threat of social degradation and labour abuse is a neglected, if criminal, aspect of the everyday reality of any totalitarian system and, naturally, of the lived reality of Czechoslovakia in the early 1950s. The labour camp at Stalin’s monument cannot be compared to the ‘GULAGS’ where those inconvenient and hostile to the regime of Stalin’s USSR and its satellites would have been isolated and eliminated, but was a means of disciplining and economically exploiting communities which, under the conditions of the first half of the 1950s, had no opportunity to deny it.

The excavation of the labour camp at Stalin’s monument on Letná has shown the ability of archaeology to document such components of the social reality of Czechoslovakia in the first half of the 1950s, which historiography tends to miss under the surface of contemporary propaganda or in the shadow of heroic or demonic figures of the time. Previously unexploited sources such as archaeological finds, structures and images of these structures recorded on historical maps and plans allowed us to identify and describe unambiguously the scene of one of the forgotten crimes of the Stalinist regime in Czechoslovakia and to demonstrate

14 The peculiar “Czechoslovak way to Stalinism” contributed to this situation in a part of present Czech historiography and public discourse. In countries that experienced the Soviet terror in its exogenous and authentic form, such as Poland, the numerous Soviet crimes are viewed much more unambiguously and so it is not surprising that they became the subject of archaeological study much earlier and more widely (cf. Kola 2011; Demkowicz et al. 2011, from the methodical perspective Konczewski et al. 2013). This is also the core of the significance and actuality of the archaeological research of the labour camp in the centre of Prague, which, in conjunction with the monument of the eponym, documents the repressive nature of its time, even though we are not talking here about the connection with capital crimes.

unequivocally the instrumentalization of the communities that were its victims. It is now a task for interdisciplinary, but especially historiographical, research to name these communities and to unravel the fates of the individuals by whom they were constituted. This is a reversal of common practices, whereby it is usually historiography that sets the agenda for archaeological research. By uncovering the relics of the labour camp, it was also possible – again through purely archaeological approaches – to reconceptualise the remains of the Stalin monument. It represents the eminent archaeological artefact. It has been removed from its original use and purpose, yet it has not lost its symbolic significance, which is also underlined by the expressiveness of its location in the Prague urban landscape (Fig. 2a, b). At the same time, it complementary corresponds with meanings of the labour camp, both of which can be characterised by this set of specific oppositions: permanent/temporary; eternal/unstable; costly/miserable; dazzling/dismal; triumphant/obscure; super-human/non-human... This is the way in which archaeology, through its silent sources, contributes to the general understanding of the dark periods of modern human history.

Acknowledgment: The article was created within the research programme of the Strategy AV 21 *Resilient Society for the 21st Century*, activity *Etudes from the Archaeology of Modern Society*, at the Institute of Archaeology of the CAS, Prague, in 2022.

Bibliography

- Archaeologies of Totalitarianism, Authoritarianism, and Repression. Dark Modernities* (2021), J. Symonds, P. Vařeka (ed.), Palgrave Macmillan, London.
- Arendt H. (1985), *The Origins of Totalitarianism*, Harvest Book, New York–London.
- Bártík F. (2018), *Tábory pro nesvobodné pracovní síly v oblastech produkce uranové rudy na Příbramsku*, [in:] *Brdy. Krajina, historie, lidé*, Státní oblastní archiv v Praze, Praha, p. 365–380.
- Bartlová M. (2010), *Národ, stát a oficiální místo paměti. Národní památník na Vítkově*, [in:] *Místa paměti česko-německého soužití. Sborník příspěvků z konference pracovní skupiny Česko-německého diskusního fóra Místa paměti v Chebu 5. 6. 2010*, Antikomplex, Praha, p. 91–100, 103–116.
- Bauer Z. (2019), *Jáchymovské tábory – peklo, ve kterém mrzlo: trestanecké tábory na Jáchymovsku a exemplární pranýřovací tresty pro odpírání těžby uranové rudy*, Nakladatelství Zdeněk Bauer, Praha.
- Bílek J. (1997), *Vojáci druhé kategorie: (srovnání výstavby a činnosti vojenských jednotek využívaných k politické perzekuci v Československu, Maďarsku a Polsku na počátku padesátých let)*, “Historie a vojenství”, 46.5, p. 73–93; 46.6, p. 57–86.
- Borák M., Janák D. (1996), *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*, Tilia, Šenov u Ostravy.
- Brůhová K. (2018), *Praha nepostavená*, ČVUT Press, Praha.

- Cainer R. (2008), *Žulový Stalin. Osudy pomníku a jeho autora*, ARSCI, Praha.
- Cílek V. et al. (2008), *Podzemní Praha*, Eminent, Praha.
- Čornej P. (2019), *Jan Žižka. Život a doba husitského válečníka*, Paseka, Praha.
- Demkowicz K., Karboviak K., Ławrynowicz O., Nowakowski P.A. (2011), *Uzbrojenie oddziałów egzekucyjnych na poligonie Łódź-Brus w świetle najnowszych badań archeologicznych – z problematyki badawczej*, [in:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Adam Marszałek, Łódź, p. 9–32.
- Geographies of the Holocaust* (2014), A.K. Knowles et al. (ed.), Indiana University Press, Bloomington.
- Hojda Z., Pokorný J. (1996), *Pomníky a zapomínky*, Paseka, Praha.
- Jůn L. (2008), *Český svět. Kulisy let 1948–1989*, Studio JB, Lomnice nad Popelkou.
- Kola A. (2001), *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Konczewski P., Szwagrzyk K., Trzciński M. (2013), *Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, Lex, Warszawa.
- Kupka V. (2008), *Pražská opevnění*, Libri, Praha.
- Nikita Khrushchev: The crimes of the Stalin era. Special report to the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union* (1957), B.I. Nicolaevsky (ed.), New Leader, New York.
- van Pelt R.J., Dwork D. (2000), *Auschwitz. Von 1270 bis heute*, Pendo, Zürich–München.
- Píchová H. (2014), *The Case of the Missing Statue. A Historical and Literary Study of the Stalin Monument in Prague*, Arbor vitae, Řevnice.
- Ptichnikova G., Antyufeev A. (2018), *Architecture of Stalingrad: the Image of the Hero City by the Language of “Stalinist Empire Style”*, “E3S Web of Conferences”, 33, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/20183301046>
- Šindelář J. (2009), *Stalinův pomník v Praze* (unpublished master thesis, Charles University, Faculty of Education).
- Šindelář J. (2010), *První máj – kultu čas. Z historie pražského Stalinova pomníku na Letné*, “Dějiny a současnost”, 32.5, p. 14–16.
- Šindelář J. (2019), *Největší muž naší doby, porybný i fronta na maso: Stalinovy pomníky v Československu*, “Dějiny a současnost”, 41.2, p. 34–38.
- Szczygieł M. (2006), *Gottland*, Czarne, Wołowiec.
- Szczygieł M. (2020), *Osobisty przewodnik po Pradze*, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, Warszawa.
- Vacín L. (2012), *Náš pracující lid nedal setlíti tělu Klementa Gottwalda – příspěvek k dějinám pražského mauzolea*, “Securitas Imperii”, p. 90–115.
- Wittlich P. (1959), *Otakar Švec*, Nakladatelství československých výtvarných umělců, Praha.

Shrnutí

Znovuoživení pracovního tábora na staveništi pražského pomníku J.V. Stalina na jaře roku 2021 bylo následkem stavebního záměru pražského magistrátu. Existence tohoto specifického areálu nebyla do té doby reflektována ani v historické paměti místa, ani v odborné literatuře věnované monstróznímu památníku (odstraněnému v roce 1962),

který byl zároveň špičkovým uměleckým a inženýrským dílem i nejvýraznějším materiálním projevem kultu Stalinovy osobnosti mimo území SSSR. Objevené zbytky skromných, čistě účelových budov tábora, stejně jako artefakty a ekofakty, které dokreslují životní podmínky jeho obyvatel, ostře kontrastují s nákladným, expresivním a krajinně dominantním památníkem. Výsledky archeologického výzkumu tak jsou svěbytným příspěvkem do současné diskuse o povaze stalinistického režimu v Československu, neboť tematizují nekrvavý, nicméně všudypřítomný aspekt represivity režimu.

Klíčová slova: archeologie, stalinismus, kult osobnosti, nucená práce, Československo

Jan Hasil

Institute of Archaeology of the CAS, The Czech Republic
e-mail: hasil@arup.cas.cz

René Kyselý

Institute of Archaeology of the CAS, The Czech Republic
e-mail: kysely@arup.cas.cz

Daniel Pilarš

Institute of Archaeology of the CAS, The Czech Republic
e-mail: pilar@arup.cas.cz

Joanna Dąbal

 <https://orcid.org/0000-0001-7325-2282>

The History of the Muscate Family's Mansion at 5 Dominikswall Street in Gdańsk

Historia nieruchomości rodziny Muscate
przy ul. Dominikswall 5 w Gdańsku

Abstract: The paper discusses the possibilities of interpreting the remains of twentieth-century architecture in the historical context based on the archaeological research results presented. Analysis of archaeological sources concerns a location in today's Wały Jagiellońskie Street in Gdańsk. The discovered walls have been identified as the historical address 5 Dominikswall Street. The text presents the forty six years of history of the discovered property based on historical sources. The data collected constitutes a fragment of the common history of two wealthy Gdańsk families – Muscate and Rosenbaum.

Keywords: Gdańsk, Muscate, Rosenbaum, archaeology, 20th century

Urban archaeology provides material evidence of the development and renewal of settlements as a continuous process. In the context of the archaeological publication concerning Gdańsk area, subjects of exhaustive analysis are usually results of large-scale excavations of single site referring to residential or industrial buildings (for example: Polak 2002; 2004; Wilczak-Dąbrowska, Dąbrowski 2004; Dąbal et al. 2013; Dąbal 2018; Ignasiak 2020). Contrary to this practice, this paper presents a narrative referring to archaeological data acquired during supervision of construction work on Wały Jagiellońskie Street in Gdańsk, which uncovered the remains of masonry residential buildings from the first half of the twentieth century.

The published results of the excavations conducted in Gdańsk to date mostly refer to large-area sites, with complete outlines of buildings or structures. Trenches, despite locations that are frequently of great significance for the history of the city, rarely become subjects of comprehensive academic analyses. Moreover, data on the contemporary history of the city is frequently marginalised or omitted in such

analyses. Within this framework, the main objectives of the paper are to indicate the potential of excavations on a smaller scale, limited with building ordinate and to interpret the data in the historical context, which is often divided in Polish monographs into two substantive parts (historical and archaeological) without any complementing narrative.

The Sources

The basis for the issue in question are the remains of masonry buildings uncovered in the northern part of the redevelopment of Wały Jagiellońskie Street in Gdańsk (Fig. 1). Archaeological activities limited to supervising constructing works were conducted by Jakub Prager from August 1, 2021, to November 30, 2021. Field documentation of the trench and interpretation of the results were made by the Author of this paper. The investment area is located in a heritage protected area of the archaeological site AZP 12-44/202, Gdańsk-Śródmieście no. 85. Furthermore, considering the urban boundary of the city of Gdańsk, the excavation area is located within the limits of outline of modern fortifications, listed in the Register of Historic Monuments of the Pomeranian Province under no. 15 (previously no. 8, Decision of October 11, 1947), granted historic monument status by Ordinance of the President of the Republic of Poland of September 8, 1994.

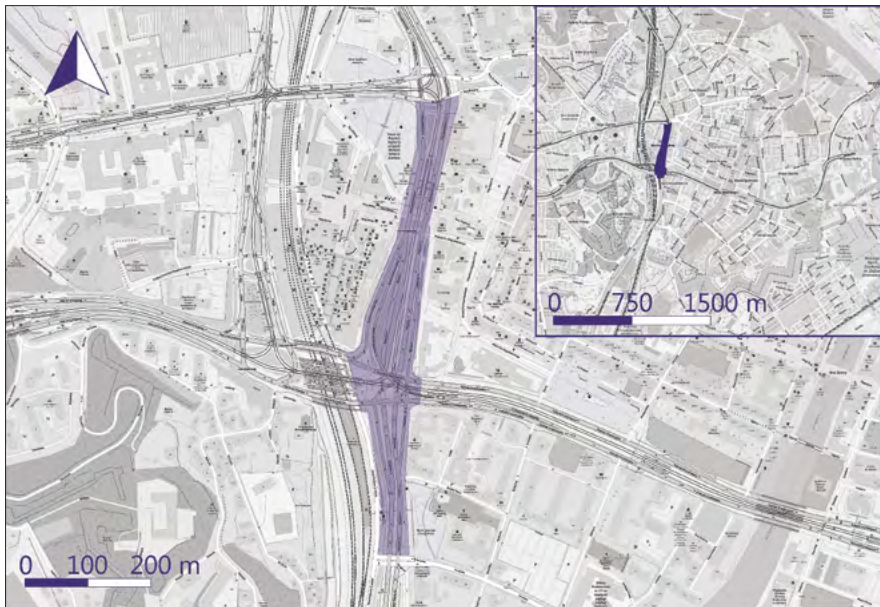

Fig. 1. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, the investment scope (prepared by J. Dąbal).

Analysis of the uncovered architectural remains was carried out in the context of archival data including maps as well as textual and iconographic sources. These data were supplemented with the information from the historical literature (Anton 1908; Stephan 1911; Muscate 1940; Berendt 1997; Omilanowska 2010; Schenk 2014; Daniluk 2019). Significant effects in iconographic sources analyses were gained from the published collections of pre-war photographs and postcards (Krupa 1997; Popiński, Hirsch 2002; Szymański et al. 2010). The research also covered the archival maps of Gdańsk concerning the period related to the masonry remains uncovered during the excavations in Wały Jagiellońskie Street. The bases for the identification of the remains uncovered were the maps of D. Buhse from the years 1866–1869 and a map from 1927 (BG PAN ref. no. CIII.610). The archival survey contained the Records of the Construction Inspection in Gdańsk (Akten des Baupolizeiamts zu Danzig) (APGD 15), which, according to the indexation, were to include information about the address 5 Dominikswall Street. These resources were verified negatively as the record described as Elisabethwall/Dominikswall concerns a property in Elisabethwall Street (APGD 15/7310). Source analysis also encompassed units of The Address Books of Gdańsk, which, depending on the publication date, are divided into parts containing personal and address data and catalogues of companies by industry or address. Analysing these archival data, all parts from 1897 to 1942 were examined (Adressbuch: 1897–1942).

Dominikswall Street (today's Wały Jagiellońskie Street)

The no longer existing Dominikswall route was designed as a street towards the end of the nineteenth century. Due to construction projects carried out on a large scale by the Prussian administration as part of the demilitarisation of the city, the street ran along the levelled moat (Omilanowska 2010). The street was named in 1897 (Stephan 1911: 27). The road was approximately 220 metres long. In the south, at An der Reitbahn Street, its extension was Karennwall Street, and in the north, it ran at right angles to Silberhutte Street and was extended by Elisabethwall Street (Fig. 2). Dominikswall Street was a part of the main artery leading from the centre of Gdańsk to Gdańsk Wrzeszcz. The eastern frontage of the street (6–13 Dominikswall Street) had a compact development pattern, while the western frontage (1–5 Dominikswall Street) consisted of only five buildings integrated into the gardens on the Raduni Channel (Irrgarten). Buildings in this section of the street were elegant, including three- or four-storey tenement houses with decorative elevations, while its western end was a market square with a monument of Emperor Wilhelm (Fig. 3). From the perspective of the Prussian administration, there were strategic facilities in the vicinity, such as the office of the Commander for Prisoners of War, *Generalkommando*, and the Bank von Danzig (Daniluk 2019: 159).

Fig. 2. Gdańsk, the plan of Dominikswall Street on a map from 1866/1869 (with later changes) showing the course of the moat (BG PAN file no. CIII.610).

In Dominikswall Street (examples from Adressbuch 1929), institutional users of the buildings included *Deutsch Generalkonsul* (3 Dominikswall Street), Hotel Danziger Hof. (6 Dominikswall Street), British and Polish Trade Bank (6 Dominikswall Street), Giro Bank (7b, 12 Dominikswall Street), Kaiser Café and Restaurant (7 Dominikswall Street), Danziger Glashutte A.G. (11 Dominikswall Street), and *Portugiesisches Konsulat* (12 Dominikswall Street) (DE 1929: 59). In terms of the professional structure of the residents or users of properties in Dominikswall Street, there were, for example: officials, bankers (1 Dominikswall Street), a municipal counsellor (2 Dominikswall Street), an office assistant, a medical doctor (3 Dominikswall Street), a construction master (4 Dominikswall Street), female clerks (5 Dominikswall Street), a barber, a bank director (6 Dominikswall Street), a domestic help, a photographer (7 Dominikswall Street), a carpenter, an electrician (8 Dominikswall Street), a factory worker, an architect, a carpenter (9 Dominikswall Street), a restaurant owner, a smith (10 Dominikswall Street), a smith, an architect (11 Dominikswall Street), a teacher, a waiter, a musician (12 Dominikswall Street), and a manager and a seamstress (13 Dominikswall Street) (DE 1929: 59). Generally, the professional structure of property users can be broadly divided into the following sectors: administration, services, trade, and craft. However, it is worth noting that they also included persons occupying higher positions in these sectors.

Fig. 3. A postcard with a view in the direction of Dominikswall Street. In the foreground, to the right, there is Wilhelm's monument, slightly behind it, in the foreground, to the left, there is the property at 5 Dominikswall Street (the collection of J. Dąbał).

Fig. 4. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, as seen from Hucisko Street in the southern direction (photograph by J. Dąbał).

The buildings in Dominikswall Street were destroyed by bombs in 1945 (Daniluk 2019: 456–457). After the war, the course of the route was redesigned. Today's Wały Jagiellońskie Street was widened beyond the line of the previous western frontage, while the green areas on the Radunia Channel were not developed. Today's Wały Jagiellońskie Street is a section of the main artery running through whole Tricity (Fig. 4). In the south, its border is limited by perpendicular Bogusławskiego Street, which is what remained of the historical main road An Der Reitbahn. In the north, today's road includes two historical routes: Dominikswall and Elisabethwall.

The Results of archaeological excavations

The remains of masonry buildings of the western frontage of historical Dominikswall Street were uncovered on a surface area of approximately 116 square meters during construction work, the depth of which was limited by the ordinate of 0.4–0.6 m below ground level. Over the walls, there was a layer of gravel and sand constituting a bedding layer for the contemporary roadway. No finds were found in this layer. The discovered masonry structure was indexed: M7–M11, M16–M19, and registered spatially (Fig. 5). Individual spaces delineated by the walls were given additional numbers: S1–8. Also descriptive and photographic documentation of units was prepared. The composition of mortar used for bonding the materials was analysed (Sobkowiak, Orłowska 2022). The data obtained enabled preliminary interpretation of the remains. After the documentation had been prepared, the walls were protected with geotextile and levelling layer.

The masonry structure was registered on the ordinate of 7.40 m above sea level. The walls had to be demolished to align with the common level during the construction of the contemporary road (after WW2). In the rooms sectioned off between the walls, one can see traces of burning and related darkening. The remains discovered were identified as a high ground floor of a villa. The perimeter walls of the building along the NS axis (axis misalignment of 11°) include M11, M17, M18 (from S), and M19 (from N). Their thickness was approximately 0.64 m (2½ bricks). The scope of excavations determined by the investment area did not allow to register the foundations of the front (E) or back (W) walls. The mortar structures were made of wire-cut bricks measuring 60–65 x 120 x 250–255 mm. For bonding bricks, poor cement and plaster mortar was used (the ratio between the amount of binder and the amount of filler was about 1:4; Sobkowiak, Orłowska 2022). On the ground floor, the building was divided by the load-bearing wall (M7) along the NS axis (upright to the front). The wall thickness was determined as approximately 0.51 m (2 bricks). The rooms inside the building were outlined with partition walls (M8–M10) along the WE axis. The thickness of the partition walls was approximately 0.25 m (1 brick). The internal walls, similarly to the perimeter walls,

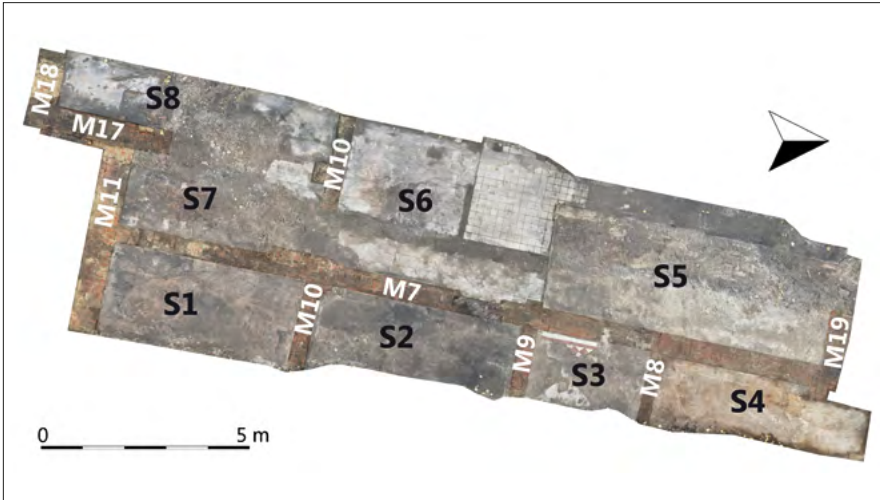

Fig. 5. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, uncovered walls of the property at 5 Dominikswall Street (prepared by J. Dąbał, P. Muntowski).

Fig. 6. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, uncovered walls of the property at 5 Dominikswall Street as seen from the north (photograph by J. Dąbał).

Fig. 7. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, negatives of the burnt herringbone pattern wooden flooring in room S2 (photograph by J. Dąbal).

Fig. 8. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, the ceramic floor in room S6 (photograph by J. Dąbal).

Fig. 9. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, the ceramic floor in room S3 (photograph by J. Dąbal).

Fig. 10. Gdańsk, Wały Jagiellońskie Street, the septic system and wall tiles in room S3 (photograph by J. Dąbal).

Fig. 11. Gdańsk, Wąły Jagiellońskie Street, (a) the uncovered masonry buildings on a map from 1866–1869 and (b) 1927 (prepared by J. Dąbal).

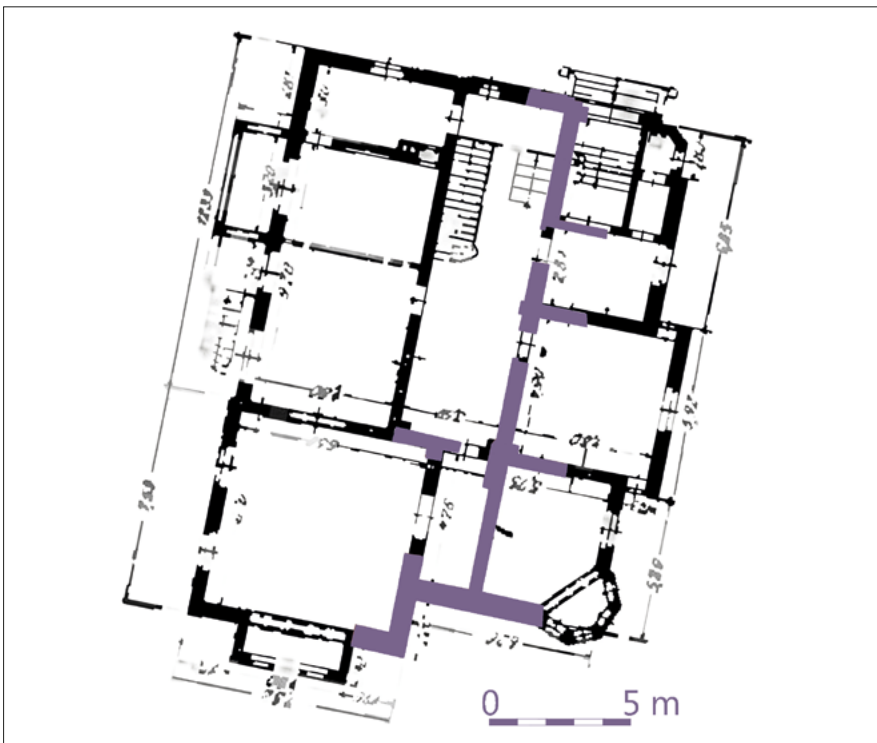

Fig. 12. Gdańsk, Wąły Jagiellońskie Street. The uncovered masonry structure on the floor plan of the ground floor of the villa at 5 Dominikswall Street before the alteration in 1913–1914 (source: Anton 1908: 270–271, prepared by J. Dąbal).

were made of wire-cut bricks bonded with poor cement and plaster mortar. The internal walls delineated the area of each room, functionally identified based on historical building plans and the preserved furnishings (S1–S8). The finish of wall edges (the bonding patterns or emphasised edges) allowed to identify the traffic routes of the rooms. Room S1 had a passage to room S7, which was approximately 1.15 m wide (Fig. 5). Moreover, it was possible to go from room S7 to rooms S8 and S6. Room S8 offered a passage to rooms S2 and S5. Room S5 had a passage to room S3. No passage from room S4 to any other space was registered, but the concrete surface led outside the building. In rooms S1–S2, S5–S8, partially damaged concrete panels were registered (Fig. 6).

Moreover, remains of a burnt herringbone pattern wooden flooring were registered in room S2 (Fig. 7). In the following two rooms (S3 and S6), the surface was finished with sand-coloured (S6) and brick-red and white (S3) stoneware floor tiles (Fig. 8–9). The inscribed maker marks on tiles in room S3 allowed to identify the origin factory: Otto Kauffmann Chemische Fabrik, which operated in the years 1871–1911 (Anton 1912). Diagonally grooved tiles, like the ones from room S6, were also produced by Kauffmann's factory (Anton 1912: 16). Moreover, in the eastern profile of the trench in room S3, there were a cast-iron pipe and small fragments of white wall tiles (Fig. 10).

Comparison of archival maps with a contemporary cadastral plan allowed to identify the uncovered mortar structure as the outline and interior walls of the property at the historical address 5 Dominikswall Street. In view of the cartographic data, the building at number 5 was a only villa within the western frontage of Dominikswall Street (Fig. 11). Furthermore, a plan of the mansion from before the year 1908 was identified (Fig. 12), before it was altered in the years 1913–1914, which allowed to determine the purpose of some of the rooms in greater detail (Anton 1908: 270–271; Muscate 1940: 174). As a result of the archival survey conducted, also an image of the property was found (Muscate 1940). A detailed photograph from the SE side, combined with spatial data and the results of archaeological excavations, allowed to interpret the functions of the rooms uncovered (Fig. 12–13).

The building was accessed from the north through the hall, registered partially as the room S4 (5.5 m²). Rooms S5 and S6 were a continuation of the hall with stairs leading to the upper floor. Rooms S1 (uncovered surface area of approximately 17 m²) and S2, originally with windows from the west and an octagonal turret in the south-western corner served as sitting rooms for women (S1) and for men (S2). The quadrilateral one-storey avant-corps with a terrace designed with baluster on the second-storey level was located in the central section of the southern wall of the building. The risalit was a part of the S wall of room S8, not recorded during the excavations (approximately 8 m² were registered). Despite the small surface area of S8 uncovered, the width of the space (approximately 6.6 m) indicates a considerable

Fig. 13. Gdańsk. The property at 5 Dominikswall Street (photograph by F. Muscate; source: Muscate 1940, no page numbers).

area corresponding with a sitting room. Based on the installation and surface finish elements found, room S₃ (the captured surface area of approximately 13 m²) was interpreted as a bathroom. The purpose of room S₇ was not determined with any certainty. Pursuant to the plans of the building from before its alteration, it was a part of a women's sitting room, which, as a result of the work performed in the years 1913–1914, was separated as an extension of the hall.

The History of the Muscate family's mansion at 5 Dominikswall Street in Gdańsk

Based on the analysis of data from Gdańsk address books from the years 1897–1942, owners and users of the property were preliminarily identified in individual years of the first half of the twentieth century (Table 1). These sources are supplemented with detailed information about different users found in historical studies.

Table 1. A list of users of premises at 5 Dominikswall Street (Adressbuch¹)

Publication year of the ADRESSBUCH	Part/page	OWNER/RESIDENT/INSTITUTION/OTHER
1903	III/37	Muscate, A., Arendt F. Diener, Ligmanowski A.
1907	III/41	Muscate, Ww. Arendt Diener
1909	III/44	MUSCATE Kommerzienrat, Arendt Diener, Muscate Frl.
1912	III/55	Muscate, Student – Muscate, Dr., Afm. Ardent, Diener. Birr, Wirtchafterin
1914	III/56	Muscate Dr
1927	II/55	Muscate Frank, Dr F. Hausmstr, Hans Senatsang, P. Elektromont, Elisab. u. Martha Kontoristinenn
1928	II/56	Muscate Frank Dr, Arendt F., Hauswerwalter, Arendt P., Elektromonter, Arendt Elizabeth und Martha, Kontoristinnen
1929	II/59	Rosenbaum Bernhard, Dr Rechtsanwalt u Notar, Arendt P., Elektromonter, Arendt F. Hausverwalter, Arend Hans Kfm., Arend Elisab. u. Marta Kontoristinnen,
1934	II/84	Rosenbaum Bernhard, Dr Rechtsanwalt, Arendt F. Hausverwalter, Arend Paul Ingenieur, Arend Elisab. u. Marta Kontoristinnen, Arend Rosenbaum Ruth, Studienassessorin
1935	II/96	Rosenbaum Elsbeth. Frau, F. Hausverwalter, Paul Ingenieur, Elisab. u. Marta Kontoristinnen, Rosenbaum Bernhard, Rechtsanw u. Notar, Rosenbaum Ruth
1937–1938	II/92	Rosenbaum Elsbeth, Rosenbaum Bernhard, Rosenbaum Ruth, Schott Gertrud
1939	II/90	Rosenbaum, Hausmstr.
1942	II/87	Reichspropagandaamt Danzig Westpr. Maroldt Otto Reg. Insp.

¹ NAD 1903: III/37; NAD 1907: III/41; NAD 1909: III/44; NAD 1912: III/55; NAD 1914: III/56; ADV 1927: II/55; ADV 1928: II/56; DE 1929: II/59; DE 1934: II/84; DE 1935: II/96; DE 1937–1938: II/92; DE 1939: II/90; DE 1942: II/87.

Fig. 14. Frank Muscate, author unknown (source: Muscate 1940, no page numbers).

In the analysed resources, the address 5 Dominikswall Street is not included in the 1899 edition (NAD 1899). In the following years, the main user/owner was A. Muscate. Then the name Dr Muscate appears, and ultimately – Frank Muscate (Table 1). There is a change in the books between the editions from 1928 and 1929. Starting in 1929, the address 5 Dominikswall Street was occupied by Bernhard Rosenbaum (Table 1). From 1934, also Ruth Rosenbaum was registered there. The situation remains the same until 1939, when the only name given is

Hausmstr. Rosenbaum. Then there is a gap of the records and in 1942 the name Reichspropagandaamt Danzig Westpr. Maroldt Otto Reg. Insp. appears at number 5. Analysis of this preliminary data allowed to study the history of the building in greater detail. The basic data found in the address books were then supplemented based on a historical survey. The property at 5 Dominikswall Street was built by Alfred Paul Muscate (b. September 1, 1844, in Stargard, d. March 6, 1905, in Gdańsk) (Muscate 1940: tafel I). The construction was raised in 1899–1900. The Muscate family was among the wealthy owners of shares in multiple investments and many properties in Pomerania and Brandenburg. Alfred Paul Muscate and his brother Willy held shares in the A.P. Muscate G.m.b.h. company manufacturing machines, which was based in Tczew and then had an office in Gdańsk, and in publishing and printing houses in Berlin, Gdańsk, and Elbląg (Muscate 1940: 144–147). In 1871, Alfred Paul Muscate married Clara Julia Claasen (b. November 27, 1849, in Gdańsk, d. April 15, 1910, in Gdańsk), and in 1889 their son Frank was born (Muscate 1940: 145, tafel I). After Alfred's death, Clara stayed at home, but a part of the property at 5 Dominikswall Street was rented (Table 1). After Clara's death, Frank Muscate moved in (Muscate 1940: 176). Frank Muscate (Fig. 14) obtained a PhD degree in philosophy in Heidelberg based on a dissertation "Industrialisierung des deutschen Ofens" ("Industrialisation of German Ovens") (Muscate 1940: 173). From his father he inherited shares in the A.P. Muscate company and publishing houses, including *Gazeta Elbląska* (Muscate 1940: 174). He was also an owner of a company dealing with mechanical parts in Landsberg (Muscate 1940: 174). While living in the villa at 5 Dominikswall Street, Frank Muscate renovated and remodelled it in 1913 and 1914 (Muscate 1940: 174). Then he employed a property manager and rented some of the rooms (Table 1). In 1928, he sold the property to Bernhard Rosenbaum (Adressbuch 1928–1929; Muscate 1940: 176).

The Rosenbaum family from the Jewish commune were members of the wealthy elite of Gdańsk. At 5 Dominikswall Street, Bernhard Rosenbaum, a legal advisor and notary, ran his office and lived with his wife Elizabeth and daughter Ruth (Table 1). As the address books indicate, he also rented some of the rooms, extending tenancy agreements concluded by Frank Muscate. Bernhard Rosenbaum was really involved in the activity of the Jewish commune in Gdańsk in terms of education (Berendt 1997: 94, 156). His daughter Ruth Rosenbaum was a teacher and ran a private Jewish *gymnasium*, which, in the years 1934–1935, was located at 5 Dominikswall Street (Berendt 1997: 178–180, 231–232). Ruth Rosenbaum's² *gymnasium* operated until February 21, 1939 (at a different address after 1935)

² Ruth Rosenbaum and the operation of the *gymnasium* were mentioned in the novel by Günter Grass *From the Diary of a Snail* (1991).

(Berendt 1997: 232). At the time (starting in 1937), the Gdańsk Senate's policy towards Jews toughened. For example, they were forbidden to conduct business activity on pain of financial penalties and imprisonment (Berendt 1997: 234–237). In 1939, Bernhard Rosenbaum was involved in talks with Mayor of Gdańsk Arthur Greiser concerning the emigration of Jews from the city and dissolution of Jewish organisations (Berendt 1997: 237). In the same year, the Rosenbaums' property at 5 Dominikswall Street was abandoned. Gdańsk address lists from 1942 do not include Bernhard, Elizabeth, or Ruth Rosenbaum (DE 1942: I, 319). From 1940, *Reichspropagandaamt Danzig Westpreussen* was located at this address. The propaganda office was concerned with, among others, publishing activity. It published a bulletin *Polnischer Blutterror: Dokumente einer Kulturschande* (1940), the editor of which was Albert Forster, Gdańsk Gauleiter, particularly involved in repression (Schenk 2014: 174–178). The last information about the address comes from March 20, 1945, and it is about evacuation of the office due to bombings (Daniluk 2019: 456–457)³.

Conclusions

As a result of contract archaeological research, while supervising of construction work, remains of masonry buildings are discovered. Due to the method and scope of the work conducted, such material evidence of the past does not receive much attention from researchers. In the Polish archaeological literature, analysis of the remains of buildings from the nineteenth or twentieth century is frequently limited to confirmation of the location of such structures on archival maps. This article attempted to show these remains as material evidence of previously unknown historical events involving two wealthy Gdańsk families. The space explored had already been modified during the construction of today's road (after WW2). On the ground floor level, no material sources that could be identified with the families occupying the villa were preserved. In the context presented, the results of archaeological excavations allow to visualise the interiors of some of the rooms (the colour of the walls, the surface type). The only evidence for the destruction of the building in 1945 are the traces of burning recorded in different rooms. The small fragment of the house of the Muscate family uncovered provided an inspiration for a narrative linking the fate of a German family living in Gdańsk to the history of the Jewish Rosenbaum family working for the Gdańsk community. An attempt was made to recreate all forty-six years of the property's history,

³ The author gives the address 8 Dominikswall Street, but based on the sources listed above and records from address books, the propaganda office was located at 5 Dominikswall Street. The information about the bombing and destruction of the office is valuable.

which started in 1899 and ended with a bombing in 1945. The construction of the villa in the representative section of Gdańsk's new traffic route designed in 1887 was the material evidence of social changes taking place in the city in the first half of the twentieth century. The rhythm of changes in the ownership of the house at 5 Dominikswall Street reflects the history of many properties and their residents in the city during the Second World War.

Abbreviations

ADV – *Adreßbuch für Danzig und Vororte*

DE – *Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot*

NAD – *Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte*

Bibliography

Primary Sources

Adressbuch

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1899.

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1903.

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1905.

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1907.

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1909.

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1912.

Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte, 1914.

Adreßbuch für Danzig und Vororte, 1927.

Adreßbuch für Danzig und Vororte, 1928.

Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot, 1929.

Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot, 1931.

Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot, 1934.

Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot, 1937/1938.

Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot, 1939.

Danziger Einwohnerbuch : mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot, 1942.

Secondary Literature

Anton (1908), *Danzig und seine Bauten*, Ernst, Berlin.

Anton (1912), *Vierzig Jahre Geschichte der Firma Otto Kauffmann, Chemische Fabrik, Schamottewaren- & Mosaikplatten-Fabrik Niedersedlitz in Sachsen: 1871–1911*, Ecksteins Biograph. Verlag, Berlin.

- Berendt G. (1997), *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920–1945*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk.
- Daniluk J. (2019), *Miasta skoszarowane. Gdańsk i Sopot jako garnizon Wehrmachtu w latach 1939–1945*, Wydawnictwo Muzeum Gdańska, Gdańsk.
- Dąbal J. (2018), *Domy i ich zaplecza*, [in:] J. Dąbal (ed.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*, Wydawnictwo Bernardinum, Gdańsk, p. 55–74.
- Dąbal J., Szczepanowska K., Muntowski P. (2013), *Industrializacja południowej części Wyspy Spichrzów w Gdańsku w świetle najnowszych źródeł archeologicznych*, [in:] H. Paner, M. Fudziński (eds), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. II, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk, p. 371–404.
- Grass G. (1991), *Z dziennika ślimaka*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Ignasiak M. (2020), *Próba rekonstrukcji zagospodarowania terenu Lastadii w czasach budowy statków wodnych w oparciu o analizę stratygrafii stanowiska*, [in:] *Archeologia Gdańska*, t. VII, *Lastadia najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*, Muzeum Archeologiczne, Gdańsk, p. 87–112.
- Krupa K. (1997), *Pocztówki starego Gdańska*, Przedsiębiorstwo Przemysłowo-Handlowe “Asbit”; Dyrekcja Okręgu Poczty, Pruszcz Gdański–Gdańsk.
- Muscate F. (1940), *Die Geschichte der Familie Muscate 1473–1940*, Neurode im Eulengebirge, [s.n.], [s.l.].
- Omilanowska M. (2010), *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*, “Biuletyn Historii Sztuki”, 72, p. 293–334.
- Polak Z. (2002), *Wyniki wstępnej analizy reliktyw zabudowy zachodniej pierzei ulicy Szklary*, “Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages”, 9, p. 19–98.
- Polak Z. (2004), *Wstępne wyniki badań reliktyw murywanej zabudowy odsloniętych w roku 2003 przy ulicy Szerokiej w Gdańsku (działki 111–113)*, “Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 1, p. 77–98.
- Popiński P., Hirsch R. (2002), *Dawny Gdańsk na pocztówkach wydawnictwa Trenkler, “Holm”*, Gdańsk.
- Schenk D. (2014), *Gdańsk 1930–1945. Koniec pewnego Wolnego Miasta*, Wydawnictwo Oskar, Gdańsk.
- Sobkowiak D., Orłowska E. (2022), *Badania przybliżonego składu zapraw ze stanowiska Wały Jagiellońskie w Gdańsku (analiza specjalistyczna wykonana na zlecenie: Azupiranu Jakub Prager)*.
- Stephan W. (1911), *Die Strassennamen Danzigs*, L. Saunier’s Buch- und Kunsthandlung, Danzig.
- Szymański W., Barylewska-Szymańska E., Urban T. (2010), *Gdańsk na fotografii lotniczej z okresu międzywojennego ze zbiorów Instytutu Herdera w Marburgu*, Wydawnictwo Via Nova; Herder-Institut, Marburg–Wrocław.
- Wilczak-Dąbrowska E., Dąbrowski J. (2004), *Wstępne wyniki badań archeologicznych na terenie przysłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku w 2003 roku*, “Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”, 1, p. 99–134.

Streszczenie

Artykuł w świetle zaprezentowanych wyników badań archeologicznych podejmuje problematykę związaną z możliwościami interpretacji relikwów architektury z XX w. w kontekście historycznym. Analiza źródeł archeologicznych dotyczy lokalizacji przy współczesnej ulicy Wały Jagiellońskie w Gdańsku. Odkryte mury zidentyfikowano z historycznym adresem Dominikswall 5. W tekście przedstawiono czterdziestosecioletnią historię odkrytej nieruchomości na podstawie źródeł historycznych. Zebrane dane to wycinek dziejów dwóch zamożnych gdańskich rodzin Muscate i Rosenbaum, których losy odnoszą się do odkrytej nieruchomości.

Słowa kluczowe: Gdańsk, Muscate, Rosenbaum, archeologia, XX wiek

Joanna Dąbal

University of Gdańsk

Institute of Archaeology

e-mail: joanna.dabal@ug.edu.pl

Wojciech Tabaszewski

Marta Wardas-Lasoń

 <https://orcid.org/0000-0001-5959-7663>

Results of Archaeological Rescue Excavations at the Site of the Former German Forced Labour Camp KL Jawischowitz, Oświęcim District

Wyniki ratowniczych badań archeologicznych
na terenie byłego niemieckiego obozu pracy przymusowej
KL Jawischowitz, pow. Oświęcim

Abstract: The paper presents the results of rescue archaeological excavations carried out at the site of the former German forced labour camp KL Jawischowitz, a sub-camp of KL Auschwitz-Birkenau. It discusses the historical material related to individual phases of use of the building complex as well as the camp architecture and the accompanying technical infrastructure.

The remains of architecture connected with two blocks of flats and the camp infrastructure functioning in the years 1942–1945 and also used later were discovered. Movable historical objects obtained during the research in the form of fragments of ceramics (porcelain, tiles, and

construction ceramics) and glass, connected with the functioning of the German forced labour camp, were also analysed. Between 1945 and 1950, the camp was used by the authorities of the Polish People's Republic as a forced labour camp for German citizens, members of the NSDAP and the Hitlerjugend, *Volksdeutsche*, and people suspected of disloyalty to Poland. The last stage of the operation of the former camp complex took place after 1950, when it was converted into a workers' housing estate. Since the demolition of the housing estate in the 1970s the area has been used as a park, which is currently undergoing revitalisation.

Keywords: Brzeszcze-Jawiszowice, labour camp, barracks, World War II, Auschwitz, tiles, glass

Preliminary information

This text concern the results of rescue excavations conducted in the village of Jawiszowice. The area of the former forced labour camp KL Jawischowitz is located on the right-bank floodplain stretching between the Vistula and the Soła River (Janusz 2010: 7). The land there is flat and rather waterlogged, mostly

Fig. 1. Brzeszcze-Jawiszowice, at a scale of 1:10 000, the excavation area is marked in red (figure prepared by M. Wardas-Lasoń).

covered by meadows and floodplain forests. In geographical terms, the region is located in the Oświęcim Basin, in the so-called Upper Vistula Valley (*Słownik geograficzny Królestwa...* 1880: 404–405; 1882: 511–512; Kondracki 2001: 515–517). The Oświęcim Basin is bounded in the south by the Carpathians foredeep, and in the north and the north-west by the Silesian Upland. In the middle of the Basin there is the channel of the Vistula and its tributaries (including the Soła, the Przemsza, and the Skawa). Near Oświęcim, the Vistula flows through a wide lowland valley, the average height of which is approx. 230 m above sea level, with alluvial fans of the Soła and the Skawa to the right (Kondracki 2001: 516–517; Solon et al. 2018: 170) (Fig. 1).

The town, named after *Jawisz*, first appeared in written sources in the thirteenth century in a document of Henry the Bearded of 1204. The name *Jawis* is mentioned, found also in later documents of Wrocław dukes from the period (Janusz 2010: 14). Another mention of Jawiszowice comes from the beginning of the fifteenth century and is related to the handing over of meadows to the Dominican Order from Oświęcim by Małgorzata Zawiszowska (Janusz 2010: 14).

The town name, which is patronymic, has a clear connection with the names of settlements established before 1333 (Łowmiański 1967: 20–60; Janusz 2010: 14). Jawiszowice is located along an important trade route from Kraków through

Oświęcim and Silesia to Wrocław, and from the Moravian Gate and Brno to Vienna (Nowakowski 1985: 788). Descriptions from the period depict nearby Oświęcim as a flourishing town, the capital of the region (later Duchy of Oświęcim and Zator), which was donated in 1179 by Casimir II the Just to Władysław of Racibórz, along with Zator, Kąty, Wadowice, and Żywiec (Skalińska-Dindorf 2006: 23). After the First Partition of Poland, Jawiszowice was located in the Habsburg Empire, which, as a successor to the Bohemian crown, reopened the dispute over the status of the Oświęcim Duchy (Nowakowski 1985: 785–786).

Considerable changes in the development of Jawiszowice took place at the beginning of the nineteenth century, when construction of a railway Vienna – Bogumin – Dziedzice – Oświęcim – Kraków – Bochnia started. The railway construction fuelled an economic boom in the area (Jaros 1982: 5–6; Rawecki 2003: 11–12; Setkiewicz 2006: 34).

The exploratory drilling that led to the discovery of hard coal deposits, carried out in 1898–1901, had a particular impact on the economic development of Brzeszcze and Jawiszowice. In consequence, the first mineshaft in Brzeszcze was sunk in 1903, and then the mine was extended (Jaros 1983: 11–13; Janusz 2010: 43). From April 1917, the Duchy of Oświęcim and Zator had a thriving committee headed by count Stefan Bobowski, the aim of which was to protect the Polish rights to the Oświęcim Land as an eternal part of Lesser Poland, thanks to which, after the collapse of the Austro-Hungarian Empire, it ended up in the territory of Poland (Nowakowski 1985: 782).

September 1939 started with military operations connected with the defensive war. On the second day of the war, “Bielsko” Operational Group reached Brzeszcze to defend a crossing on the Vistula. On the following day, there was a fight between Polish units and units of the German 5th Armoured Division attacking the Vistula. That day, Germans seized Brzeszcze and Oświęcim. On September 1, reserve units of the 3rd Battalion of the 12th Infantry Regiment got near Brzeszcze. Their task was to tighten up the line of defence and secure the crossing on the Vistula. Starting on September 1, the 6th Division under the command of General Mond fought in the Pszczyzna Forest, from where it crossed the Vistula on the night of September 1 and took positions near Oświęcim, Brzeszcze and Jawiszowice, where it was to cover the crossings on the Vistula. As a result of heavy fighting on September 2 and the risk of a breach of the defence line, on the night of September 2, the troops of the 6th Division were ordered to retreat through Osiek and Głębowice to Woźniki and take defensive positions on the Skawa line (Steblik 1989: 158, 173–174). When Germany seized Poland in 1939, this area was incorporated into the Third Reich by Adolf Hitler’s Decree of October 8, 1939 (Skalińska-Dindorf 2006: 412).

The Brzeszcze mine was taken over on September 21, 1939, by the Main Trustee Office for the East established to administer the property confiscated in the

occupied territories. At the beginning of 1940, the Brzeszcze-Jawiszowice hard coal mine was placed under the administration of the German occupation authorities and included in the Hermann Göring Werke company as *Steinkohlenbergwer Brzeszcze – Schachtanlagen Brzeszcze und Jawischowitz* (Jaros 1983: 38; Janusz 2010: 44).

In late April or early May 1940, *Konzentrationslager Auschwitz* was established to the south-west of the densely populated area of Oświęcim (Peschel, Tabaszewski 2015: 3). The reason for its establishment was the need to create new places of detention for the mass-arrested members and supporters of the resistance movement, which covered more and more Polish circles, and for those detained by the police as part of the extermination operation codenamed *Intelligenzaktion*. The camp was located in a complex of former barracks behind the Soła River, outside of the densely populated part of town. The inhabitants of the Zasolodistrict and nearby villages were displaced, and their houses were demolished. The deserted area of approximately 40 km² was the so-called camp interest zone (Höss 1989: 103, note 54; Wardzińska 2009: 26; Czech 2012: 19 and 23).

Starting in 1941, Auschwitz prisoners were used to construct and then work in the IG Farben plant, erected in the village of Dwory, a few kilometres away from Oświęcim (Setkiewicz 2006: 40; Czech 2012: 27; Waschmann 2016: 235). In the spring of 1942, a decision was made to exploit the human potential in the form of concentration camp prisoners by sending them to forced labour in the industry

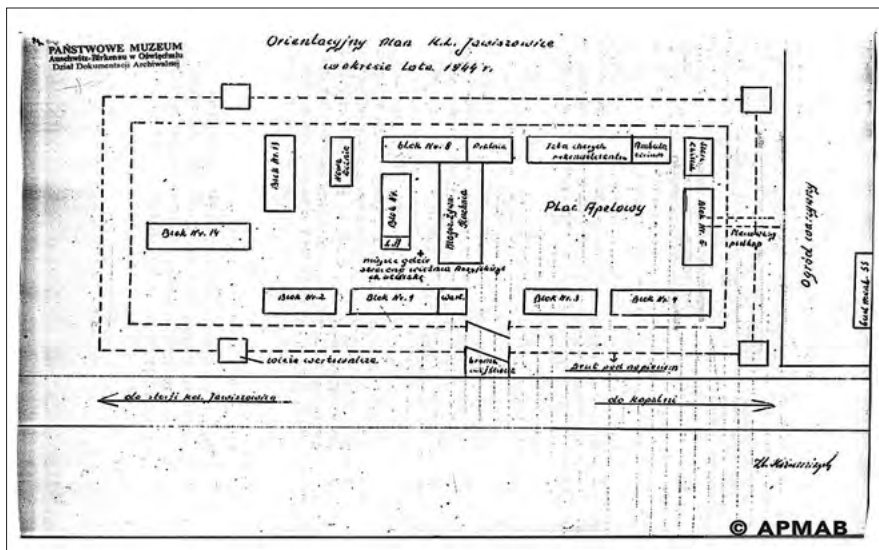

Fig. 2. A map of the KL Jawiszowicz sub-camp from 1944 (source: Arbeitslager Jawiszowicz | Sub Camps of Auschwitz, subcamps-auschwitz.org).

of the Third Reich. Based on this decision, on August 15, 1942, one of the first sub-camps of KL Auschwitz was established: KL Jawischowitz (Fig. 2), which was the accommodation place for prisoners sent to forced labour in the Brzeszcze mine and to construct a power plant (Jaros 1983: 40; Tabaszewski, Dziuba-Filipowicz 2021: 1). The sub-camp in Jawiszowice came directly under the KL Auschwitz I commandant until the very end, even despite the decision as a result of which, on November 21, 1943, all industry-related sub-camps in Upper Silesia were to be administered by KL Auschwitz III – Monowitz (Czech 2012: 354; Piper 2012: 104–105).

The forced labour camp established by Germans in Jawiszowice operated from August 15, 1942, to January 19, 1945, when approximately 1,900 prisoners were evacuated on account of the approaching units of the 60th Army of the First Ukrainian Front. They went on foot to Wodzisław Śląski. A few dozen prisoners unable to walk stayed in the camp, where they were liberated by the Soviet Army (Strzelecki 1982: 166; Jaros 1983: 40). From February 1945, the German infrastructure of the sub-camp in Jawiszowice was used by the authorities of the Polish People's Republic to detain people suspected of being members of the NSDAP, *Hitler-Jugend*, and BDM, German civilians, Ukrainians, and Polish citizens being *Volksdeutsche* as well as inhabitants of Upper Silesia suspected of disloyalty to Poland (Woźniczka 1994: 69; 2014: 23). The camp operated under the supervision of the communist authorities of Poland until the beginning of 1950. During that time, it had a few hundred prisoners sent to forced labour in the mine (Jaros 1983: 45–46).

In 1947, in the area of the former Auschwitz-Birkenau concentration camp, the Auschwitz-Birkenau State Museum was established, which still operates today (Journal of Laws of 1947.523.265). In 1950, by decision of the then Minister of Culture and Art, it was granted a status of the Auschwitz-Birkenau State Museum (M.P.1950.13.132: 107–108). In the years 1961–1962, eleven guard towers were reconstructed, and in 1967 an International Monument to the Victims of Fascism was erected and unveiled between Crematoriums II and III (Rawecki 2005: 58). In 1962, a protected zone for museum areas in Brzezinka was created, and in 1977 – for the museum areas in Oświęcim. Two years later, the area of the former KL Auschwitz-Birkenau within the Museum was added, along with the zones established, to the UNESCO's World Heritage List (Rawecki 2005: 51). The area of the former camp operating as a museum was entered into the Register of Historic Monuments by Decision no. A-714/95 (the present register no.: A-959/M) of August 2, 1995.

In 1961, some of the areas previously owned by the mansion, where a workers' housing estate was built, and the mine in Jawiszowice were incorporated in administrative terms into neighbouring Brzeszcze (Janusz 2010: 8). In 1995, the bathhouse building that used to be a part of the Jawiszowice camp as well as the camp's lantern and their immediate surroundings were also entered into the Register of Historic Monuments (decision no. A-1629/95 of December 29, 1945).

Research results

The research discussed in this paper was carried out under the investment made by the Brzeszcze Commune Office in connection with the revitalisation of the park existing in the area of the former camp. The work conducted, including the stripping of topsoil and ground levelling, revealed the top of a brick structure which, after examination, turned out to be the remains of the wall base of camp barracks (Tabaszewski, Dziuba-Filipowicz 2021: 3). The findings made it necessary to carry out archaeological rescue excavations with the aim to identify the scope and the state of preservation of the remains of the former forced labour camp in Jawiszowice.

During the rescue excavations carried out in 2021, fragmentarily preserved remains of two buildings – block no. 6 and block no. 8 – were uncovered (items 9–10 and 11) (Fig. 3–5) along with their auxiliary infrastructure (items 8, 12, 13, 14). They are the remains of a concrete strip footing, which is 96 cm deep, on which an additional brick wall base was built, being a foundation for the timber framing of the barracks. The base originally consisted of three layers of machine-made bricks measuring 28 x 12.5 x 6.5 cm. In the case of block no. 6, the southern part with a separate boiler room (item 9), a fragment of the strip footing of the western wall, and the north-western corner of the part for prisoners have been preserved (item 10). In the southern part, there is heavily fragmented cementitious levelling screed placed on an insulation felt layer, under which there is a base of brick and cement

Fig. 3. Location of the identified remains of blocks no. 6 and 8 within the investment area, at a scale of 1:1000 (figure prepared by A. Piekarczyk).

Fig. 6. The inside of block no. 6 (item 10), an exploratory excavation in the sw corner, E and N profile, a visible layer of the damaged levelling screed, insulation felt, and a base (photograph by W. Tabaszewski).

and the staff's buildings. Residential buildings for forced labourers were wooden barracks erected on cement strip footings with a brick wall base. The whole camp was surrounded with a double barbed-wire fence. The fence included four guard towers which originally, until 1943, were placed in the corners, but then the camp was extended towards the west. There was one entrance gate in the camp, located in the south. Residential blocks for prisoners in the sub-camp in question were RL IV/3

Fig. 7. The inside of block no. 8 (item 11), the chimney base, at a level of 40 cm (photograph by W. Tabaszewski).

or RL VII/5 barracks. Both types were designed on a rectangular plan, had a similar structure, and measured 19.95 x 8.14 m and 33.15 x 8.14 m respectively (Fig. 9). They were one-storey buildings on shallow foundations, with a brick wall base, on which sill plates insulated with a felt layer were placed. The building structure consisted of wooden frames including columns connected with transverse beams and trusses, supporting the ridge beam. The structural elements were joined with wing nut screws or wooden (oak) dowels hammered into drilled holes and woodwork joints. Barracks of this type were made of ready-made elements delivered to the camp. The structure had a floor made of a thin layer of cementitious levelling screed, insulated from the bottom with a layer of bitumen felt (Setkiewicz 2012: 26). Structures of this type had a light building frame, with boarded walls. Light barracks that could be quickly erected were created at the end of the nineteenth century and became popular at the beginning of the twentieth century in the army. During the First World War, they performed well as structures for accommodating both prisoners of war and civilians fleeing from the war zone (Koryciński, Kozakiewicz 2017: 176; Tabaszewski, Peschel 2021: 12).

Inside item 9, at a depth of approximately 100 cm from the top of the brick wall base, there was a concrete drain pipe, 25 cm in diameter, marked as item 8 (Fig. 10). The pipe was laid along the E–W axis and was an element of the drain-waste-vent system of the labour camp. Pipes of this type were used in Auschwitz-Birkenau

Fig. 8. The inside of block no. 8 (item 11), the remains of the service pipe in the room, at a level of 40 cm (photograph by W. Tabaszewski).

camp and sub-camps from 1941. The construction of sanitary appliances and the associated sewage system was necessary due to the winter of 1940–1941, the infestation of lice in the Auschwitz camp, and the resulting typhus epidemic (Peschel, Tabaszewski 2018: 14 – see for further reading). The septic system in Jawiszowice was created along with the camp, at the beginning of the summer of 1942, and was an extension of the sewer pipeline from the central part of the camp.

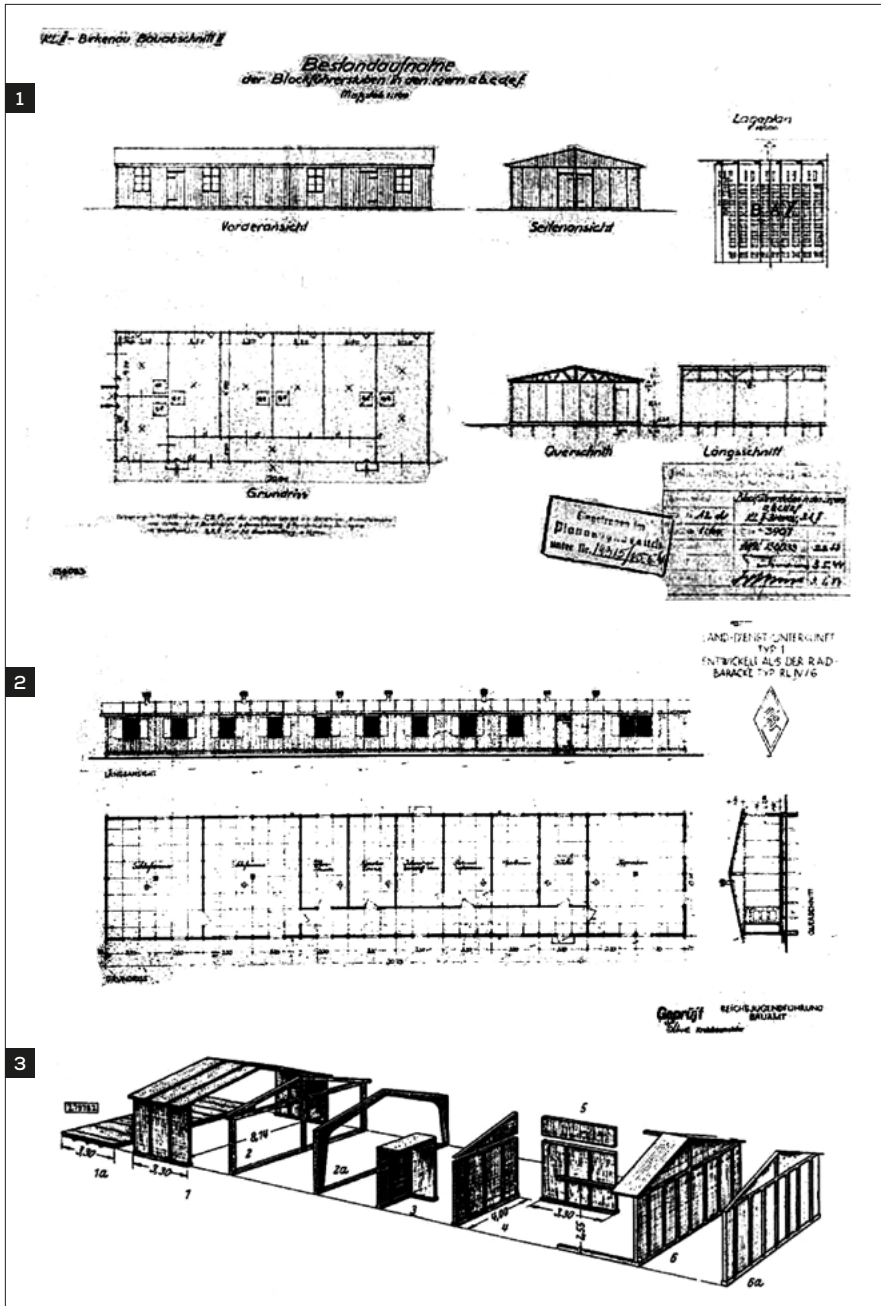

Fig. 9. A construction drawing of RL IV/3 barracks, (1) after Setkiewicz 2012 (fig. on pages 28–29); (2, 3) after Koryciński, Kozakiewicz 2017 (fig. 9 and 10).

Fig. 10. The inside of block no. 6 (item 9), A–B and E–F profiles, a view of a concrete drain pipe (photograph by W. Tabaszewski).

Fig. 11. An excavation outside the southern wall of block no. 8 (item 11), S and W profile, a view of the layer of gravel forming the perimeter drain (item 12) and drainage cuts (items 13 and 14) (photograph by W. Tabaszewski).

Fig. 12. The inside of block no. 6 (item 9), A–B profile, and zoomed-in item 1 (photograph by W. Tabaszewski).

Fig. 13. The inside of block no. 6 (item 9), layer 10, a discovery layout with a brick stove (pot-bellied stove) basis visible in the nw corner and C–D profile (photograph by W. Tabaszewski).

The auxiliary infrastructure is connected with the remains of drainage devices discovered in the exploratory excavation at the southern wall of block no. 8 (item 11) in the form of a gravel perimeter drain and two drainage channels along the E–W axis (Fig. 11). They are structures that were to enable drainage by removing water outside the area occupied by the camp. Their creation was connected with the erection of the camp complex. The drainage system, the purpose of which was to dry the land prepared for the construction of the camp and to drain stormwater, was created in the spring and summer of 1942 (Augustyn 1945: 9, 16; Sehn 1960: 18; Höss 1989: 121; Strzelecka 1995: 64, 68–70; Rawecki 2003: 91–93).

Fig. 14. An excavation at the S section of the W wall and at the NW corner of block no. 6 (item 10), in the N profile of both excavations one can see a secondary fill caused by the demolition of the foundations (photograph by W. Tabaszewski).

Fig. 15. The stratigraphic structure of the preserved layers: (1) an exploratory excavation in the outer southern part of block no. 8 (item 11); (2) an exploratory excavation inside the southern part of block no. 6 (item 10); (3) an exploratory excavation in the outer northern part of block no. 8 (item 10) (photograph by W. Tabaszewski).

Items 1–7 should be mentioned as particularly worthy of attention (Fig. 12). They are the remains of small wooden uprights in a line. The fact they were located inside item 9 (a separate southern part of block no. 6) (item 10) indicates that they could originally form a small fuel box. This interpretation is supported by a large amount of coal dust and slaked coal within structure 9 (layer no. 10) as well as a brick stove plinth in the north-western corner of the room (Fig. 13).

Directly below the contemporary topsoil, the whole area was covered with layer no. 1 of a levelling character. This layer can be linked to the demolition of the remains of the camp and the creation of a park in its place at the end of the 1970s. The average thickness of the layer is approximately 20–50 cm, however, in some places it is more than 100 cm, filling holes left by the removed fragments of the concrete strip footing of the block no. 6 building (Fig. 14).

The next stratification unit found in nearly the whole area in question was layer no. 4, which was a natural organic layer covering the area during the period preceding the operation of the camp. This layer was documented both outside and inside the buildings, directly beneath the layers connected with the operation of the barracks. Below layer no. 4, there are two layers of sterile earth – no. 5 and 6. The first one is the Quaternary grey and yellow sand with precipitation of iron (hardpan), while the other is orange and yellow Miocene clay (Fig. 15).

Inside block no. 6 (item 10), directly under layer no. 1, layer no. 2 was documented, with a large amount of slaked cement mortar mixed with brick rubble, fragments of felt, and pieces of glass wool. This layer may be linked to the demolition of block no. 6 and treated as coming from the same time as layer no. 1.

In part S of block no. 6 (item 10), directly under layer no. 1, there is layer no. 10 consisting of slaked coal, ash, and some fragments of slag (Fig. 13). This layer includes fragments of broken octagonal floor tiles, glass, and porcelain, all connected with the period of the camp's operation. Underneath this layer, there is a line of uprights (items 1–7), originally sunk into layer no. 3, forming a wall of a wooden coal box. These uprights are partially filled with layer no. 10 mixed with layer no. 4. Also inside block no. 6 (items 9 and 10) layers no. 3 and 9 were identified, including yellow clay with small fragments of brick rubble. These layers are connected with ground levelling carried out when the camp's buildings were erected.

Inside the residential part of block no. 6 (item 10), below the levelling ground created after the camp had been demolished, layers connected with the building's floor were recognised (layers no. 11–14). These were fragments of the cement floor (layers no. 11 and 12), under which an insulation layer of felt was documented (layer no. 13), lying on bricks situated directly on compacted clay with a large amount of slaked brick rubble (layer no. 14).

In the southern part of block no. 8 (item 11), layer no. 15 was located, consisting of fine river gravel (referred to as item 12) (Fig. 11).

Movable artefacts

During the excavations conducted, a total of 148 movable artefacts were obtained, including 123 fragments of ceramics, 18 fragments of glass, 4 metal items, and a bone item.

The fragments of ceramics discovered during the research, due to their technological and functional characteristics, were divided into the following six groups: dish ceramics (9 fragments), porcelain (8 fragments), faience/stoneware (13 fragments), tiles (83 fragments), terracotta (12 fragments), and others (1 fragment). The chronology of the whole ceramic collection falls between the end of the eighteenth century and the second half of the twentieth century.

All fragments from the dish ceramics group come from dishes thrown on a potter's wheel. They were made of ferruginous clay, with a small addition of fine- and medium-grained sand and gravel, and were fired in an oxidising atmosphere. The fragments excavated include one fragment of a straight rim with a rounded edge, emphasised by an encircling muzzle (Fig. 16: 3), five fragments of bellies (including three from one dish) (Fig. 16: 1, 3), and one fragment of a flat bottom (Fig. 16: 2). It can be said that the dishes were created in one of the local potter's shops operating in Oświęcim, Pszczyna, or Kęty (Głowa 1956: 193–194). All fragments can be linked to a collection of S-shaped or squat pots/jugs with cylindrical necks. All fragments come from typical moulds used in the modern era (Wałowy 1979: 95; Tabaszewski 2018: 202–203).

In the case of six fragments, glazed surface was identified, created on the basis of powdered lead oxide dyed with iron oxides, which allowed to obtain a range of brown colours (Izdebska 1934: 23; Reinfuss 1955: 24). On five fragments, both surfaces are glazed, while on two fragments, only the inside is glazed. In the case of these two fragments and in the case of the one unglazed fragment, the surface of the dishes bears clear traces of smoothing treatment. Surface ornamentation was only found on two fragments of one dish. It has the form of two different shades of brown glazing, creating two separate areas on the outside of the dish. Such a method for decorating dishes is characteristic of ceramics manufactured in the second half of the nineteenth century and the first half of the twentieth century (Reinfuss 1955: 61; Tabaszewski 2018: 205–206).

The second group of ceramic products includes fragments of porcelain, which is the noblest type of ceramics. Its name comes from the Portuguese word *porcella*, which means the outer shiny side of a shell (Chrościcki 1974: 11). A standard porcelain mass consists of 50% of kaolin, 25% of quartz, and 25% of feldspars (Kielski 1969: 85–86). Porcelain items of good quality were fired in high temperatures (1250–1410°C) (Kielski 1969: 86; Chrościcki 1974: 14). During the excavations discussed, a total of eight fragments of porcelain were obtained, including two

Fig. 16. Selected ceramic items excavated (photograph by M. Wardas-Lasoń).

fragments of dishes (Fig. 17: 2, 3), one bottle stopper (Fig. 17: 1), and five fragments connected with electrical devices (Fig. 17: 4, 5).

The excavated fragments of dishes include a fragment of a cup, approximately 8 cm tall, decorated with an encircling ornament in the form of a painted strip that is 1.6 cm wide. This ornament was made using decalcomania, which means mechanical copying of pictures. The technique, invented by C.A. Pochleb in 1871, soon spread among shops manufacturing porcelain, and it was already commonly used in the first half of the twentieth century (Tabaszewski 2018: 211).

The floral and geometrical ornament in yellow, blue, and dark red was typical of the Art Deco style, popular in the ornamentation of industrial products in the 1930s (Benini et al. 1998: 239; Tołłoczko 2010: 34). The cup has no mark that would allow to link it to a specific shop, however, the ornament suggests it was manufactured in one of Silesian shops: Bogucice or Bykownia (Chrościcki 1974: 66–67; Siess-Krzyszowski 1995: 34, 38).

Another item from the dish group is a fragment of a flat bottom with a partial mark of *HUTA FRANCISZKA*, which was a porcelain plant founded by B. Czudaj in 1924. The mark printed on the bottom fragment corresponds with the marks found on the products of this plant from the period 1924–1939 (Chrościcki 1974: 67; Siess-Krzyszowski 1995: 39).

Another thing found among porcelain products is a fully preserved bottle stopper. The item is cone-shaped, with a round hole at the top, used to attach

Fig. 17. Selected porcelain artefacts excavated (photograph by M. Wardas-Lasoń).

Fig. 18. (1–4) selected stoneware artefacts; (5, 6) selected terracotta artefacts excavated (photograph by M. Wardas-Lasoń); (3a) a reconstructed stoneware tile with the mark of the Dziewulski i Lange plant in Opoczno (after Partridge 2017, Fig. 101).

a metal latch clamp closing the bottle (a flip top bottle). The bottom part has a clear narrowing for installing a rubber gasket. Stoppers of this type were produced both of glass and porcelain. This type of bottle closure became popular at the beginning of the twentieth century, while stoppers of this type were common in the modern era and they are still produced today (Peschel, Tabaszewski 2017: 20; Tabaszewski 2017: 76). It is a mass-produced porcelain item with technological characteristics of porcelain produced in the first half of the twentieth century. Lack of any ornaments or marks does not allow to determine in greater detail the manufacturing place of the documented dish.

Another group includes items connected with electrical devices, such as a fragment of a socket, three fragments of a switch housing, and a fragment of a lamp base. The three fragments of a lamp switch identified in the group have technical markings and a mark of the manufacturer. On the surface of these fragments, there are model numbers 1850a, 1850b, voltage information DC 250 VOLT,

Fig. 19. Selected fragments of tiles excavated (photograph by W. Tabaszewski).

and the manufacturer's name WECO. It was a German company manufacturing electrical devices during the interwar period. The group of elements connected with electrical devices also offers a fragment of a socket and a lamp housing. These items, however, have no markings that would allow to identify their manufacturer or place of origin. All elements connected with electrical devices can most probably be linked to the Geische plant in Bogucice, which earlier belonged to Elektroporcelana SA, which manufactured technical equipment for the purposes of electrification becoming more and more popular in the 1930s and 1940s (Siess-Krzyszowski 1995: 37).

The third group of ceramic products includes fragments of stoneware items, with a total of eight fragments of stoneware (porcelite) dishes (Fig. 18: 1), three fragments of floor tiles (Fig. 18: 3, 4), a fragment of a toilet bowl flange, and a fragment of a weight (Fig. 18: 2). Stoneware is made of light-coloured clays that become grey after firing and are very hard (Kielski 1969: 75–76). The maximum firing temperature for stoneware dishes is 1250–1280°C.

Fig. 20. Selected glass artefacts (photograph by W. Tabaszewski).

All fragments of dishes were made of white kaolin stoneware mass covered with transparent feldspar-calcium glaze (Kowalczyk 2014: 118). On one fragment of a cup, there is a decalcomania floral ornament in the form of small light blue and red flowers.

The second group of stoneware products consists of fragments of square floor tiles made of grey mass. On one of the fragments, there is a partially preserved mark in the form of fragments of D L letters, divided with a six-pointed star inscribed

Fig. 21. Selected glass artefacts (photograph by W. Tabaszewski).

within a circle, with a dot meaning the letter O in the middle. Tiles of this type were produced in the 1920s and 1930s by Towarzystwo Akcyjne Zakładów Ceramicznych Dziewulski i Lange in Opoczno (Partridge 2017: 213–222).

Finally, the group of stoneware products includes a fragment of an outflow flange of a toilet bowl or a sink, and a fragment of a weight marked as 10 dkg. Both are made of white kaolin stoneware mass covered with transparent feldspar-calcium glaze. Due to lack of any characteristics or marks, in the case of these items it is

Fig. 22. (1, 3) metal artefacts; (2) a bone item (photograph by M Wardas-Lasoń).

impossible to determine any chronology more specific than the generally understood twentieth century. For the same reason it is impossible to indicate the exact place of their production.

The excavations conducted yielded a collection of eighty-three fragments of tiles, including eighty-one fragments of tiles and two fragments of fireclay thermal inserts. This group also includes factory-made tiles linked to the second group of Gdańsk or Pomeranian tiles. They have a flat face covered with an embossed

geometrical ornament or an unornamented face covered whole with a one-colour coating. Tiles of this type have been common since the beginning of the second quarter of the twentieth century (Reinfuss 1966: 16–17; Bimler-Mackiewicz 2010: 160–161; Tabaszewski 2018: 206). The tile fragments documented during the excavations come from two types of stoves. The first type includes tiles with a flat unornamented face covered with a coating – forty-one items (Fig. 19: 1–5). The second type includes tiles with a flat face and an Art Deco relief ornament – forty items (Fig. 19: 6–8). Moreover, the tiles can be divided into three categories: filler tiles (seventy items), corner tiles (eight items), and cornice tiles (three items).

The first type of stoves is represented by a total of forty-one fragments of tiles (including thirty-three filler tiles, five corner tiles, and three cornice tiles), with two fragments including a production series marking 7–11 (Fig. 19: 5) and one with a production series marking 7–13 (Fig. 19: 8). Among the tiles from this group, the most frequent coating colour is brown (light to dark) – a total of thirty-six items. There are also four fragments with a green coating and one with a yellow coating. The filler tiles measured 21 x 18.8 cm, the corner tiles measured 21 x 18.8 x 9.3 cm, and the cornice tiles measured 21 x 9.3 cm. This type of tiles became widespread towards the end of the nineteenth century, gaining in popularity in the first third of the twentieth century. Stoves of this type represent group v according to the classification proposed by M. Trojanowska (2010: 292). Analogous stoves with a similar coating from the 1930s can be found in the rooms of J. Fałat's villa in Bystra (today's Julian Fałat Museum in Bystra) (Bimler-Mackiewicz 2010: 160).

The other type of excavated tiles can also be linked to group v according to M. Trojanowska. It includes filler and corner tiles with faces covered with an embossed Art Deco relief ornament. The tile faces are decorated with a geometrical ornament, which has a schematic, geometrical floral motif in the centre of the face and a geometrical ornament in the form of squares in the corners. Such an ornament is characteristic of the Art Deco and Bauhaus styles, and can be found in industrial designs from the late 1920s and early 1930s (Benini et al. 1998: 239; Tołłoczko 2010: 34).

Lack of any marks of the manufacturer makes it impossible to determine the place where these tiles were produced. Similar designs and models were produced on a mass scale in many ceramic plants operating at the time in such places as Skawina, Łagiewniki, Tarnów, and Opoczno (Duda et al. 2000: 28–29; Moskala 2012: 422; Sypek 2015: 84; Partridge 2017: 216, 244). In the case of tiles with relief ornaments, it can be assumed that they are products of Zakłady Ceramiczne Kantoria in Tarnów, which allows to date them to the beginning of the second half of the twentieth century (Sypek 2015: 84). Such dating is connected with the last phase of use of the former camp complex as a workers' housing estate in the 1960s.

Analogous items are frequently found during excavations conducted at sites or objects operating in the first half of the twentieth century (Peschel, Tabaszewski 2017: 18; Tabaszewski 2018: 206–207).

Another group of ceramic products includes twelve fragments of octagonal floor tiles (Fig. 18: 5) and a fragment of a ceramic facing tile (Fig. 18: 6). The floor tiles were made of fireclay mass fired in a high temperature and covered with white feldspar-calcium glaze. The upper surfaces of the tiles are covered with a fleur-de-lis ornament, which – in combination with the production technology – allows to assume that they are products of the Erste Schattauer Tonwarenfabriks-AG, vorm. C. Schlimp company with its registered office in Vienna (Partridge 2017: 191–192). The facing tile is covered with engobe. Lack of any characteristic features or marks makes it impossible to determine the place or exact production date of this item.

The last group of ceramic products covers a fragment of a clay toy whistle in the form of a rider on a horse (Fig. 16: 5). It is the front part of a figurine, the original dimensions of which were approx. 7 x 10 x 3 cm. On both sides, on the horse's neck, there are single holes used to change and modulate the sound. The horse's tail was initially shaped as a mouthpiece, whereas on its back, in front of the mouthpiece base, there was a rectangular opening producing sound. The figure of the rider has a schematic face with a distinctive moustache, and the horse's head has a thick mane. The hands of the human figure were glued to the animal's neck. Whistles of this type were common from the second half of the nineteenth century. They were sold at fairs (such as Emaus in Kraków) (Fischer 1934: 156; Seweryn 1949: 167; 1957: 4; Oleszkiewicz, Pyła 2007: 18–19). Analogous toy whistles were among the most popular types of children's toys already in the Middle Ages and the early modern era (Żołędź-Strzelczyk 2006: 178). The same or similar whistles have been found in the territory of the whole Poland as well as Czechia, Slovakia, and Russia, and they are dated from the second half of the nineteenth century to the second half of the twentieth century (Seweryn 1957: 4, Fig. 1 and 3; Reinfuss, Świderki 1960: 95–96 and 114–115, Fig. 136, 158; Fryś-Pietraszkowa 1962: Fig. 2; Bazelich 2010: 168–169, 202, 221; Tabaszewski 2018: 207).

Another group of artefacts consists of eighteen items made of molten glass. All fragments of glass come from items made by extrusion, which became popular after 1820. The extrusion (pressing) method consists in forming items with mechanical presses, which enabled mass production of glass goods cheaper than the blowing method used earlier. At the same time, the use of presses allowed to remove any defects from the molten glass (such as air bubbles), which had been difficult before. The use of presses obviously increased the durability of glass items (Kielski 1969: 149). The glass items found during the archaeological excavations include two whole medicine bottles, twelve fragments of eight round bottles with

capacity ranging from 0.355 l to 1 l, a whole small cream jar, a fragment of a glass inkwell, a button, and a fragment of a wire-reinforced glass pane.

Both bottles connected with medicines (Fig. 20: 1, 2) were made of dark brown transparent molten glass. Both were made in a mould and have a threaded neck on which originally a Bakelite top was screwed. On the bottom of one of the bottles, there is a CHS 18 marking, which allows to say that it is a product of the Czestochowa Glassworks, which during the interwar period was among group C plants dealing with the production of glass packaging (Gubała 2006: 29).

Another item is a fully preserved lid of a cream jar (Fig. 20: 3). The lid is 2 cm thick and its diameter is approx. 8 cm. In the middle, there is a brand name NIVEA. Analogous containers are found during excavations conducted in the area of the former Auschwitz-Birkenau concentration camp (Peschel, Tabaszewski 2017: 23) as well as at sites chronologically connected with the nineteenth and twentieth centuries (Tabaszewski 2018: 215).

Also a fragment of a small four-sided inkwell was found (Fig. 20: 6). It was made by extrusion in a mould of clear, transparent molten glass. Its chronology can be generally determined as the first half of the twentieth century.

During the excavations, a fragment of a window glass pane was also found. It was made of pressed molten glass, it is 0.6 cm thick and slightly tinted green (Fig. 20: 4). The pane is reinforced with an internal mesh of thin wire. Such products were made in glassworks mostly from group A, specialising in the manufacturing of flat glass. The pane fragment can be linked to the glassworks in Dąbrowa or Szczakowa near Jaworzno, or the glassworks located in Sosnowiec (Gubała 2006: 28).

The largest collection includes fragments of glass bottles for alcohol (Fig. 21). This group offers four fragments of thin-walled containers with a capacity of 0.5 l, made of transparent white tinted glass. The thin walls, mass, and shape of the bottles as well as lack of any markings allow to link them to bottles serving as packaging glass, mass-produced in prewar Poland. These items were manufactured in glassworks from group C, concerned with mass production of packaging and bottle glass (Gubała 2006: 29).

The other group of bottles is packaging made of transparent dark green molten glass. Three of the fragments from this group have markings that allow to associate them with the glassworks in Mukachevo (previously Munkach) (Fig. 21: 2–4). There are two fragments of bottoms with a logo of the manufacturer in the form of connected letters MU. On the first bottom, there is also capacity given – 0.35 l, whereas the other bottom has an inscription *BIRRA ESPOTAZIONE 37 l*. The other bottom is also connected with a fragment of a wall with a preserved fragment of embossed label showing a waiter walking with his head high above a tray and the name *TRIEST*. The label is surrounded by a fragmentarily preserved inscription *[F]ABBRICA [BIRRA DREHER]* meaning Dreher Brewery from Trieste. The concern

operated from 1856, with branches in Moravia and Hungary¹. One of the towns in which Dreher's concern had its branch was the town of Mukachevo, in the nineteenth century located (just like Trieste) in the Habsburg Empire. After the First World War, until 1938, Mukachevo was located in Czechoslovakia, and then it was annexed by Hungary. In 1945, Mukachevo became a part of the Soviet Union, and today it is located in Ukraine². Presence of bottles from this factory, connected with Dreher Brewery located in Trieste, can be linked to the period starting in 1943, when the town became occupied by Germans. Bottles associated with this brewery were also found during excavations in the former Auschwitz-Birkenau camp complex (Myszka et al. 2017: 19; Peschel, Tabaszewski 2019: 19–20; 2020: 19).

Bottles and the remains of glass bottles for beverages, medicines, or cosmetics are quite frequently found during excavations in the areas of former German concentration or POW camps from the Second World War (Augustyniak et al. 2012: 367–559; Bem, Mazurek 2012: 108; Peschel, Tabaszewski 2020: 21).

The last item from the group of glass artefacts is a small button made of molten glass (Fig. 20: 5). It is a flat button with four holes made of dark green opaque molten glass. Buttons of this type were first used at the end of the nineteenth century and in the first half of the twentieth century (Piskorz-Branekova 2008: 158).

During the excavations, a total of four metal artefacts were obtained, including an enamel sheet bowl, a piece of aluminium sheet, and two buttons made of an aluminium alloy. A moulded bowl of iron sheet (Fig. 22: 1) is a 7.5 cm tall dish with a flat, separate bottom, a rim bent outwards, and a slightly highlighted edge. Both surfaces are covered with blue enamel. On the bottom, there is a white painted inscription *MADE IN HUNGARY 20 CM*. Mass production of such dishes started at the end of the nineteenth century, while in the first half of the twentieth century they were already commonly used in households (*Historia kultury materialnej Polski...* 1979: 218–219; Szurowa 1985: 94). The bowl uncovered in Jawiszowice was manufactured in the Hungarian town of Bonyhád, in the EMA-LION Kft. company operating from 1909³.

The excavated spoon is a simple massive aluminium product. It has no characteristics that would allow to determine its manufacturer. Such pieces of cutlery are frequently found during archaeological excavations carried out in the area of former concentration camps (Peschel, Tabaszewski 2018: 20).

The buttons of an aluminium alloy (Fig. 22: 3) are small, round, pressed linen buttons with four symmetrically arranged holes. Such buttons have been commonly

1 <http://www.trieste-di-ieri-e-di-oggi.it/tag/birreria-dreher/> [20 IX 2021].

2 <http://www.gutenberg.czyz.org/word,50007> [20 IX 2021].

3 <http://www.primanet.hu/marka/ema-lion-bonyhadi-zomancaru.html> [20 IX 2021].

used since the 1930s. Analogous items are frequently discovered during archaeological excavations carried out in the area of the former German camp complex KL Auschwitz I and Auschwitz II Birkenau (Peschel, Tabaszewski 2019: 27; 2020: 24; Tabaszewski, Peschel 2021: 24) as well as in other concentration camps, for example in Sobibór (Bem, Mazurek 2012: 70 and 95), and POW camps, such as Stalag IB Hohenstein (Augustyniak et al. 2012: 127–128).

During the excavations conducted, one artefact of animal bone was also discovered (Fig. 22: 2). It is a lining of a knife or tool handle made of a fragment of a bovine long bone. The object is 9 cm long. Its ends bear clear traces of cutting, while the outer surface was clearly smoothed. In the central part, there is an encircling incision. The centre of the bone was hollowed out. Animal bone treatment for functional purposes has been commonly used since time immemorial, however, in the modern era (starting in the eighteenth century) treatment of this material has been of rather marginal significance (Moszyński 1967: 351). The artefact discovered does not differ in character from analogous items created for functional purposes in rural households from the Middle Ages onwards (Moszyński 1967: 351; Jaworski 2012: 182). The context in which the item described was found allows to date it to a period between the turn of the twentieth century and the end of the first half of the twentieth century.

Conclusions

The results of the rescue excavations discussed above can be treated as a contribution to the knowledge of the life of prisoners in German labour camps. The social and sociological issues concerning the life of people imprisoned in concentration camps, ghettos, and labour camps have been raised many times. Already the second half of the 1940s saw publication of memoirs of prisoners (e.g. Augustyn 1945; Makower 1987; Levi 2008; Sierakowski 2016; Szmaglewska 2020) and executioners (Moczarski 1985; Höss 1989; *Auschwitz w oczach SS...* 2012) as well as scientific papers discussing them (e.g. *Oświęcim...* 1981; Zonik 1988; *Obozy pracy...* 1994; Woźniczka 1996; *Auschwitz w oczach SS...* 2012; Bem 2014; Wachmann 2015; Kogon 2017; Sulej 2020; Cywiński 2021).

The areas of former concentration and POW camps are more and more frequently subjects of archaeological excavations connected with conservation work and investment projects in their vicinity. However, there have been no extensive publications concerning archaeological excavations covering the material aspects of the operation of the camps and archaeological analysis of artefacts yielded by these excavations. So far, only a few archaeological publications have discussed the issue of archaeological excavations carried out in the area of former camps (e.g. Hensel 1973; Gruba 1996), and only a few publications have described the

results of archaeological excavations (Bem, Mazurek 2012; Banaś-Maciaszcak 2017). A few studies have been created, which can now be found in the form of manuscripts in the archives of interested museums and investors (e.g. Augustyniak et al. 2012; Myszka et al. 2017; Peschel, Tabaszewski 2015; 2017; 2018; 2019; 2020; Lasota-Kuś 2020; Tabaszewski, Peschel 2021).

The research results presented above allow to view the issue of the camp's operation through fragments of material culture inextricably linked with the prisoners. During the archaeological excavations, it was also possible to capture the moment of conversion of former camp elements and their adjustment to the society emerging after the war. The conversion of former camp buildings, which started after 1950, took approximately twenty years and ended when the residents moved to a new housing estate and the barracks were demolished to turn the whole area into a park.

The structures, layers, and artefacts presented form a consistent collection, corresponding with the different stages of the operation of the German forced labour camp, which was established at the beginning of the 1940s; then, in the second half of the 1940s, it was used by the communist authorities also as a forced labour camp; and at the beginning of the 1950s, it got converted into a workers' housing estate, which was demolished at the beginning of the 1970s.

The uncovered collection of ceramic artefacts offers interesting examples of construction and industrial ceramics from the first half and the beginning of the second half of the twentieth century. Most movable objects are fragments of tiles from broken stoves (at least two). The tiles described here were created in the second half of the twentieth century and can be linked to industrial tile plants operating in post-war Poland (Skawina, Łagiewniki, or Tarnów). On the other hand, the prewar ceramic industry is represented by porcelain fragments of electrical devices manufactured in the porcelain plant in Bogucice, and some of the fragments of dishes, including a bottom fragment with a mark of the plant that produced porcelain dishes in Ruda Śląska–Bykownia from 1924. In this context, floor tiles from the beginning of the previous century, which appeared in the area of the former camp complex incidentally at the time it was converted into a housing estate at the beginning of the 1950s, seem unique.

There is no doubt that fragments of two glass bottles from the plant in Mukachevo, manufactured for Dreher Brewery in Trieste, and the enamel bowl created in the Hungarian town of Bonyhád, are connected with the operation period of the German labour camp, being a KL Auschwitz sub-camp.

The fragment of a clay toy whistle is connected with the period preceding the establishment of the camp. It is a fragment of a toy for children popular in the 1920s and 1930s, bought at church fairs, such as Emaus in Kraków.

The excavated fragments of ceramic dishes can be linked to local potter's shops in Oświęcim, Pszczyna, or Kęty.

The excavations did not cover the whole camp complex. However, considering the great changes that have taken place in the area of the former camp and its vicinity, as well as the fact of reusing former camp buildings (nearly until the present time, with some of them still functioning at the end of the 1990s), one should expect considerable degradation of traces connected with the operation of the German concentration camp for people sent to forced labour in the years 1943–1945.

Bibliography

- Augustyn O. (1945), *Za drutami obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, Druk: E. Baryłka, Chorzów–Batory, Kraków.
- Augustyniak H., Kałagate S., Stachowiak P. (2012), Opracowanie wyników badań archeologicznych prowadzonych na terenie niemieckiego obozu jenieckiego Stalag 1B Hohenstein (Królikowo, stan. 8 AZP 28–59/24, gm. Olsztynek, pow. olsztyński, woj. warmińsko–mazurskie) (maszynopis w archiwum GDDKiA Oddział Olsztyn).
- Auschwitz w oczach SS* (2012), J. Bezwińska, D. Czech (ed.), Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim.
- Banaś-Maciaszczyk J. (2017), *Prace konserwatorskie*, [in:] B. Bartyzel, P. Sawicki (ed.), *Memorial Auschwitz-Birkenau*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim, p. 54–56.
- Bazeliński B. (2010), *Sztuka i rękodzieło ludowe w Europie*, Oficyna Silesia, Koszęcin.
- Bem M. (2014), *Sobibór. Obóz zagłady 1942–1943*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa.
- Bem M., Mazurek W. (2012), *Sobibór. Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000–2011*, Fundacja “Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Warszawa–Włodawa.
- Benini M., Cerutti C., d’Aglia A., Vianello G. (1998), *Ceramika XV–XX wiek*, Amber, Warszawa.
- Bimler-Mackiewicz E. (2010), *Piece w zbiorach muzeów województwa śląskiego*, [in:] M. Dąbrowska, J. Smeków, W. Wojnowska (ed.), *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, Muzeum Mikołaja Kopernika, Frombork, p. 156–184.
- Chrościcki L. (1974), *Porcelana. Znaki wytwórni europejskich*, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, Warszawa.
- Cywiński P.M.A. (2021), *Auschwitz. Monografia człowieka*, Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim.
- Czech D. (2012), *Geneza obozu, jego budowa i rozbudowa*, [in:] F. Piper, T. Świebocka (ed.), *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*, Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim, p. 19–36.
- Duda J., Dyba O., Pochwała S. (2000), *Dawne zakłady rzemieślnicze i przemysłowe Krakowa*, Muzeum Inżynierii Miejskiej MIM; Krakowskie Towarzystwo Ochrony Zabytków Techniki, Kraków.
- Dz.U.1947.52.265 *Ustawa O upamiętnieniu męczeństwa Narodu Polskiego i innych Narodów w Oświęcimiu*.

- Fischer A. (1934), *Etnografia słowiańska*, zeszyt 3, *Polacy*, Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa.
- Fryś-Pietraszkowa E. (1962), *Konkurs i wystawa garncarstwa ludowego województwa krakowskiego*, "Polska Sztuka Ludowa", 16.2, p. 118-124.
- Głowa Z.B. (1956), *Materiały do mapy ośrodków garncarskich w Polsce. Cz. II*, "Polska Sztuka Ludowa", 10, p. 190-195.
- Gruba J. (1996), *Nowa archeologia*, "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Setcio F Historia", 51, p. 23-29.
- Gubała E. (2006), *Przemysł szklarski i jego organizacja w II RP*, "Szkło i Ceramika", 57, p. 26-32.
- Hensel W. (1973), *Archeologia żywa*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- Historia kultury materialnej Polski*, t. VI, *Od 1870 do 1918 roku* (1979), B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak (ed.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Höss R. (1989), *Autobiografia Rudolfa Hössa komendanta obozu oświęcimskiego*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- Izdebska S. (1934), *Jak się lepi garnki?*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Lwów.
- Janusz W. (2010), *725 lat Jawiszowic. Panorama najdawniejszych dziejów miejscowości na pograniczu śląsko-małopolskim*, Drukarnia Compal, Jawiszowice.
- Jaros J. (1983), *Kopalnia Brzeszcze 1903-1983*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Jarus H. (1982), *60-lecie Polskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Katowicach (krótki zarys historyczny)*, Śląska Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Katowicach, Katowice.
- Jaworski K. (2012), *Obróbka surowca kościanego w średniowieczu i czasach nowożytnych w zachodniej części Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. Materiały z posesji przy ul. Katedralnej 4*, [in:] A. Pankiewicz (ed.), *Nowożytny cmentarz przy kościele Św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621-1670)*, Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, Wrocław (Wratislavia Antiqua. Studia z Dziejów Wrocławia, 17), p. 165-204.
- Kielski A. (1969), *Ogólna technologia ceramiki*, Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Kraków.
- Kogon E. (2017), *Państwo ss. Organizacja i funkcjonowanie niemieckiego obozu koncentracyjnego*, Wydawnictwo Replika, Zakrzewo.
- Kondracki J. (2001), *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Koryciński W., Kozakiewicz P. (2017), *Portable Wooden Buildings at the Turn of the 20th Century – a Historical Review of Structural Solutions*, "Annales of Warsaw University of Life Sciences", 100, p. 176-183.
- Kowalczyk A. (2014), *Naczynia kamionkowe z Poznania w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Lasota-Kuś A. (2020), *Opracowanie wyników prac archeologicznych prowadzonych na zlecenie GDDKiA w Krakowie, w rejonie skrzyżowania ul. Fabrycznej i ul. Unii Europejskiej w Oświęcimiu (DK 44 od km 60+627 do km 60+982,5) (maszynopis w archiwum GDDKiA Oddział Kraków)*.
- Levi P. (2008), *Czy to jest człowiekiem*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Łowmiański H. (1967), *Początki Polski*, t. III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

- M.P.1950.13.132 *Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 17 stycznia 1950 r. w sprawie nadania statutu Państwowemu Muzeum Oświęcim-Brzezinka.*
- Makower H. (1987), *Pamiętniki z getta warszawskiego. Październik 1940 – styczeń 1943*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Moczarski K. (1985), *Rozmowy z katem*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Moskala K. (2012), *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków.
- Moszyński K. (1967), *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Myszka M., Peschel K., Tabaszewski W. (2017), Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego związanego z wykonaniem instalacji przeciwpożarowej na terenie obozu Auschwitz II – Birkenau w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A-714/95) (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).
- Nowakowski A. (1985), *Terytoria oświęcimsko-zatorskie w Związku Niemieckim. Zarys prawno-historyczny*, „Przegląd Historyczny”, 76.4, p. 783–793.
- Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku* (1994), A. Topola (ed.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Oleszkiewicz M., Pyła G. (2007), *Czar zabawek krakowskich*, Muzeum Etnograficzne w Krakowie, Kraków.
- Oświęcim. Hitlerowski obóz masowej zagłady* (1981), 2nd ed., W. Michalak (ed.), Wydawnictwo Interpress, Warszawa.
- Partridge A. (2017), *Potęga ornamentu. Europejska ceramika artystyczna w budownictwie z lat 1840–1939 i jej przykłady w obiektach architektury Krakowa*, Universitas, Kraków.
- Peschel K., Tabaszewski W. (2015), Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego związanego z wykonaniem instalacji przeciwpożarowej na terenie obozu Auschwitz II – Birkenau w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A-714/95) (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).
- Peschel K., Tabaszewski W. (2017), Opracowanie wyników archeologicznych badań sondażowych prowadzonych na obszarze obozu koncentracyjnego Auschwitz I w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A-714/95) (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).
- Peschel K., Tabaszewski W. (2018), Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego związanego z wykonaniem instalacji przeciwpożarowej na terenie obozu Auschwitz II – Birkenau w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A-714/95), prowadzonego w ramach pozwolenia MWKZ 338/18 (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).
- Peschel K., Tabaszewski W. (2019), Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego związanego z wykonaniem instalacji przeciwpożarowej na terenie obozu Auschwitz II – Birkenau w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A-714/95) (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).
- Peschel K., Tabaszewski W. (2020), Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego związanego z wykonaniem instalacji przeciwpożarowej na terenie obozu Auschwitz I i Auschwitz II – Birkenau w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A-714/95) (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).

- Piper F. (2012), *Praca więźniów*, [in:] F. Piper, T. Świebocka (ed.), *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*, Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim p. 99–118.
- Piskorz-Branekova E. (2008), *Ocalić od zapomnienia. Biżuteria ludowa w Polsce*, Sport i Turystyka Muza SA, Warszawa.
- Rawecki M. (2003), *Strefa Auschwitz-Birkenau*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Rawecki M. (2005), Ekspertyza stanu zachowania i warunków ochrony miejsc i obiektów kompleksu Auschwitz-Birkenau. Analiza warunków opracowania i wdrożenia planu zarządzania. Część 1/5 – Ustalenia (maszynopis w archiwum Polskiego Komitetu do Spraw UNESCO).
- Reinfuss R. (1955), *Garncarstwo ludowe*, Wydawnictwo Sztuka, Warszawa.
- Reinfuss R. (1966), *Ludowe kafle malowane*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Reinfuss R., Świderki J. (1960), *Sztuka ludowa w Polsce*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Sehn J. (1960), *Obóz koncentracyjny Oświęcim-Brzezinka*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- Setkiewicz P. (2006), *Z dziejów obozów IG Farben Werk Auschwitz 1941–1945*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim.
- Setkiewicz P. (2012), *Rodzaje baraków wykorzystywanych w obozie*, [in:] B. Bartyzel, J. Mensfelt, G. Nikliborc (ed.), *Zachować autentyzm. Konserwacja pięciu drewnianych baraków dawnego KL Auschwitz II – Birkenau*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim, p. 26–29.
- Seweryn T. (1949), *Polskie zabawki ludowe*, „Polska Sztuka Ludowa”, 3.6, p. 163–179.
- Seweryn T. (1957), *Zabawki ludowe jako odbicie zwyczajów, obrzędów, magii i legend*, „Polska Sztuka Ludowa”, 9.1–2, p. 3–20.
- Sierakowski D. (2016), *Dziennik*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.
- Siess-Krzyszczowski S. (1995), *Znaki firmowe fabryk porcelany i fajansu na Śląsku, w Wielkopolsce i na Pomorzu. Od roku 1795 do dnia dzisiejszego*, Muzeum Okręgowe w Wałbrzychu, Wałbrzych.
- Skalińska-Dindorf E. (2006), *Kronika Oświęcimia. Dzieje Oświęcimia 1772–2003*, Oświęcimskie Centrum Kultury, Oświęcim.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880), t. I, F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Wawelski (ed.), Druk „Wieku”, Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1882), t. III, F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Wawelski (ed.), Druk „Wieku”, Warszawa.
- Solon J., Borzyszkowski J., Bidlasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorzczak I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziąja W. (2018), *Physico-geographical Mesoregions of Poland: Verification and Adjustment of Boundaries on the basis of Contemporary Spatial Data*, „Geographia Polonica”, 91, p. 143–170, <https://doi.org/10.7163/GPol.0115>
- Steblik W. (1989), *Armia „Kraków” 1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.

- Strzelecka I. (1995), *Budowa, rozbudowa oraz rozwój obozu i jego filii*, [in:] W. Długoborski, F. Piper (ed.), *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. 1, *Założenie i organizacja obozu*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim–Brzezinka.
- Strzelecki A. (1982), *Evakuacja, likwidacja i wyzwolenie KL Auschwitz*, Państwowe Muzeum w Oświęcimiu, Oświęcim.
- Sulej K. (2020), *Rzeczy osobiste. Opowieść o ubraniach w obozach koncentracyjnych i załłady*, Wydawnictwo Czerwone i Czarne, Warszawa.
- Sypek A. (2015), *Tarnów cegłą murowany. Monografia cegielni tarnowskich 1330–2015*, Leier Polska, Tarnów.
- Szmaglewska S. (2020), *Dymy nad Birkenau*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Szurowa B. (1985), *Zabytkowy zespół pieców garncarskich w Itży*, “Biuletyn Kwartalny Radmoskiego Towarzystwa Naukowego”, 22.3–4, p. 93–102.
- Tabaszewski W. (2017), Opracowanie wyników archeologicznych, weryfikacyjnych badań powierzchniowych poprzedzających budowę drogi ekspresowej S52, od Węzła Modlnica do Węzła Mistrzejowice, stanowiącej północną część obwodnicy Krakowa (maszynopis w archiwum GDDKiA Oddział w Krakowie).
- Tabaszewski W. (2018), *Osadnictwo średniowieczne i nowożytnie na stan 9 i 10 w Stanisławicach, gm. Bochnia*, [in:] J. Rodak (ed.), *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce. Stanisławice, stan. 9 i 10, pow. bocheński. Osady z okresu wpływów rzymskich i czasów nowożytnych*, Krakowski Zespół do Badań Autostrad, Kraków, p. 197–231.
- Tabaszewski W., Dziuba-Filipowicz M. (2021), Wynik wstępnych oględzin poobozowych relikwów odkrytych w czasie prac ziemnych związanych z rewitalizacją parku w Brzeszczach-Jawiszowicach (maszynopis w archiwum Urzędu Gminy Brzeszcze).
- Tabaszewski W., Peschel K. (2021), Opracowanie wyników prac archeologicznych związanych z konserwacją baraku nr B–167 zlokalizowanego na terenie byłego obozu koncentracyjnego Auschwitz II – Birkenau w Oświęcimiu (nr rejestru zabytków A–714/95) (maszynopis w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau).
- Tołłoczko Z. (2010), *Z problemów koincydencji Art. Deco i ekspresjonizmu. Część 1*, “Wiadomości Konserwatorskie”, 28, p. 31–48.
- Trojanowska M. (2010), *Piece kaflowe w pałacu biskupów unickich, dawnej siedzibie Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemysłu*, [in:] M. Dabrowska, J. Smeków, W. Wojnowska (ed.), *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, Muzeum Mikołaja Kopernika, Frombork, p. 288–303.
- Wałowy A. (1979), *Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych*, “Materiały Archeologiczne”, 19, p. 5–150.
- Wardzińska M. (2009), *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, “Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 4.99, p. 24–30.
- Waschmann N. (2016), *KL. Historia nazistowskich obozów koncentracyjnych*, Świat Książki, Warszawa.
- Woźniczka Z. (1994), *Z działalności polskiego i radzieckiego aparatu represji na Górnym Śląsku w 1945 roku*, [in:] A. Topola (ed.), *Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, p. 51–76.

- Woźniczka Z. (1996), *Z Górnego Śląska do sowieckich łagrów*, "Śląsk" Katowice.
- Woźniczka Z. (2014), Sytuacja na Górnym Śląsku w latach 1945–1948, ze szczególnym uwzględnieniem obozów koncentracyjnych w Polsce oraz wywózek ludności śląskiej do obozów pracy w ZSRR (Opinia zlecona przez Biuro Analiz Sejmowych. Nr zlecenia 737/14A) (maszynopis w archiwum Biura Analiz Sejmowych).
- Zonik Z. (1988), *Anusbelli. Ewakuacja i wyzwolenie hitlerowskich obozów koncentracyjnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Żołądź-Strzelczyk D. (2006), *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Online Sources

- Arbeitslager Jawischowitz | Sub Camps of Auschwitz (subcamps-auschwitz.org [20 IX 2021].
<http://www.gutenberg.czyz.org/word,50007> [20 IX 2021].
<http://www.primanet.hu/marka/ema-lion-bonyhadi-zomancaru.html> [20 IX 2021].
<http://www.trieste-di-ieri-e-di-oggi.it/tag/birreria-dreher/> [20 IX 2021].

Streszczenie

Artykuł stanowi opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych, przeprowadzonych na terenie dawnego, niemieckiego obozu pracy przymusowej KL Jawischowitz, będącego podobozem filialnym dla KL Auschwitz-Birkenau. W artykule omówiono materiał zabytkowy związany z poszczególnymi fazami wykorzystania kompleksu zabudowy oraz samą architekturę obozową i towarzyszącą jej infrastrukturę techniczną.

Odkryto relikty architektury związane z dwoma blokami mieszkalnymi oraz infrastrukturą obozową, funkcjonującą w okresie od 1942 do 1945 r., jak również wykorzystywaną w okresie późniejszym. Przeprowadzono również analizę pozyskanego w trakcie badań zabytkowego materiału ruchomego, w postaci fragmentów ceramiki (porcelany, kaffi i ceramiki budowlanej) i szkła, związanych z funkcjonowaniem niemieckiego obozu pracy przymusowej, a wykorzystywanego w okresie od 1945 do 1950 r. przez władze PRL jako obóz pracy przymusowej dla obywateli niemieckich, członków NSDAP i Hitlerjugend, volksdeutschów oraz osób podejrzanych o brak lojalności wobec Polski. Ostatni etap funkcjonowania kompleksu poobozowego przypada na okres po 1950 r., kiedy zostaje on przekształcony na osiedle robotnicze. Po wyburzeniu osiedla, w latach 70., obszar funkcjonował jako park, który obecnie poddawany jest rewitalizacji.

Słowa kluczowe: Brzeszcze-Jawiszowice, obóz pracy, baraki, II wojna światowa, Auschwitz, ceramika, szkło

Wojciech Tabaszewski
GDDKiA O/Kraków
e-mail: panq1@wp.pl

Marta Wardas-Lasoń
AGH University of Science and Technology
e-mail: mw@agh.uci.pl

Olgierd Ławrynowicz <https://orcid.org/0000-0003-3663-9183>**Krzysztof Latocha** <https://orcid.org/0000-0001-7408-3388>**Aleksandra Krupa-Ławrynowicz** <https://orcid.org/0000-0003-3532-9677>**Artur Ossowski** <https://orcid.org/0000-0003-4309-6324>**Julia Sowińska-Heim** <https://orcid.org/0000-0003-3810-596X>**Anna Gręzak** <https://orcid.org/0000-0002-6178-3577>

The Former Gestapo Headquarters and the Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue in Łódź Interdisciplinary Site Research

Dawna siedziba Gestapo i Wojewódzkiego Urzędu
Bezpieczeństwa Publicznego przy al. K. Anstadta w Łodzi
Interdyscyplinarne badania miejsca

Abstract: The paper discusses the research methods and the most important results of the interdisciplinary project “The Former Gestapo Headquarters and the Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue in Łódź. Interdisciplinary Site Research” conducted in 2019–2021. Considering the challenges faced by the archaeology of the contemporary past, a subdiscipline of archaeology, an attempt was made to link the results of archaeological research to the relatively well-known historical context of structural and functional transformations of the site explored, mostly the establishment of a Jewish school in Anstadt Avenue at the end of the

1930s, the operation of the Gestapo headquarters during the Second World War and of the communist Provincial Office of Public Security after the war, and the division of the site into police and school sections in 1957, which has been preserved to date. Also ethnographic research was carried out, which identified sources referring to the forms of remembrance and commemoration of places, events, and people. The Authors hope that the archaeological research will be soon resumed on account of the planned investments, allowing to publish a complementary and interdisciplinary monograph of the site explored.

Keywords: School of the Association of Jewish Secondary Schools in Łódź, Gestapo in Łódź, Provincial Office of Public Security in Łódź, Anstadt Avenue in Łódź, archaeology of the contemporary past, ethnographic research, history of the place, remembrance and commemoration

In 2019–2021, interdisciplinary research was carried out under the project “The Former Headquarters of the Gestapo and the Communist Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue in Łódź. Interdisciplinary Site Research”¹. Its aim was to explore and describe the past and the present operation of the former local headquarters of the Secrete State Police (Polish: Gestapo, German: *Geheime Staatspolizei*) (1939–1945) and of the Provincial Office of Public Security in Łódź (Polish: *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi*) (1939–1956), and to preserve the memory of people, places, and events connected with them.

Under the project, a survey of archival sources was conducted. The activities undertaken combined ethnographic and archaeological perspectives, oriented towards the study of the recent past. Thus, ethnographic methods were used along with the tools of archaeology of the contemporary past, which, apart from sources typical of historical archaeology, also uses spoken records (González-Ruibal 2014; 2016; Zalewska 2016; Krupa-Ławrynowicz, Ławrynowicz 2019a; 2019b; Ławrynowicz 2019a; 2019b). The aim of the archaeological work was to recognise immovable relics of the former Łódź headquarters of the Gestapo and the communist Provincial Office of Public Security (WUBP) in Łódź, and to identify potential places of burial of victims of Nazi and Stalinist crimes at the site. The research involved inventorying the preserved structures, prospecting with geophysical methods, digging test pits, and drilling boreholes. An additional non-invasive surface survey was carried out in neighbouring properties in Anstadt Avenue, which, along with the Gestapo and WUBP headquarters, constituted an organisational complex, mostly on the premises of today’s Stanisław Wyspiański Secondary School No. 12 at 7 Anstadt Avenue.

Also in-depth ethnographic interviews were conducted with living witnesses to the events of 1939–1957 and persons whose biographies and experience, including the contemporary one, are connected with the explored site: the former headquarters of the Gestapo and the communist Office of Public Security. The research work was accompanied by educational activities, such as workshops for students of today’s school and exhibitions presenting the effects of research activities and popularising knowledge of the German occupation and the Stalinist period in Łódź.

1 The undertaking was an effect of the agreement signed on October 23, 2018, at the seat of the Lodz Special Economic Zone by President of the Board Marek Michalik and Vice-President of the Board Agnieszka Sygitowicz from ŁSSE S.A., co-funding the research project in 2019, His Magnificence Vice-Chancellor of the University of Lodz Prof. Dr hab. Antoni Różalski, and President of the Institute of National Remembrance Dr Jarosław Szarek. The event was attended by, among others, Prof. Dr hab. Marian Głosek, Vice-President of the Institute of National Remembrance and Director of the Department of Search and Identification of the Institute of National Remembrance Dr hab. Krzysztof Szwańczyk, and Dean of the Faculty of Philosophy and History of the University of Lodz Prof. Dr hab. Maciej Kokoszko. In 2020–2021, the research was carried out as part of field practice of students of archaeology from the University of Lodz.

Fig. 1. Anstadt Ave. in 1942, an aerial photograph (source: <http://www.wwii-photos-maps.com> [20 VII 2022]).

Fig. 2. Anstadt Ave. in 1949, an aerial photograph (source: IPN Archive).

The research work, even though it concerned the whole Karol Anstadt Avenue, focused on the main building of the former Gestapo and WUBP headquarters, which until 1939 belonged to a Jewish school at number 7. Today, most of the property is divided into two addresses: number 7 – Secondary School No. 12, and number 9 – the premises managed by the Provincial Police Headquarters in Łódź.

Fig. 3. Anstadt Ave. in 1966, an aerial photograph. Source: PZGIK, ZDJ_1966_B/W_16_7454_537369 (license number: DFT.7211.4648.2022_PL_CL2).

Fig. 4. Anstadt Ave before the excavations in 2019, an aerial photograph (source: CNES, Airbus Maxar Technologies, Google Maps).

Changes in the organisational and construction structure of the plot can be seen in archival and contemporary aerial photographs (Fig. 1–4).

The research activities carried out provided impetus for multifaceted exploration of history, cultural reality, social atmosphere, and local memory connected not only with the history and transformations of Anstadt Avenue, but also with the history and identity of Łódź and its inhabitants.

The Historical background

The symbol of the crimes and terror of the Second World War is not only the Gestapo, but also the NKVD (Russian: *Народный комиссариат внутренних дел*). Both these organisations murdered millions of people in pursuit of the vision of a totalitarian state.

The International Military Tribunal in Nuremberg declared the Gestapo to be a criminal organisation, but no one tried or revealed the acts of genocide committed by the NKVD. The victory of the anti-Hitler coalition allowed Joseph Stalin to enslave Central and East European countries, imposing on them the political, economic, and social system characteristic of the Moscow tyranny. Bolshevik and Soviet crimes were to be forgotten, however, we now learn more and more about the all-powerful Soviet apparatus of terror and its victims (McDonouch 2015: 193–216).

In post-war Poland, the role of such an institution was played by, among others, Ministry of Public Security (Polish: *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego*) (MBP), established in accordance with Soviet models and operating in an unchanged form until 1954.

Let us take a look at two criminal totalitarianisms – Hitlerism and Stalinism – from the perspective of occupied Poland. The aim of the invaders was total control of the society. They escalated violence and were even ready to exterminate the conquered nation. Public executions, assassinations, torture, blackmail, and denunciation were to overpower enemies of the system and nip any resistance in the bud. Collective responsibility was used, liquidating leaders and murdering whole communities, with victims being chosen based on their race or class.

However, there were significant differences in the functioning of both these occupation systems, and even the German administration and legislation were not uniform. This mostly concerned the territories incorporated into the Third Reich, such as the Wartheland (German: *Reichsgau Wartheland*), which operated differently than the General Government (German: *Generalgouvernement*) (Hempel 1987; 1990). In the Wartheland, which also included Łódź, the police forces were only based on Germans and *Volksdeutsche*, with unarmed Jewish police only allowed to operate in isolated ghettos (Cygański 1965: 101–166).

The coercive apparatus in the Eastern Borderlands of the Second Polish Republic was also organised differently. Starting in 1941, Nazis created there, among others, the Reich Commissariat Eastland (German: *Reichskommissariat Ostland*), General District White Ruthenia (German: *Generalbezirk Weißruthenien*), and the Reich Commissariat for the Ukraine (German: *Reichskommissariat Ukraine*). In these areas, however, the *Wehrmacht* played a greater role than the German police forces. The Gestapo was unable to perform the military tasks as it included lightly armoured forces of limited mobility, while the number of its officers never exceeded 40,000 in the whole occupied Europe and prewar Germany within its boundaries up to 1937. Naturally, these were not the only police forces in the Third Reich as terror was also spread by *Sipo – Sicherheitspolizei* (English: Security Police), which – apart from the Gestapo – included *Kripo – Kriminalpolizei* (English: Criminal Police) and *SD – Sicherheitsdienst* (English: Security Service). In the autumn of 1939, the above forces were combined to form the *RSHA – Reichssicherheitshauptamt* (English: Reich Security Main Office), which was one of the most important offices of the SS (German: *Schutzstaffel*) and a department of the Third Reich's Interior Ministry (Bratko 1990: 33–55; Witkowski 2005: 13–46, 72–116; Butler 2006: 99–133).

The outbreak of the world conflict unified the activities of the RSHA and allowed to send *Einsatzgruppen* to the territory of attacked Poland. Initially, executions were carried out along the front, but when the hostilities ceased, Polish leaders, members of parliament, senators, officials, Silesian and Greater Poland insurgents, former plebiscite activists, journalists, teachers, industrialists, and priests were mostly murdered in forests. The executions continued until mid-1940, with Nazi police units being supported by local Germans organised into a paramilitary group called *Selbstschutz* (English: Self-Protection). To many Gestapo officers, it was an important experience as they learnt how to organise mass arrests and execute a few dozen people at once (Wróbel 2021: 205–217).

In Łódź (renamed Litzmannstadt in 1940), many Poles and Jews were arrested before the Independence Day in 1939. More than a thousand people were apprehended by German occupiers at the time, and only a half of them survived. A few hundred prisoners were sent to the prison in Rawicz, from which they were transported to concentration camps (Ossowski 2011).

There were never many Gestapo officers. Comparing their number with the data on employed security agents, we can assess the efficiency of the Nazi machinery of terror. Until 1953, the public security apparatus in Poland employed approximately 30,000 people and boasted more than 80,000 agents. However, it controlled an area much smaller than the Gestapo, which was the post-war territory of Poland. The activity of MBP was also supported by tens of thousands of officers from other services, with the most important ones being the Citizens' Militia (MO) and the Internal Security Corps (KBW). Until the spring of 1947, also three collective NKVD

divisions took part in operations in the territory of Poland. Their main opponent was the anti-communist independence underground movement. This resistance movement was weaker than the armed structures of the Polish Underground State, however, it was very diverse. Most units were partisan affiliated units, but unaffiliated groups were not rare. In the 1950s, they dominated in the so-called second underground movement, even though many of the partisans belonged to such groups as the Resistance Movement Without War and Diversion Freedom and Independence Association (WiN), Home Army Resistance Movement (ROAK), and the Underground Polish Army (KWP). This fragmentation of the underground movement allowed communists to gradually liquidate the armed, intelligence, and supply structures of individual pro-independence organisations, infiltrating them or even creating fake units (Szwagrzyk 2009: 205–208).

Other factors disorganising the post-war resistance in the territory of Poland, apart from the activity of different Soviet intelligence and military services, were the three amnesties announced and implemented by the Communist authorities in 1945, 1947, and 1952. They effectively “drew the partisans out of the forests”, beguiling them with the possibility of returning to their families, schools, and work. After a few years, out of approx. 20,000 armed underground activists of the anti-communist resistance movement, only about 200 people remained within the armed structures. They were persistently tracked down and killed in combat or assassinated. A few were brought before District Military Tribunals (WSR) and put on propaganda trials, exposing their “criminal past” or accusing them of “collaboration with German occupiers” (*Oddziały...* 2020).

This is why when describing a place such as the building at 7 Anstadt Avenue, we try to understand the functioning of both totalitarian systems that did not refrain from any misdeed or provocation in their fight against the Polish resistance movement. Their victims are still waiting to be found and properly buried. Therefore this paper gives voice to witnesses to the crimes and quotes accounts and testimonies collected by the Łódź Division of the Commission for the Investigation of German Crimes in Poland and Branch Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation of the Institute of National Remembrance in Łódź.

In Łódź, the disproportion between the services described was even greater. From 1940, the Gestapo employed approximately 150 officers. In 1942, their number increased to approximately 200, while two years later there were approximately 270 of them. In field outposts of the Łódź District, there were a hundred more employees as the Łódź Gestapo was in charge of branch offices in Kalisz, Łęczyca, Ostrów Wielkopolski, Sieradz, Inowrocław (from 1943), and Wieluń (a border post) (Bojanowski 1992: 101–103).

Łódź had the least developed structures formed by the communist regime. Apart from the headquarters, meaning the Provincial Office of Public Security

(WUBP) in Anstadt Avenue, the city had the District Office of Public Security (PUBP), and the Municipal Office of Public Security (MUBP). In 1952, these three institutions had approximately 700 employees. Another 500 functionaries worked in such towns as Sieradz, Piotrków Trybunalski, Kutno, Brzeziny, and Tomaszów Mazowiecki (Żelazko 2007: 19–39).

Most of the functionaries mentioned (of both German and Polish regime) worked in the building at 7 Anstadt Avenue. Their social and family life was also connected with this building or its immediate vicinity as it was an isolated security zone. From Północna Street, there were also garages and storehouses used in an unchanged form not only by the communist services but also the Office of State Protection (UOP).

The Architecture of the Jewish School building

The building at 7 Anstadt Avenue in Łódź was built in the second half of the 1930s on the initiative of the Association of Jewish Secondary Schools that had operated in the city since 1912. The original design provided for the construction of a stately school complex including a few, most probably five-storey, buildings and low link buildings (*Gmachy szkolne...* 1938) (Fig. 5). The complex was designed as a seat for two gymnasiums for boys and a gymnasium for girls. According to plans, approximately a thousand students were to learn there. The modern and stately architectural complex, apart from classrooms, included laboratories, specialist workshops, lecture theatres, and a theatre hall (*Poświęcenie kamienia węgielnego...* 1935: 8).

The foundation stone was ceremoniously blessed on December 15, 1935. The importance of this event, and so the importance of the construction project, was proved by the fact that it was attended not only by the city authorities, parents, and students, but also representatives of state authorities. Significantly, the design of the edifice was also presented in a series illustrating the most important designs of Jewish buildings in Poland during the interwar period published by the Jewish Religious Community in Warsaw (*Gmachy szkolne...* 1938).

The blessing of the foundation stone was accompanied by a press conference organised by the Association of Jewish Schools, during which the plan for the construction of the school complex, created by engineer Jerzy Minc and Stanisław Łęczycycki, was presented and discussed in a wider context of needs and challenges faced by modern education. Zygmunt Ellenberg, who was very active in the Jewish educational circles and, from 1934, was headmaster of the Gymnasium for Boys No. 2 of the Association of Jewish Secondary Schools and author of publications concerning the beginnings of general Jewish education in Łódź (Ellenberg 1930), drew attention to the fact that, for health-related reasons, the location of the

Fig. 5. A construction plan of school buildings of the Association of Jewish Schools in Łódź in Anstadt Ave. (source: *Gmachy szkolne...* 1938).

complex next to the Helenów Park was very good (*Poświęcenie kamienia węgielnego...* 1935: 8). Modernist architectural solutions were deemed proper for a modern educational institution. An important aspect was a belief in the link between innovative formal and structural solutions and much wider problems mostly concerning social and economic issues. Thus, these were not just formal experiments, but activities arising from the conviction about the effect of architecture on the shaping of societies and the necessity to build a new better world.

The outbreak of the Second World War made it impossible to complete the project and erect an extensive school complex, however, the building created remains a significant example of Łódź modernism of the interwar period. The architecture of Łódź, even though it is mostly associated with nineteenth-century villas, palaces, tenement houses, and characteristic factories of red brick, also offers many interesting buildings from the 1920s and the 1930s (Olenderek 2011; 2013; Stefański, Ciarkowski 2018). At that time, many public utility buildings were erected, including offices, banks, hospitals, and cultural facilities. After Poland had regained independence in 1918, despite the difficult economic situation, Łódź undertook activities with the aim to overcome the acute shortage of school buildings, the construction of which had been largely neglected by the occupation Russian authorities before 1914 (Kędzia 2010).

The Łódź architecture of the interwar period includes references to both historical motifs and modern, clear and simple, forms of modernism. The school at 7 Anstadt Avenue is an excellent example of innovative, avant-garde architectural

solutions. One can clearly see the attempt at simplicity and a complete departure from historical architectural elements and ornamentation. The plain façade has no decorative dressings around windows, columns, attached piers, or ornamental festoons etc. The use of simplified geometricised forms was a result of, among others, the willingness to emphasise the functional value of the architectural object.

Some variety was added to the simple shape of the school in Anstadt Avenue by the asymmetrical entrance hall (pseudo-projecting bay) in the northern section of the building. It is distinguished not only by its height but also a different layout of simple tall windows. The main entrance to the building is emphasised by a recessed porch. Importantly, there is no classical colonnade, which was substituted with simplified and fully modern forms.

The remaining part of the façade is seven-axis, and its composition is based on a regular arrangement of horizontal and vertical elements. Horizontal stripes are strongly emphasised by large oblong windows with simple sill courses and window headers. The geometrical division of the glass panel turns into a fully modern decorative element. The repetitive rhythm of windows makes the composition of the façade consistent and clear. High quality of the building and the attention to detail are proved by, among others, the ceramic wall cladding on the western and northern elevations. The plinth is covered with brick tiles, which were originally brown.

Fig. 6. Stanisław Wyspiański Secondary School No. 12 in Łódź; as seen from the south-west; the autumn of 2018 (photograph by O. Ławrynowicz).

During the war and the post-war period, the modern school building, intended as a place of education and development of young people, witnessed many dramatic events and personal tragedies. Only in 1957, it once again became a school and was made available to the youth. In 1957–1979, the building housed Primary School No. 98 in Łódź, and since 1979 it has been the seat of Secondary School No. 12. While the functional changes of the building, including mostly the activity of the organisations using them, left a painful mark on the history of the Łódź community, they involved no radical architectural interference in the existing structure of the building.

The alteration and upgrade did not blur the architectural and aesthetic qualities of the building of the school at 7 Anstadt Avenue, which still remains an important element of the interwar architectural landscape of Łódź and an excellent example of modernist architecture based on simplified, carefully thought-out forms (Fig. 6).

The Gestapo headquarters

On September 10, 1939, the school was taken by members of the second unit of the Special Task Force III of the Security Police (German: *Einsatzgruppe III Sicherheitspolizei*) headed by Fritz Liphardt (Pietrzykowski 1971: 15–16, 60–61; Rossino 2003: 242–243). The unit's task was to find, arrest, and liquidate the Polish intelligentsia. On November 7, its responsibilities were taken over by the Gestapo. The protection of the building was reinforced and a closed zone was established, separating – probably in 1941 – the entryway from two sides. The headquarters was located in the main building at number 7². Apart from offices, the basement housed a remand prison, although during the first months of operation, the arrested were brought down to a boiler room full of coal.

At the time, prisoners were rarely put in the nearby prison at 16 Sterling Street. Starting in December 1939, the prison mentioned was the main place of detention for men arrested by the Gestapo. Arrested women were sent to the prison at 13 Gdańska Street, where they were also interrogated (Straszawska 1973: 212, 475; Polubiec 1976: 345; Bojanowski 1992: 143–148).

The successes of the Gestapo in Łódź can be attributed not only to the organisational advantage, but mostly the activity of the local spy network. Its size required constant reorganisation, so in the summer of 1944 the so-called “N” Division (German: *Nachrichtendienst* / English: Intelligence Service) (AIPN Łd,

2 In 1940, Anstadta Street was renamed *Gardestrasse*. When the German occupation ended, its original name was restored, but then in 1948, it was renamed 19 Stycznia Street to commemorate the day of the so-called liberation of the city by the Red Army. In 1994, the communist name of the street was substituted with the prewar name, commemorating one of the Łódź industrialists.

1/8433; 1–29) was created. Agents even had a separate entrance to the building in Anstadt Avenue at number 3. It was used by many people as Łódź had approximately 700 informers registered by the local Gestapo. Most of them were Łódź *Volksdeutsche*, Germans displaced from the territory of the Soviet Union, and even Poles or Ukrainians and Belarusians (AIPN Łd, Pf 9/5: 1–24).

The first head of the Łódź Gestapo was Gerhard Fleisch, followed by Robert Scheff and Otto Bradfisch, who was also the *Oberbürgermeister* of the city (Cygański 1974: 13–14; Abramowicz 1984: 3–7; Ossowski, Spodenkiewicz 2012: 123; Trębacz 2018: 64–65). It can be assumed that the organised extermination activity started in the autumn of 1939, when the *Intelligenzaktion* operation was launched. The arrested were brought before a summary police court consisting of Gestapo officers. Those sentenced to death were taken straight from the remand prison in Anstadt Avenue to forests near Łódź and shot (Cygański 1974: 21; AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, Ds. 55/67, vol. X: 692; *Nekropolia...* 2010; Nowakowski 2015; Ławrynowicz 2015; 2018; Ławrynowicz et al. 2017; Duda et al. 2016; 2017).

Józef Magrowicz, apprehended on the night of November 9, 1939, in Pabianice, remembered the moment he was arrested and the course of the trial. He recalled that he had been led from the basement to the first floor, to a room in which a few uniformed Gestapo officers were sitting behind a table covered with green cloth. The defendants were forced to kneel, they were beaten and pushed, and all accusations and the sentence were delivered in German (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S. 37.2019 Zn, vol. XV: 2869–2877; Ławrynowicz 2015: 68).

There is no confirmed data that would prove the executions were carried out in the building or in the courtyard in Anstadt Avenue. A few of the prisoners died, beaten and tortured during investigations or shot. Investigations were carried out in rooms on the first floor. Stanisław Smolarek, arrested in March 1940, mentioned that while being in the prison in Sterlinga Street, he was taken a few times to the nearby Gestapo headquarters, where he was beaten until he lost consciousness. According to his account, in May 1940, Antoni Hinczewski was battered and brought to the prison cell on a blanket. He was so cruelly beaten that he was unable to move and died after about two hours. The beaten man was taken care of by another prisoner – Aleksander Falzmann, a pastor from Zgierz (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S. 18/75, vol. I: 81–82).

In his testimony, Zbigniew Tymowski, arrested in November 1940, mentioned a Gestapo officer Hans von Almach, who used a rubber cable coiled around a metal rod. The witness had matches pushed under his fingernails, which were then lit. He was kicked and hit with the butt of a gun on the head and face. He was chained to a chair and beaten on his bare back, particularly on the kidneys. Whenever the victim fainted, the beating stopped and he was poured with water (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S. 18/75, vol. IV: 710–703). The torturers would sometimes

order prisoners to choose a whip from a cabinet, or used a coil of wire, boxing gloves, or a thong. A frequent introduction to sophisticated torture was beating on the heels, which was mentioned by Józef Markowski, tortured in August 1943 (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S. 18/75, vol. X: 1868–1872).

Halina Szwarz née Kłęb, an outstanding intelligence agent, was also tortured. She was apprehended on May 26, 1944, and beaten with a plank at the headquarters of the Łódź Gestapo. When her arms and legs were chained, she had a stick placed under her knees to kick and beat her with a tether, mostly aiming at her heels. The arrested woman survived a few days of torture without revealing any names (Szwarz 2008: 115).

The living conditions in Gestapo cells at 7 Anstadt Avenue were described by Adam Cechnowski, who drew attention to their small size and overcrowding. According to him, as many as forty men were kept in one room. They were never given any clean clothes. The meals were tasteless and of small calorific value, but fresh. Prisoners were not allowed to see the doctor, even though fractures and dislocations required immediate setting (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S. 37.2019 Zn, vol. VI: 1251).

On June 13, 1944, another Home Army soldier was killed during an investigation – Jan Lipsz vel Jan Libsch, alias Anatol, who took part in Operation N. The arrested man was taken for questioning, and when he tried to attack one of the informers, he was shot in the interrogation room (Ossowski 2004).

The Headquarters of the Communist Office of Public Security

A day after Łódź was seized by the Red Army, i.e. on January 20, 1945, Colonel Mieczysław Moczar arrived in the city along with ninety-four functionaries of the Office of Public Security (Rabiega 2019: 18–19). The Gestapo building was taken over by the WUBP functionaries. In the basement, just like under the German occupation, there was a remand prison, where opponents of the communist regime were tortured, and perhaps even murdered. Flats in buildings adjacent to the WUBP headquarters were occupied by the functionaries of the security apparatus. The street had barriers with sentry boxes on both ends. At the back, there were a petrol station, garages, and storage sheds. Upon entering the building at 7 Anstadt Avenue, one handed over documents through a small window in the wall and, after they had been verified, the person could go through the guardroom. From this level, a separate entrance led to the cells in the basement. Visitors only had access to the ground floor as the first floor was closed with a barrier and another post. The rooms on higher floors could only be accessed by functionaries of the Office of Public Security. Opposite the edifice, there was a kitchen garden where prisoner functionaries would sometimes work (Rabiega 2019: 15–19).

Interrogations of the Office of Public Security were as brutal and ruthless as the Gestapo ones. Many prisoners recalled Józef Nocuła and Czesław Antczak as two of the cruellest torturers. The types of torture they inflicted were listed by Mieczysław Trzcinka in his testimony. He was arrested in 1948 for his activity in the National Party. According to the witness, the standard investigation practice included blinding the interrogated with a lamp, beating him on the head with fists until he fell down the chair, and beating with shelves taken out of an office cabinet. Nocuła used a nutcracker to crush interrogated Trzcinka's fingernails and toenails to force him to admit to anti-communist activity. Nocuła and Antczak would sometimes cover the arrested with tarpaulin and take turns kicking him, demanding him to say which of them had given him a kick. Another form of Nocuła's torture was tying a prisoner to a bench and hitting him with an extinguisher flat bar until he lost consciousness. Battered Trzcinka regained consciousness in his cell, when his fellow inmates put damp cloths on the cracked skin on his buttocks (AIPN Łd 421/157, vol. II: 97–100).

There are many more examples of the bestiality of the above-mentioned functionaries, with some victims hurt with tools similar to Gestapo truncheons and whips. According to an account provided by Zbigniew Witecki, a soldier of National Armed Forces (NSZ) arrested in July 1947, the interrogators beat him on the heels, hit his head on the wall, and kicked him all over the body, including his abdomen and head. They also burnt his skin with cigarettes and faked preparations for an execution. The investigators convinced him that his parents had been arrested and that his father was to be tried and executed for his activity in the structures of the Government Delegation for Poland (AIPN Łd 421/157, vol. II: 145–147).

The testimonies of witnesses also include information about closing them or other prisoners in a wet seclusion cell, which was a square concrete room, one metre wide, with up to thirty centimetres of water full of faeces. Without windows, the prisoner had to squat in the dark with his back against a cold rough wall for a day or even several days.

The cells were damp, and during the winter their walls frosted up. There were more than ten cells in the building, they had different dimensions, and they were always overcrowded. They were located on the ground floor and whenever a prisoner was interrogated, he was led to the first floor. We know that one of the cells was given number 13 and had seven square metres. More than ten men were imprisoned there, including Alfred Zięba, a soldier of the Underground Polish Army, apprehended in 1946 in Częstochowa. According to the account he provided, the crush was so great that some of the prisoners had to stand so that those most beaten could lie on the concrete floor. Wounds were dressed with rags soaked in urine to bring down the fever. The only window under the ceiling was tightly boarded up, and there was a constantly lit bulb in the cell. It was difficult to fall asleep in its strong

light, among the moaning of the wounded. There were eight to ten prisoners in the cell, who had to quench their thirst with one mess tin of water they received a day. Prisoners were also given a slice of black bread, a cup of black coffee, and a plate of soup (AIPN Łd, Files of OKŚZpNP IPN in Łódź, S. 105/09/Zk, vol. I: 22–24). The neighbouring cell had number 12 and this was where Stanisław Przybylski was imprisoned in 1948. It was larger than the previous one by two square metres, but it had to accommodate four more prisoners. Its window had metal bars covered with metal sheet on the outside, however, there was a slit through which one could see a fragment of the sky. There were six wooden bunk beds standing at two walls and a toilet (AIPN Łd, Files of OKŚZpNP IPN in Łódź, S.57/02/Zk, vol. I: 3–6). Ewa Wolszakiewicz, apprehended in February 1952, was put in a single cell measuring four square metres. It had no bunk bed but an iron bed brought every night along with a straw mattress and a blanket. The room was poorly lit, cold, and damp, but it was sewered (AIPN Łd, Files of OKŚZpNP IPN in Łódź, S. 14/02/Zk, vol. I: 33–36).

From 1948 onwards, some of the arrested were kept in the newly-built annex from Pomorska Street (running at right angles to Anstadt Avenue and closing it from the south). It was a single-storey building with baths and five or six cells. In the prison jargon, they were called “managerial” as they had wooden floors and each of the prisoners would receive a straw mattress (AIPN Łd 421/157, vol. II: 97–100).

The only known case of an execution carried out at the WUBP headquarters at 7 Anstadt Avenue was the shooting of Czesław Stachura. The murdered WUBP functionary worked with the Freedom and Independence Association (WiN). From May to November 1946, he provided this organisation with lists of the arrested, files of investigations carried out against the apprehended members of the independence underground movement, secret instructions, operational information, file data, and lists of approximately 300 secret collaborators along with opinions about them. The punishment for betraying the communist authorities had to be severe. On December 16, 1946, by order of Colonel Moczar (the first head/manager of WUBP in Łódź)³, a summary trial was held. It was a show trial attended by functionaries from all District Offices of Public Security in the Łódź Province. The defendant was sentenced to death and on January 14, 1947, at 6:20 a.m., he was killed in the basement of the WUBP building in Łódź. Jan Łopianiak, who stayed with him in the death cell, remembered the moment he was led away (Lenczewski 1992: 99–10; Żelazko 2021: 63–68; AIPN Łd, 200/57: 120–121; AIPN Łd, 200/57: 127; AIPN Łd, 200/57: 154).

3 Moczar's successor was Zdzisław Mróz (1948–1950), and then this function was held by: Teodor Duda (1950–1951), Czesław Borecki (1951–1954), Stanisław Żydzik (1954), and Teodor Mikuś (1954–1957).

There is no doubt that more people died at the WUBP headquarters, tortured to death during investigations by agents of the Office of Public Security. For example, circumstances of the death of Mieczysław Gaspenas still remain unknown. On September 24, 1945, after two days of investigation, he committed suicide, jumping out of a window on the fourth floor with functionaries present. As a “blue policeman”, he was to collaborate with German occupiers in Radomsko. However, while there are accounts confirming his cooperation with the Polish independence underground movement, there are no investigation materials or an interrogation report (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S.66/07/Zk: 23–26).

Torture and beating were the most probable causes of death of Feliks Andrzejewski, alias Książak, on March 31, 1946. During the war, he was a member of the Home Army and head of a Kedyw group in Łowicz. Then, he took part in the formation of WiN structures. Arrested in January 1946, he died before the trial. Upon the court’s request, his wife Kazimiera was allowed to collect his body. According to the medical report, he died of left lung cancer, however, there were cuts and effusions on his body, which were not livid blotches. His fellow inmate Kazimierz Szymański testified that Andrzejewski had been beaten and poured over with cold water. He was so weak due to the disease that he did not leave the bunk, and one day he was just carried out (AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S.62/07/Zk, vol. II: 293–299).

On June 27, 1946, Captain Stanisław Sojczyński, alias Warszyc, was imprisoned in the building at 7 Anstadt Avenue and then brutally tortured. The organiser and commander of KWP was arrested in Częstochowa. The typescript created based on information taken out from WUBP by Czesław Stachura reads as follows: *Warszyc is unable to put on his shoes as his legs are so swollen due to beating with clubs and kidney damage, which causes the swelling of the lower part of his body. His legs are wrapped in rags soaked in blood and pus from the wounds* (AIPN Łd, pf 12/2271: 103). On February 19, 1947, he and his subordinates were taken away to be executed, most probably at the military training ground in Brus in Łódź.

Ethnographic research

The undertaken ethnographic research made use of memory and recollections. We conducted in-depth ethnographic interviews with living witnesses to the events of 1939–1957 and persons whose biographies and experience, including the contemporary one, are connected with the explored site: the former headquarters of the Gestapo and the communist Office of Public Security. The collected accounts concerned what was recorded in the individual experience and in the family memory; they allowed to reconstruct the history of the place in aspects that are sometimes lost in historical studies, in biographical, personal, and emotional contexts.

The research used in-depth (intensive) ethnographic interviews with open questions requiring answers in the form of detailed and exhaustive descriptions, particularly stories. The interview guidelines were structured by respondent categories, so they concerned their direct experience and memory connected with the operation of the Gestapo and the Provincial Office of Public Security, or post-memory and borrowed memory (memory and knowledge not based on one's own personal experience but handed down by previous generations or shared with one's own generation) (Hirsch 1997).

During the research, we were thus interested in communicative memory, meaning the one owned by witnesses to the age, who experienced the events of the Second World War and post-war years, and cultural memory belonging to those who do not have any direct biographical experience. This is how Jan Assmann sees the difference between communicative and cultural memory:

Communicative memory covers recollections concerning the most recent past. People share it with their contemporaries. Its typical variant is generational memory. A social group gains it in a historical process; this memory is created over time and passes with it, or more precisely – with members of the group, who are memory carriers. When those who embody it die, it is replaced with new memory [...] What is still living memory today, tomorrow will only be a media record [...]. Unlike communicative memory, cultural memory is based on an institutionalised mnemonic device (Assmann 2008: 66–67).

Communicative memory is biographical, it grows (and disappears) in a natural way, it is not something that gets “created”, it is the actual, subjective history, but with a quality allowing it to function as a socially significant way of remembering. On the other hand, cultural memory is oriented toward fixed points in the past, and even though, similarly to communicative memory, it cannot store the past as such, it frequently transforms it into symbolic figures worth remembering (Burszta 2016: 16).

The conducted ethnographic research assumed that such a strategy is a way of reaching not only individual knowledge and memory, but also supra-individual, community resources constituting the history of a place. We attempted to reconstruct the history of the place studied considering its different aspects and emphasising its multi-dimensionality, turning points, transitional points (the Second World War and post-war years), and periods of seemingly uninteresting everyday life (the time of the operation of the school). In material terms and in terms of attributed meanings, it is a palimpsest-place, defined multiple times, reinterpreted due to new functions and new users, multi-layered, and consisting of numerous overlapping and merging cultural layers. In the palimpsest-place, the past shows

through, it is partially concealed, blurred, fragmentarily visible, and sometimes evoked (Bağlajewski 1999; Karpińska 2004).

The respondents were selected based on the following categories: remembering, post-remembering, neighbours, students, and citizens of Łódź. The ethnographic interviews were conducted in the spring and summer of 2019 in the former headquarters of the Gestapo and the WUBP in Łódź (today's Secondary School No. 12), in the respondents' flats, and in the public space of Anstadt Avenue. The search for the respondents used two criteria: availability and attributed or assumed (for example, thanks to recommendations) knowledge, memory, capability, and willingness to talk about issues connected with the subject of the project. Such a selection does not ensure statistical representativeness. The age of the respondents was not decisive. Both young and old people were interviewed. Twenty-two ethnographic interviews were conducted. Many of them were accompanied by so-called site visits (ethnographic interviews were held in places mentioned in questions and answers). The researchers were interested in stories that were heard, borrowed, drawn from the family, local, or collective memory, and respondents' own stories taken from their lives. Whenever possible, research meetings involved objects (photographs, documents etc.) connected with the described places, people, and events. Conversations also focused on and concerned them (Fig. 7)⁴.

All transcripts of the interviews were coded and catalogued by subject. For this purpose, a set of codes – phrases used to attribute features to data – was created⁵. The list included categories referring to the history of the place and its surroundings; biographical (communicative) and cultural memory concerning the place studied; the topography of individual objects and rooms; spatial, functional, and semantic changes to architectural objects; traces of the past visible in the material fabric of the place; people and events connected with the time of the operation of the Gestapo and the Office of Public Security; and forms of remembering and commemorating.

Important analytical tracks suggested by the ethnographic material gathered are forms of commemoration of people and events connected with the operation of the Gestapo and the Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue.

4 All interviews were recorded and then transcribed. Items were copied or borrowed for scanning and accepted only with the owner's consent. Materials including the interviewee's consent to their use, reproduction of physical likeness, and personal data processing can be found in the Bronisława Kopczyńska-Jaworska Ethnographic Archive in the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology of the University of Lodz.

5 The description and analysis of the ethnographic material collected, with extensive quotations from the ethnographic interviews (prompted sources), will be presented in a separate paper.

Fig. 7. An ethnographic interview with Henryk Obiedziński, imprisoned in the WUBP headquarters in Łódź in the 1950s, conducted in one of the classrooms of Secondary School No. 12 in Łódź by Dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz and Mgr Paulina Cichoń; the summer of 2019 (photograph by S. Latocha).

“Commemoration”, in its basic meaning based on the definition, is a “cultural form of representing past events or people so that they are honoured by a specific social group for which it is a way of confirming its identity” (Napiórkowski 2014: 509).

As Assmann wrote, identity of the recollecting group gets established through references to the past. By recollecting their history and evoking figures of memory, social groups get reassured about their identity. It is not common. There is something festive and extraordinary about collective identities. They are created “for growth” and go beyond the horizon of an ordinary day, being a subject of ceremonial and extraordinary communication (Assmann 2008: 68).

Commemorations have either a material form, effects of which are commemorative plaques, monuments, lists of the names of the fallen etc., or are cyclical, so to speak, rhetorical gestures and ceremonials in the form of anniversary celebrations, speeches, the reading of memorials, and organisation of public meetings (most frequently connected with “places of remembrance” or material signs of “the traces of memory”).

On the building of today’s secondary school there are two commemorative plaques. The first one has an inscription that reads: *During the Second World War,*

this building housed the Gestapo headquarters, a place of martyrdom and torture of Poles. Underneath, there is another plaque reading: From 1945 to 1956, the building housed the Provincial Office of Public Security – a place of martyrdom and death of many Polish patriots. Lest we forget. Association of Political Prisoners of the Stalinist Period in Łódź.

On July 12, 2007, the City Council of Łódź passed a resolution on the erection of a monument to the Victims of Communism to commemorate countrymen who fell victim to the totalitarian communist system in 1919–1989. The monument by Wojciech Gryniwicz was unveiled on December 12, 2009, opposite the building of the former headquarters of the Provincial Office of Public Security in Łódź, as the first Polish monument devoted to victims of communist repression. Celebrations and manifestations commemorating these victims are organised in front of it on, for example, anniversaries of the Soviet invasion on Poland, the National Cursed Soldiers Remembrance Day, and anniversaries of imposing the Martial Law in Poland.

Students of Secondary School No. 12 take part in these celebrations. On November 11, they organise Patriotic Vigils at the monument. On March 1, the Cursed Soldiers Day, they put on text and music performances to which they invite veterans, representatives of the city authorities, and researchers from the Institute of National Remembrances. In the school memorial room, there is a plaque commemorating soldiers of the second underground movement, who fought against the Soviet occupiers and the authorities of communist Poland.

Archaeological research

The aim of the archaeological research conducted was to recognise immovable relics of the former Łódź headquarters of the Gestapo and the Provincial Office of Public Security, and to identify potential objects and artefacts (movable artefacts) connected with the operation of both institutions at the site⁶.

The probing research area was divided into three zones (Fig. 8):

– Lawns, not requiring the removal of the hard surface, located in the south-western and central parts of the car park at 9 Anstadt Avenue, explored manually in

⁶ Probing archaeological research was carried out on the premises managed by Secondary School No. 12 in Łódź (7 Anstadt Avenue, plot no. S2-14/1) and the Provincial Police Headquarters in Łódź (today's 9 Anstadt Avenue, plots no. S2-13/3 and S2-13/5) under the supervision of Dr Olgierd Ławrynowicz, with the participation of Professor James Symonds (Amsterdam Centre for Ancient Studies and Archaeology, University of Amsterdam), Mgr Wiktor Duda (Łódź), Mgr Krzysztof Wiliński (Museum of the City of Zgierz), and with substantive support of Dr Tomasz Borkowski (the Department of Search and Identification of the Institute of National Remembrance) on June 24 – July 25, 2019, October 5–16, 2020, and June 14–28, 2021.

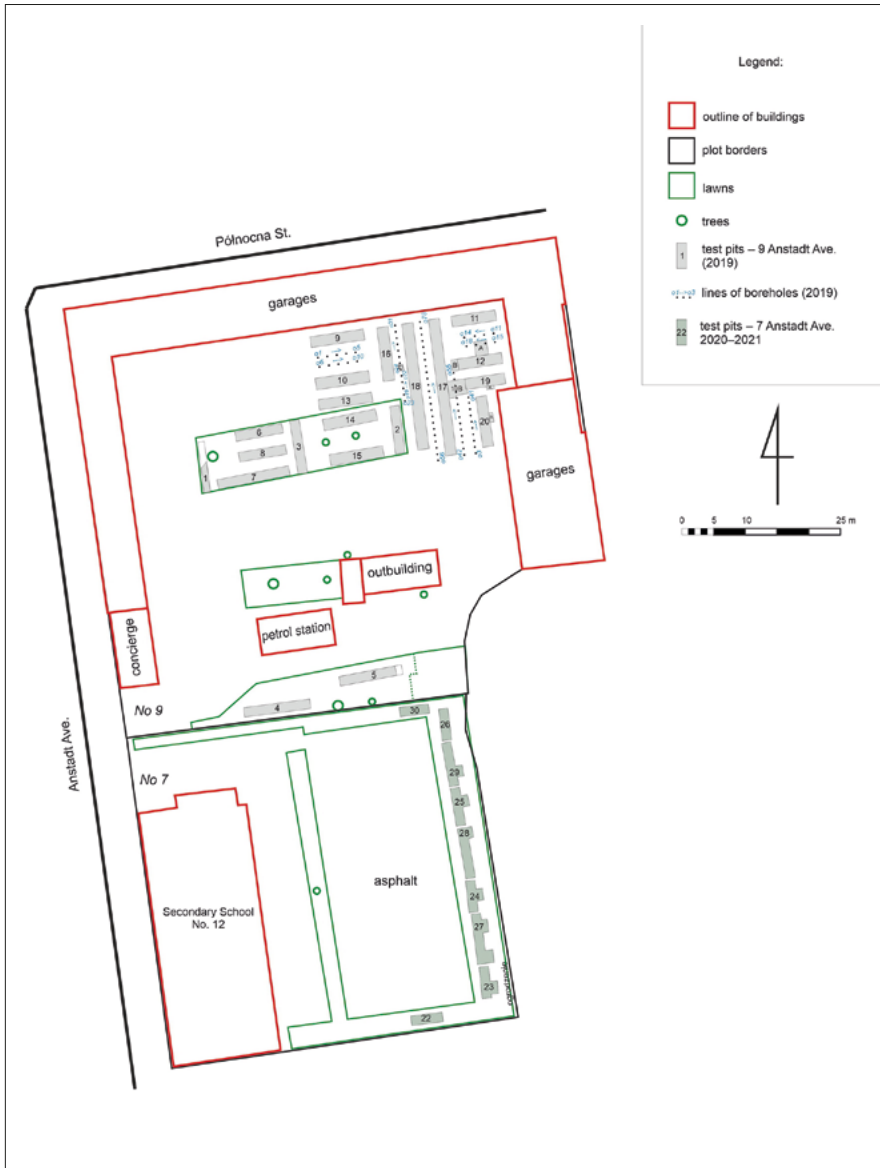

Fig. 8. 7 and 9 Anstadt Av. A site plan of pits and boreholes (prepared by W. Duda, J. Błaszczuk).

2019 through test pits measuring 1–1.8 m x 7.5–11 m to identify the character and the stratigraphy of the site (pits no. 1–7) and to supplement data concerning the already uncovered objects (pits no. 14–15);

– The area identified based on georadar surveys⁷, covered with concrete slabs, concrete screed, and asphalt, located in the north-eastern corner of the car park at 9 Anstadt Avenue, explored using an excavator and manually in 2019 through test pits measuring 1–1.8 m x 1–21.6 m (pits no. 8–13, 16–21 with annexes). The spaces between the test pits were explored using a stirrup drill bit (78 boreholes);

– Lawns, not requiring the removal of the hard surface, located on the eastern edge of the school yard at 7 Anstadt Avenue, explored manually in 2020–2021 through test pits measuring 1.5 m x 3–5 m (pits no. 22–30).

As a result of the excavations conducted, thirty-two utility objects were discovered along with 3,171 artefacts and 1,087 fragments of animal bones.

In the probing pits on the lawns at 9 Anstadt Avenue, an even layer of black slag was also discovered. Below it, a heterogeneous layer of brick rubble was uncovered (Fig. 9–10). On the area covered with concrete and asphalt, no such layers were found in any of the probing pits (pits 9–21). Therefore it can be assumed that they were levelled during the pavement renewal in the 1970s–1980s. On the whole explored area of the plot at 9 Anstadt Avenue, except for the lawn in the southern part of the car park, elements of a hydraulic system were discovered: filter drains filled with slag as well as large and small stones. In the probing pits located on the eastern edge of the area explored (pits 11–12, 19–20), remains of cuts were found, on the bottom of which there were evenly arranged bricks that reinforced the waterlogged clay base. Perhaps these were the remains of the base of fence columns, similar to the one discovered on school premises (see below).

In the western section of pit 8, a cut with a large number of artefacts was uncovered, the chronology of which can be narrowed down to the first half of the twentieth century. They included many fragments of leather, ceramic, glass, and metal, and animal bones. Pit 12 contained a cut with metal locks and wooden binder covers as well as printed fragments of paper in German, Polish, and Yiddish, which should definitely be linked to the brief period of the operation of the prewar Jewish school (Majorek et al. 2022). In pits 17 and 19, a sifter was discovered – a square wooden frame with metal mesh used to grind down lime when preparing bricklaying mortar.

In the area of today's schoolyard, meaning the former yard east of the building of the Gestapo and WUBP headquarters, eleven utility objects were uncovered: six cuts containing fragments of bricks in their bottom parts (Fig. 11), perhaps being the remains of a fence not identified on maps or aerial photographs to day, one garbage cut, two foundation cuts, a drain with slag, and one cable trench. It is worth noting

⁷ The georadar surveys were performed by Mgr Piotr Wronecki (Institute of Archaeology, University of Warsaw) on June 17, 2019.

Fig. 9. 9 Anstadt Ave. Pit 5, the eastern wall with a visible layer of slag and rubble (photograph by W. Duda).

Fig. 10. 9 Anstadt Ave. Pit 11 at a depth of 110 cm with a visible drain filled with slag (photograph by K. Wiliński).

Fig. 11. 7 Anstadt Ave. Pit 25 at a depth of 120 cm with a visible brick base of a no longer existing structure (photograph by P. Wilińska).

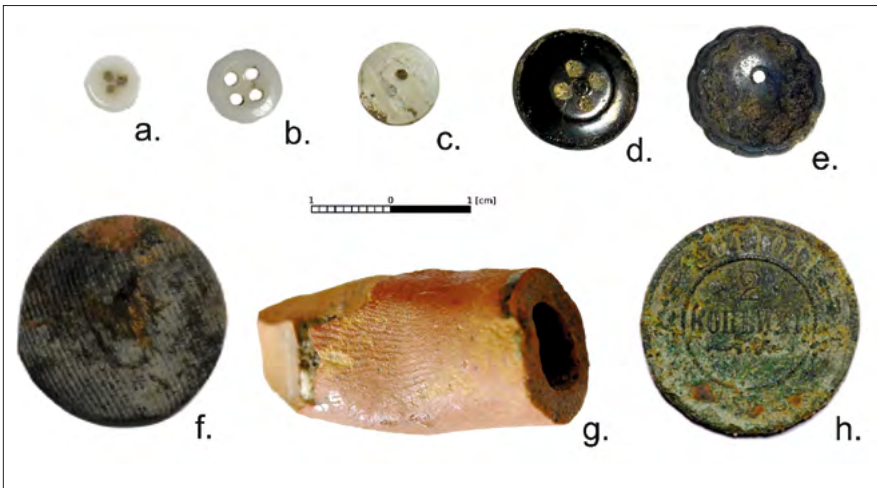

Fig. 12. 7–9 Anstadt Ave. Artefacts: a-e plastic buttons (pits 1, 4, 12A, 12B); f – textile button (pit 1); g – fragment of a clay pipe with a fingerprint (pit 5); h – coin (two kopecks, date illegible; pit 14) (prepared by A. Ciszek, D. Kacprowicz).

the backfill layer left by the demolished outbuilding in pit 22. Its remains (rubble and fragmentarily preserved foundations) were mixed with numerous ceramic, metal, and glass items. There are no hydraulic elements that prevailed in the area of police car parks. The only exception is the already mentioned drain discovered in pit 23, which was additionally connected to a cable trench.

The stratigraphy of layers within the contemporary properties at 7 Anstadt Avenue is distinctly different from the explored area at 9 Anstadt Avenue. Most of all, the area at today's school is located much higher than the area owned by the police, which is a result of both the original slope towards the Łódka River located to the north and the soil brought to level the base for the asphalt schoolyard. No characteristic even layer of black slag was identified, which was found under the lawns at 9 Anstadt Avenue. The stratigraphy of layers at 7 Anstadt Avenue resembled more the one from pits 4 and 5 located on the lawn at the wall dividing the police area from the school.

In the middle of the 1970s, after further division of police garages east of the schoolyard, a running truck was created in the area explored (pits 23–25, 27–29) between the school and the newly constructed block estate. It is 100 cm wide, made of fine black gravel, with a base of light yellow fine sand, and separated from the lawn with curbs. The new arrangement of the schoolyard also involved two basketball masts, the bases of which can be still seen in the eastern and western ends of the asphalt field.

The cultural stratification in the area explored, not damaged by any interference from before the 1930s–1940s, was only discovered in the schoolyard and on the directly adjacent lawn in the police grounds. It was only a few dozen centimetres deep. It contained no artefacts that could be dated as older than the middle of the nineteenth century, meaning a period during which the area in question was used as part of the north-eastern section of a district of Łódź called Nowe Miasto. Only towards the end of that century, the area explored was incorporated into the urban layout of the city, with the marking out of Anstadt Avenue, which was the main accessway to the private entertainment park Helenów established on the Łódka River by Karol Anstadt, an owner of the nearby brewery (*Plan Miasta Łodzi ~1895*, cf. Stefański 2016: 221; Salm, Dankowska 2019).

From the whole area explored in 2019–2021, 6,119 discovered artefacts were inventoried, including 2,459 fragments of ceramic dishes, 152 fragments of stove tiles, 1,501 glass fragments, 59 fragments of textiles and leather, 737 metal objects, 68 pieces of wood, and 130 items of other materials. In many cases, due to a large number of discovered artefacts with a chronology dating a few decades back, a decision was made to only inventory representative artefacts. This mostly concerned metal and ceramic construction fragments. Out of the artefacts inventoried, 240 items were selected, which stood out thanks to their form or could be used as timestamps for stratigraphic units (Wilińska 2022).

Nearly all movable artefacts were discovered in backfills of utility objects connected with the construction of the Jewish school in the 1930s and later transformations of the area, including open-area works levelling the original slope in the southern part of the Łódka valley. The greatest interference involved levelling and paving with gravel and gravel mixed with clay the area at 9 Anstadt Avenue, which has been used as a car park, also for lorries, since September 1939. It can be inferred that the layer of brick rubble under the gravel came from the buildings demolished in 1940 by Germans in the block between the Old Market Square and Północna Street (today's Staromiejski Park), so between the Jewish ghetto and the so-called Aryan part of Łódź. Thus, the few items discovered in this layer could have been brought from the outside. Lower layers with thickness up to 50 cm constituted the bottom of the original, most probably prewar, utility layer containing small fragments of bricks and charcoal.

Some of the artefacts discovered can be linked to different stages of the operation of the property in Anstadt Avenue. The oldest artefacts include a Russian coin with a nominal value of two kopecks (date illegible; pit 14; Fig. 12h), a brass of telephone handset nut of the LM Ericsson & Co in St Petersburg (pit 15; Fig. 13i) and fragments of ceramic dishes, e.g. from the factory of the Partnership M.C. Kuznetsov in Moscow (e.g. pits 11, 13; Fig. 13a–b). Apart from a deposit of documents (Majorek et al. 2022), other items that can be linked to the prewar Jewish school most probably include wax crayons (pits 3, 5, 8; Fig. 13j), tiles with the Star of David (pit 24; Fig. 15b), and a rubber tape for printing text of newspapers or leaflets in Yiddish “PROPAGANDE – NUMER, 10 gr. [polish pennies]” (pit 11; Fig. 14a)⁸.

A younger chronology, most probably connected with the war and early post-war years, concerns seven plastic buttons (pits 1, 4, 12A, 12B, 14; Fig. 12a–e) and one textile button (pit 1; Fig. 14f), fragments of footwear (pits 2, 8, 13, 20, 26, 29; Fig. 15d–e), a fragment of a walking stick (pt 3; Fig. 15c), combs and their fragments (pits 3, 7, 8, 26; Fig. 14d–f), a fragment of a clay pipe with a fingerprint (pit 5; Fig. 12g), fragments of photographic and movie film (pits 6, 12; Fig. 14b–c), an unfired Mauser round (pit 7; illegible mark; Fig. 14h), fragments of barbed wire (pits 15, 19A; Fig. 14g), a rating plate of scales with an inscription “M.d. Pol.Wag. 207” (pit 19A; Fig. 13k), a fragment of an iron sickle (pit 3; Fig. 15f), a porcelain figurine of a woman (pit 11; Fig. 15a), and a fragment of a crystal dish (pit 8; Fig. 13g). What draws attention are fragments of ceramic dishes marked “MZ Altrohlau Czechoslovakia” from 1920–1938 discovered in the layer of gravel (pit 2; Fig. 13d; see also Fig. 13e), “Kolo Freudenreich” from the factory of porcelain, semi-porcelain,

⁸ Translation by Dr Irmina Gadowska (Institute of History of Art, University of Lodz) and Dr Anna Szyba (Berlin).

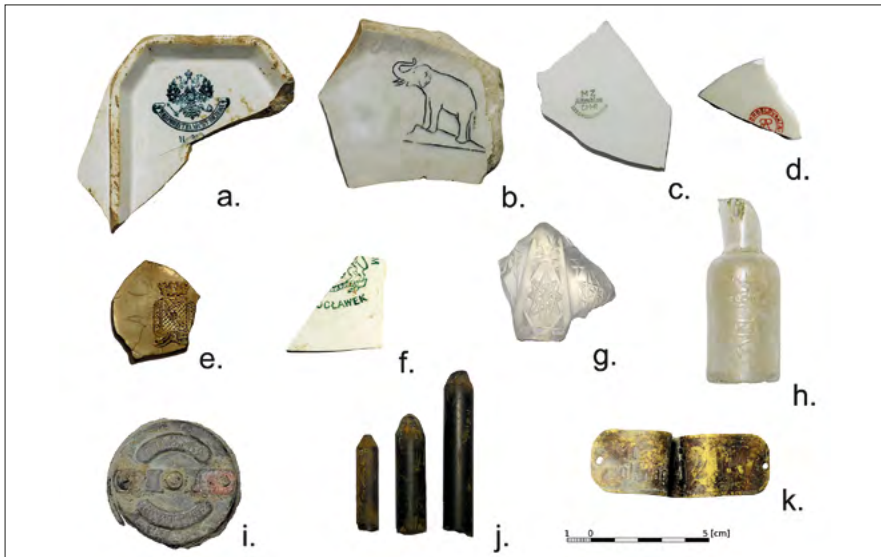

Fig. 13. 7–9 Anstadt Ave. Artefacts: a-b – fragments of ceramic dishes (e.g. from the factory of the Partnership M.C. Kuznetsov in Moscow) (pits 11, 13); c-d – fragments of ceramic dishes made in Czechoslovakia (pit 2), e-f – fragments of ceramic dishes from the factory of porcelain, semi-porcelain, and faïence of the Freudenreich family in Kolo, and “Włocławek” (pit 3); g – fragment of a crystal dish (pit 8); h – medicine bottle with an inscription “LAMPRECHT’S N° 36587” (pit 2); i – brass of telephone handset nut of the LM Ericsson & Co in St Petersburg (pit 15); j – wax crayons (pits 3, 5, 8); k – rating plate of scales with an inscription “M.d. Pol.Wag. 207” (pit 19A) (prepared by A. Ciszek, D. Kacprowicz).

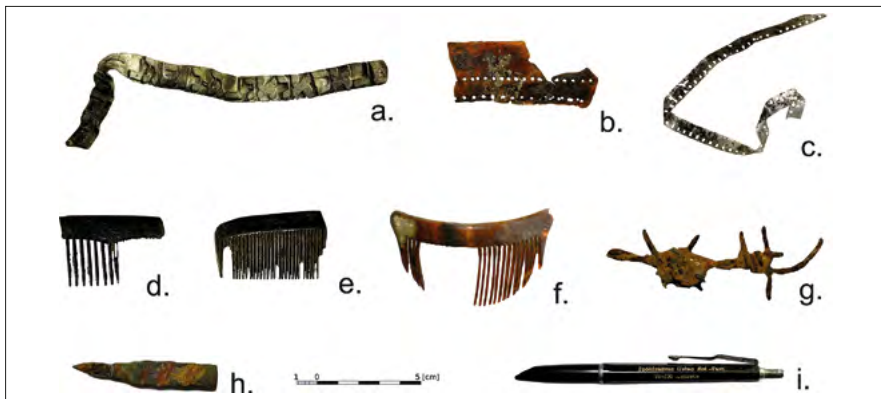

Fig. 14. 7–9 Anstadt Ave. Artefacts: a – rubber tape for printing text in Yiddish “PROPAGANDE – NUMER, 10 gr. [Polish pennies]” (pit 11); b-c – fragments of photographic and movie film (pits 6); d-f – combs and their fragments (pits 3, 7, 8); g – fragments of barbed wire (pit 15); h – unfired Mauser round (pit 7; illegible mark); i – black Zenit ballpoint pen (pit 8) (prepared by A. Ciszek, D. Kacprowicz).

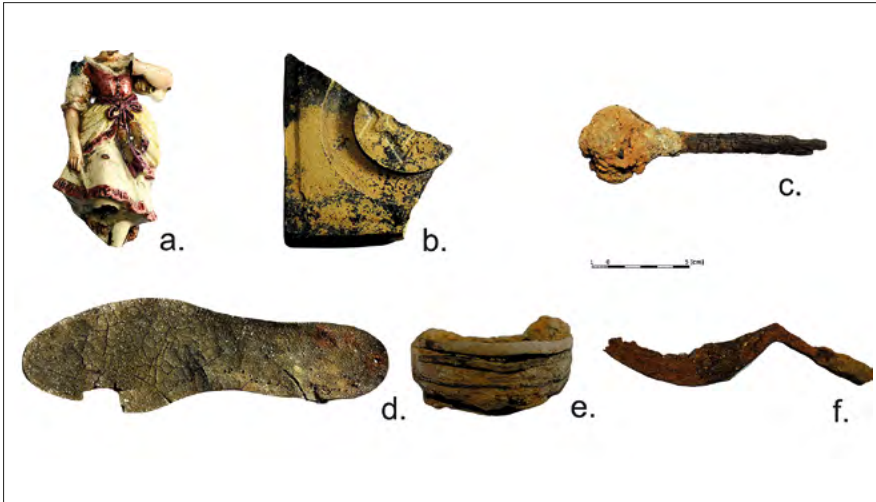

Fig. 15. 7–9 Artefacts: a – porcelain figurine of a woman (pit 11); b – tile (bottom side) with the Star of David (pit 24); c – fragment of a walking stick (pit 3); d-e – fragments of footwear (pits 5, 20); f – fragment of an iron sickle (pit 3) (prepared by A. Ciszek, D. Kacprowicz).

Fig. 16. 7–9 Anstadt Ave. Animal bone remains: a – pig rib (pit. 15); b – pig lumbar vertebra (pit. 23); c – cattle ribs (pit 15); d – cattle femur (pit 15); e – rabbit tibia (pit. 30); f – rabbit femur (pit. 30); g – goose humerus (pit. 29); h – goose tarsometatarsal bone (pit 29) (prepared by M. Bogacki).

and faience of the Freudenreich family in Koło, and “Włocławek” (pit 3; Fig. 13e-f), a fragment of a crystal dish (pit 8; Fig. 13g), and medicine bottles, e.g. one with an inscription “LAMPRECHT’S N° 36587” (pit 2; Fig. 13h). The nearly contemporary items include a black Zenit ballpoint pen with an inscription “Spółdzielnia Usług Rol-Tum 99-100 Łęczycza”, manufactured from 1971 onwards (pit 8) (Fig. 14i).

The archaeological sources found in the cultural stratification and backfills of objects also included 1,087 animal remains. Initial analysis of a considerable part of the collection obtained indicates these are mostly post-consumption remains. This is proved by the species of animals whose bones and teeth were found and the visible marks of butcher’s and kitchen processing on carcasses. The majority of the remains came from garbage pits and the levelling layers created during the pavement renewal in the 1970s–1980s, during which the original arrangement of the deposits was damaged. Thus, it is difficult to say which period of use of the area the studied post-consumption waste should be associated with, and consequently, who the consumers of the obtained animal products were. It is known that nearly all bone remains studied to date came from popular farm animals: cattle, pigs, sheep (perhaps also goats), rabbits, hens, and geese (Fig. 16a-h). The remains of the first two species listed were the most numerous, which suggests that beef and pork were the two most popular types of meat eaten. *Kashrut* forbids eating pork and rabbits, so it can be assumed that at least some of the remains came from meals prepared during the operation of the Gestapo headquarters and/or the communist Office of Public Security. It is worth drawing attention to the anatomical composition of cattle and pig bone remains. Skeleton elements from all parts of the carcass were found, including both those considered more valuable in consumption terms, and those of lower culinary value. This may indicate that the carcass was used to the maximum extent possible, and if we assume that these remains come from the same time, this may prove a different status of persons eating dishes made of specific parts. Undoubtedly, the diet of the representatives of the Secret State Police of the Third Reich or members of the Office of Public Security was much better than that of prisoners. The already mentioned soups served to prisoners did not even have to include meat stock; they could well include only beef suet or vegetable fat, or they could have neither of these ingredients. What draws attention in the group of the processed remains is the presence of rabbit bones. Rabbit breeding became popular under the occupation. Rabbit meat is healthy and contains much protein and vitamins. What is more, rabbits are easy to take care of and they grow quickly, which made them a perfect breeding object even in cities and a perfect diet supplement (Zaprutko-Janicka 2015: 125–129).

Analysis of the chronology of the artefacts obtained in the context of the stratigraphy of the area explored and the preserved documentation, including aerial photographs from 1942, 1949, and 1965, suggests that the identified gravel

Fig. 17. 7 Anstadt Avenue, terracotta at the back of the school kitchen, the summer of 2019 (photograph by A. Majewska).

hydrological structure and the gravel layer above it were created in the 1940s, so when the area was used by the Gestapo and the Provincial Office of Public Security. No similar hydraulic structures have been found in Łódź, so the drains and the pavement might be linked to the improvements introduced by German engineers after the area had been taken over by the Gestapo in 1939.

The excavations were accompanied by the archaeological and architectural inventorying of the preserved construction structures on the premises at 7 and 9 Anstadt Avenue. The studies covered the area of courtyards, walls, garages, a petrol

station, basements, classrooms, the attic, structural details etc. (Fig. 17). Also general documentation of objects located along the whole Anstadt Avenue was prepared. We hope that further data will be obtained thanks to another archaeological research which will be carried out during the planned extension of the school in the area of the asphalt schoolyard and the exchange of the car park pavement in the area owned by the police. The effects of future archaeological research along with the results of in-depth analyses of the already gathered data will allow to create an interdisciplinary monograph of the place, which is extremely important to both Łódź and Poland.

Bibliography

Sources

- AIPN Łd, 1/8433, Personnel file of a Gestapo officer: Tamm Hans, date of birth: 20-09-1909, c. 1-29.
- AIPN Łd, 57/57 2, A report on carrying out the death sentence, 14 January 1947, c. 154.
- AIPN Łd, 200/57, An indictment, 10 December 1946, c. 120-121.
- AIPN Łd, 200/57, Protocol of the main trial, 16 December 1946, c. 127.
- AIPN Łd, 421/157, vol. II, Testimony of Mieczysław Trzcinka, 12 January 1993, c. 97-100.
- AIPN Łd, 421/157, vol. II, Testimony of Zbigniewa Witecki, 25 March 1992, c. 145-147.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, Ds. 55/67, vol. x, From the report on the course and results of an investigation, 10 December 1986, c. 692.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 14/02/, vol. I, Testimony of Ewa Wolszakiewicz, 28 May 2002, c. 33-36.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 18/75, vol. I, Testimony of Stanisław Smolarek, 25 March 1971, c. 81-82.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 18/75 vol. IV, Testimony of Zbigniew Tymowski, 26 February 1977, c. 710-703.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 18/75, vol. x, Testimony of Józef Markowski, 17 June 1986, c. 1868-1872.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 37.2019 Zn, vol. VI, Testimony of Adam Jakub Cechnowski, 4 December 1975, c. 1251.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 37.2019 Zn, vol. XV, Testimony of Józef Magowicz, 23 April 1945, c. 2869-2877.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 57/02/Zk, vol. I, Testimony of Stanisław Przybylski, 13 January 1992, c. 3-6.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 62/07/Zk, vol. II, Decision on discontinuation of the investigation, 28 September 2007, c. 293-299.
- AIPN Łd, Files of OKŚzpNP IPN in Łódź, S. 66/07/Zk, Decision on discontinuation of the investigation, 6 November 2007, c. 23-26.

- AIPN Łd, Files of OKŚZPNP IPN in Łódź, S. 105/09/, vol. I, Testimony of Alfred Ziemba, 8 December 1993, c. 22–24.
- AIPN Łd, Pf 9/5, WUBP in Łódź, A list of Gestapo agents in Łódź, c. 1–24.
- AIPN Łd, Pf 12/2271, D. Security, no date, c. 103.
- Plan of the City of Łódź / Планъ города Лодзу (~1895)* by B. Szturcel, Z. Kułakowski. [in:] Wesołowski J. (2019), *Łódź w końcu XIX w.*, [in:] *Atlas Historyczny Miasta Łodzi*, ed. M. Koter, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, <https://atlas.ltn.lodz.pl/> [20 VII 2022].

Secondary Literature

- Abramowicz S. (1984), *Łódzka placówka gestapo*, [in:] A. Głowacki, S. Abramowicz (ed.), *Działalność Gestapo w Łodzi (materiały z sesji naukowej)*, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi, Łódź, p. 1–16.
- Assmann J. (2008), *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, trans. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, p. 66–67.
- Bagłajewski A. (1999), *Miasto – palimpsest*, [in:] M. Kitowska-Łysiak, E. Wolicka (ed.), *Miejsce rzeczywiste, miejsce wyobrażone. Studia nad kategorią miejsca w przestrzeni kultury*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin, p. 319–338.
- Bojanowski T. (1992), *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej, 1939–1945*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Bratko J. (1990), *Gestapowcy. Kontrwywiad. Konfidenci. Konspiratorzy*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków.
- Burszta W.J. (2016), *Upamiętnianie jako forma praktyki kulturowej*, [in:] M. Fabiszak, A.W. Brzezińska, M. Owsiniński (ed.), *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas; Muzeum Stutthof, Kraków, p. 15–27.
- Butler R. (2006), *Gestapo*, Świat Książki, Warszawa.
- Cygański M. (1965), *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi 1939–1945*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Cygański M. (1974), *Gestapo w Łodzi*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Duda W., Golański A., Ławrynowicz O. (2016), *Badania w Lesie Lućmierskim. Najnowsze odkrycia śladów niemieckich zbrodni nazistowskich*, [in:] L. Domańska et al. (ed.), *Archaeologia et Pomerania. Studia ofiarowane prof. Tadeuszowi Grabarczykowi w 70. rocznicę urodzin i w 45-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, p. 249–258.
- Duda W., Golański A., Ławrynowicz O. (2017), *Badania w Lesie Lućmierskim. Ekshumacja jam grobowych w latach 2016–2017*, [in:] A. Marciniak-Kajzer et al. (ed.), *Nie tylko krzemienie. Not only flints. Studia ofiarowane prof. Lucynie Domańskiej w 45-lecie pracy naukowo-dydaktycznej i w 70. rocznicę urodzin*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, p. 565–579.
- Ellenberg Z. (1930), *Żydzi i początki szkolnictwa powszechnego w Łodzi (1806–1864). Przyczynek do dziejów szkolnictwa oraz ludności żydowskiej m. Łodzi*, [s.n.], Łódź.

- Gmachy szkolne Towarzystwa Szkół Żydowskich w Łodzi (Al. Anstadta 7). Nowe budowle żydowski w pierwszym 20-leciu odzyskania Niepodległości Państwa Polskiego* (1938), "Głos Gminy Żydowskiej", 10/11, p. 238.
- González-Ruibal A. (2014), *Archaeology of the Contemporary Past*, [in:] C. Smith (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, New York, p. 1683–1694, https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1320
- González-Ruibal A. (2016), *Ethnoarchaeology or Simply Archaeology?*, "World Archaeology", 48, p. 687–692, <https://doi.org/10.1080/00438243.2016.1209125>
- Hempel A. (1987), *Policja granatowa w okupacyjnym systemie administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa: 1939–1945*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Hempel A. (1990), *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji "granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hirsch M. (1997), *Family Frames. Photography, Narrative, and Postmemory*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts–London.
- Karpińska G.E. (2004), *Miasto wymazywane: historia łódzkiego przypadku*, "Studia Etnologiczne i Antropologiczne", 8, p. 165–178.
- Kędzia P. (2010), *Szkolnictwo elementarne miast Łodzi w dobie zaboru rosyjskiego. Analiza i refleksja na przykładzie łódzkich periodyków*, [in:] I. Michalska, G. Michalski (ed.), *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, <https://doi.org/10.18778/7525-439-6.03>
- Krupa-Ławrynowicz A., Ławrynowicz O. (2019a), *Etnoarcheologia w praktyce. Z badań niedawnej przeszłości*, "Archaeologia Historica Polona", 27, p. 301–320, <https://doi.org/10.12775/AHP.2019.015>
- Krupa-Ławrynowicz A., Ławrynowicz O. (2019b), *Etnografia i archeologia – perspektywa integrująca* / "Ethnography and Archaeology – an Integrating Perspective", [in:] O. Ławrynowicz, A. Krupa-Ławrynowicz (ed.), *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia w krajobrazach kulturowych Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Nawiązania i poszerzenia / Places of Memory and Oblivion in the Cultural Landscapes of the Polish Jurassic Highland References and Extensions*, Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki, Łódź, p. 55–72.
- Lenczewski T. (1992), *Skazany przez swoich*, "Karta", 9, p. 95–109.
- Ławrynowicz O. (2015), *Niemieckie zbrodnie nazistowskie w lasach podłódzkich. Weryfikacje archeologiczne miejsc pamięci*, [in:] O. Ławrynowicz, J. Żelazko (ed.), *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, Wydawnictwo IPN, Łódź, p. 65–94.
- Ławrynowicz O. (2018), *Ponowne badania jam grobowych ofiar represji totalitarnych i ich archeologiczny potencjał poznawczy. Przykłady z Łodzi i Warszawy*, [in:] M. Zwolski (ed.), *Poszukiwanie i identyfikacja ofiar zbrodni systemów totalitarnych. Doświadczenia polskie w kontekście europejskim*, Wydawnictwo IPN, Białystok, p. 171–198.
- Ławrynowicz O. (2019a), *Archaeology of Us and the Local Identity. An Interdisciplinary Context*, "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 34, p. 45–57, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.34.03>
- Ławrynowicz O. (2019b), *How I Would Do It Now. An Appendix to the Procedure of Research Into Places of Remembrance and Oblivion An Appendix to the Procedure of Research into Places of Memory and Oblivion*, [in:] O. Ławrynowicz, A. Krupa-Ławrynowicz (ed.), *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia w krajobrazach kulturo-*

- wych Jury Krakowsko-Częstochowskiej. *Nawiązania i poszerzenia / Places of Memory and Oblivion in the Cultural Landscapes of the Polish Jurassic Highland References and Extensions*, Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki, Łódź, p. 37–54.
- Ławrynowicz O., Badji J., Majewski M. (2017), *Niemieckie zbrodnie nazistowskie w Lesie Lućmierskim w świetle badań etnoarcheologicznych*, "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 32, p. 157–189, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.32.07>
- Majorek M., Latocha S., Podolska-Rutkowska I., Olczyk A., Sidorczuk I. (2022), *Zapisane... – wyroby na podłożu papierowym pochodzące z badań archeologicznych dawnej siedziby Gestapo przy al. Anstadta w Łodzi*, "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 37, p. 125–148.
- McDonouch F. (2015), *Gestapo. Mity i prawda o tajnej policji Hitlera*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Poznań.
- Napiórkowski M. (2014), *Upamiętnienie*, [in:] M. Saryusz-Wolska, R. Traba (ed.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, p. 509.
- Nekropolia z terenu byłego poligonu wojskowego na Brusie w Łodzi* (2010), ed. M. Głosek, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Nowakowski P.A. (2015), *Badania archeologiczne śladów zbrodni nazistowskich na terenie dawnego poligonu na Brusie w Łodzi*, [in:] O. Ławrynowicz, J. Żelazko (ed.), *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, Wydawnictwo IPN, Łódź, p. 41–64.
- Oddziały zbrojne polskiego podziemia niepodległościowego i organizacje młodzieżowe – próba ujęcia statystycznego* (2020), [in:] P. Poleszak (chief editor), *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, Wydawnictwo IPN, Warszawa–Lublin, p. LXII–LXXVII.
- Olenderek J. (2011), *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*, vol. I, Dom Wydawniczy Księży Młyn, Łódź.
- Olenderek J. (2013), *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*, vol. II, Dom Wydawniczy Księży Młyn, Łódź.
- Ossowski A. (2004), *Nie tylko karabin... Nieznani bohaterowie akcji 'N'*, "Kronika Miasta Łodzi", 3–4, p. 184–194.
- Ossowski A. (2011), *Represje niemieckie wobec polskich elit miasta Łodzi (wrzesień – grudzień 1939 r.)*, [in:] T. Toborek, P. Waingertner (ed.), *Łódź w 1939 roku. Studia i szkice*, Wydawnictwo IPN, Łódź, p. 255–278.
- Ossowski A., Spodenkiewicz P. (2012), *Łódź. Siedziba WUBP (1945–1954)*, [in:] T. Łabuszewski (ed.), *Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956*, Wydawnictwo IPN, Warszawa, p. 123–125.
- Pietrzykowski J. (1971), *Akcja AB w Częstochowie*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Polubiec Z. (1976), *By nie odeszły w mrok zapomnienia. Udział kobiet polskich w II wojnie światowej*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę kompleksu gmachów szkolnych T-wa Szkół Żydowskich* (1935), "Głos Poranny. Dziennik społeczny. Polityczny i literacki", 343, p. 8.
- Rabiega R. (2019), *Struktury urzędów bezpieczeństwa publicznego w województwie łódzkim 1945–1946*, [in:] R. Rabiega, J. Żelazko (ed.), *Struktury i kadra kierownicza urzędów bezpieczeństwa publicznego w województwie łódzkim w latach 1945–1956*, Wydawnictwo IPN, Łódź–Warszawa, p. 13–107.

- Rossino A.B. (2003), *Hitler strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*, University Press of Kansas, Lawrence.
- Salm J., Dankowska M. (2019), *Zespoły przemysłowe w dolinie rzeki Łódki*, [in:] M. Koter (ed.), *Atlas Historyczny Miasta Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, <https://atlas.ltn.lodz.pl/> [20 VII 2022].
- Stefański K. (2016), *Łódź. Narodziny miasta. Rozwój przestrzenny i architektura Łodzi do 1914 r.*, Wydawnictwo Kusiński. Książki o Łodzi, Łódź.
- Stefański K., Ciarkowski B. (2018), *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Dom Wydawniczy Księży Młyn, Łódź.
- Straszawska M. (1973), *Harcerki, 1939–1945*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Szwagrzyk K. (2009), *Rola oficerów sowieckich w aparacie bezpieczeństwa Polski (cywilnym i wojskowym)*, [in:] K. Rokicki, P. Stępień (ed.), *W objęciach Wielkiego Brata. Sowieci w Polsce 1944–1993*, Wydawnictwo IPN, Warszawa, p. 205–208.
- Szwarc H. (2008), *Wspomnienia z pracy w wywiadzie antyhitlerowskim ZWZ-AK*, Wydawnictwo Meriton, Warszawa.
- Trębacz M., *Kierownictwo łódzkiego gestapo. Próba portretu*, [in:] T. Toborek, M. Trębacz (ed.), *Łódź pod okupacją 1939–1945. Studia i szkice*, Wydawnictwo IPN, Łódź–Warszawa, p. 63–75.
- Wilińska P. (2022), Wstępne opracowanie artefaktów, odkrytych przy al. K. Anstadta 7 i 9 w latach 2019–2021 (typescript, Łódź).
- Witkowski I. (2005), *Gestapo – anatomia systemu*, Wydawnictwo WIS-2, Warszawa.
- Wróbel J. (2021), *Selbstschutz na ziemi łódzkiej (zarys zagadnienia)*, [in:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, Wydawnictwo Znak, Warszawa.
- Zalewska A.I. (2016), *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [in:] A.I. Zalewska (ed.), *Archeologia współczesności. Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej*, t. 1, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa, p. 21–39.
- Zaprutko-Janicka A. (2015), *Okupacja od kuchni. Kobięca sztuka przetrwania*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
- Żelazko J. (2007), *„Ludowa” sprawiedliwość. Skazani przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Łodzi (1946–1955)*, Wydawnictwo IPN, Łódź.
- Żelazko J. (2021), *Obcy wśród swoich. ‘Wtyczki’ żołnierzy drugiej konspiracji w łódzkim UB*, [in:] *Aparat bezpieczeństwa. Studia nad działalnością i metody pracy*, Wydawnictwo IPN, Wrocław–Warszawa, p. 57–76.

Streszczenie

W artykule omówione zostały metody badań oraz najważniejsze wyniki interdyscyplinarnego projektu „Dawna siedziba Gestapo i Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przy al. Anstadta w Łodzi. Interdyscyplinarne badania miejsca” realizowanego w latach 2019–2022. Zgodnie z wyzwaniem stawianym w ramach subdyscypliny archeologii – archeologii współczesności, dokonano próby powiązania wyników badań archeologicznych ze stosunkowo dobrze już rozpoznany kontekst historycznych przemian strukturalnych i funkcjonalnych badanego miejsca: przede wszystkim

powstania szkoły żydowskiej w al. K. Anstadta pod koniec lat 30. XX w., funkcjonowania tu siedzib Gestapo w czasie II wojny światowej oraz komunistycznego Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w latach powojennych, podziału terenu na część policyjną i szkolną w 1957 r., trwającego do dzisiaj. Podjęto także badania etnograficzne, które wywoływały źródła odnoszące się do form pamięci i upamiętniania miejsca, wydarzeń, ludzi. Autorzy mają nadzieję, że przy okazji planowanych inwestycji, w niedługim czasie prace archeologiczne zostaną wznowione, co pozwoli na publikację komplementarnej, interdyscyplinarnej monografii badanego miejsca.

Słowa kluczowe: Szkoła Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich w Łodzi, Gestapo w Łodzi, Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi, aleja Anstadta w Łodzi, archeologia współczesności, badania etnograficzne, historia miejsca, pamięć i upamiętnianie

Olgiert Ławrynowicz

University of Lodz
Faculty of Philosophy and History
Institute of Archaeology
e-mail: olgiert.lawrynowicz@uni.lodz.pl

Aleksandra Krupa-Ławrynowicz

University of Lodz
Faculty of Philosophy and History
Institute of Ethnology and Cultural Anthropology
e-mail: aleksandra.lawrynowicz@uni.lodz.pl

Julia Sowińska-Heim

University of Lodz
Faculty of Philosophy and History
Institute of History of Art
e-mail: julia.sowinska@uni.lodz.pl

Krzysztof Latocha

Institute of National Remembrance
Branch Lodz
e-mail: krzysztof.latocha@ipn.gov.pl

Artur Ossowski

Institute of National Remembrance
Branch Lodz
e-mail: artur.ossowski@ipn.gov.pl

Anna Gręzak

University of Warsaw
Faculty of Archaeology
Department of Bioarchaeology
e-mail: abgrszak@uw.edu.pl

Magdalena Majorek <https://orcid.org/0000-0003-1254-9917>**Anna Olczyk** <https://orcid.org/0000-0002-3042-407X>**Sebastian Latocha** <https://orcid.org/0000-0003-4226-9131>**Ida Sidorczuk** <https://orcid.org/0000-0003-3411-5749>**Irena Podolska-Rutkowska** <https://orcid.org/0000-0002-1354-1725>

Covered with Writing... – Products on a Paper Base From the Archaeological Research at the Former Gestapo Headquarters in Anstadt Avenue in Łódź

Zapisane... – wyroby na podłożu papierowym pochodzące z badań archeologicznych dawnej siedziby Gestapo przy al. Anstadta w Łodzi

Abstract: During the archaeological research conducted in 2019 under the project “The Former Headquarters of the Gestapo and the Communist Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue in Łódź. Interdisciplinary Site Research” under the supervision of Dr Olgierd Ławrynowicz, an object filled with products on a paper base and bookbinding materials was found in one

of the excavations. This paper attempts to clarify the chronology of paper products and to identify their type (typescripts, prints of monetary value, books, bookbinding materials, arrangement drawings, other paper products) and the material used. The visible content was identified using basic research methods and digital photographic documentation of it was made to preserve it.

Keywords: former Gestapo headquarters, twentieth century, paper products, bookbinding, archaeology, historical anthropology

Introduction

Interdisciplinary research into urban sites allow to learn and reconstruct the history of people and places from the perspective of the items found, stratification, and written and spoken sources. Implementation of the project “The Former Headquarters of the Gestapo and the Communist Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue in Łódź. Interdisciplinary Site Research”, coordinated by Dr Olgierd Ławrynowicz (Ławrynowicz et al. 2022), initiated ethnographic and archaeological field work in 2019. The aim was to conduct in-depth ethnographic interviews with living witnesses to the events of 1939–1959, including those whose biography and experience, even the contemporary one, are connected with the place explored, to identify the existing and former architecture, and to find objects and movable artefacts connected with the operation of both institutions.

In July 2019, archaeological research started at 7–9 Anstadt Avenue in Łódź, which in 1939–1945 was used by the German *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) and then, in 1945–1959, by the Provincial Office of Public Security in Łódź. In 1959, the building at 7 Anstadt Avenue (plot no. S2–14/1) became a school. At first, it was Primary School No. 98, and then Secondary School No. 12, which is still located there today. The buildings at 9 Anstadt Avenue are now taken care of by the Provincial Police Headquarters in Łódź (plots no. S2–13/3 and S2–13/5).

Fig.1. Łódź, 9 Anstadt Avenue. Location of the archaeological excavations (prepared by O. Ławrynowicz, W. Duda, K. Wiliński).

Fig. 2. Łódź, 9 Anstadt Avenue. Pit 12, extension B. An object filled with products on a paper base (photograph by O. Ławrynowicz).

Before September 1939, when Gestapo officers took over the properties in Anstadt Avenue described, they were to house a modern Jewish school of the Association of Jewish Schools. These plans were thwarted by the outbreak of the Second World War.

During the archaeological research conducted in 2019 (Fig. 1), an object measuring 1.0 x 1.3 m was uncovered in trial trench no. 12 (and its extension 12 B), filled with paper products (mostly printed), elements of binder covers, and other paper items with the total thickness of approx. 0.25 m (Fig. 2), identification of which was only possible based on laboratory tests.

Aims and methods

Studying items on a paper base is extremely time-consuming and difficult. It requires researchers to conduct extensive comparable studies and analyses requiring specialist knowledge (e.g. Wieprzkowski 1983: 75–124; Piszczek 1990: 188–196; Van Der Reyden 1992: 117–138; Kasiura, Szymańska 2005: 63–79; Sobucki, Jeżewska 2015; Kwaśniewicz 2021; *Praktyczne rekomendacje...* 2021: 7–16). The aim of the activities undertaken was to clarify the chronology of paper products, to identify their type (typescripts, prints of monetary value, books, bookbinding materials, arrangement drawings, other paper products) and the material used, to conduct

in-depth analysis of the content using basic research methods, and to make digital photographic documentation of it to preserve it.

To achieve the aims set, the typological method, a case study, and methods for identifying the item and/or material (Sobucki, Jeżewska 2015: 173–177) were used, along with the assessment of the material biodegradation extent. All the activities were mostly based on the experience of researchers and conservator-restorers of items made of organic materials from the nineteenth and twentieth centuries. Methods of work on artefacts of this type, drawn from archaeological and inventorying research into the crypts in Szczuczyn (Grupa et al. 2014: 86–97), the archaeological and exhumation research in Kharkiv (Grupa 1998: 75–83; 2001: 157–158; Grupa, Kaźmierczak 2001) and in Katyn (Drażkowska, Grupa 1996: 78–90; Dutkiewicz 1996: 37–38, 44), and library collections were analysed (*Ochrona i konserwacja...* 1998; Beintkner 2018: 106–114; Kwaśniewicz 2021). The research on paper products from Anstadt Avenue involved also organoleptic and microscopic methods due to their non-invasive character (Bicchieri et al. 2019: 1–12). All techniques and tools available in the Laboratory of Dating and Conservation of Artifacts of the Institute of Archaeology of the University of Lodz were used, which enabled employment of the methods listed.

Paper products from the archaeological research

Starting in the nineteenth century, the amount of paper produced considerably increased, but its quality suffered. The twentieth-century paper was mostly made of wood. Production with added so-called rags nearly disappeared, which meant that the fibre (cellulose) stopped being the main component of paper, replaced with less durable hemicellulose and lignin (Sobucki, Jeżewska 2015: 13–17). The time also saw a rapid development of printing inks and dyes, some of which fade after a dozen or so years, while some have excellent properties (e.g. those based on paraffin) (Wieprzkowski 1983: 12).

It is assumed that the state of preservation of items made of organic materials is affected by mechanical, physicochemical, and biological factors (Krzyżanowski, Apanasewicz 1969; Wieprzkowski 1983: 33–36; *Praktyczne rekomendacje...* 2021: 8–10). Determination of the reasons for and types of damage has a direct effect on the way such artefacts are handled (Piszczyk 1990: 188–196). The fragments of paper items with bookbinding elements described were deposited in an excavation at a depth of 35 cm under the ground. They were exposed to many harmful damaging factors, some of which were (1) mechanical – e.g. the pressure of soil layers and the use of the area as a car park after they had been deposited, and, presumably, tears, crumpling, and the breakdown of covers during use; some were (2) physicochemical – the items were frozen, dried, and soaked in rainwater

and groundwater (in the area explored, the groundwater table is located at a depth of approx. 1 m below the ground); and some were (3) biological – the items were surrounded by soil layers with multiple micro- and macroorganisms, and rodents.

The volume of the trial trench containing paper products and bookbinding materials did not exceed 0.33 m³, which is why it was decided to explore the whole backfill along with the surrounding soil layers. This was to protect the historical material from damage and drying, and to enable identification of the historical substance under laboratory conditions. The items uncovered were immediately put into tight polyethylene bags and placed in transport boxes with lids of adequate size. Before the research and inventorying work started, the items were stored in a room with lowered temperature, in a shaded place.

Analysis results

The historical material obtained during the archaeological work in Anstadt Avenue in Łódź includes more than 500 fragments. These are mostly concretions of mineralised paper, additionally contaminated with sand, loam, and products of organic matter decomposition. The securing and inventorying work undertaken allowed to partially identify the collection explored. Despite the efforts, it was impossible to separate individual sheets. Out of concern for the historical substance and its

Fig. 3. Fragment of consolidated sheets during inventorying and identification work (photograph by A. Olczyk, I. Sidorczuk).

Fig. 4. Compilation of products on a paper base under the microscope (with reflected and transmitted light), visible mineralisation of samples (photograph by M. Majorek).

preservation, only in a few cases were blended blocks of a few sheets separated (Fig. 3). A serious problem that made it difficult to identify paper was its considerable fragmentation and its poor state of preservation. In a majority of cases, fragments are 10–60 mm long. Only a few exceed approximately 60–110 mm. Due to the size of individual elements, the analysed collection was divided into: large (measuring 6–11 cm) and small (1–5 cm) fragments. Using the state of preservation as another criterion for classifying paper products, fragments with well and moderately well preserved print/inscriptions were distinguished, along with fragments decomposed to a considerable and medium extent (Fig. 4).

Typescripts and prints of monetary value

In this group, among hundreds of fragments of paper artefacts studied, one of the fragments was recognised as a fragment of a banknote or a stamp, securities, a food coupon (?), with a number 40 (Fig. 5), and a few dozen typescript fragments. Unfortunately, the poor state of preservation made it very difficult to identify them or clearly read the text. On fifteen fragments classified as typescripts, the following, rather modest, content was identified:

- on the first large fragment of consolidated typescripts, today light brown in colour, there are partially legible inscriptions on jagged lower edges (Fig. 6a):
– an inscription in red ink, perhaps impressed by a different paper product:

uso(...)
wy(...)

- an inscription in black ink on multiple pages:

(...)je
(...)p(...)
un(...)
(...)cjo
(...)ze
(...)mnieć, że
(...)anic
(...)aracji
Prze(...) (...)mowie

- on the second large fragment of consolidated typescripts, today light brown in colour, there are partially legible inscriptions on jagged upper edges (Fig. 6b):

(...)się
awom(...)
(...)ożeby
jest
Polacy w Niemc(...) [Poles in German]
SEJMIK ZWIĄZ(...) [REGIONAL COUNCIL (...)]
W niedzie(...) [On Sunda]
sejmik dzielnic [district council]

- on the third large fragment of consolidated typescripts, today white and grey and light brown in colour, there is a legible inscription on the first page (Fig. 6c):

Starostwa Łódzkieg(...) [Łódź Starosty]
/-/ (...)siak

- on the following twelve small fragments of consolidated typescripts, today white and grey and light brown in colour, there are barely legible inscriptions, with some being so-called mirror reflections; from the left (Fig. 6d):

(...)pie
Prac(...)
lecz./(...)rzed(...)
(...)obotn(...) [robotnik/robotnicy ? – Authors' note] [worker/workers ?]
(...)nos(...)
(...)ad(...)
ta(...)/(...)do(...)
(...)wiem / jak(...)
(...)o myśli / N.r i poz. [No. i item]
(...) odowego / (...)°o...
(...)GUZ (GDZ?) 4(...) [a round stamp]
(...)nku

These scanty inscriptions make it impossible to identify the typescripts. Some hopes were pinned on a fragment with the inscription *Starostwa Łódzkieg(o)* [Łódź Starosty] and, most probably, a fragment of a surname (...)siak.

Fig. 5. Fragment of a paper product with number 40 (photograph by M. Majorek).

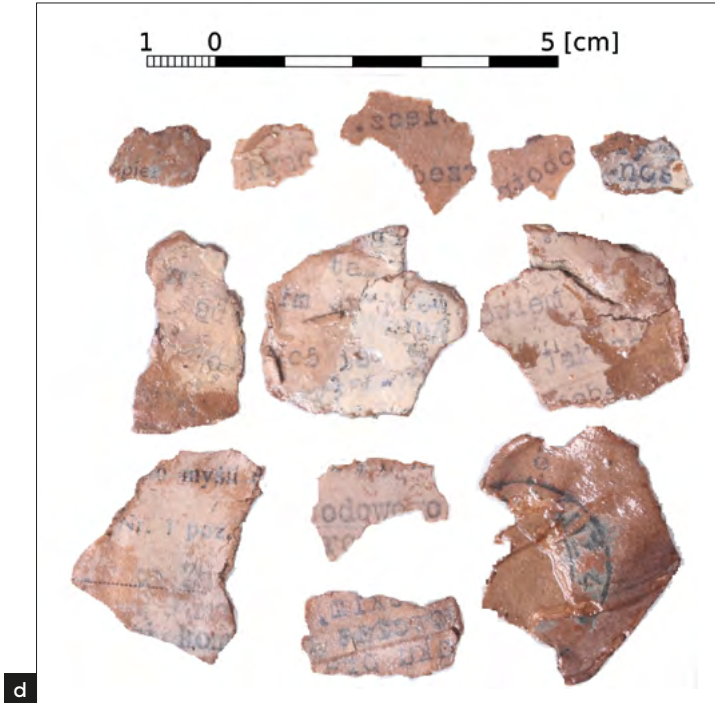

Fig. 6. Fragments of preserved consolidated typescripts (photograph by O. Ławrynowicz, M. Majorek).

Assuming that the analysed collection comes from the interwar period, personal details of those in charge of the Łódź Starosty were examined. These persons included Antoni Remiszewski (1918–1926), Jan Dychdalewicz (until 1927), Aleksy Rzewski (until 1933), Wincenty Makowski (until 1937), and Franciszek Denys (until 1939) (Kurzyk 2004: 120). Unfortunately, the list of starosts from the years 1918–1939 includes no one of this name. The search should be continued.

Books

The largest group among the analysed paper products contains fragments of books. As a result of post-deposition processes, neighbouring pages got nearly completely consolidated and paper got strongly mineralised. However, this is a group with larger fragments, lower extent of material decomposition, and a relatively well-preserved print on individual pages.

The first publication identified during securing and inventorying activities was *Mechanika w swym rozwoju historycznym* (*Mechanics in Its Historical Development*) (Fig. 7). The book was published by Instytut Wydawniczy “Biblioteka Polska” in 1924. It is a collection of lectures of Professor Feliks Kucharczyński from the Warsaw Technical University from 1921 (Szcześniak, Ataman 2018: 957). Thus, it can be said that the publication is an example of specialist literature. Perhaps it was owned by a teacher or a student intending to study technical subjects, or it could have been one of the volumes from the school library. We know that schools had collections available for lending and that they tried to promote reading (Kaczmarek 2015: 37–46). The Report of the Girls’ Gymnasium of the Association of Jewish Secondary Schools in Łódź for the school year 1929/1930, which was an institution analogous to the Gymnasium created in 1939 in Anstadt Avenue, informs that the catalogue of the students’ library included 3,850 volumes, with 1,252 being Polish works and 1,016 being works in Hebrew. However, these were not all books on the inventory of the educational institution. In secondary schools, apart from collections meant for students, there were also collections for teachers. They were kept in a separate library called fundamental (Kaczmarek 2015: 41). It had 1,386 volumes (*Sprawozdanie Gimnazjum...* 1930: 96–97 [Report of the Girls’ Gymnasium of the Association of Jewish Secondary Schools in Łódź for the School Year 1929/30]). Interestingly, according to a study of 1922/1923, the number of books on the inventory of students’ libraries in gymnasia in the Łódź Province was the highest in the country (Kaczmarek 2015: 41). Due to lack of any preserved ex libris that would explicitly determine the origin of *Mechanika...* as a school or private collection, we are unable to say whether the book was one of the volumes available in the library.

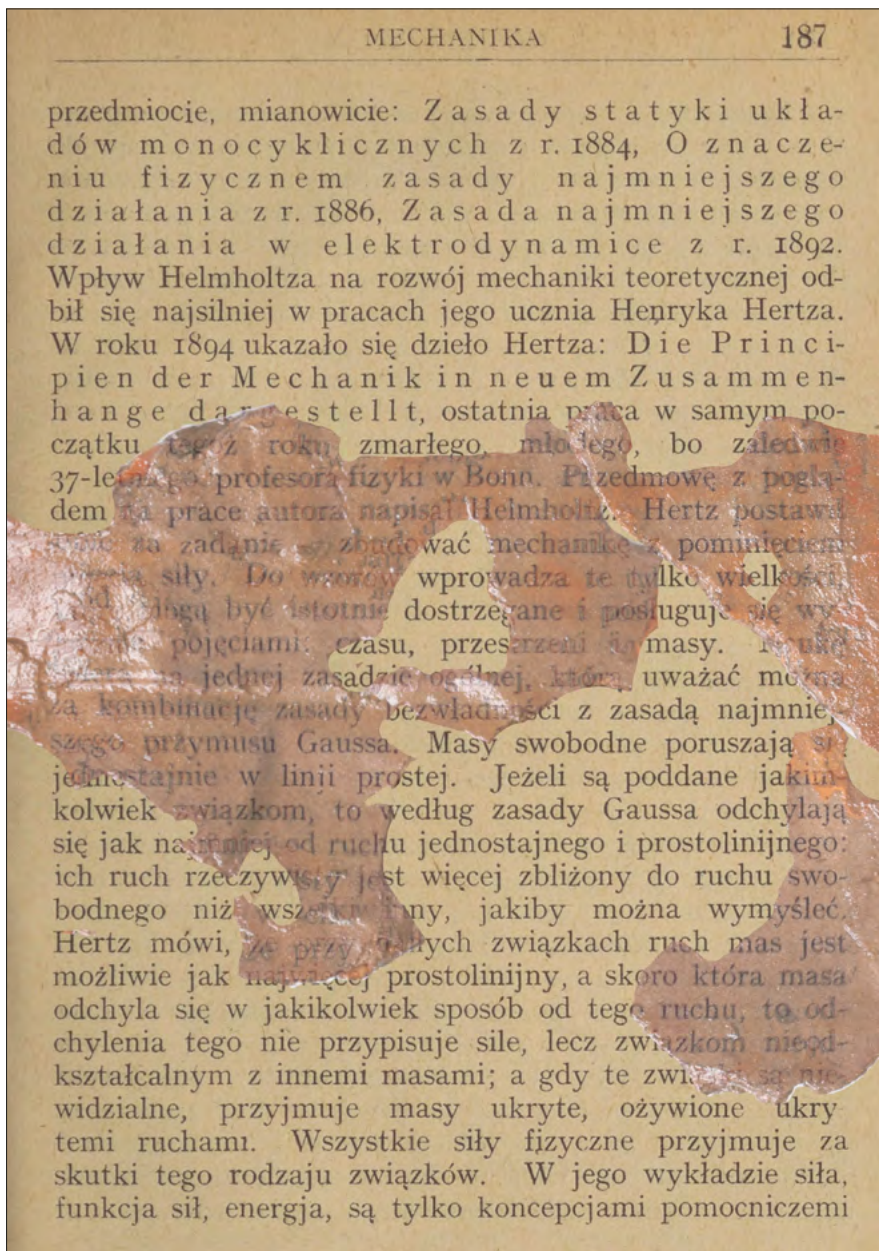

Fig. 7. Fragment of *Mechanika w swym rozwoju historycznym* published in 1924, which is a collection of lectures of Professor Feliks Kucharzewski from 1921 (photograph by A. Olczyk, I. Sidorczuk, I. Podolska-Rutkowska).

Fig. 8. Fragments of *Physikalische Apparate: Preisliste nr 50, Band II und III*, a catalogue of physical equipment published after 1900 (photograph by A. Olczyk, I. Sidorczyk, I. Podolska-Rutkowska).

Another publication identified during conservation work was *Physikalische Apparate: Preisliste nr 50, Band II und III* (Fig. 8). These are catalogues of physical equipment that, due to its educational value, could be used in school laboratories. These multi-page volumes were created c 1900 by German, French, and British manufacturers. One of them was Max Kohl, an entrepreneur from Chemnitz, dealing with electrical engineering, optics, and precision mechanics.

His plant specialised in the production of equipment for scientific, educational, and technical purposes. After M. Kohl's death, his company was transformed into a joint-stock company (Sächsische Biografie). Its activity continued until the Second World War, while its products – compasses – can be found, for example, in the equipment of German soldiers. After Germany's defeat, most machines were sent to the Soviet Union, and the plant was incorporated into the national company Volkseigener Betrieb (Sound & Science: Digital Histories). Commercial catalogues of Max Kohl's products, which included a few thousand teaching aids, were also translated into other languages, such as French (*Appareils de physique...*). The first pages usually presented letters of congratulation from teachers and professors, and exhibition medals (Brenni 2012: 204). The equipment on offer allowed to demonstrate all sorts of phenomena and laws of physics. The diversity of the range was reflected by the fact that the catalogue included a few instruments for performing the same experiment or demonstrating the same issue, e.g. *Physikalische Apparate: Preisliste No. 50* provides more than ten instruments demonstrating the hydrostatic paradox, approx. 100 induction coils, and approx. 100 vacuum pumps. All products had numbers and prices (Brenni 2012: 216). Most educational institutions that had the equipment presented in, among others, Kohl's catalogues, probably did not use it during everyday classes. It was a marker of status rather than something used in class (Brenni 2012: 191). How was it in the case of the Gymnasium of the Association of Jewish Secondary Schools in Anstadt Avenue in Łódź? The remains of *Physikalische Apparate. Preisliste No. 50* found during archaeological research do not prove that the institution had the equipment presented in the catalogue. The Report of the Girls' Gymnasium quoted above provides information about the equipment of the school's physical laboratory. The instruments listed included, for example, Kipp's apparatus, a parallelogram of forces according to Frick, the Atwood machine, the Oestoe instrument, a manometric flame with a rotating mirror, 10 boxes for mechanics, acoustics, and heat, 10 boxes for optics, 10 boxes for electromagnetism, copper and oxyhydrogen voltmeters, and an instrument for testing the Boyle-Mariotte Law (*Sprawozdanie Gimnazjum...* 1930: 96). Thus, it can be assumed that the physical laboratory of the newly created school in Anstadt Avenue also had instruments for educational purposes. Perhaps the catalogue is what remained after the equipment had been bought or an illustration of brutally changed plans for further development of the Gymnasium.

The paper artefacts discussed in this group can be definitely linked to the fact that the building at 7 Anstadt Avenue was occupied by the Gymnasium of the Association of Jewish Secondary Schools in Łódź. In terms of topics, books from 1912 and 1924 are mostly connected with teaching and education. Although they are not textbooks, they could definitely come from the school's collection.

Bookbinding materials and arrangement drawings

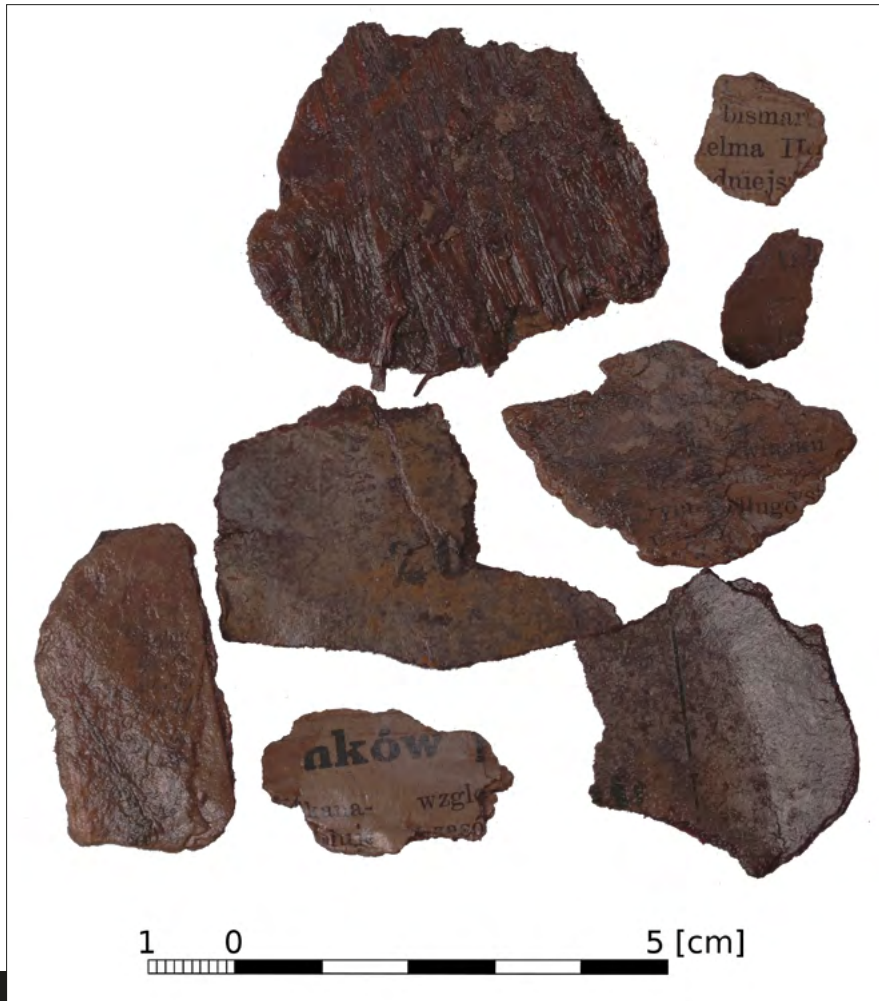
The materials books consist of, apart from the already mentioned print, included wood, cardboard, linen, bookbinding thread, metal, adhesives, and plastic (Bakalarz 2011: 45).

In the group of bookbinding materials found, a dozen or so out of a few hundred fragments of book covers and bindings as well as arrangement drawings impressed on them were subjected to protective measures and formal and identification analysis. The selection was necessary due to the very poor state of preservation of the material. The collection includes fragments of historical material, with approximate dimensions ranging from 10 x 20 mm to 60 x 90 mm. The traces registered on the damaged fragments indicate that they could come from more than one binding. Referring to the identified publications described above, the fragmentarily preserved imprints of arrangement drawings on bindings suggest that the binders or files could include technical teaching aids, such as machine sketches and sections. The documented items also include fragments of leather, wood, fabrics, and metal.

Leather

A majority of leather cover parts are not very characteristic fragments of diverse forms. They are dark brown in colour, which, as it may be assumed, is a result of post-deposition processes. They include fragments of leather with visible viscous imprints of binding linen and fragments forming an integral whole with a rust-eaten iron mesh. Only one damaged fragment of a leather cover, measuring approx. 35 x 40 mm, bears traces of an inventory stamp (?) with preserved numbers 2 and 0 (Fig. 9a).

The analysed leather artefacts were brittle and crumbly. This is a result of a long deposition in the ground, which involved soaking with water causing the rinsing off of tanning agents and fats (Drażkowska, Grupa 1996: 80). Additionally, it is worth emphasising that leather can be easily attacked by insects and microorganisms (Strzelczyk, Karbowska-Berent 2004: 125–133; Bakalarz 2011: 46). Another reason for the present state of these items is the fact that covers were probably made of low-quality materials. This was characteristic of innovative methods of leather manufacturing technology introduced in the nineteenth century. New tanning techniques led to deterioration of the mechanical properties of leather. The tradition of creating high-quality binding was virtually completely abandoned and replaced with a simplified, yet more effective, binding technology (Brade et al. 1916; Verheyen, Conn 2003: 48; Kołataj 2020: 135). Books were bound in sheep, pig, calf, and goat skin (Bakalarz 2011: 46; Szybowska 2011: 6). The use of bookbinding leather, apart

from the aesthetic value, offered some practical properties. Leather reinforced the structure of the binding and protected places most prone to damage, meaning the spine and corners (Baker 2006: 24).

Wood

The collection of the archaeological materials obtained during the research in Anstadt Avenue in Łódź also contains at least fifteen fragments of flat boards. They could come from book bindings, but not necessarily. They include a small irregular fragment measuring approx. 40 x 50 mm with integral remains of leather and metal (Fig. 9b).

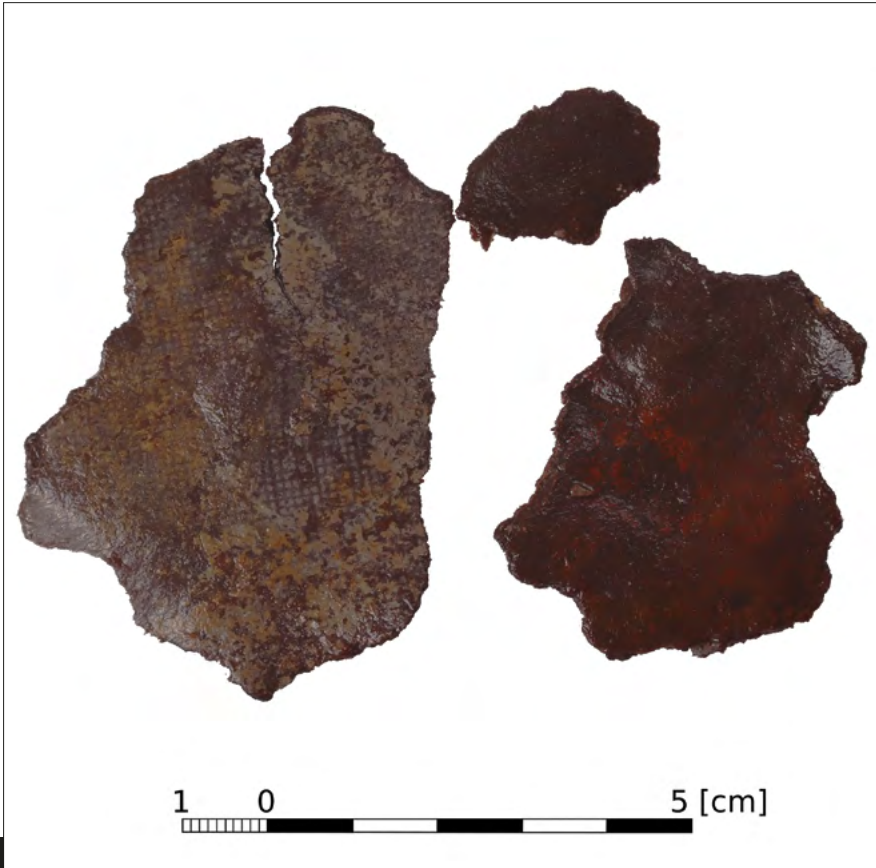

Wood was used for binding medieval written works, but it was much less frequently used for this purpose in the modern period (Bakalarz 2011: 45). With time, this technique was replaced with less permanent materials (Knapek 2016: 280; Kołataj 2020: 135–139). The archaeological materials in question were identified as fragments of twentieth-century prints, which basically corresponds with the character of the site explored. The argument advanced raises a question about the point of classifying the wood obtained as an element of binding.

Textiles

The artefacts included a few small fragments of leather bound in damaged linen (Fig. 9c) and pieces covered with imprints of adhesive forming an outline of a textile weave (plain weave 1/1).

Binding linen played a significant role among the bookbinder's tools. It was used to bind books or binders. Most probably, cellulose textiles were used for this purpose. Traditionally, sturdy, thick hemp textiles or considerably thinner

cotton and linen textiles were used. Textiles were usually not dyed due to the acidic, harmful reaction of dyes (Bakalarz 2011: 45–46). Presumably, some of the fragments bear traces of finish – a thin layer of a synthetic material (Wieprzkowski 1983: 14).

Metal

During the analysis of the historical material, four scraps of leather with fragments of metal mesh were identified. Three pieces, measuring approximately 20 x 30 mm, 20 x 40 mm, and 30 x 40 mm, were selected for analysis. The characteristic red and orange corrosion indicates the use of iron (Fig. 9d).

Metal is one of the rarely used bookbinding materials. Oxidising book elements made of iron or copper have a negative effect on the durability of written and writing sources (Bakalarz 2011: 49).

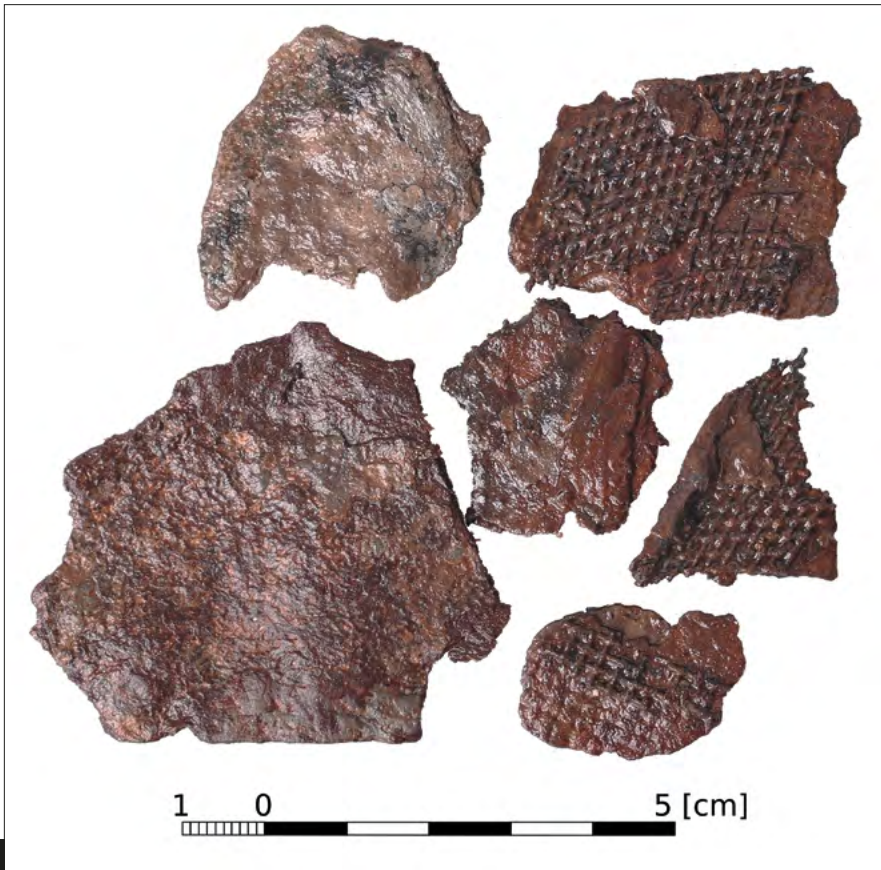

Fig. 9. Fragments of bookbinding materials (cardboard, leather, textile imprints, fragments of wood) (photograph by A. Olczyk, I. Sidorczuk, I. Podolska-Rutkowska).

The covers and bindings from the archaeological site in Anstadt Avenue in Łódź have been preserved in a considerably degraded form. Despite in-depth analysis and a source survey, we are unable to recreate the actual appearance of the binding of the discovered book relics.

Paper products from Anstadt Avenue as citations from the past

While we are able to accurately describe the types of the explored artefacts and their age, it is difficult to interpret them. What knowledge of the past of the place explored do they offer? What is their heuristic status? Obvious decomposition and the rudimentary possibility of “reading” paper products make the analysed

archaeological items difficult historical sources. From the perspective of classical historiography, which uses the metaphor of a historical source (from which, as if from a source of water, absolute truth spurts), the items on a paper base from the archaeological research in Anstadt Avenue in Łódź are of no great heuristic use. They raise more questions than they provide answers.

Classical historiography fetishises and emphasises *the source itself, its form, origin, and content* (Piasek 2019: 136). This is why the discovered remains of typescripts, prints of monetary value, books, and bookbinding materials might be disappointing to researchers who expect the studied object to reflect the past like a mirror. However, the twentieth century saw changes to the conceptualisation of historical sources, influenced by, among others, the anthropologisation of history. *Sources are no longer understood as repositories of past facts, and today they constitute a dynamic information structure* (Piasek 2019: 137, 139).

Non-classical historiography equates theoretical constructs, which can be used to study the past, with sources (study objects), contributing to the destruction of the myth of a historical source. The evidence of human consciousness, a cultural text, a relic, or a text from the past are terms from the dictionary of the non-classical orientation and historical anthropology, which shed some light on the value of the artefacts from Anstadt Avenue. It is not their factographic dimension that draws attention, but the circumstances in which they play the role of relics (Pomian 2014: 33).

Non-classical historiography emphasises the “reality that cannot be seen directly”, the deep layer of history, and the Braudelian structures of long duration, marginalising single facts from the past and history of short duration – the surface layer of reality (Piasek 2019: 137–142). Lack of a possibility to fully “read” the paper products discussed in this paper encourages to resign from the perspective of the source and to interpret them as a text or – due to their fragmentary form – as a citation from the past. A citation that can only be understood in relationship to other citations: things and stories that grant them meaning.

Conclusions

Preliminarily dated to the interwar period, the analysed items on a paper base and bookbinding elements are considerably damaged due to mechanical, physicochemical, and biological factors. The reasons for paper destruction to be considered include those pre- and post-deposition. Mechanical factors that could have an effect on the state of preservation of the items include translocation (for example, on the level of *in situ* protection) and all kinds of damage caused during their use, which, at this stage, are difficult to distinguish and name, and which most probably played the most damaging role. In the case of items made of organic materials,

it is most important to ensure constant conditions (mostly in terms of temperature, humidity, and shading). This state was first disturbed at the time of deposition, and then again when they were uncovered. It is worth once again emphasising that the items were found at a freezing depth, which means that they repeatedly froze and thawed. During the site inspection, it was also noticed that the groundwater table was high. There is a fear that the items discovered could have stayed in wet conditions for a long time. Moreover, one should consider biological factors: bacteria, fungi, insects, and rodents, which undoubtedly penetrated the ground at a small depth. In the case of the collection in question, a great majority of paper products look under the microscope as transformed paper pulp. On most of the fragments identified the whole surface got spongy, while the sheets and potential covers got glued together and nearly completely consolidated, or petrified. Due to the uniqueness of the find, it seems that after consultations with representatives of many disciplines it will be possible to identify more elements of the collection, which, after advanced conservation treatment, may contribute to the identification of other products on a paper base. The time of deposition of the collection analysed has not been determined to date. The year 1939 seems to be *terminus ante quem* for this find.

Bibliography

- Appareils de physique: Catalogue No. 22* (1904), Max Kohl A.G., Chemnitz.
- Bakalarz A. (2011), *Morfologia książki*, "Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy", 26.4, p. 40–51.
- Baker R. (2006), *Springback Ledger Bindings*, "Gulid of Book Workers", 26, p. 19–26.
- Beintkner Ch. (2018), *Minimal Conservation Treatment of Books. From Protective Storage to Partial Conservation*, "Journal of Paper Conservation", 19.3, p. 106–114, <https://doi.org/10.1080/18680860.2018.1642029>
- Bicchieri M., Biocca P., Colaizzi P., Pinzari F. (2019), *Microscopic Observation of Paper and Parchment: the Archaeology of Small Objects*, "Heritage Science", 7, article number 47, <https://doi.org/10.1186/s40494-019-0291-9>
- Brade L., Bauer H., Kersten P. (1916), *Illustriertes Buchbinderbuch. Ein Lehr- und Handbuch der gesamten Buchbinderei und aller in dieses Fach einschlagenden Kunsttechniken*, Verlag von Wilhelm Knapp, Halle (Salle).
- Brenni P. (2012), *The Evolution of Teaching Instruments and their Use between 1800 and 1930*, "Science & Education", 21, p. 191–226, <https://doi.org/10.1007/s11191-010-9326-z>
- Drażkowska A., Grupa M. (1996), *Uwagi o konserwacji przedmiotów znalezionych w grobach oficerów polskich w Katyniu i Charkowie*, [in:] M. Tarczyński (ed.), *Zbrodnia nie ukarana. Katyń – Twer – Charków*, Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej; Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, p. 78–90.

- Dutkiewicz M. (1996), *Badania nad mobiliami odnalezionymi przy szczątkach polskich oficerów w Katyniu*, [in:] M. Tarczyński (ed.), *Zbrodnia nie ukarana. Katyń – Twer – Charków*, Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej; Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, p. 37–90.
- Grupa M. (1998), *Z badań archeologiczno-ekshumacyjnych na cmentarzu oficerów polskich w Charkowie z 1995–1996 r. – impresje konserwatorskie*, [in:] M. Tarczyński (ed.), *Zbrodnia katyńska. Upamiętnienie ofiar i zadośćuczynienie*, Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej; Polska Fundacja Katyńska, Warszawa, p. 75–83.
- Grupa M. (2001), *Inskrypcje na przedmiotach wydobytych w trakcie ekshumacji szczątków oficerów polskich w Charkowie*, [in:] A. Kola, J. Sziling (ed.), *Charków – Katyń – Twer. W sześćdziesiątą rocznicę zbrodni*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, p. 155–167.
- Grupa M., Kaźmierczak R. (2001), *Dowody wydobyte z ziemi*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa.
- Grupa M., Grupa D., Kozłowski T., Krajewska M., Majorek M., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A., Dudziński T. (2014), *Tajemnice szczureńskich krypt*, t. II, Towarzystwo Przyjaciół 9 PSK; Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Grajewo–Toruń.
- Kaczmarek I. (2015), *Biblioteki szkolne w Łodzi w dwudziestoleciu międzywojennym. Przegląd działalności*, “Acta Universitatis Lodzinsis. Folia Librorum”, 20.1, p. 33–57.
- Kasiura I., Szymańska U. (2005), *Pierwsza pomoc dla książki*, “Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 83, p. 63–79, <https://doi.org/10.31743/abmk.9868>
- Knapek E. (2016), *Konserwacja najwartościowszych zabytków języka polskiego z kolekcji Hieronima Łopacińskiego (1860–1906)*, “Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 61, p. 277–281.
- Kołątaj A. (2020), *Problematyka konserwacji zabytkowych druków z XIX wieku na przykładzie książki Marii Konopnickiej Historia o krasnoludkach i o sierotce Marysi – pierwodruku ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, “Notes Konserwatorski”, 22, p. 129–167.
- Krzyżanowski L., Apanasewicz J. (1969), *Konserwacja papieru i pergaminu*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków; Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Warszawa.
- Kucharzewski F. (1924), *Mechanika w swym rozwoju historycznym*, Instytut Wydawniczy “Biblioteka Polska”, Warszawa.
- Kurzyk T. (2004), *Powstanie i urząd łódzkiego starostwa powiatowego w latach 1919–1939*, “Studia Iuridica Lulinensia”, 3, p. 101–124.
- Kwaśniewicz K. (2021), *Współczesne trendy i kierunki w rozwoju konserwacji archiwaliów w Polsce w XX i XXI wieku* (praca doktorska, <https://rebus.us.edu.pl/handle/20.500.12128/20653> [15 IX 2022]).
- Ławrynowicz O., Krupa-Ławrynowicz A., Sowińska-Heim J., Latocha K., Ossowski A., Gręzak A. (2022), *The Former Gestapo Headquarters and the Provincial Office of Public Security in Anstadt Avenue in Łódź. Interdisciplinary Site Research*, “Acta Universitatis Lodzinsis. Folia Archaeologica”, 37, p. 89–124.
- Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych. Materiały z ogólnopolskiej konferencji Warszawa 15–17 października 1998 r.* (1998), Wydawnictwo SBP, Warszawa.

- Physikalische Apparate. Preisliste nr 50, Band II und III Allgemein verwendbare Apparate und Geräte. Einleitung in die Physik. Mechanik. Wellenlehre. Akustik. Optik. Wärme. Meteorologie. Kosmologie* (1912), Max Kohl A.G., Chemnitz.
- Piasek W. (2019), *Notatki z etnografii myśli współczesnej w dziedzinie historii. Informacje etnograficzne, diagnozy i wielkie kwestie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Piszczek Z. (1990), *Współczesne problemy konserwacji zbiorów bibliotecznych i archiwalnych*, "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", 59, p. 188–196.
- Pomian K. (2014), *Historia – dziś*, [in:] E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz (ed.), *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków, p. 19–36.
- Praktyczne rekomendacje i dobre praktyki w zakresie ochrony zbiorów w instytucjach kultury* (2021), E. Krzyczkowska-Roman, A. Cyrulik, M. Stawińska (ed.), Muzeum Historii Żydów Polskich Polin, Warszawa.
- Sächsische Biografie, saebi.isgv.de, entry: Kohl Max Hans Robert [15 IX 2022].
- Sobucki W., Jeżewska E. (2015), *Wiedza o papierze dla konserwatorów zbiorów*, Biblioteka Narodowa, Warszawa.
- Sound & Science: Digital Histories, soundandscience.de, entry: Max Kohl A.G. [18 IX 2022].
- Sprawozdanie Gimnazjum Żeńskiego Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich w Łodzi za rok szkolny 1929/30* (1930).
- Strzelczyk A.B., Karbowska-Berent J. (2004), *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Szcześniak W., Ataman M. (2018), „Mechanika w swym rozwoju historycznym” według profesora Feliksa Kucharzewskiego, "Autobusy. Technika, Eksploatacja, Systemy Transportowe", 19.6, p. 957–963, <https://doi.org/10.24136/atest.2018.209>
- Szybowska U. (2011), *Oprawy ze średniowiecznych rękopisów muzycznych w księgozbiorze Jana Bernarda Bonifacia*, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański.
- Van Der Reyden D. (1992), *Recent Scientific Research in Paper Conservation*, "Journal of the American Institute for Conservation", 31.1, p. 117–138, <https://doi.org/10.1179/019713692806156394>
- Verheyen P.D., Conn D. (2003), *The Springback: Account Book Binding (German Style)*, "The New Bookbinder. Journal of Designer Bookbinders", 23, p. 48–52.
- Wieprzkowski J. (1983), *Vademecum Konserwacji Książki. Poradnik dla bibliotekarzy*, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa.

Streszczenie

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w 2019 r. w ramach projektu „Dawna siedziba Gestapo i Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przy al. Anstadta w Łodzi. Interdyscyplinarne badania miejsca” pod kierunkiem dra Olgierda Ławrynowicza w jednym z wykopów odnaleziono obiekt wypełniony wyrobami na podłożu papierowym oraz materiałami introligatorskimi. W artykule podjęto próbę doprecyzowania chronologii wyrobów papierowych, rozpoznania ich rodzaju

(maszynopis, druk wartościowy, książka, materiał introligatorski, rysunek techniczny, inne wyroby papierowe) i użytego surowca. Wykonano identyfikację odsłoniętych treści przy użyciu podstawowych metod badawczych oraz ich cyfrową dokumentację fotograficzną w ramach działań ochronnych.

Słowa kluczowe: dawna siedziba Gestapo, XX w., wyroby papierowe, introligatorstwo, archeologia, antropologia historyczna

Magdalena Majorek

University of Lodz
Institute of Archaeology
Laboratory of Dating and Conservation of Artifacts
e-mail: magdalena.majorek@uni.lodz.pl

Sebastian Latocha

University of Lodz
Institute of Ethnology and Cultural Anthropology
e-mail: sebastian.latocha@uni.lodz.pl

Irena Podolska-Rutkowska

University of Lodz
Doctoral School of Humanities
e-mail: irena.podolska.rutkowska@edu.uni.lodz.pl

Anna Olczyk

Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź
e-mail: anna.olczyk@maie.lodz.pl

Ida Sidorczuk

University of Lodz
Institute of Archaeology
e-mail: idasidorczuk@interia.pl

Angelika Bachanek

 <https://orcid.org/0000-0002-9097-8971>

The Relics of the Great War in the Foreground of the Dęblin Fortress as a Basis for the Creation of the Cultural Heritage of the Region

Relikty Wielkiej Wojny na przedpolu twierdzy Dęblin,
jako zasób do tworzenia dziedzictwa kulturowego regionu

Abstract: The article presents provisional results of research into material relics of the Great War in the foreground of the Dęblin Fortress. In the years 1914–1915, this area became the arena of battles between the Russian, German, and Austro-Hungarian armies. The hostilities left their mark on the landscape, such as field fortifications, forts, and cemeteries. The aim of the research was to locate and establish the chronology of the remains of field fortifications on the Gniewoszów-Bąkowiec-Mozolice line. The research involved analysis of source materials, LiDAR, field verifications, and analysis of the social value of relics of the Great War. The last phase of the research was analysis of the social value of these

objects based on the philosophy of managing the past through preservation and heritage, exemplified by the cemetery in Wysokie Koło and the Gorchakov Fort. The research allowed to determine the course of the main Russian defence line from 1915, which consisted of three groups: Gniewoszów, Bąkowiec, and Mozolice. The best preserved are the remains of field fortifications within the Bąkowiec group, which was the central section of the Russian defence line. As analysis of the social value of the Great War relics indicates, the dominant way is to create heritage, and the message conveyed by the content of places representing the past causes a lot of controversy and conflicts among local residents.

Keywords: Dęblin fortress, the heritage of the Great War, Warsaw-Dęblin operation, the paradigm of preservation, the paradigm of heritage, archaeology of the contemporary past

Introduction

Field earth fortifications, such as trenches and fire positions, are the relics of the warfare conducted in the foreground of the Dęblin Fortress in 1914–1915. Thanks to the presence of their material remains, they are still elements of the forest landscape of the Kozienice Forest and its buffer zone. They also stand

as testimony to intensive and dynamic fights between Russian, German, and Austro-Hungarian armies near the Dęblin Fortress in the autumn of 1914 and the summer of 1915. The remains of field fortifications constitute a special kind of heritage. In this paper, I will try to present them as objects of research, considering information that might be of interest to scientists dealing with the history of armed conflicts and the development of fortifications, and as subjects of social activities aimed at local history enthusiasts as well as inhabitants of the area. The specificity of the remains of field fortifications is that they have no spectacular appearance and they are usually difficult to access for potential visitors unlike fixed fortifications, such as monumental fortresses and forts, e.g. the Boyen Fortress (Kraheil 2003).

Field fortifications without any additional narrative that would support their intrinsic message may be perceived by the recipients of heritage as ditches in the ground and holes for disposing of rubbish or sources of sand. In our country, most relics of this type are in no way preserved. The reasons why preserving them is problematic is the fact that they are poorly known, the remote location of areas where these relics can be found, and issues connected with property rights. In the Kozienice Forest and its buffer zone, a considerable part of the area with the remains of field fortifications is privately owned. As a result of land development, these relics get destroyed. Their deterioration started right after the end of hostilities in 1915, when the area was cleared to restore its economic value, making it possible to reuse these areas as, for example, arable land. It was a natural course of action, typical of the post-war period, when effective recultivation of agricultural lands formed a basis for life. Examples of the creation of regional heritage making use of the material remains of history in the area in question are discussed further in the paper.

Research scope and purpose

The subject of the paper concerns the relics of the Great War near the villages of Gniewoszków, Bąkowiec, Słowiki Nowe, Głusiec, and Wysokie Koło. The area described is located in south-eastern Poland, in the Masovia Province, Kozienice District, approximately 140 km to the south-east of Warsaw. The research was conducted with the aim to:

- Determine as precisely as possible the chronology of the construction of field fortifications in the foreground of the Dęblin Fortress;
- Inventory the preserved relics from 1914 and 1915;
- Determine their state of preservation and, indirectly, also the effect of these relics on the contemporary landscape;

- Analyse the use of the resources of the past represented by relics of the Warsaw-Dęblin operation to create the narrative of the Great War (Fig. 1).

Due to the allowed length of the paper, I will only present conclusions concerning selected examples:

- Relics of field fortifications on the Gniewoszków-Bąkowiec-Słowiki Nowe line, where the Russian army constructed the main fortification lines of the Dęblin Fortress in 1914–1915;
- The Gorchakov Fort located in the village of Zajezerze, Sieciechów Commune, in the north-eastern part of the Kozienice District;
- The war cemetery in Wysokie Koło, Gniewoszków Commune, Kozienice District.

I will also offer comprehensive conclusions about the specificity and potential of the Great War heritage resources with regard to the creation of socio-cultural identity, using the above-mentioned examples. To achieve this goal, apart from analysis of the source materials (written and cartographic sources), I have conducted analyses of imaging, being derivatives of the airborne laser scanning (i.e. digital terrain models, hereinafter DTM), and I have conducted field verification.

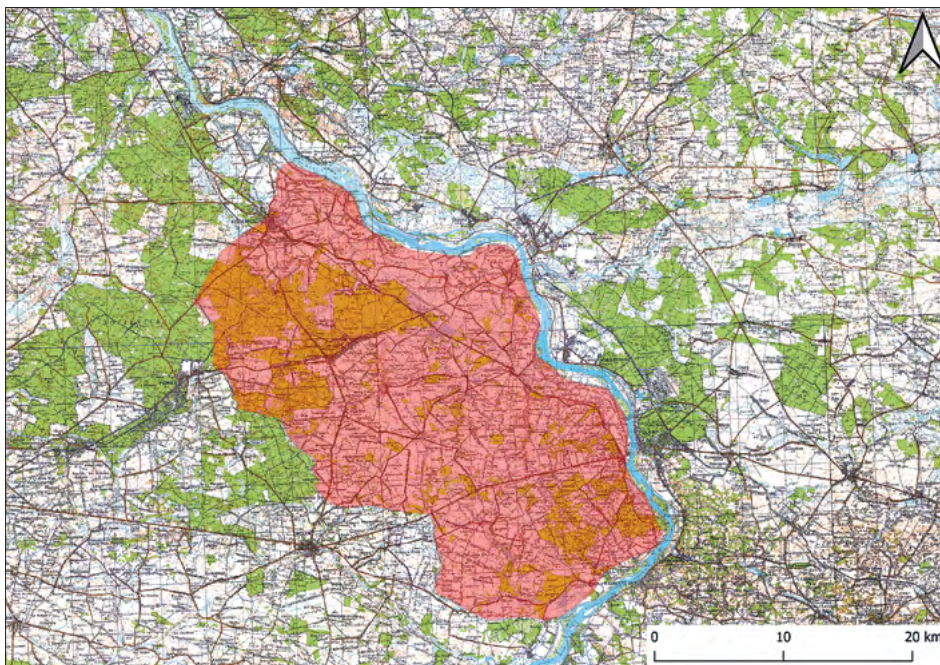

Fig. 1. A map presenting the area explored (prepared by A. Bachanek).

Methodology

The research was conducted in three stages. During the first stage, I used war diaries, maps, diagrams, plans, reports, correspondence, and memoirs of the fortress commandant Aleksiej Władimirowicz von Schwartz¹ to recreate the lines of trenches, so as to locate their traces in the contemporary landscape as precisely as possible. During the second stage, I conducted a field survey and prepared documentation, which offered an insight into the actual state of preservation of the objects explored. The third stage involved analysis of the relics of warfare from 1914–1915 in the context of two philosophies of past management: the paradigm of preservation and the paradigm of heritage (Ashworth 2015).

The most useful historical sources for localising the lines of trenches turned out to be:

- A fragment of the military operation log of the Ivangorod Fortress (Russian: Vypiska iz zhurnala voyennykh deystviy kreposti Ivangorod);
- A description of the war activities of the Ivangorod Fortress in August, September, and October 1914 (Russian: Opisaniye boyevykh deystviy kreposti Ivangorod v techeniye avgusta, sentyabrya i oktyabrya 1914-go goda);
- A map of army positions near Ivangorod from February 22 to 28, 1915 (Russian: Karta raspolozheniya voysk u Ivangoroda s 22 po 28 fevralya 1915 g.);
- A description of the fights near Ivangorod (from July 8 to July 22, 1915) (Russian: Opisaniye boyevykh deystviy pod Ivangorodom s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda)².

What turned out to be very significant for the achievement of the goal set were the conclusions drawn from the memoirs of the commandant of the Dęblin Fortress General Alexander von Schwartz³.

1 General Engineer Aleksander von Schwartz fought in the Russo-Japanese War, during which he took active part in the work of an assembly on its description, and he was a lecturer. His academic papers on Port Arthur made him famous both in Russia and Germany. From the very beginning of the war, von Schwartz was deputy engineer head of the Ivangorod Fortress, and then its commandant. In his memoirs he wrote that the Ivangorod Fortress had been his favourite “child”. His aim was to create a fortress that would be able to put up long-lasting resistance to the enemy.

2 The materials are available on <https://gwar.mil.ru>. The site offers source documents concerning the activity of the Russian army in the years 1914–1915.

3 A.V. Schwartz, *Oborona Ivangoroda v 1914–1915 g.g. : iz vospominaniy komendanta kreposti Ivangoroda*, Moscow 1922.

In the area identified thanks to this, I analysed the digital terrain model generated using the data provided by the Head Office of Geodesy and Cartography (geoportal.pl). The geospatial data was correlated using Qgis ver. 3.20.

The following stage was a field survey and verification of places localised based on a source survey and analyses of geospatial data, including DTM derivatives. Field verification involved photographic documentation. Android Locus Map used for navigation and offering advanced GPS online and offline functions helped to register the line of fortifications. Then, the collected data were subjected to correlation analysis (using Qgis ver. 3.20), which resulted in an interpretation of the war landscape using historical and archaeological data.

Analysis of the social value of these objects was based on the philosophy of past management through preservation and heritage. The analysis covered information placed on boards and monuments in the Gorchakov Fort and the war cemetery in Wysokie Koło. Reception of this content was described based on autoethnography, meaning my personal experiences as a recipient of the content and participant of discussions on its message.

The War landscape and its relics in the Koziénice Forest

The landscape, which I define as a historically shaped fragment of space, created as a result of a combination of environmental and cultural influences forming a specific structure (based on: Myga-Piątek 2005), is difficult to reconstruct and imagine as a phenomenon from the time past. In the humanities, research into the landscape attempts to link the visual image of the world to the material world. However, it is undertaken based on a premise that the landscape is only able to register historical events, which means a demonstration of a specific type of spatial memory (Myga-Piątek 2015: 37).

I treat the area explored as consisting of layers of matter, memory, religious beliefs, ethnic background, cultural heritage, and tourist attractions occupying the same space (Saunders 2003: 7). These layers testify to the activities conducted during the war, including the use of landscape features to employ new methods for conducting hostilities. Apart from the remains of field fortifications (barely visible, and so not very spectacular, as I already emphasised at the beginning of this paper), integral elements of the landscape are fixed fortifications, bomb craters, the remains of road and railway networks as well as war cemeteries and graves.

All these form specific cultural stratification in the landscape, frequently co-existing with accumulations from other historical periods, such as the time of national uprisings and the Second World War. The Koziénice Forest served as a shelter for insurgents during national uprisings, and for partisan troops during the Second World War and right after its end (cf. Abramczyk 1971; Dąbkowski 1974).

It is also worth emphasising that during occupation Germans used the forts as a POW camp Stalag 307 and forced labour camps for Jews that operated in 1941–1942 (cf. Opieka 2010).

Thanks to appropriate research methods, each of the accumulations identified in the landscape can be classified in chronological terms and presented on a graphical model (Myga-Piątek 2018: 201). These traces of the past recorded in the landscape can become material representations of the social memory thanks to people involved in studying and commemorating history. As elements of a difficult past, they are frequently sources of social discord in the present (cf. Ashworth, Tunbridge 1996: 46). The basis for such discord is the injustice suffered by the nation, the extent of damage caused by the war, and the perception of soldiers fighting in the partitioners' armies as strangers. This reflects the neglect in education about the history of the Great War in our country. Issues concerning this period are only discussed on a general level: causes, course, and consequences. A result of this educational gap is Poles' poor knowledge of the First World War operations on the so-called eastern front (usually limited to factographic data, such as the assassination of Franz Ferdinand, the establishment of the Polish Legions, and the regaining of independence by the Polish state). Events related to local history are omitted altogether, so knowledge of them is in most cases based on family accounts (verbal memory). This is why there are discrepancies in local communities between local history, personal history, and official history that the society might reject (Ashworth, Tunbridge 1996: 45).

Construction of the Russian line of defence Gniewoszczów-Słowiki Nowe-Bąkowiec-Mozolice

The preserved fragments of fortifications in the section of the Kozienice Forest described in this paper were created in a few stages in 1914 and 1915.

The first stage (1910–1914) was connected with the upgrade of the Dęblin Fortress before the outbreak of the First World War. In 1909, it was decided to liquidate it. The commandant's office was closed down, the garrison was disbanded, and a decision was made to liquidate fortifications on the Vistula line, which did not happen for financial reasons (Bystrzycki 1976: 172; Michalski 1996: 110). Abandoned buildings and fortifications served as a perfect source of building materials for the local inhabitants, which contributed greatly to the degradation of these objects. A year later, it was decided to once again use the fortress for defence purposes, however, the upgrading work only started in the summer of 1914 (Bystrzycki 1976: 181; Trzaskowski 2014: 21).

The second stage (1914–1915) of the construction of fortifications was initiated by the fortress staff after the end of the Warsaw-Dęblin operation and the retreat of the troops of the Central Powers from the area. Despite the fact that the fortifications constructed had served their purpose, General von Schwartz wanted to create a highly

fortified area in the foreground of the Dęblin Fortress. Before a plan to construct new fortifications was developed, liquidation of German and Austro-Hungarian positions started; this work ended in May 1915 (Schwartz 1922: 64; Bystrzycki 1976: 197).

The Remains of field fortifications on the Mozolice-Słowiki Nowe-Bąkowiec-Gniewoszów-Vistula Line

The attempt to recreate the arrangement of German and Austrian field fortifications in the foreground of the Dęblin Fortress from 1914 using source data and LiDAR derivatives poses a significant interpretative challenge as no aboveground traces of these fortifications have been preserved. The reason for this is the fact that after the lost battle of Dęblin the fortress command ordered to clear the foreground to build a new defensive system. In consequence, the area was levelled and then new defensive positions were erected. Before the German and Austro-Hungarian fortifications were destroyed, their location was marked on a map, however, its legibility leaves much to be desired. According to the account provided by the fortress commander, the troops of the Central Powers had strongly fortified the area.

The line of fortifications ran through the forests in the Gniewoszów-Słowiki Nowe-Mozolice section.

[...] celebrations were brief, there were too many urgent matters to attend to. First of all, it was necessary to demolish the German fortifications. The task was not easy as, according to the information we had, the area was strongly fortified. The positions were located on the upland between Gniewoszów and Mozolice, including the village of Słowiki Nowe [...] (Schwartz 1922: 62).

Schwartz's description indicates that the line of fortifications in this area was uninterrupted, with sections of double lines of trenches and dugouts. At the back, bunkers surrounded by wood and wire entanglements were built (based on: Schwartz 1922: 63). The account provided by the commander of the 15th Reserve Infantry Regiment General Hans von Below, including a description of the night attack of the Russian troops on German positions, indicates that they were located by the hill 122; today, there is a war cemetery on the hill (Rypulak 2014: 41). Another account helping to determine the location of the fortifications is the one provided by Jan Karsznia, who took part in the fight in Słowiki. The author described the location of the Austrian positions on a higher ground near the village of Słowiki⁴.

⁴ The account written down by Stefan Siek can be found in the collection of Izba Historyczna in Sieciechów.

The way these fortifications were organised and constructed suggests that the German side expected long fights. There is no doubt that some of the German fortifications were used by the Russian army during the construction of the fortress's lines of defence in 1914–1915.

The main line of the Russian defence on the left bank of the Vistula ran between the forts, including positions beyond the ring of forts⁵, seven kilometres away from the bridges on the Vistula and four kilometres away from the forts of the fortress along the Łoje–Sieciechów–Wola Klasztorna–Sławczyn–Oleksów–Gniewoszów–Regów line (Schwartz 1922: 69; Bystrzycki 1976: 182; Trzaskowski 2014: 21).

[...] The range of the enemy's siege artillery and the heavy field artillery made me move the main line of defence to the [...] Łoje–Sieciechów–Wola Klasztorna–Oleksów–Regów line [...]. Thus, on the left bank of the Vistula, the line of defence was moved by 6–7,5 versts away from the crossing [...] (Schwartz 1922: 69).

It included foxholes, redoubts, artillery positions, connecting trenches, and obstacles in the form of barbed-wire entanglements, wooden barriers, ditches filled with water, and pitfalls (Schwartz 1922: 70; Bystrzycki 1976: 183; Trzaskowski 2014: 21). Even though, unlike in the case of German fortifications, Russian fortifications were placed in open areas, meadows and fields, their reconstruction is possible based on source materials. Additional protection of the main Russian line was ensured by flooding the areas in front of the fortifications.

[...] Points such as Sieciechów, Opactwo, Wola Klasztorna-Sławczyn-Oleksów-Regów were turned into a fortress. The whole area in front of the railway line, the Kozienice forest, and the Vistula is flooded by ponds and dams [...]⁶.

In his memoirs, Schwartz was critical about this method for fortifying the foreground. Flooding the area in front of the line of fortifications made it impossible for Russian troops to attack German positions.

5 In the years 1879–1885, the fortress was upgraded and three forts were erected on the left bank of the Vistula: (Kiliński) fort v Borek in the village of Borek, (Bem) Wannowski fort VI in Nagórnik, and (Sowiński) fort VII in Głusiec. All forts of the fortress were located within a 2.5–3.6-kilometre radius from the centre of the fortress, 2.5–3.5 kilometres apart. The total circumference of the external line of defence was eighteen kilometres. The citadel was connected with the forts with radial gravel or paved roads.

6 *Opisaniye boyevykh deystviy kreposti Ivangorod v techeniye avgusta, sentyabrya i oktyabrya 1914-goda/k.383*, <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].

[...] Although the war activities confirmed the necessity to build our defence line from Regów to Sieciechów, they also exposed many of its imperfections:

[...] the other shortcoming of our disposition were our own floods that made us move far away from the enemy, constituting a major obstacle to their activities, which was my main aim, but it also made our offensive more difficult, just like in the case of the attack of the 47th division towards Słowiki Nowe and of the Yekaterinburg Regiment on the German positions in the forest in Bąkowiec [...] (Schwartz 1922: 72).

The attack on Ivangorod in 1914 ended with the retreat of the German and Austro-Hungarian armies. The forces used in this section of the front proved to the fortress command how important it was for the enemy troops to seize a crossing on the Vistula and the fortress. On account of this, General von Schwartz analysed the previous defensive system and started planning the construction of fortifications that would ensure that the crossings on the Vistula were held.

[...] And thirdly (a defect of fortifications from 1914), if the distance between our main defensive line and the fortress centre was enough in the last battles [...], then with absolute certainty it can be said that in their next attack Germans will use large-calibre cannons, and then the centre of the fortress will be damaged. [...] This is why I have been entrusted with a new extremely important task: to immediately build a fortification system that will ensure the holding of all crossings on the Vistula and Ivangorod regardless of the means the enemy might use in the future (Schwartz 1922: 80).

To achieve this new goal, defensive fortifications were erected in place of the levelled German fortifications (Bystrzycki 1976: 198).

At the time, three lines of defence were created on the left bank of the Vistula:

1. Kozienice–Policzna–Janowiec,
2. Mozolice–Słowiki Nowe–Bąkowiec–Gniewoszów–Vistula,
3. Sieciechów–Wola Klasztorna–Zalesie–Sławczyn–Vistula.

In the previous research, the object of detailed analyses was the main line of defence located on the Mozolice–Słowiki Nowe–Bąkowiec–Gniewoszów–Vistula line. Within this line of fortifications, three defence groups were created: Mozolice (the right wing), Bąkowiec (the centre), and Gniewoszów (the left wing), closely connected with one another. They were located 12–14 kilometres away from the citadel. The fortified section covered minefields, bunkers, flooded areas, channels, lines of camouflaged foxholes, and lines of barbed wire (Bystrzycki 1976: 197). Between Bąkowiec and Gniewoszowiec (approx. 2.5–3 km), trenches and bunkers were built. On the foreground, there were barbed-wire entanglements and water

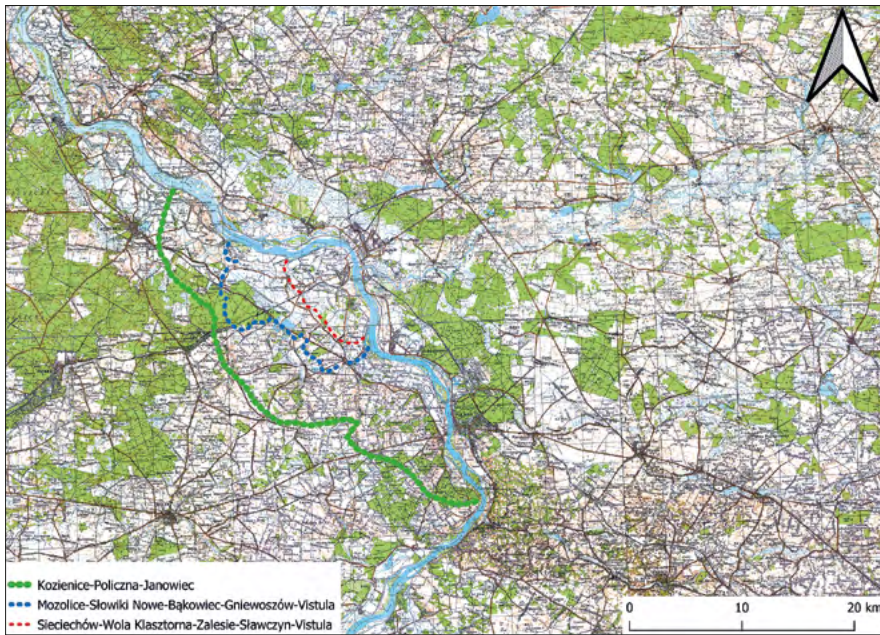

Fig. 2. The defence lines of the Dęblin Fortress in 1915 (prepared by A. Bachanek based on source materials).

obstacles (Bystrzycki 1976: 197). To increase the defensive capabilities of the Gniewoszów group, a channel was built between the village of Gniewoszów and the Vistula (Szwartz 1922: 62). Fortifications of the central group were concentrated near the villages of Bąkowiec and Słowiki, along the forest edge. The left wing of this group was reinforced with a ditch filled with water and barbed-wire entanglements (Fig. 2).

In the section between Bąkowiec and Mozolice, no frontal fortifications were erected. It was protected by the wings of other groups and water obstacles (Bystrzycki 1976: 197). After the Russian defensive positions had been broken through near Radom, German troops started a brisk march towards the Vistula, pushing the Russian troops to their last positions near the Ivangorod Fortress⁷. As a result of this situation, the fortress garrison came under the command of the 1st Army. On the following day, July 8, the German army forced the Russian troops to retreat from their positions on the Kozienice–Policzna–Janowiec line. The situation on the foreground of the fortress became dramatic for the Russian side.

⁷ Opisanije bojevykh deystviy pod Ivangorodom (s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda/k.222), <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].

In consequence, the defence of the fortress was concentrated on the positions of these three groups. Troops that were to take these positions arrived very late. As the German army continued their march towards the fortress, many sectors of the defensive line remained vacant, while the cannons and machine guns already installed in their positions remained unprotected (Fig. 3)⁸.

On the night of July 9, 1915, German troops launched an attack along the whole front line from Mozolice to Gniewoszków, which did not cease for twelve hours. The Russian side repelled all attacks, and the German troops dug in along the whole front line. The following night, there were no attempts to seize Russian positions⁹. On July 11, 1915, a decision was made to evacuate the fortress and destroy the defensive system¹⁰. After Russians had left the fortress, the area was seized by the German troops (Bystrzycki 1976: 197).

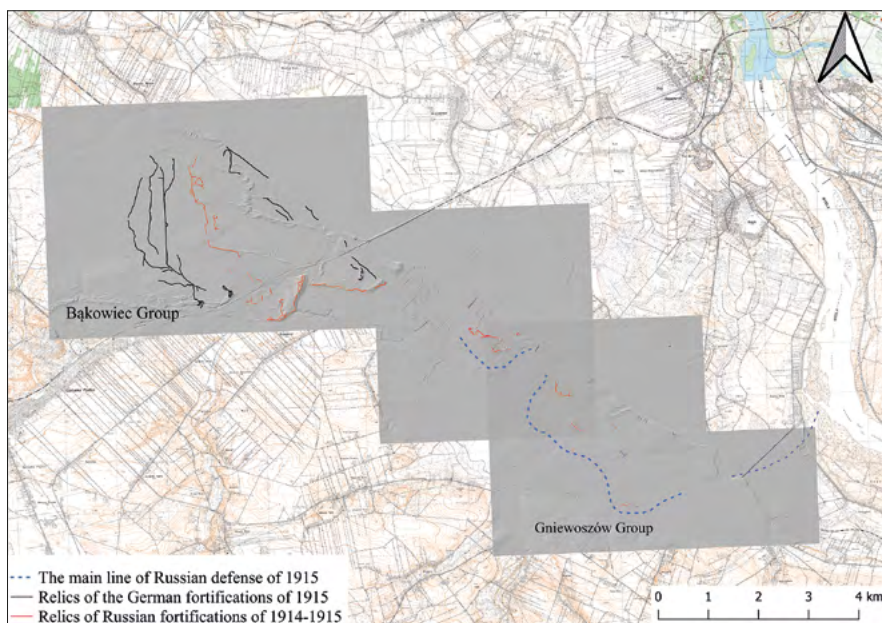

Fig. 3. The remains of field fortifications of the main line of defence of the Dęblin Fortress based on LiDAR images and source materials (prepared by A. Bachanek).

- 8 Opisaniye boyevykh deystviy pod Ivangorodom (s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda/k.223), <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].
- 9 Opisaniye boyevykh deystviy pod Ivangorodom (s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda/k.223), <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].
- 10 Opisaniye boyevykh deystviy pod Ivangorodom (s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda/k.226), <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].

The Gniewoszków defence group

The relics of field fortifications on the Gniewoszków–Vistula line have been poorly preserved. Today, their arrangement can be reconstructed almost only based on the following source documents:

- A fragment of the military operation log of the Ivangorod Fortress (Russian: *Vypiska iz zhurnala voyennykh deystviy kreposti Ivangorod*);
- A description of the war activities of the Ivangorod Fortress in August, September, and October 1914 (Russian: *Opisaniye boyevykh deystviy kreposti Ivangorod v techeniye avgusta, sentyabrya i oktyabrya 1914-go goda*), and
- A map of army positions near Ivangorod from February 22 to 28, 1915 (Russian: *Karta raspolozheniya voysk u Ivangoroda s 22 po 28 fevralya 1915 g.*);
- A description of the fights near Ivangorod (from July 8 to July 22, 1915) (Russian: *Opisaniye boyevykh deystviy pod Ivangorodom s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda*)¹¹.

Based on them, it can be concluded that the main line of defence of this group was located on the Sarnów-Granica (today a part of the village of Gniewoszków)–Regów–Vistula line (Fig. 4). Artillery positions in this section were arranged parallel to the line of trenches, 1–1.5 km away from them. On the night of July 6, 1915, Russian troops retreated towards these positions, dragging the enemy troops behind¹². Faced with such a situation, the fortress commandant decided to send the Karsk Infantry Regiment there, however, the order was revoked. The Gniewoszków Group became the most vulnerable section of the defence, with the situation on the foreground of the fortress becoming more and more dramatic. At the time, empty front sections were manned with troops and equipped with artillery: four batteries within the Bąkowiec group and five batteries within the Gniewoszków group.

Positions on the Gniewoszków–Vistula line were occupied by the Rostov Grenadier Regiment, thus protecting the vulnerable section of the front. However, as a result of the decision of the commandant of the grenadier corps, the regiment retreated from the fort positions to the village of Sarnów. This posed a serious threat to the fortress, so the regiment soon returned to the positions on the Gniewoszków-Vistula line. The positions to the right of Gniewoszków were to be occupied

¹¹ The materials are available on <https://gwar.mil.ru>. The site offers source documents concerning the activity of the Russian army in the years 1914–1915.

¹² *Opisaniye boyevykh deystviy pod Ivangorodom (s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda/k.222)*, <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].

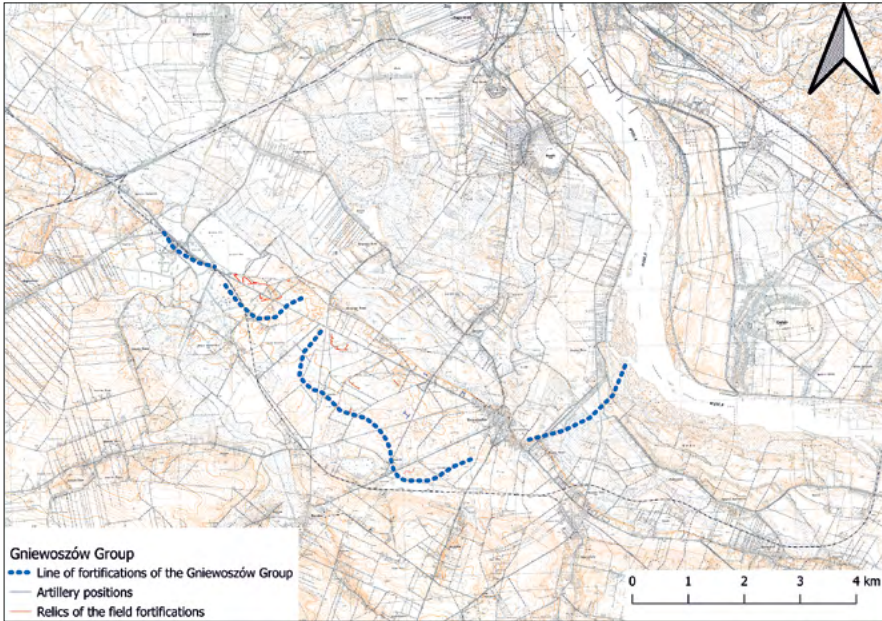

Fig. 4. The line of defence of the Dęblin Fortress in the Gniewoszków group section (prepared by A. Bachanek).

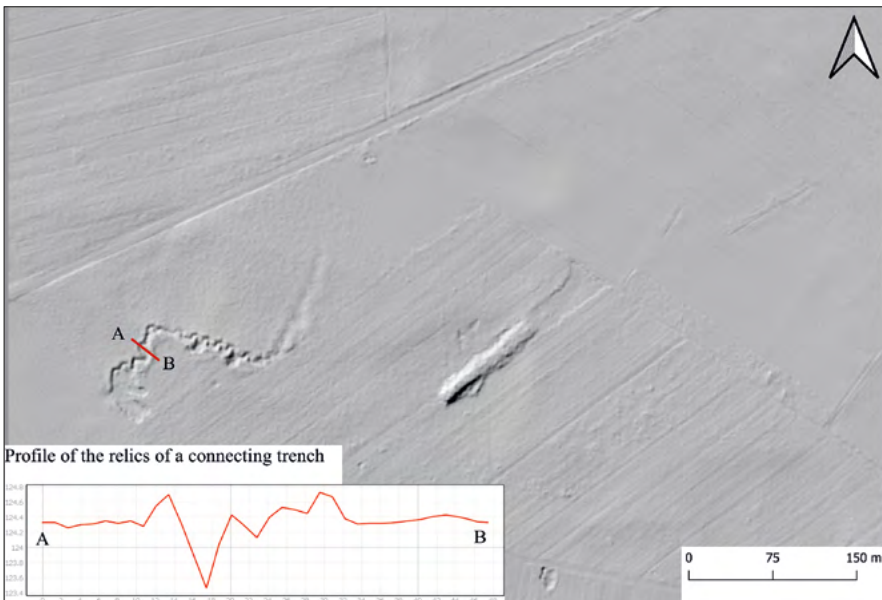

Fig. 5. The remains of a connecting trench in the village of Sarnów, Gniewoszków Commune, based on LiDAR images (prepared by A. Bachanek).

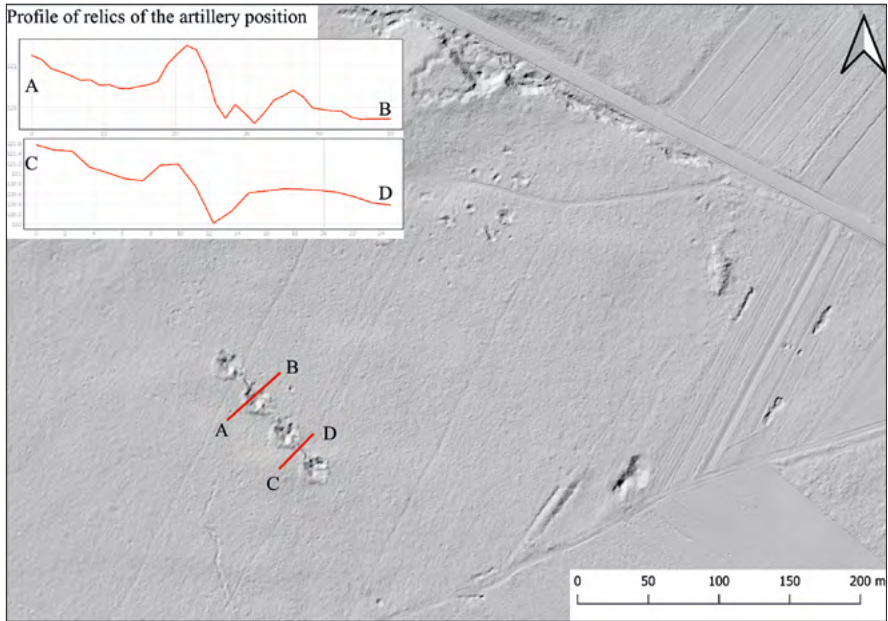

Fig. 6. The remains of a Russian artillery position in the forest in the village of Oleksów, based on LIDAR images (prepared by A. Bachanek).

Fig. 7. The present state of preservation of the remains of a Russian artillery position in the forest in the village of Oleksów (photograph by A. Bachanek).

by the Yekaterinburg Infantry Regiment, but Russian soldiers were not familiar with the area or the location of the positions, and darkness and rain made it difficult to find the right places. Using this situation, German soldiers vigorously attacked the soldiers who stopped near the entanglements during their retreat. The state of the regiment made it impossible to relocate. Then it was found by the officers sent by the commandant.

Under fire, they placed a part of the unit on their positions. At the same time, positions on the Sieciechów-Sławczyn line and near Gniewoszów were reinforced. The situation was so dynamic that the Russians ceased artillery fire for fear of killing their own soldiers.

Today, this group of fortifications is represented by the remains of a trench in the forest near the village of Sarnów (Fig. 5). Considering the zigzag form of the embankment and the fact it is perpendicular to the front line, it is a fragment of a connecting trench, with breastworks on both ends. The remains of fortifications stretch for 240 metres, along the SW-NW axis. This position was nearly destroyed by the German artillery during the attack on Ivangorod in the summer of 1915, when German troops concentrated their attacks in the direction of the village of Gniewoszów. The state of preservation of these fortifications was also affected by the fact that they were destroyed during the retreat of the Russian army. They were further devastated after the war.

The remains of the fortifications constructed between the Bąkowiec and Gniewoszów groups have been preserved to a moderate extent near the villages of Oleksów, Sławczyn, and Wólka Bachańska. The remains of an artillery position have been preserved in the forest on the edge of the village of Oleksów.

Along approximately 130 metres, near the today's village of Oleksów, one can see four hollows in the ground, which are the remains of objects originally meant for cannons and their crews, located along the NW-SE axis in the WS direction. The diameter of each of them is approximately ten metres. They are spaced approximately twenty metres apart and connected with trenches that are 3-4 metres wide. Each of these hollows is surrounded by an embankment (Fig. 6 and 7). Approximately 700 metres away from the remains of the artillery position in the NW direction, there are the remains of shooting positions covering the right flank. Shooting trenches stretch for 250 metres. It is a linear object with visible transoms, with a breastwork preserved. Over the stretch of 80 meters, calculating from the NW direction, there are the remains of a connecting trench, most probably leading to a bunker. It is a zigzag trench, with a breastwork from the SE side, preserved along 40 metres. In a grove located 500 metres north to the fortifications described above, in the village of Sławczyn, there are other remains of the last line of defence. They represent a forward line of shooting trenches with connecting trenches leading to bunkers.

The trenches are located along the NW-SE axis in the SW direction. They are

Fig. 8. The remains of the Russian line of defence in the Gniewoszków group section in the village of Sławczyn, based on LIDAR images (prepared by A. Bachanek).

linear, with visible ventilation holes and a breastwork. The front position stretching along 130 metres has flanking trenches branching off in both directions. Each is approximately 200 metres long. Along the whole section of the shooting trench, there are connecting trenches with a zigzag embankment, leading to bunkers. The connecting trenches and bunkers are well-preserved. They are the most distinct field elements in this section. A connecting trench runs from the eastmost bunker towards the next line of fortifications. The remains of fortifications built in this section can also be found in the forest in the village of Bąkowiec. The fortifications were built using the lie of the land. The shooting trenches were located on a rise stretching for approximately one kilometre along the forest. They are linear and follow the rise in the NW–SE direction. Connecting trenches with zigzag embankments follow the falling ground (Fig. 8).

The Bąkowiec defence group

The Bąkowiec group constituted the central defensive section of the Dęblin Fortress in 1915. The remains of fortifications have been preserved in the forests in the villages of Bąkowiec and Słowiki Nowe. German troops approached the Bąkowiec group on July 9, 1915. The defensive line in this section was manned by infantry

units, which is why the enemy's patrol was immediately attacked with a machine gun. Heavy fire gave the impression that the positions were strongly manned, so the German troops only directed artillery fire at them, digging in about one kilometre away from the Russian fortification line¹³.

The remains of field fortifications stretch for approximately four kilometres on both sides of the primary route 738. In this section, the Russian defensive lines have been preserved well, even though during its retreat the Russian army blew up the warehouse and some of the trenches. Outlines of shooting trenches, connecting trenches, and the remains of artillery positions are plainly visible in the field and derivatives of digital terrain models. One can quite clearly see regular, square objects, being the remains of the military warehouses built by Russians. The main shooting trenches were connected by a network of connecting trenches. Some 1–1.5 km behind the trenches there was a network of artillery positions. Russians built this group using the German positions from 1914. Thus, the remains of German positions are preserved worse and they are less visible in the field. After Russians had retreated, Germans moved north-east, taking the Russian positions. On the bluff at the road, one can see regular lines of dugouts stretching for approximately 200 metres. Their outlines are poorly visible on the surface; dimensions of most of them are 5 x 2.5 m. Along the dugouts, there are the remains of a trench that originally led to another line of trenches on the bluff on the other side of the road. These fortifications are poorly visible on the surface and stretch for approximately 800 metres.

Analysis of the relics of the Great War on the foreground of the Dęblin fortress in the context of the paradigm of preservation and the paradigm of heritage

The heritage of the Great War, which is a small fragment of the history of the region in question, is represented today in many ways, for example, through human memory, written history, source materials, the remains of fortifications, historical places, and war cemeteries and graves. From the archaeologist's point of view, the main elements of this heritage are material relics that I interpret in the context of two extreme paradigms of past management. The paradigm of preservation is an uncomplicated idea that focuses on securing the historical place or object against damage, which involves simple forms of activity (Ashworth 2015: 24). Its aim is to preserve the relics of the past for the future generations, possibly

13 Opisanije boyevykh deystviy pod Ivangorodom (s 8-go iyulya po 22-ye iyulya 1915 goda/k.223), <https://gwar.mil.ru/> [28 IV 2022].

without any changes to their form. The selection criteria are: age, historical significance, and the aesthetic value (Ashworth 2015: 48). Theoretically, these are objective criteria, however, in practice only experts are able to see and appreciate their historical, scientific, and social value. A completely different philosophy of managing historical resources is characteristic of the paradigm of heritage, the main objective of which is to use elements of the past in the present by filling material elements of the past with content (Ashworth 2015: 31; Góral 2018: 177). Heritage selection criteria are external, focusing on the use of elements of the past for political, economic, and social purposes (Ashworth 2015: 51). According to this paradigm, the essence of preserving the past for the present and the future is not the object itself but the message that may be conveyed through its content. This is why everything can be heritage. One should only see its potential and demand for a given type of heritage.

How to interpret the material traces of warfare in the foreground of the Dęblin Fortress based on these paradigms? In the 1980s and 1990s, the forts of the Dęblin Fortress were entered into the register of historic monuments and the conservator's recommendations indicated the need for strict protection. In consequence, the area where forts were located became an exposed zone, where construction of new structures was prohibited. Considering the large surface area of the protected land, agricultural activity was allowed there (cf. rej. zab. No. 1/A/79). As a result of these decisions, the forts as spectacular objects, representing the art of Russian fortifications, have become items in the register of historic monuments. Preservation of these objects has not attracted interest of the local inhabitants or potential tourists. The uniqueness of these structures has been noted by experts and enthusiasts, however, the fort area is being constantly degraded.

According to the paradigm of preservation, we should preserve areas where the historic substance is spectacular, but preservation of field fortifications does not fall within the meaning of this paradigm because, as I already mentioned above, to many people these are just holes in the ground. To arouse interest in them, it is necessary to fill them with content, which means supporting the process of heritage creation. Creating such heritage, however, leads to a number of questions and consequences, requiring responsibility for the message and the narrative, and so for the identification of the place, i.e. defining its identity. The narrative we create depends on political, social, and economic needs. Here I will use the example of the Gorchakov fort constructed in the years 1837–1847 (Buczyński, Gruszecki 1996: 97–109), today located in the village of Zajezerze. There is a cemetery in its place and, which is important in the context of the discussed paradigms, a burial mound of Michał Okurzała, corporal of the Polish Army, who died in 1944 in fights near Dęblin. In the 1970s, an initiative to commemorate the heroic death of Michał Okurzała near Głusiec and Zajezerze was undertaken. The building of

the burial mound and erection of a monument on its top, commemorating the death of Okurzała and soldiers of the 1st Army of the Polish Army and the Soviet Army, show the need for a narrative characteristic of the Polish People's Republic. This completely overshadowed the earlier history of the place. Another stage of the narrative was reached in recent years, when plaques commemorating the fights from 1944 were put up near the fort, without mentioning the events from 1914–1915.

It seems that in the Polish People's Republic, the place with Okurzała's burial mound provided a basis for building social identity by creating a meaning founded on an association with an eminent person. The society started to perceive this particular heritage resource as its own thanks to Okurzała, a Polish hero fighting alongside the Soviet Army for the liberation of Poland from the German occupation. This was a perfect propaganda tool for building the Polish identity upon the myth of the liberating Soviet army. Showing the whole story would be undesirable by the authorities. One can ask about the reasons for this. Looking for an answer to this question, it would be worth considering the fact that the fortifications were built by Russians during the Partitions. The army stationed there was the partitioner's army, which contradicted the myth of Russians as liberators. Another reason was the participation of the Polish Legions and Józef Piłsudski in the fights in 1914. During the Polish-Soviet War in 1920, Polish forces preparing for the manoeuvre from the Wieprz River were concentrated in Dęblin and the area (Kosiński 2016: 7–27). These two events, however, did not fit within the policy at the time: Józef Piłsudski, Polish Legions, and the Battle of Warsaw are all symbols of independence and the Polish fight against Russians.

Okurzała's burial mound near the fort is a place of symbolic burial. The society starts asking the following questions: Where is Michał Okurzała really buried? Did he really die in the operation described? His body was never found. Does it prove the social need for a change of narrative conveyed by the place? It is difficult to answer this question, or even impossible at the current stage of research. Perhaps it is a signal and the right moment to extend the narrative about the place to include its earlier history.

The specific character of the heritage of the Great War in the area studied is also reflected by the discussion about celebrations commemorating the regaining of independence. I will analyse it based on my own experience gained by taking part in these celebrations and discussions with the local population. The local inhabitants' knowledge of the specific character of the place, including information about the fallen soldiers buried in the cemetery in Wysokie Koło, is mostly based on information from plaques. On a rock at the end of the main path, there is the following inscription:

In memory of Austro-Hungarian, German, and Russian soldiers buried here, who fell on October 22–26, 1914 Gniewosów Commune Austrian Red Cross October 8, 2006

Whereas the main plaque at the entrance offers the following information:

In the mass graves lie soldiers of Austrian, German, and Russian armies, who fought a fierce battle for the Dęblin Fortress in October 1914. All three armies taking part in the fight were multi-national, with Poles serving in them against their will. Allies of Austria included Hungarians, Slovaks, Czechs, Croats, and Bosnians, while allies of Russia included Serbs. The cemetery was established in 1914. No documentation has been preserved, so the exact number of the buried is difficult to determine. According to estimates, a few hundred people were buried there. The bodies of the fallen soldiers were buried in mass graves. This state has not changed. [...] The cemetery is taken care of by the Primary School in Wysokie Koło and the Commune Office in Gniewosów [...].

Concordance between the message and historical facts requires a separate analysis. For the purposes of this paper I will only focus on the content building the message about the soldiers buried in the cemetery in Wysokie Koło. In the discussions held, the presence of the cemetery is not questioned. Taking care of it is obvious. The society objects to celebrating the Independence Day at the cemetery. The argument against it is that the celebrations should be held on the opposite side of the road, in the parish cemetery, where Jan Serafin is buried. He was a *Cichociemny*, who died tragically after his parachute did not open in May 1944 in nearby Opatkowice. Other places more “worthy” of such celebrations are the graves of November and January insurgents buried in the cemetery in Oleksów. Then why is the Independence Day still celebrated in this cemetery? Apparently the reason for this is that it is the only place in the Gniewosów Commune that represents the events that led to the regaining of independence.

And what is the source of discord connected with the understanding of the significance of the war cemetery from the Great War? The first reason I would suggest is limited education about the Great War (which I already referred to earlier in this paper), the second one concerns the content the cemetery was filled with, while the third one involves personal experiences of the recipients of this content. The second and third reasons, which I emphasise referring to the philosophy of the heritage paradigm, are more difficult to verify and not so obvious. What also matters in this context is reflection on the way people interpret the message, where they look, and what catches their eye (cf. Rusnak, Ramus 2019).

Analysing the arrangement and the message of the content, the discussion allows to draw the following conclusions:

- The content is placed in the centre of the cemetery, which is why the recipients most frequently absorb the following information: *In memory of Austro-Hungarian, German, and Russian soldiers who fell on October 22–26, 1914*; the message: *here lie soldiers who fought in the armies of the partitioners, meaning “strangers”, “occupiers”*;
- The content placed on the plaque at the entrance, which has most information, meaning it is potentially most important, is divided into sections on different levels¹⁴ and is frequently omitted by recipients or, due to the amount of information, is read selectively:

Level I

The content placed uppermost, at eye level, which is probably most frequently assimilated by recipients, the following layers should be indicated:

Content:

In the mass graves lie soldiers of Austrian, German, and Russian armies, who fought a fierce battle for the Dęblin Fortress in October 1914.

The message:

In the mass grave lie soldiers of Austrian, German, and Russian armies, meaning “strangers”, who fought for the Dęblin Fortress, meaning a strategic object of significance to the partitioners, the seizing of which was of no great significance to Poles.

Based on my observations, it can be said that the lower the content is placed, the less attention it draws. This concerns the content on levels II and III:

Level II

Content:

All three armies taking part in the fight were multi-national, with Poles serving in them against their will.

The message:

Soldiers of different nationalities, including Poles, fought in the armies of the partitioners. Poland had not existed as a state for 119 years, so soldiers did not and could not identify themselves as Poles. They fought because they were conscripted by force, but surnames that sounded Polish did not make them Polish.

Level III

Content:

Allies of Austria included Hungarians, Slovaks, Czechs, Croats, and Bosnians, while allies of Russia included Serbs.

¹⁴ The content is arranged on eight levels, but in this paper I only analyse the first three.

The message:

During the war, Austria fought along with its allies (not forced) including Hungarians, Slovaks, Czechs, Croats, and Bosnians, while Russia was supported by Serbs. This means that soldiers of all these nationalities fought voluntarily (unlike Poles) as they were allies of the partitioners, so they were also “strangers”.

The above content gets supplemented by personal experiences of the recipients in the form of family accounts as well as information recorded in the works of local history enthusiasts (cf. Jaworski 1996).

Conclusions

In this paper, I wanted to present the specific character of material relics of the events that took place near the Dęblin Fortress in the years 1914–1915 based on selected examples. They indicate that the material remains only theoretically represent two systems of past management: preservation and heritage. Fixed fortifications of the Dęblin Fortress are protected, while resources for creating the heritage of the region are war cemeteries. The message conveyed by the content filling places that represent the past gives rise to many controversies and conflicts in the local community. The main issues raised during discussions allow to provisionally identify the questions and doubts related to this message.

This shows how important it is to identify the knowledge and the present attitude of the local inhabitants with regard to the events from the Great War and places connected with it. The activities that need to be taken include documentation of the preserved remains of fortifications, the logistic support to the front line as well as war cemeteries and graves. The next step is to analyse information available in war cemeteries and places connected with the First World War to determine the content and the message recorded. This will allow to create a basis for the discovery and responsible creation of the local heritage, in this particular case referring to the battle of the Dęblin Fortress.

Therefore, before we start creating heritage in a given area, we should first identify the message conveyed by the present context of the understanding of resources and the attitude of the community to the space in which heritage is to be created. In the case of the field fortifications described, it has to be said that creating heritage based on them will require responsibility and intense involvement.

The message already conveyed by the content placed in the cemetery in Wysokie Koło and the Gorchakov Fort evokes a negative or neutral attitude to the events from 1914–1915. However, as I tried to demonstrate in this paper, the remains of the main line of defence of the Dęblin Fortress from 1915 form a space ready to create heritage. Their state of preservation is good and they are connected with one of the most important events in the region. Their construction and form

show the involvement and zest with which Aleksander von Schwartz upgraded the fortress. But most importantly for the heritage creators, they have not been filled with content yet. This opens up many opportunities, such as the creation of a military open-air museum and educational paths or adding information about the First World War to the already existing tourist routes.

Bibliography

- Abramczyk J. (1971), *Partyzanci z kozienickiej puszczy. Wspomnienia dowódcy oddziału partyzanckiego BCH*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Łódź.
- Ashworth G. (2015), *Planowanie dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Ashworth G., Tunbridge J. (1996), *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*, John Wiley & Sons, Chichester.
- Buczyński A., Gruszecki A. (1996), *Cytadela Twierdzy Dęblin (Iwangorod)*, [in:] *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach polskich. Stan badań i problemy ochrony*, vol. IV, TPF; "Zebra", Warszawa–Kraków, p. 97–109.
- Bystrzycki A. (1976), *Twierdza Dęblin (1837–1915)*, "Rocznik Mazowiecki", 6, p. 171–204.
- Dąbkowski W. (1974), *Powstanie styczniowe w Puszczy Kozienickiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Góral A. (2018), *Zarządzanie dziedzictwem – o paradoksy organizatorów przeszłości*, [in:] *Etnografie instytucji dziedzictwa kulturowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, p. 177–188.
- Jaworski M. (1996), *Takie Wysokie Koło*, Towarzystwo Przyjaciół Górnictwa, Hutnictwa i Przemysłu Staropolskiego, Kielce.
- Kosiński D. (2016), *6. Pułk Legionów Polskich*, "Przegląd Historyczno-Wojskowy", 15.66, p. 7–27.
- Kraheil S. (2003), *Twierdza Boyen (Giżycko) – fortyfikacja jako atrakcja turystyczna*, "Prace i Studia Geograficzne", 32, p. 99–115.
- Michalski Ł. (1996), *Forty twierdzy Dęblin (Iwangorod)*, [in:] *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach polskich. Stan badań i problemy ochrony*, vol. IV, TPF; "Zebra", Warszawa–Kraków, p. 109–129.
- Myga-Piątek U. (2005), *Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego*, "Problemy Ekologii Krajobrazu", 17, p. 71–77.
- Myga-Piątek U. (2015), *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, "Studia Geohistorica", 3.3, p. 31–47.
- Myga-Piątek U. (2018), *Model stratygrafii krajobrazów kulturowych. W poszukiwaniu typologii ewolucyjno-genetycznej*, "Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego", 39.1, p. 207–223.
- Opieka T. (2010), *Twierdza śmierci. Stalag 307. Iwangorod–Irena–Dęblin 1939–1944*, Towarzystwo Przyjaciół Dęblina, Dęblin.

Streszczenie

Artykuł prezentuje wstępne wyniki badań materialnych relikwów Wielkiej Wojny na przedpolu Twierdzy Dęblin. Obszar ten w latach 1914–1915 stał się areną walk armii rosyjskiej, niemieckiej i austro-węgierskiej. Działania wojenne pozostawiły w krajobrazie liczne ślady, takie jak fortyfikacje polowe, forty oraz cmentarze. Celem badań było zlokalizowanie i ustalenie chronologii relikwów fortyfikacji polowych na odcinku Gniewoszków–Bąkowiec–Mozolice. Badania polegały na analizie materiałów źródłowych, LiDAR, weryfikacjach terowych oraz analizie społecznej wartości relikwów Wielkiej Wojny. Ostatni etap badań polegał na analizie społecznej wartości tych obiektów opartej o filozofię zarządzania przeszłością poprzez ochronę i dziedzictwo na przykładzie cmentarza w Wysokim Kole oraz fortu Gorczakowa. W wyniku badań udało się określić przebieg głównej linii obrony rosyjskiej z 1915 r. Linia obrony składała się z trzech grup: Gniewoszków, Bąkowiec, Mozolice. Najlepiej zachowały się relikty umocnień polowych w obrębie grupy Bąkowiec; był to centralny odcinek linii obrony rosyjskiej. Jak wynika z analizy społecznej wartości relikwów Wielkiej Wojny, dominującym sposobem jest tworzenie dziedzictwa. Przekaz płynący z treści wypełniających miejsca reprezentujące przeszłość budzi wiele kontrowersji i dysonansów wśród lokalnych mieszkańców.

Słowa kluczowe: twierdza Dęblin, dziedzictwo Wielkiej Wojny, operacja warszawsko-dęblńska, paradygmat ochrony, paradygmat dziedzictwa, archeologia współczesności

Angelika Bachanek

Maria Curie-Skłodowska University
Doctoral School of Humanities and Art
e-mail: angelika.bachanek@vp.pl

Anna Majewska

 <https://orcid.org/0000-0003-0589-6400>

The Morphology of Cemeteries of Abandoned Villages in the Polish Part of Former East Prussia: Boundaries and Spatial Forms of Burial Grounds

Morfologia cmentarzy opuszczonych miejscowości z polskiej części dawnych Prus Wschodnich: granice i formy przestrzenne założeń

Abstract: The article discusses selected issues concerning the morphology of cemeteries of completely depopulated rural settlement units located in the part of East Prussia that was incorporated into Poland in 1945. The boundaries and spatial forms of the cemeteries were analysed and interpreted. These are actually the best-preserved components of the landscape of these historical burial places. The basic source material used in the study for the identification and preliminary analysis of the boundaries and shapes of the cemeteries were the sheets of the *Topographische Karte Messtischblatt* map from the 1920s–1940s and orthophotomaps showing

the current land cover. Detailed analyses were performed using altitude measurement data from airborne laser scanning (resource of the Central Office of Geodesy and Cartography). The research results show clear differences in the size and shape of cemeteries belonging to specific types of settlement units. The preserved relics testify to the different ways of organising burial places at single-manor estates, where family cemeteries functioned, and those established in villages. The results of the analysis also indicate the characteristic features of the contemporary landscape of former Evangelical cemeteries, facilitating their field identification.

Keywords: landscape memory, Masuria, deserted villages, cultural heritage, landscape studies, historical geography

Introduction

There are more than 3,000 cemeteries in the Polish part of East Prussia, covering Warmia, Masuria, and historical fragments of Bartia and Powiśle (Myga-Piątek 2013: 21). A considerable number of them are connected with the Protestant denomination, which dominated in the area as it had been a part of the German

state for a few centuries. The turbulent history of the twentieth century, mostly connected with two world wars and their socio-political and economic consequences, marked this area in a special way. Most of all, it changed its state affiliation. East Prussia ceased to exist and its southern part was incorporated into Poland. Intense migration movements, including particularly civilians fleeing at the end of the Second World War and later displacement of German and Masurian populations, resulted in a complete exchange of the population in the area. During these changes, hundreds of villages were completely depopulated, many of them permanently. Today, in the Polish part of former East Prussia, there are 788 rural settlement units that were abandoned between 1945 and 2019. They include both villages and smaller settlements as well as former manors, home farms, forester's lodges, and mill villages. The degree of their destruction varies, however, they constitute material traces of the settlement network of both nineteenth-century landed estates and settlements founded by the Order of Teutonic Knights during the medieval colonisation of the local forests. Places of burial can be found in 149 of these villages, which constitutes a significant part of the material memory of their landscape¹. Their physical structures, such as graves and other commemorative objects, internal layouts, and intentionally arranged greenery form a landscape record storing information about local Evangelical communities that established and used them. Each of these sites is a closed, individually organised structure, the present form of which is a product of the influence of local sociocultural conditions and environmental factors. These cemeteries, however, share some morphological and physiognomic features, such as similar architectural aesthetics of landscape interiors, with the common denominator being ascetic tombstones and greenery turning them into shaded gardens of memory. The internal structures of the sites, however, got intensively degraded over decades. The appearance of, among others, self-seeding plants as a result of plant succession or felling as part of forest economy effectively contributed to the blurring of the layout and character of the original greenery. A similar effect was produced by gradual deposition of organic matter which, along with anthropogenic devastation, is among the main factors of decomposition and destruction of the aboveground fabric of cemeteries.

Some of the most permanent elements of Evangelical cemeteries in the area studied are the markings of boundaries of burial areas. Clear separation of the cemetery from its surroundings was one of the key principles of its organisation. This is why partially preserved boundaries are still very characteristic elements distinguishing nineteenth- and twentieth-century graveyards in the landscape of depopulated rural settlement units in former East Prussia. Analysis of their

1 This term is understood as defined in: U. Myga-Piątek (2015: 35).

structures provides new information about the operation of villages in the past and changes taking place there after depopulation.

The Purpose, scope, and theoretical basis of the paper

The paper discusses selected issues concerning the morphology of cemeteries of abandoned rural settlement units located in the Polish section of former East Prussia. The main research objective was to extend knowledge of landscape structures of depopulated villages in the area explored through diagnosis of the morphology of their cemeteries (their boundaries and spatial forms). This issue is of significance not only from the perspective of the development of research into the landscape effects of breaking the continuity of settlement, but also due to the small number of Polish studies focusing on Protestant funeral rites² (cf. Poliński 2018: 289). Analyses of individual aboveground elements of historical Evangelical cemeteries may provide auxiliary material for, for example, archaeological research concerning reconstruction of modern-era Protestant funeral rites. Most monographs on cemeteries in the area in question published to date are descriptive works devoted to the history and cultural heritage of objects (e.g. Knercer 2006; Kudrzycki 2009) and the issue of their protection and preservation (e.g. Jasiński 1993; Chłosta 2011; Długozima et al. 2015; Grabowski 2019; Majewska et al. 2019). Most specialist studies deal with the flora of cemeteries (e.g. Żurkowska 2000; Hołdyński, Żurkowska 2001; Płoszaj-Witkowska, Leoniak 2010; Majgier 2012; Majgier, Rahmonov 2013), with only a few offering more extensive analyses of the landscape context of the functioning of historical places of burial (e.g. Żurkowska 2008; Ruszczycka 2015; Długozima 2016).

As part of the research problem of the morphology of cemeteries of depopulated settlement units, the following detailed objectives were set:

- Identification, analysis, and interpretation of the relics of cemetery boundaries having their own field forms;
- Determination of the state of preservation of the cemetery boundaries;
- Analysis and interpretation of the spatial forms of cemeteries.

These issues were addressed within the real (material) perspective of landscape studies, shared by studies in the field of historical geography and those undertaken today in the field of archaeology of the contemporary past. The narrative was constructed

² Studies in this respect worth mentioning include non-invasive, probing research carried out in the cemetery of a depopulated Lower Silesian village of Tormersdorf, where detailed analyses were performed on aboveground relics of the cemetery as well as some of the burials, offering some insights into funeral rites as well intra-population diversity and the pre-mortem biological condition of the buried people (cf. Szczurowski et al. 2020).

based on the concept of landscape memory referring to non-anthropocentric directions and ways of conducting analyses that arise within the new humanities (Domańska 2006; 2008: 27–60). Granting the landscape the right to have its own memory is tantamount to granting it some kind of agency that can be possessed by non-human elements of reality (cf. Domańska 2008). Elements constituting the cultural landscape, such as man-made and physiographic structures, do not store information in a passive way. As a result of processes moderated by people as well as processes taking place for reasons beyond their control, intentionally coded contents undergoing changes that are independent of people are subject to selection, modification, and destruction. The material memory of the landscape is thus shaped equally by human and non-human factors that determine what a given space “remembers” and what we can “read” from it as observers (cf. Myga-Piątek 2015). This approach determined the direction of analyses, focusing on the observation and interpretation of the material structure of the landscape, or in this particular case – cemeteries and their place in space. The scarcity of written sources or other archival materials that would provide more information about the establishment and operation of cemeteries in rural settlement units in East Prussia forces us to adopt a perspective other than the one built upon the traditional historical narrative. On the other hand, “giving voice” to material components of the landscape, through exploration of the spatial contexts of their arrangement within the geographical environment and their morphological features, allows to draw conclusions about social and cultural aspects of the functioning of the cemetery space. Adopting a research perspective focused on the material dimension of the existence of objects in the landscape assumes more than just getting to know their physical characteristics. Quantification, generalisation, and then interpretation of the research results also provide an insight into selected cultural and social aspects of the historical and present functioning of cemeteries in space (Majewska 2020).

Researchers concerned with the issue of Evangelical cemeteries are familiar with this approach. The necessity to rely on the “material traces of the past, the landscape signs” in the face of broken generational continuity and traditional social bonds is discussed by Iwona Liżewska (2008: 5) in the introduction to Tekla Żurkowska’s book devoted to Evangelical cemeteries in the Masurian Landscape Park. Protestant cemeteries, as “mute witnesses to the past”, remind of the people buried in them, who are now “nameless, unknown, and stranger to us, contemporaries”, but who used to shape the surrounding landscape, which is emphasised by Rev. Marcin Kotas (2018: 8), who wrote about Evangelical cemeteries in Greater Poland. On the other hand, Joanna Wałkowska (2017) locates studies on the functioning of Protestant cemeteries in the landscape within the perspective of the landscape archaeology, exploring particularly issues concerning processes that take place in the context of limitation or cessation of anthropopressure.

Materials and methods

Preliminary identification of the spatial forms of cemeteries of depopulated villages was made based on analysis of the contents of the sheets of the *Topographische Karte Messtischblatt 1:25 000* map, published in the 1920s–1940s. Analysis of the tree cover was performed based on coloured orthophotomaps from the Central Office of Geodesy and Cartography (Geoportal; data valid as of: 2017–2019). Detailed studies concerning the presence of cemetery boundaries with their own field forms in the contemporary landscape were carried out using detailed measurement data on the lie of the land (ready DTM models from the Central Office of Geodesy and Cartography available free of charge on the Geoportal website – www.geoportal.gov.pl).

The analysis effects include cartographic, schematic, and drawing studies, which most precisely reflect the essence of the research results. To describe the morphological features of selected objects (their spatial forms and physical properties of their boundaries), ready altitude measurement data from airborne laser scanning were used, performed under the ISOK project (IT system for protecting the country against extraordinary threats). The data made available to the Author by the Central Office of Geodesy and Cartography in the form of point clouds (in the LAS 1.2 format) were then transformed into DTM (Digital Terrain Models) in the TIN form³ using techniques and algorithms revealing the physical features of objects that are of significance from the perspective of the analysis performed.

Results and discussion

The Relics of cemetery boundaries

Clear separation of the burial area from its surroundings is one of the most important rules of cemetery organisation (Kolbuszewski 1996; Rugg 2000: 261). The boundary in the form of a fence, the lie of the land, and/or greenery is a material and definitive line distinguishing *sacrum* from *profanum* (Długozima 2014: 8). In the case of small rural Evangelical cemeteries, the boundary line determined the organisation of their space. It had an effect on the burial layout and indicated places of special significance, such as the centre, sometimes being the location of grander family plots or a tomb chapel.

³ TIN – a type of object in GIS visualisation, combining raster and vector characteristics; reproduction of the surface in the form of a triangular grid (irregular triangles with attributes ascribed to their vertices).

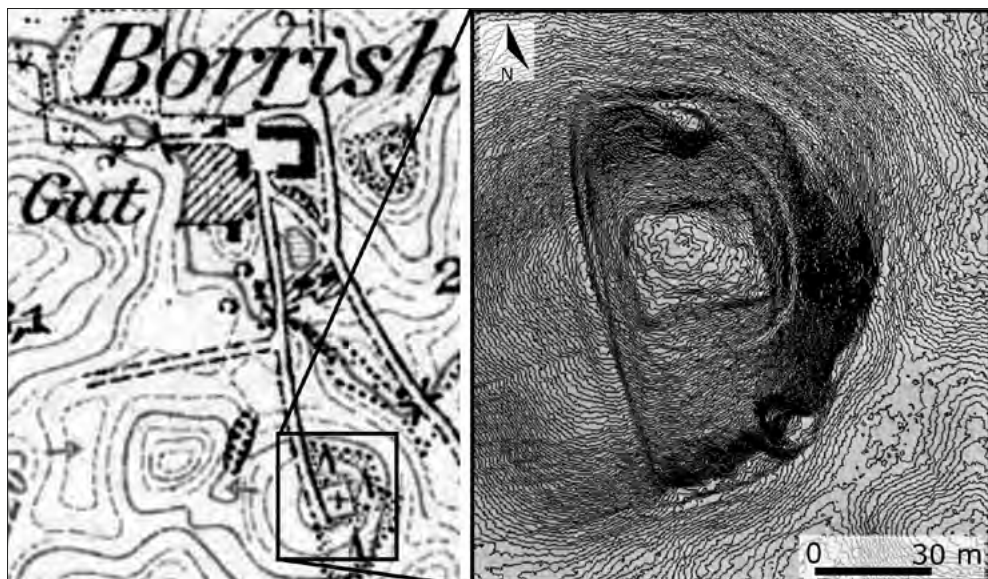

Fig. 1. Relics of a cemetery of a former Borrishof estate (Olecko District). The site is regular in plan and situated on a local hill: a contour plan (contour interval: 0.15 m) and a fragment of the Topographische Karte Messtischblatt map, sheet 18100, Kowahlen (own work based on the LAS 1.2. point cloud data – TIN model, sheet: N-34-69-D-b-I-4-I, GUGIK).

The places of Evangelical burials located in the Polish section of former East Prussia are usually relatively easy to identify as a large part of them have preserved boundaries in the form of earth berms (sometimes additionally reinforced with stones), ditches, or elevation of the platform created (example: Fig. 1).

Boundaries marked by the lie of the land in the form of a berm or a ditch were common due to both tradition and cultural conditions, and for practical reasons (more about the symbolism of cemetery boundaries cf. Majdecka-Strzeżek 2016: 24–25). Earth berms are also the oldest forms of fencing (cf. Żurkowska 2008: 22), typical not only of Protestant cemeteries (e.g. Jewish cemeteries – cf. Majewska 2017). Most of all, boundaries of this type, only created by the lie of the land, did not generate additional costs when a place of burial was established.

Boundaries fully or partially marked with the lie of the land, positive or negative, were recognised in forty-one (64%) cemeteries located in depopulated single-manor estates and in sixty-three (75.9%) cemeteries in depopulated villages, settlements, colonies, and hamlets (Fig. 2). In many of them, the degree of preservation of the boundaries in the form of earth berms can be described as fragmentary (cf. Fig. 8 – Saraunen).

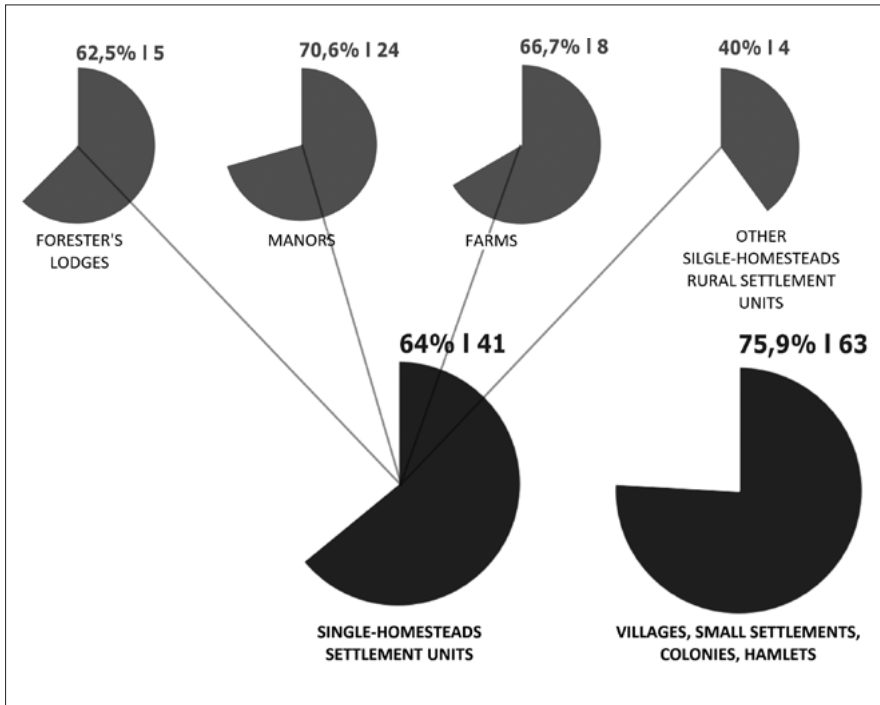

Fig. 2. Cemeteries with boundaries that have their own field forms – the share in the total number of cemeteries of depopulated villages in the Polish part of former East Prussia (own work).

Today, it is difficult to determine which cemeteries were surrounded not only by earth berms but also metal, wooden, or masonry fences⁴ as their relics have only been preserved in a few cases (e.g. Fig. 7). Moreover, their identification remains difficult due to several decades of deposition of organic matter caused by the decomposition of plants, intensive succession of which constantly takes place in these areas. It can only be suspected that some of the smaller cemeteries were separated from their surroundings by wooden or iron fences, just like individual plots, which might explain the lack of clear embankments (cf. e.g. Żurkowska 2008: 22–23).

⁴ The presence of masonry fences around Evangelical cemeteries in the area explored is confirmed not only by the results of field research, but also symbols on topographic maps. The perimeters of some cemeteries are marked with a symbol denoting walls (cf. cemeteries in depopulated villages on the *Topographische Karte Messtischblatt* map from the 1920s–1940s: Kl. Schatten – sheet 1894; Wenden; Robitten – sheet 1688; Canditten; Rotenau – sheet 1699; Goldap).

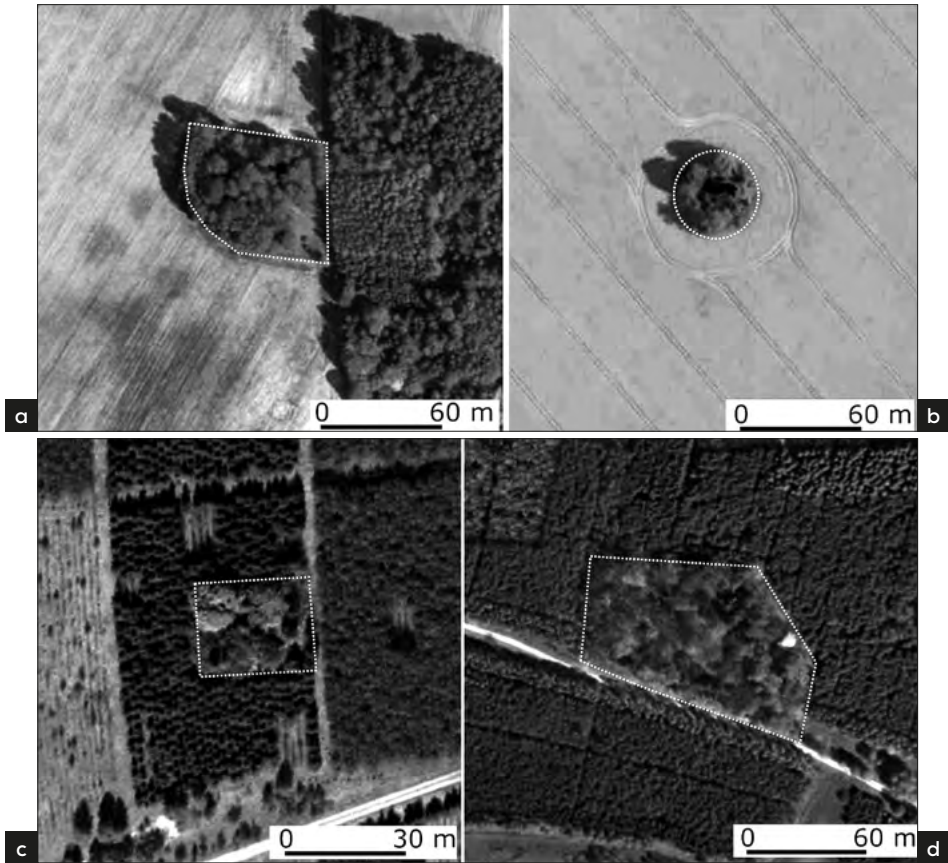

Fig. 3. Examples of cemeteries of depopulated villages constituting separate patches in the landscape structure: **(a)** Birkental (Pisz District); **(b)** Borschenen (Kętrzyn District); **(c)** Ludwigshof (Bartoszyce District); **(d)** Wossau (Kętrzyn District) (own work based on an orthophotomap from the Geoportal website: <http://www.geoportal.gov.pl> [4 IV 2020]).

The cemetery boundary line was also marked with trees and bushes⁵ planted in rows (frequently monospecies), while the vegetation within these grounds often distinguishes them from their surroundings (cf. Fig. 3 – C, D). The historical forest cover is the characteristic enabling identification of objects in the horizontal perspective of landscape observation. This is particularly true for cemeteries constituting islands of tall vegetation surrounded by agricultural land or located

⁵ The boundaries of Christian cemeteries, including the Evangelical ones, were sometimes, by tradition, planted with thorny bushes, so that the souls of the dead could not get outside (Majdecka-Strzeżek 2016: 26).

in forested areas (if the cemetery area has not been transformed into a forest nursery) (examples – Fig. 3 – cemeteries have a different land cover texture, as indicated by aerial photographs).

Trees marking cemetery boundaries were included in cartographic drawings. On the archival sheets of the German map *Topographische Karte Messtischblatt* from the 1920s–1940s, there are cemeteries with perimeters marked with symbols of single rows of tall vegetation (cf. examples in Fig. 4). Today, the cemeteries indicated are distinguished in the landscape by clusters of dense tall vegetation. Interestingly, such practice of marking the boundaries can only be found on sheets concerning sites in the western section of the area explored, even though the perimeters of cemeteries were planted with trees also in other regions of former East Prussia.

Vegetation builds the symbolism and the character of places of burial, referring to the vision of paradise, at the same time emphasising the transience of human life reflected by the plant life cycle (cf. Żurkowska 2008: 25–28; Rutyna 2015: 130). Nearly 97% of all cemeteries in depopulated villages are covered with tall vegetation which, due to constant growth and limited anthropopressure, considerably increased its share in the surface area of individual cemeteries over several decades. The remaining 3% are sites that were transformed into arable land – in these cases, aboveground components of the cemeteries were completely degraded.

Today, most places of burial are covered with trees that do not stand out within the observed horizontal landscape structure (Fig. 5). They are cemeteries located in forests and areas that were subject to planned tree planting or natural vegetation succession, mostly after 1945. Some of the cemeteries, such as the ones that used to belong to forester's lodges and forest settlements, were located in forested areas from the very beginning. After 1945, areas of some of the cemeteries were incorporated into forests as forested land, and forest nurseries were established in them,

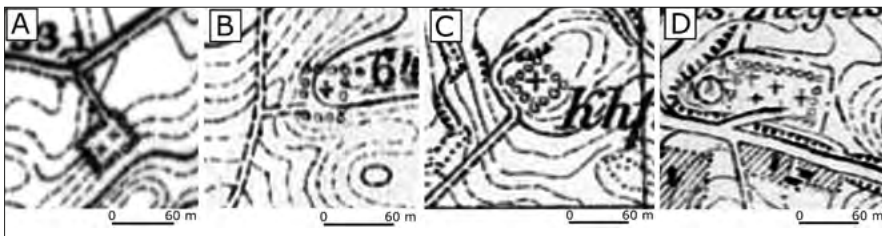

Fig. 4. Cemetery boundaries marked on the *Topographische Karte Messtischblatt* map from the 1920s–1940s with rows of trees: Altmühl, Ilawa District, sheet: (a) 2381 – Freystadt; (b) Gr. Wogenap, Elbląg District, sheet 1782: Cadinen; (c) Karwitten, Elbląg District, sheet 1884: Muhlhausen; (d) Stürmersberg, Kwidzyn District, sheet 2279: Marienwerder (own work).

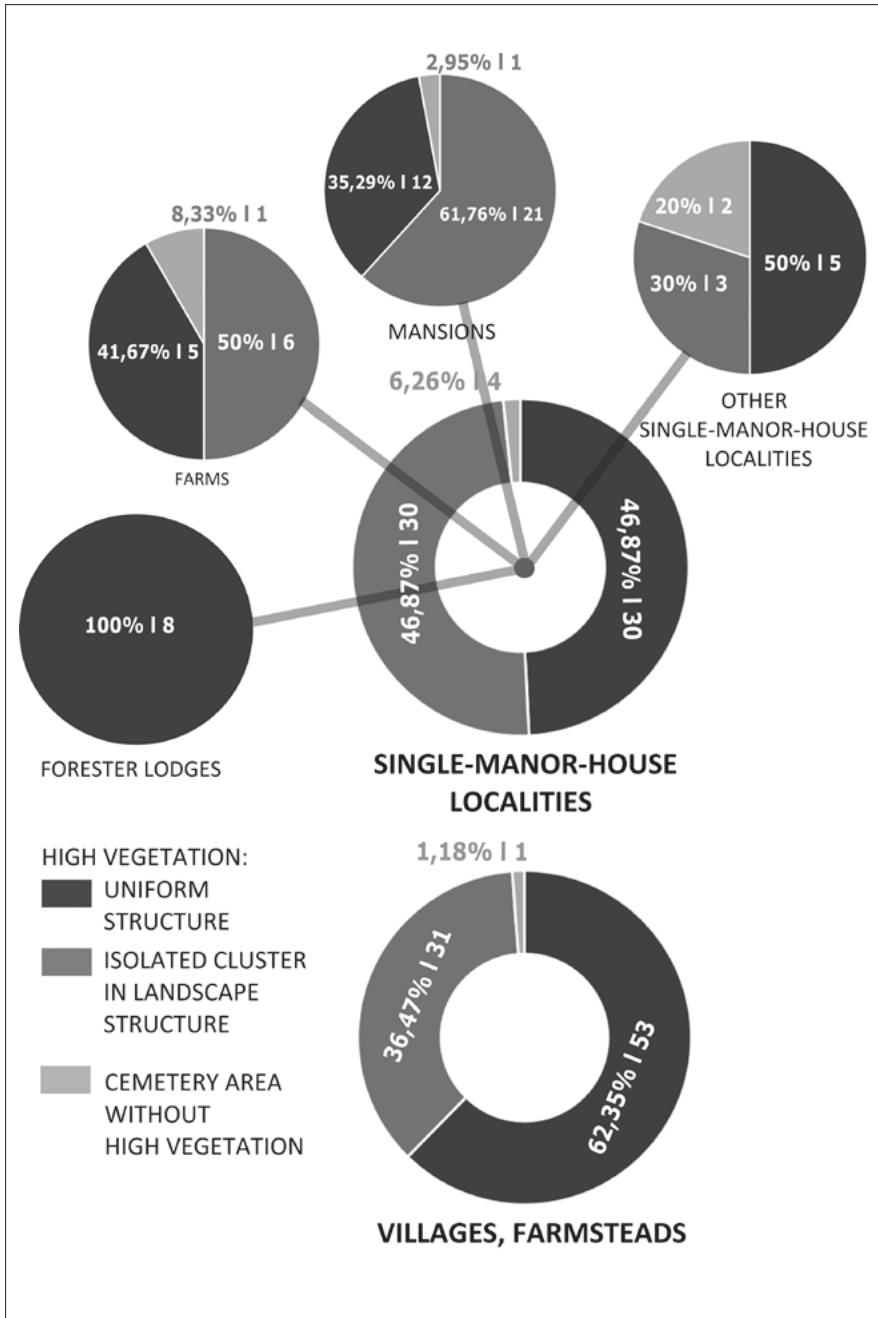

Fig. 5. Tall vegetation cover in cemeteries of depopulated villages – a compilation based on the types of depopulated settlement units (own work).

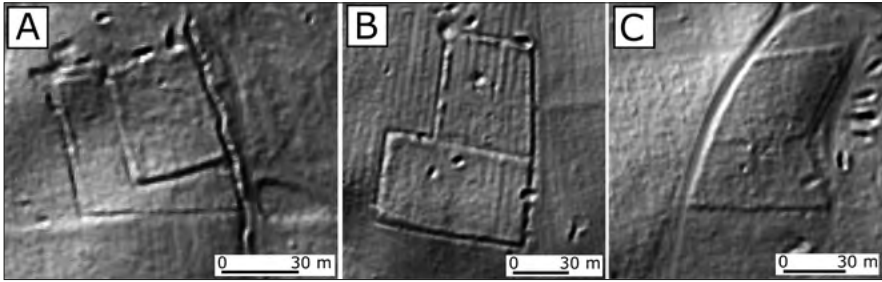

Fig. 6. Examples of the burial area division resulting from the extension of cemeteries in Kotten, Lindensee, and Seebrücken (own work using DTM from the Geoportal website: <http://www.geoportal.gov.pl> [4 IV 2020]).

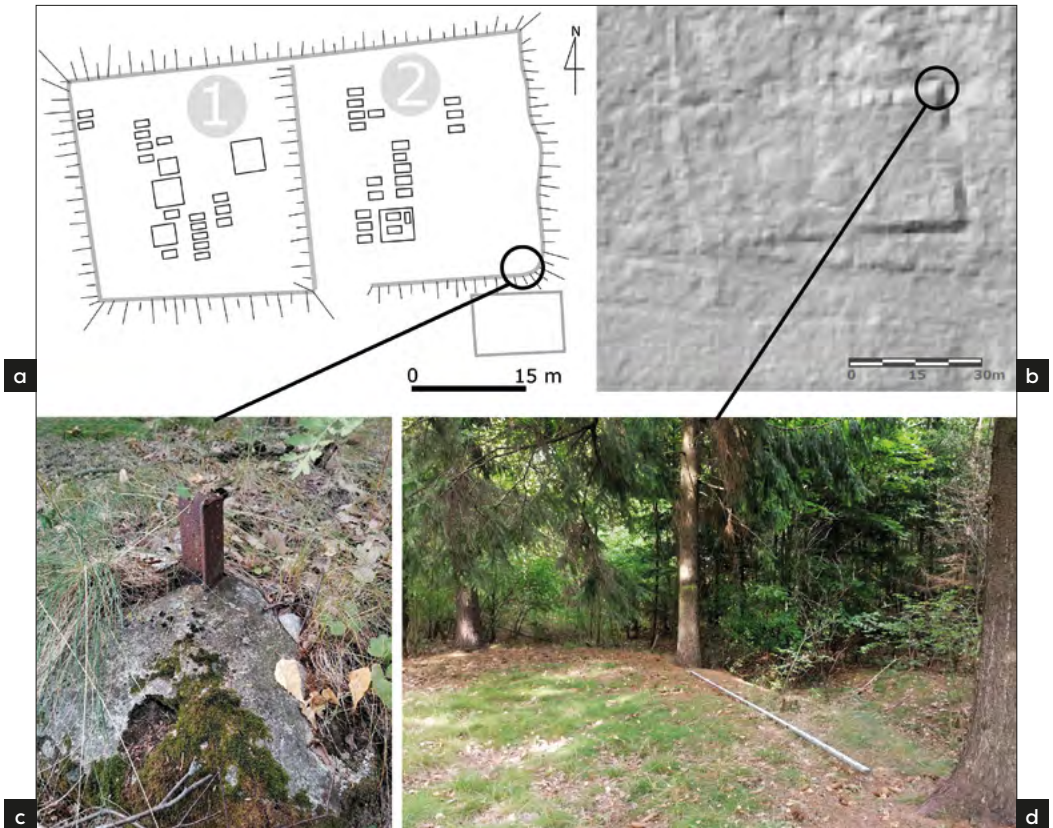

Fig. 7. The damaged boundaries and internal division of the rural cemetery in the depopulated village of Zielasen (Elk Commune); (a) a cemetery plan; (b) the cemetery boundary on the visualisation of the lie of the land (DTM – source: <http://www.geoportal.gov.pl>); (c, d) relics of the perimeter boundary.

completely destroying their aboveground structures. Among single-manor estates, the tree cover of cemeteries more frequently forms separate patches in the landscape structure. Such a spatial arrangement of the tall vegetation is characteristic particularly of smaller cemeteries, previously located at manors and home farms (Fig. 5). In many cases, they were cemeteries with a clear landscape panorama as they were located on hills. This led to the creation of a kind of islands surrounded by fields and meadows, still existing today.

As rural cemeteries were filled up, they were extended, which is proved by the identified forms of the lie of the land. Using digital terrain models, generated based on the ALS data, one can see hollow or convex linear forms within the burial grounds (Fig. 6, 7). When the vegetation is low, earth berms of this kind can also be identified in the field (cf. Majewska 2017: 68). In many cases, however, their absolute height is so small (even less than twenty centimetres) that they would be overlooked during surface prospecting. Material evidence of the spatial development of rural Evangelical cemeteries was identified based on ALS derivatives in six depopulated villages: Bartkenhof, Zielasen, Koslowen, Kotten, Lindensee, and Seebrücken. The last four of the cemeteries listed belonged to larger forest villages that had existed from at least the 1480s, based on the Magdeburg rights (Białuński 2002: 47–48; Majewska 2018: 182, 186). These villages were located near the eastern boundary of the Pisz District, which may explain the similarities in the way the burial grounds were divided into two clear parts (Fig. 6).

Spatial forms of cemeteries

Cemeteries at rural settlement units in East Prussia were mostly established on plans of regular polygons, usually parallelograms: squares and rectangles (a total of 68% sites, with 84% of cemeteries only in single-manor estates) (Fig. 9). This does not differ from general layout characteristics of cemeteries established far from buildings (Majdecka-Strzeżek 2016: 24). Regular sites on a circular plan were very rare (e.g. the artificial earth platform of the Georgenhof cemetery – cf. Majewska 2020). In small settlements, such as forester's lodges and manors, there were virtually no cemeteries of irregular shape. Even those located on nearby hills were artificially formed using additional berms or embankments (example in Fig. 8 – the scope of the necropolis emphasised by partial perimeter embankments and a hillslope undercut).

Deviations from regular geometrical forms usually resulted from the necessity to adjust the scope of the site to the lie of the land. For example, an oval or irregular shape of the cemetery was usually connected with location on top of a hill with a big elevation difference, making it impossible to delineate the borders in any other way. Boundaries in the form of irregular polygons mostly concerned cemeteries

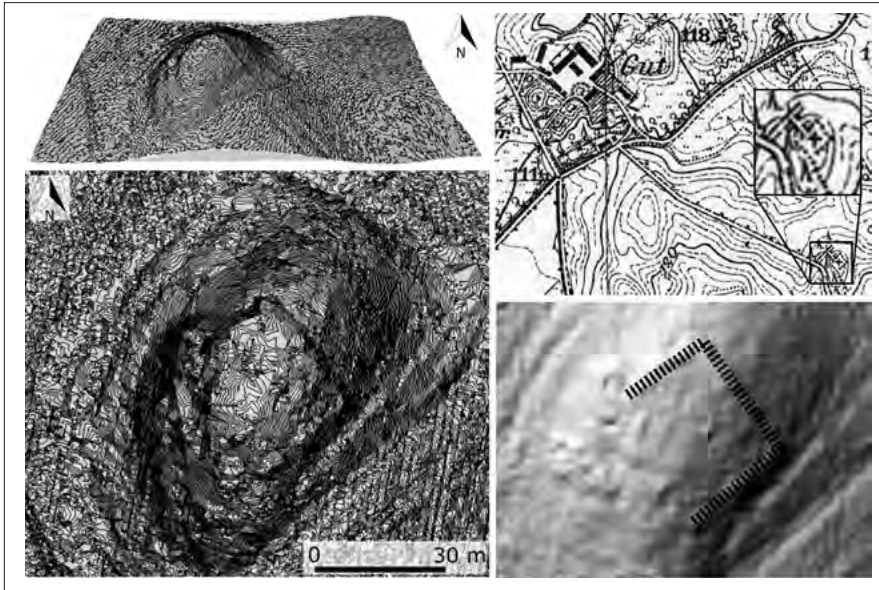

Fig. 8. Relics of a regular cemetery of the former village of Saraunen (Bartoszyce District) located on a hill, with its own field forms: a contour plan (contour interval: 0.05 m) and a 3D model of the lie of the land; a fragment of the Topographische Karte Messtischblatt map, sheet 1788, Landsberg; a simplified course of the visible sections of the boundaries on DTM (own work based on the LAS 1.2. point cloud data – TIN model, sheet: N-34-65-B-b-3-I-3, GUGiK).

located along roads, on the edges of floodplains, and along lake shorelines, while sites located at the crossroads and forks were triangular or trapezoidal⁶.

Cemeteries of larger settlement units, such as villages, settlements, colonies, and hamlets, were rarely square in plan. A larger number of burials determined an elongated, rectangular form or a different shape⁷. The trapezoidal outline of boundaries (Fig. 9) was relatively frequent as, just like parallelogrammatic and quadrilateral (irregular) outlines, it was a modification of the traditional rectangular form adjusted to the rural landscape layout (e.g. cemetery boundaries along the roads), the lie of the land, or nearby physiographic objects (such as a lake shoreline, a river bank, or the edge of a slope).

6 Such a shape of boundaries was also found on elevations (e.g. the cemetery in the village of Buttken).

7 In many cases, a divergence between the cemetery shape shown on a topographic map and the actual boundary outline determined by, for example, the lie of the land was identified. Whenever it was possible to verify the shape, the analysis of cemetery forms took into consideration the actual form.

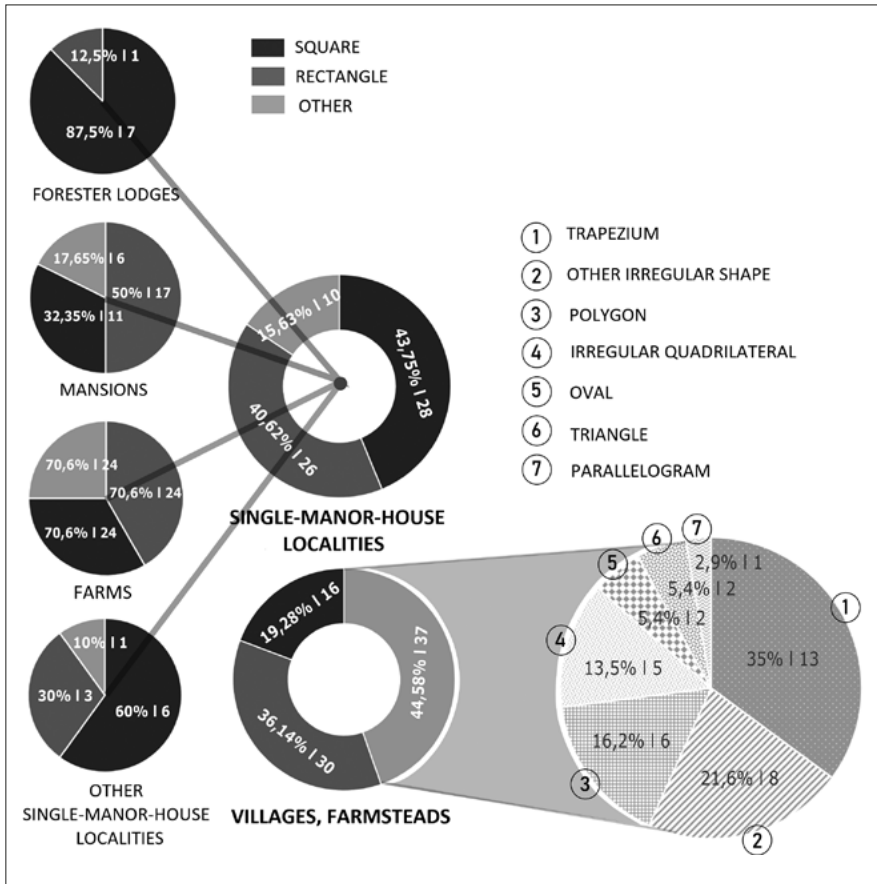

Fig. 9. The shapes of cemeteries of depopulated villages in the Polish part of former East Prussia (own work).

Conclusions

Cemeteries of depopulated villages of Warmia, Masuria, and Powiśle were affected by dramatic events of the Second World War and the post-war period, as a result of which these active burial grounds were transformed into mostly forgotten evidence of the local communities' life. Similarly to human memory, the so-called material memory of the landscape, which is co-created by degrading former cemeteries of abandoned settlement units, gets modified and gradually disappears. Cemetery boundaries are among the few elements that have been preserved to a degree enabling any relatively detailed analysis. Spatial forms and boundaries of cemeteries differ depending on the type of settlement unit they belonged to. The greatest differences can be found between places of burial at former forester's lodges, manors,

and home farms and those located in larger, particularly most populous, villages. The differences mainly result from the surface area of individual cemeteries and whether they were to be places of burial for the whole community or just private sites established for the purposes of family burials.

An insight into the spatial context and morphological features of the sites through detailed altitude measurement data allowed to determine, among others, the origin of individual forms, and so the way the burial grounds were organised. The degrading material traces observed in the landscape are usually the only and the last relics that we can use to explore the events, processes, and people taking part in them. This might be the last moment when we can capture the aboveground structures of the sepulchral heritage of the former East Prussian countryside. At the same time, work documenting the present structure of the landscape provides the basis for further analyses aiming to determine the extent and directions of the transformation of these spaces, taking place over a few decades after the settlement continuity was broken.

Bibliography

- Białyński G. (2002), *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwa piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie i wegoborskie (wegorzewskie)*, Towarzystwo Naukowe, Olsztyn.
- Chłosta J. (2011), *Działalność Społecznego Komitetu Ratowania Dawnych Cmentarzy na Warmii i Mazurach*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4.274, p. 715–734.
- Długozima A. (2014), *Miejsce i rola cmentarzy w budowaniu krajobrazu sakralnego wsi, na przykładzie Bieszczadów i Warmii*, “Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych O.L. PAN”, 10.1, p. 5–19, <https://doi.org/10.35784/teka.2544>
- Długozima A. (2016), *Fenomen cmentarzy warmińskich i mazurskich w aspekcie ich położenia w krajobrazie*, [in:] W. Knercer, B. Waclawik (ed.), *Nekropolie Warmii i Mazur*, Archiwum Państwowe, Olsztyn, p. 15–42.
- Długozima A., Dymitryszyn I., Winiarska-Lisiecka E. (2015), *Inwentaryzacja, analiza i waloryzacja nieużytkowanych cmentarzy ewangelickich w nadleśnictwie Pisz. Wytyczne do rewaloryzacji i ochrony cmentarzy*, Warszawa.
- Domańska E. (2006), *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Domańska E. (2008), *Problem rzeczy we współczesnej archeologii*, [in:] J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa (ed.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, p. 27–60.
- Grabowski S. (2019), *Lost Villages in Masuria: a Polish-German Project to Preserve Cemeteries*, “Acta Universitatis Carolinae. Studia Territoria”, 19.2, p. 83–97, <https://doi.org/10.14712/23363231.2020.5>
- Hołdyński C., Żurkowska T. (2001), *Drzewa i krzewy opuszczonych cmentarzy w Mazurskim Parku Krajobrazowym*, “Rocznik Dendrologiczny”, 49, p. 265–273.

- Jasiński J. (1993), *Dlaczego powinniśmy ratować stare cmentarze i groby na Warmii i Mazurach?*, "Borussia. Kultura – Historia – Literatura", 6, p. 47–51.
- Knercer W. (2006), *Cmentarze południowych Mazur*, [in:] G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk (ed.), *Powiat Szczycieński – przeszłość współczesność*, Starostwo Powiatowe, Szczycino, p. 714–725.
- Kolbuszewski J. (1996), *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Kotas M. (2018), *Słowo wstępne. Ks. Marcin Kotas – Proboszcz Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Poznaniu*, [in:] J. Kołacki (ed.), *Nim całkowicie znikną. Cmentarze ewangelickie w powiecie poznańskim*, Instytut Historii UAM, Poznań, p. 8.
- Kudrzycki Z. (2009), *Cmentarze ewangelickie na terenie gminy Rozogi*, "Rocznik Warmińsko-Mazurski Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków", 2, p. 5–18.
- Lizewska I. (2008), *Wstęp*, [in:] T. Żurkowska, *Mazurskie cmentarze. Symbole w Krajobrazie*, Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa "Borussia", Olsztyn, p. 5.
- Majdecka-Strzeżek A. (2016), *Ogrody wiecznej pamięci w krajobrazie kulturowym*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki PAN", 61.3, p. 23–43.
- Majewska A. (2017), *Surface Prospection of Burial Grounds and New Research Tools (on the Example of the Study of Changes in Cemetery Boundaries)*, "Journal of Geography, Politics and Society", 7.1, p. 60–69.
- Majewska A. (2018), *Zanikłe osadnictwo w granicach powiatu piskiego* (typescript of the MA thesis, Institute of Archaeology, University of Lodz, Łódź).
- Majewska A. (2020), *Materialna pamięć krajobrazu cmentarzy w wyludnionych wiejskich jednostkach osadniczych polskiej części dawnych Prus Wschodnich – wybór zagadnień*, "Studia Geohistorica", 8, p. 7–25, <https://doi.org/10.12775/SG.2020.01>
- Majewska A., Worobiec K.A., Bugowska E. (2019), *Locality in the Era of Globalization. Carriers of the Memory of Historical Landscapes – Studies on the Evangelical Cemeteries of the Masuria Region (Poland)*, "Studia z Geografii Politycznej i Historycznej", 8, p. 227–246, <https://doi.org/10.18778/2300-0562.08.12>
- Majgier L. (2012), *Analiza ekologiczna flory naczyniowej porzuconych cmentarzy Stara Rudówka i Rybical (Kraina Wielkich Jezior Mazurskich)*, "Acta Geographica Silesiana", 11, p. 41–48.
- Majgier L., Rahmonov O. (2013), *Zróżnicowanie roślinności w obrębie porzuconych cmentarzy ewangelickich na terenie gminy Ryn*, "Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG. Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O sacrum, symbolice, kompozycji i przemijaniu", 22, p. 63–76.
- Myga-Piątek U. (2013), *Aspekty krajobrazowe cmentarzy w różnych kręgach kulturowo-religijnych*, "Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego", 22, p. 11–29.
- Myga-Piątek U. (2015), *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, "Studia Geohistorica", 3, p. 29–45, <https://doi.org/10.12775/SG.2015.03>
- Płoszaj-Witkowska B., Leoniak W. (2010), *Analiza drzewostanu cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Mrągowie*, "Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych", 551, p. 255–262.
- Poliński D. (2018), *Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 66.3, p. 289–307.

- Rugg J. (2000), *Defining the Place of Burial: What Makes a Cemetery a Cemetery?*, "Mortality", 5, 3, p. 259–275, <https://doi.org/10.1080/713686011>
- Ruszczycka K. (2015), *Rodowy cmentarz majątku Pozorty*, [in:] S. Czachorowski, Ż. Kostyk, A. Zielińska (ed.), *Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro*, cz. II, Centrum Badań nad Dziedzictwem Kulturowym i Przyrodniczym; Akademicki Klub Turystyczny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, p. 21–32.
- Rutyna M. (2015), *Cmentarz jako nośnik pamięci indywidualnej i grupowej*, [in:] Z. Kobylński, J. Wysocki (ed.), *Archaeologica Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska. Dziedzictwo niematerialne i pamięć*, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego; Fundacja Archeologiczna. Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, Warszawa–Zielona Góra, p. 129–138.
- Szczurowski J., Konczewski P., Konczewska M., Pokutta D., Kwiatkowska D. (2020), *Cmentarz ewangelicki przy zanikłej wsi Tormersdorf*, [in:] J. Szczurowski, P. Konczewski (ed.), *Tormersdorf – Toporów – Predocice. Środowisko, mieszkańcy i kultura zanikłej wsi lużyckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław, p. 103–145.
- Wałkowska J. (2017), *Cmentarze ewangelickie z perspektywy archeologii: problemy i możliwości badawcze*, [in:] J. Kołacki, I. Skórzyńska (ed.), „Ziemia skrywa kości”. *Zapomniane krajobrazy pamięci – cmentarze protestanckie w Wielkopolsce po 1945 roku*, Instytut Historii UAM, Poznań, p. 91–103.
- Żurkowska T. (2000), *Roślinność mazurskich cmentarzy – symbolika i wierzenia ludowe*, "Znad Pisy", 9, p. 158–166.
- Żurkowska T. (2008), *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa "Borussia", Olsztyn.

Dane pomiarowe chmury punktów, Główny Urząd Geodezji i Kartografii (GUGiK), LAS 1.2, sheets: N-34-65-B-b-3-I-3, N-34-69-D-b-I-4-1 (licence of Principal Surveyor of the Country no. DFT.7211.656.2020_PL_CL8).
 Geoportals: <http://www.geoportals.gov.pl> [22 IV 2020].

Streszczenie

W artykule omówiono wybrane zagadnienia dotyczące morfologii cmentarzy całkowicie wyludnionych wiejskich jednostek osadniczych znajdujących się w części Prus Wschodnich włączonej do Polski w 1945 r. Analizie i interpretacji poddano granice i formy przestrzenne założenia cmentarnych. Są to właściwie najlepiej zachowane składowe krajobrazy tych historycznych miejsc pochówków. Podstawowym materiałem źródłowym wykorzystanym w studium w celu identyfikacji i wstępnej analizy granic i kształtów cmentarzy były arkusze mapy *Topographische Karte Messtischblatt* z lat 20.–40. XX w. oraz ortofotomapy przedstawiające aktualne pokrycie terenu. Analizy szczegółowe wykonano natomiast z wykorzystaniem wysokościowych danych pomiarowych pochodzących z lotniczego skanowania laserowego (zasób Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii). Wyniki badań ukazują wyraźne różnice w wielkości

oraz kształcie cmentarzy przynależących do określonych typów jednostek osadniczych. Zachowane relikty świadczą o odmiennych sposobach organizacji miejsc pochówków przy założeniach jednodworczych, przy których funkcjonowały cmentarze rodowe, a tymi zakładanymi przy wsiach. Rezultaty analizy wskazują również na charakterystyczne cechy współczesnego krajobrazu dawnych ewangelickich cmentarzy, ułatwiając ich terenową identyfikację.

Słowa kluczowe: pamięć krajobrazu, Mazury, wyludnione miejscowości, dziedzictwo kulturowe, studia krajobrazowe, geografia historyczna

Anna Majewska

University of Lodz

Faculty of Geographical Sciences

Department of Political and Historical Geography and Regional Studies

e-mail: anna.majewska@op.pl

Piotr Wawrzyniak <https://orcid.org/0000-0002-1216-9968>**Paweł Banaszak** <https://orcid.org/0000-0003-2080-9096>**Marcin Krzepkowski** <https://orcid.org/0000-0002-2980-5473>

Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1 we Wronkach, pow. szamotulski, woj. wielkopolskie Przyczynek do historii miasta

Archaeological Research at 1 Podgórna Street in Wronki, Szamotuły County,
Greater Poland Province. A Contribution to the Town's History

Abstrakt: W pierwszej dekadzie kwietnia 2019 r. przeprowadzono archeologiczne badania ratownicze przy ulicy Podgórnej 1 we Wronkach. Dotąd na terenie wronieckiej Starówki nie rozpoznano metodą archeologiczną żadnej historycznej działki mieszkalnej. W wykopach wytyczonych w partii frontowej posesji zarejestrowano układ nawarstwień kulturowych z końca XIV – początków XXI w., odsłonięto

pozostałości domu mieszkalnego wzniesionego w konstrukcji szkieletowej w drugiej połowie XVII – początkach XVIII w., pozyskano zbiór ponad 1300 fragmentów ceramiki średniowiecznej, nowożytniej i współczesnej. Niestety, ograniczenia wynikające z przyjętego ratowniczego trybu badań uniemożliwiły dogłębne przebadanie całej powierzchni parceli.

Słowa kluczowe: Wronki, lokacja, miasto, szlak komunikacyjny, działka, zabudowa, ceramika, archeologiczne badania ratunkowe

Aczkolwiek udokumentowane początki Wroniek sięgają końca lat 70. XIII w., to jednak ich najwcześniejsze, przedlokacyjne dzieje toną w przysłowiowych mrokach niepamięci. Dociekania naukowców na ten temat sięgają lat 30. minionego stulecia, kiedy to ks. Stanisław Kozierowski wskazał na odległą o około dwa kilometry na południowy zachód od centrum miasta miejscowość Stare Miasto, którą uznał za *dawniejszą osadę wroniecką* (Kozierowski 1935: 450). Pogląd ten kilkadziesiąt

lat później podzielił Tomasz Jurek, lecz zaznaczył, że istnienie w średniowieczu wsi Stare Miasto nie zostało poświadczane w źródłach archiwalnych. Badacz ten sądził jednak, że samo określenie „Stare Miasto” zdefiniowało niejako położenie najdawniejszych Wroniek, w obecne miejsce przeniesionych dopiero w trakcie procesu lokacyjnego (Jurek 2008: 643; 2016: 43–44; 2019: 875). Za tą hipotezą przemówiło również niespodziewane odkrycie w 2004 r. na terenie jednej z posesji we wsi średniowiecznego cmentarzyska szkieletowego (Pojasek 2016: 116).

Wronkom nadano prawa miejskie zapewne na przełomie 3.–4. ćwierci XIII w., możliwe, że w momencie erygowania tutejszego klasztoru dominikanów przez Przemysła II w 1279 r. Wtedy po raz pierwszy, w dokumencie z 21 listopada tegoż roku, wymieniającym darowizny księcia na rzecz miejscowych Braci Kaznodziejów, wspomniano o *civitas Vroncensis* (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, nr 489; patrz też Górczak 2002: 97)¹. Gmina wroniecka miała w tym czasie status własności monarszej, który utrzymała do 2. dekady XVI w., gdy w 1515 r. przeszła w ręce Łukasza Górki na drodze frymarku (Linette 2016: 12–13; Jurek 2019: 861²). W 1592 r. miasto stało się własnością Czarnkowskich, w XVII stuleciu Kostków i Łąckich, potem majątnościami wronieckimi dysponowali Koźmińscy, Dzieduszyccy i wreszcie Ignacy Grabowski, który ostatecznie dobra dworskie sprzedał Niemcom w 1880 r. (Grot 1987: 27–28; Linette 2016: 16). Natomiast miasto za czasów pruskich nie było zarządzane przez dziedzica, a od 1838 r. posiadało własną ordynację (Łebski 1895: 53).

Szlaki komunikacyjne wiodące przez Wronki spowodowały, że już u zarania swoich dziejów miasto pełniło niebagatelną rolę punktu tranzytowego dla podróżujących z Wielkopolski na Pomorze Zachodnie i w kierunku Nowej Marchii (Linette 2016: 11–12; patrz też Przybył 2005: 121). We Wronkach skupiały się także lokalne drogi prowadzące do Czarnkowa, Sierakowa, Międzychodu, Ostrogu i Pniew (ryc. 1). Kontrola nad przeprawą przez Wartę, z ustanowioną w 1298 r. komorą celną (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. II, nr 786; patrz też Linette 2016: 12; Jurek 2019: 861), zapewniała miastu znaczące dochody, tym bardziej, że był tu bodaj jedyny warciański most na trakcie wiodącym przez Wieleń na Pomorze (Jurek 2016: 44). Do końca XIV w. Wronki pełniły kluczową rolę w północnej Wielkopolsce, by na przełomie XIV i XV w. ustąpić na rzecz lepiej rozwijających się sąsiednich Szamotuł i Sierakowa. Miasto z biegiem lat traciło na znaczeniu,

1 Co prawda w dokumencie dotyczącym ustalenia granic pomiędzy Wielkopolską a Marchią, wystawionym przez Bolesława Pobożnego w 1251 r., również opisano Wronki jako miasto (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, nr 297), lecz przyjmuje się, że ów dokument jest fałszyfikatem. Patrz też Linette 2016: 10, a także Jurek 2019: 874.

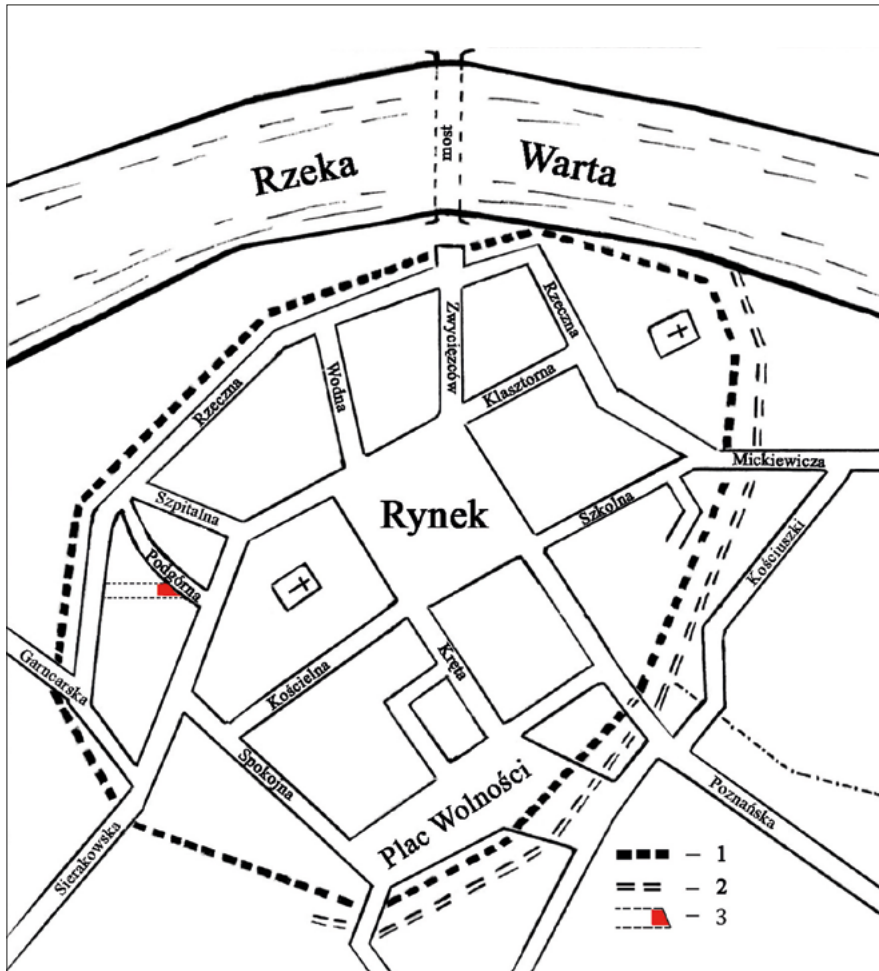
2 Eugeniusz Linette dowodził też, że Wronki mogły być prywatne już przed rokiem 1515 (Linette 2016: przypis 16).

Ryc. 1. Wronki – wycinek mapy z 1793–1796 r., za: Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Kart N 14431, Bl. III, skala oryginału ca. 1:50 000.

Ryc. 2. Wronki z lotu ptaka. Ujęcie od N. Stan na 15 sierpnia 2022 r. Fot. M. Krzepakowski (strzałką zaznaczono lokalizację posesji przy ul. Podgórnej 1, zaś średniowieczna przeprawa mostowa przez Wartę była usytuowana w okolicach dzisiejszej kładki spacerowej).

Ryc. 3. Średniowieczny zarys miasta na tle współczesnej siatki ulic (za Grot 1987: 18). Opr. P. Wawrzyniak. Legenda: (1) domniemany zasięg wałów ziemnych; (2) zasięg fosy na odcinku wschodnim i południowym; (3) orientacyjna lokalizacja działki przy ul. Podgórznej i zasięg obszaru poddanego pracom archeologicznym (zaznaczona na czerwono).

choć jeszcze na wyprawę malborską w 1458 r. wystawiło 10 zbrojnych pieszych (Wiesiołowski 1980: 397; Bogucka, Samsonowicz 1986: 110; Linette 2016: 13). Następne stulecia przyniosły stagnację i w końcu kryzys, który ograniczył rolę Wronek do niewiele znaczącego miasteczka, wegetującego na północno-zachodnim obrzeżu Wielkopolski. Ponowny rozkwit miasta nastąpił dopiero za czasów pruskich, zapoczątkowany uruchomieniem w 1848 r. drogi żelaznej łączącej Poznań przez Wronki ze Stargardem i dalej Szczecinem.

Pierwotny układ Wronek z czasów lokacji zachował się do dzisiaj w stanie niemalże niezmienionym (ryc. 2). Miasto zlokalizowano na terasie nadwarciańskiej, wzdłuż południowego (lewego) brzegu rzeki, na planie wydłużonego wzdłuż osi północny wschód – południowy zachód owalu, na obszarze ograniczonym od strony północnej i zachodniej skrajem wspomnianej terasy, zaś od wschodu i południowego wschodu strugą, płynącą naonczas równoległe do dzisiejszej ul. Kościuszki, na zachód od niej. Rysunek siatki ulicznej z kwadratowym rynkiem pośrodku i wychodzącymi z jego narożników ulicami zdeterminował przecinający Wronki stary szlak handlowy z Poznania do Wielienia. Przebieg traktu na odcinku miejskim wymusił m.in. nieznaczące przesunięcie placu rynkowego w kierunku północno-wschodnim. Zabudowa wnętrza miasta, wyjąwszy obiekty sakralne, była drewniana i trwała w tym stanie aż do czasów pruskich. Na zdecydowanie szerszą skalę budownictwo murowane pojawiło się po wielkim pożarze wybuchłym w 1822 r., który strawił dużą część drewnianych domostw³. Kwestia ewentualnych umocnień miejskich pozostaje otwarta. Prawdopodobnie w początkach istnienia miasta usypano wały ziemne i wykopano fosę, która jeszcze w końcu XIX stulecia była widoczna na odcinku południowo-wschodnim i zaznaczana na planach jako kanał miejski (ryc. 3). Nad bezpieczeństwem świeżo powstałego *civitas* czuwała zapewne załoga pobliskiego grodu (*castrum*), wzmiankowanego w 1316 r. (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. III, nr 2043; patrz też Jurek 2019: 860, 872). Wydaje się, że swoje funkcje strażnicze gród pełnił przynajmniej do 3. bądź 4. ćwierci XIV w., tj. do czasu rozbiórki drewnianej wieży stojącej na wzgórzu grodowym (*mons fortalicii*), jej spławienia Wartą do Santoka i tam ponownego ustawienia (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. III, nr 949: 237; patrz też Jurek 2019: 860). Według Janusza Pietrzaka *przeniesienie wieży [...] nastąpić mogło tuż przed początkiem panowania Władysława Jagiełły i wiązało się z próbą odnowienia zamku* [w Santoku – dopisek autorów] *pod koniec panowania Ludwika Węgierskiego lub, co jednak mniej prawdopodobne, w okresie niepokojów po jego śmierci* (Pietrzak 2003: 43), a T. Jurka po zhołdowaniu Santoka przez Kazimierza Wielkiego, czyli około 1365 r. (Jurek 2016: 47). Lokalizacja grodu pozostaje nieznana. Henryk Münch uważał, że był on położony na wschód od miasta, na terenie dziewiętnastowiecznego kompleksu więziennego (Münch 1946: 188), podobne ustalenia przyjęli E. Linette (2016: 16, 20) i J. Pietrzak (2003: 47). Ostatnio T. Jurek przedstawił hipotezę o umiejscowieniu wronieckiego grodu na prawym brzegu Warty, nieopodal przeprawy przez rzekę, na tzw. Zamościu (Jurek 2016: 43). Jak dotąd, na terenie więzienia lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie,

³ Zasięg zniszczeń zobrazowano na planie miasta sporządzonym przez Volz Lauera w październiku 1822 r., dostępnym w zbiorach cyfrowych Muzeum Ziemi Wronieckiej.

ani też na Zamościu nie odkryto nawarstwień kulturowych, które można by odnieść do pozostałości po dawnym grodzie.

Zainteresowanie historyków i miejscowych regionalistów dziejami Wroniek nie miało niestety większego przełożenia na działania archeologów, chociaż na wroniecką Starówkę wkroczyli oni po raz pierwszy już w początkach lat 60. ubiegłego wieku. Obecność archeologów w mieście była jednak niemal zawsze dyktowana koniecznością sprawowania nadzorów nad prowadzonymi robotami budowlanymi czy też instalowaniem komunalnych mediów podziemnych. Tak było również w 1962 r., gdy pierwszych odkryć na wronieckiej Starówce dokonał Janusz Łopata, nadzorujący rozbudowę sieci kanalizacyjnej na ulicach Klasztornej, Świerczewskiego (obecnie Sierakowskiej) i Krętej. W dwóch wykopach sondażowych o wymiarach 3 x 4 m odsłonił on na głębokości około 0,8 m pozostałości średniowiecznych, drewnianych moszczów ulicznych w formie sosnowych dyli ułożonych poprzecznie w stosunku do przebiegu dzisiejszej ulicy Klasztornej oraz uchwycił sekwencje nawarstwień kulturowych ogólnie datowanych na 2. połowę XIII–XVIII w. Ponadto wydobyl interesujący zespół późnośredniowiecznych i nowożytnych artefaktów: pugiinał(?), noże żelazne, fragmenty ostróg, podków, wędzideł, sierpów, brązowej wagi szalkowej, rodzaj żelaznego przebijałaka(?), nożyce sprężynowe, część cylindrycznej kłódki wykonanej z miedzi, żelazną łyżkę z długim, skręconym uchwytem, gwoździe, liczny zbiór ceramiki, w tym formy naczyń charakterystyczne dla 2. połowy XIV – początków XV w., wyroby kościane, fragmenty obuwia skórzanego i wytoczonych w drewnie talerzy (Łopata 1965: 263–267; Łopata-Łowiński 2016: 78–79).

Ponownie archeolodzy pojawili się we Wronkach... na przełomie wieków, po blisko czterdziestu latach nieobecności! W maju 2000 r. Marek Lemiesz wraz z Piotrem Pojaskiem spenetrowali podziemia kościoła farnego p.w. św. Katarzyny. W dwóch kryptach natrafili m.in. na metalowy sarkofag zmarłej w 1792 r. Józefy Mielżyńskiej, po mężu Koźmińskiej, dziedziczki Wroniek, oraz pozostałości kilku drewnianych trumien z doczesnymi szczątkami dawnych parafian – kolatorów i dobrodziejów kościoła (Pojasek 2016: 115–116). W latach 2008–2013 Małgorzata Talarczyk-Andrałojć i Mirosław Andrałojć sprawowali nadzory nad remontem generalnym sieci kanalizacyjnej w lewobrzeżnej części miasta. W południowo-zachodnim narożniku rynku, u wylotu ulicy Kościelnej zarejestrowali ślady osadnictwa przedlokacyjnego, na ulicy Mickiewicza około 70 pochówków szkieletowych z dawnego cmentarza przyklasztornego użytkowanego przed XVI w., a na rogu ulic Mickiewicza i Szkolnej relikty średniowiecznej chaty (Pojasek 2016: 117–118; patrz też Jurek 2019: 874). Niezwykle interesującego odkrycia dokonał w północnej części wronieckiego rynku Paweł Pawlak. W 2010 r. w wykopie instalacyjnym odnotował na głębokości 2,6 m niewielki fragment ceglaneanego fundamentu budynku ratusza(?), wzniesionego prawdopodobnie około 1745 r. (Grot 1987: 32; Pawlak 2016: 11–114).

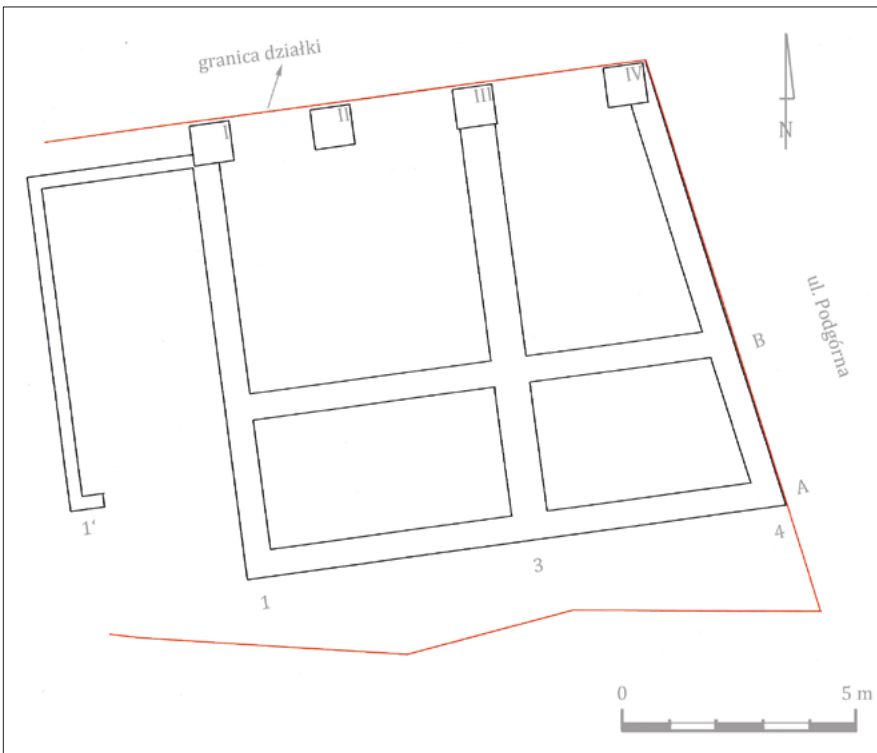
Ryc. 4. Lokalizacja posesji przy ul. Podgórnjej 1 (zaznaczona na czerwono) na wycinku planu miasta autorstwa Volz Lauera z października 1822 r. (za: Linette 2016: 37, ryc. 31; ze zbiorów cyfrowych Muzeum Ziemi Wronieckiej).

Rzeczona w tytule niniejszego artykułu posesja znajduje się w obrębie bloku zabudowy mieszkalno-gospodarczej usytuowanego na północno-zachodnim skraju wronieckiej Starówki, pomiędzy ulicami: Rzeszną, Podgórnją, Sierakowską i Garncarską. Licząc od południowo-zachodniego naroża ulicy Podgórnjej z ulicą Sierakowską, jest drugą w kolejności. Działkę wytyczono „na przestrzał”, wzdłuż osi wschód–zachód, od ulicy Podgórnjej aż po dawną uliczkę przywałową, obecnie ulicę Rzeszną. Jej powierzchnia liczy około 440 m². Wydaje się, że działka zachowała – podobnie jak sąsiednie – swój pierwotny zasięg oraz kształt. Zabudowa mieszkalna zajmowała partię frontową parceli, zaś na tyłach sytuowano budynki gospodarcze oraz urządzono ogród.

W świetle źródeł archiwalnych średniowieczne i nowożytnie dzieje działki pozostają w zasadzie nieznanne. Z danych zawartych na planie Volz Lauera wynika, że w roku 1822 właścicielem nieruchomości był A. Cichowicz, a jego sąsiadami Tom(asz?) Mazarowicz – od strony ul. Biezdrowskiej („die Biezdrowo er StraÙe”, obecnie ul. Sierakowska) i Bajerski, który sąsiedował z Cichowiczem od strony wschodniej. Partię frontową nieruchomości zajmował niewielki dom, zapewne mieszkalny, z miedzuchami prowadzącymi na tyły parceli. Stał tam następny budynek, przynależny jednak do posesji Mazarowicza, co oznaczało, że ówczesna działka była nieco krótsza od obecnej i nie dochodziła do ulicy przywałowej (ryc. 4).

Ryc. 5. Widok ogólny działki I od strony ul. Rzeczej w momencie rozpoczęcia robót ziemnych (fot. P. Banaszak).

Ryc. 6. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnjej I. Lokalizacja wykopów (opr. P. Wawrzyniak na podstawie dostarczonego planu projektowego).

Okolo 1900 r. wzniesiono na froncie parceli nowy dom mieszkalny, jednokondygnacyjny z poddaszem użytkowym, niepodpiwniczony, który rozebrano w 2017 r. Natomiast w wybudowanych nieco później na tyłach posesji budynkach gospodarczych mieściła się, według uzyskanych od jej obecnego właściciela informacji, kuźnia.

Dotąd prac archeologicznych na terenie działki nie prowadzono, acz takowe miały miejsce w jej bezpośrednim sąsiedztwie. W 2014 r., podczas wymiany nawierzchni ulicznej, odsłonięto u zbiegu ulic Podgórnej i Sierakowskiej zarysy domu z 2. połowy XVIII – początków XIX w. (Wawrzyniak 2014: 5). Budynek prawdopodobnie wzniesiono na posesji niejakiego Swiercinskiego(?), lecz na planie z 1822 r. nie był już zaznaczony.

Badania przy ulicy Podgórnej 1 miały charakter ratowniczy z wynikającymi niestety z tego tytułu ograniczeniami, które m.in. uniemożliwiły dogłębne

Ryc. 7. Układ nawarstwień kulturowych na wycinku profilu wschodniego w wykopie 4. Ujęcie od W (fot. P. Banaszak).

rozpoznanie całego obszaru działki. Badaniami objęto front nieruchomości o powierzchni około 130 m² pod planowaną budowę domu (ryc. 5). Na obszarze tym, po usunięciu resztek gruzowiska po rozebranych dwa lata wcześniej budynku, zdjęto w obecności archeologów współczesną warstwę gruzowo-ziemną o miąższości około 0,35/0,5 m, a przy granicy z posesją Podgórna 3 założono cztery wykopy nr I–IV o wymiarach 0,9 x 0,9 m i głębokości w granicach 1 m każdy, które po wyeksplorowaniu zalano betonem celem zabezpieczenia przed osunięciem ściany szczytowej sąsiedniego domu. Następnie przystąpiono do wytyczania wykopów liniowych pod fundamenty. Wykopy poprzeczne w stosunku do położenia działki oznaczono jako 1', 1, 3–4, natomiast wzdłużne – literami A i B. Wszystkie miały szerokość około 0,6 m i głębokość 1,15/1,25 m, wyjąwszy wykop 1', który był nieco węższy (0,5 m) i płytszy (0,8 m). Długość wykopów A i B wynosiła około 13,9 m, 1, 3 i 4 około 10,4 m, zaś 1' – 6,3 m (ryc. 6). Głębienie wykopów prowadzono pod ścisłym nadzorem archeologicznym. W momencie natrafienia na niezakłócone układy stratyfikacyjne roboty ziemne natychmiast przerywano, aby określić charakter tych nawarstwień, zadokumentować oraz wybrać materiał źródłowy, głównie fragmenty ceramiki.

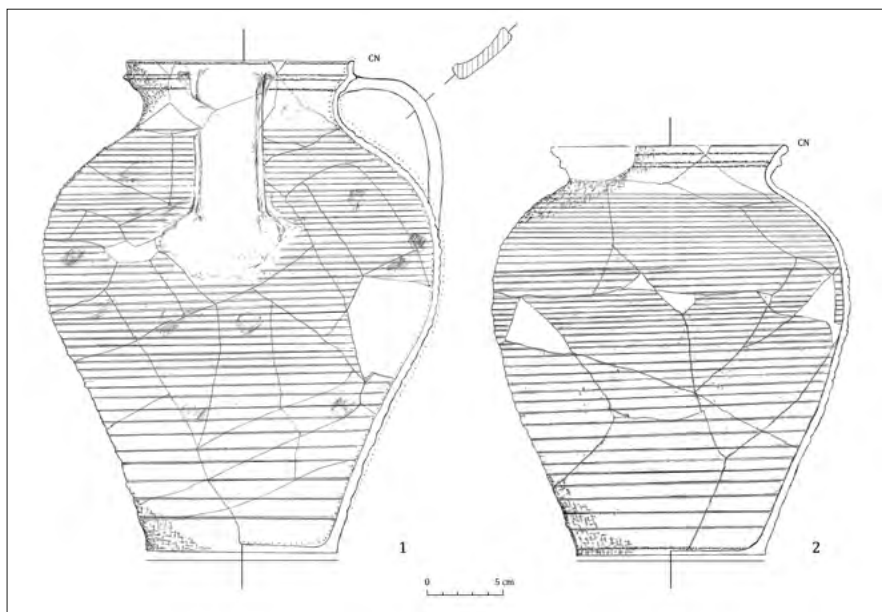
Sekwencje nawarstwień obserwowano w profilach wszystkich wykopów. Ich miąższość przekraczała niekiedy wartość 1 m (ryc. 7). Zaobserwowano jednak, że w wykopach zlokalizowanych przy zachodniej granicy budowy charakter warstw uległ zdecydowanej zmianie i w miejscu średniowiecznych bądź nowożytnych struktur próchniczno-gliniastych pojawił się w dużej ilości współczesny gruz i różnego rodzaju śmieci budowlane przemieszane z utworami próchniczno-piaszczystymi o metryce sięgającej co najwyżej końca XIX w. Abstrahując od powyższej obserwacji, układ stratyfikacyjny w partii frontowej działki wyglądał następująco:

1. współczesna kostka betonowa – 0,00–0,1 m;
2. betonowa podbitka pod kostkę – 0,1–0,15 m;
3. piaszczysta podsypka z betonowymi wtrętami – 0,15–0,35 m;
4. współczesny gruz ceglano-kamienny przemieszany z szarą, spiaszczoną próchnicą – 0,35–0,5/0,55 m;
5. szara, lekko zgliniona próchnica z domieszką piasku i bardzo drobnego gruzu ceglanego; warstwa wyrównawcza – 0,5/0,55–0,65 m;
6. warstwa przepalonej i mocno zbitej polepy (relikty ścian domu wzniesionego w konstrukcji szkieletowej w czasach nowożytnych) – 0,65–0,7 m;
7. szara, gliniasta próchnica z przewarstwieniami gliniastymi, drobnym gruzem, polepą i fragmentami ceramiki, głównie ceglastej – nowożytnej, stanowiąca pozostałość po bliżej nieokreślonych warstwach użytkowych z XVI–XVII/XVIII w. – 0,7–0,8 m;
8. szarobrunatna, zgliniona próchnica z elementami organicznymi, grudkami polepy, fragmentami ceramiki, w partii spągowej wyłącznie średniowiecznej

(przede wszystkim stalowoszarej o wyświeczanych i gładkich powierzchniach zewnętrznych z końca XIV – 1. połowy XV w.), powstała prawdopodobnie w początkowym okresie użytkowania działki – 0,85–1,20 m i niżej;

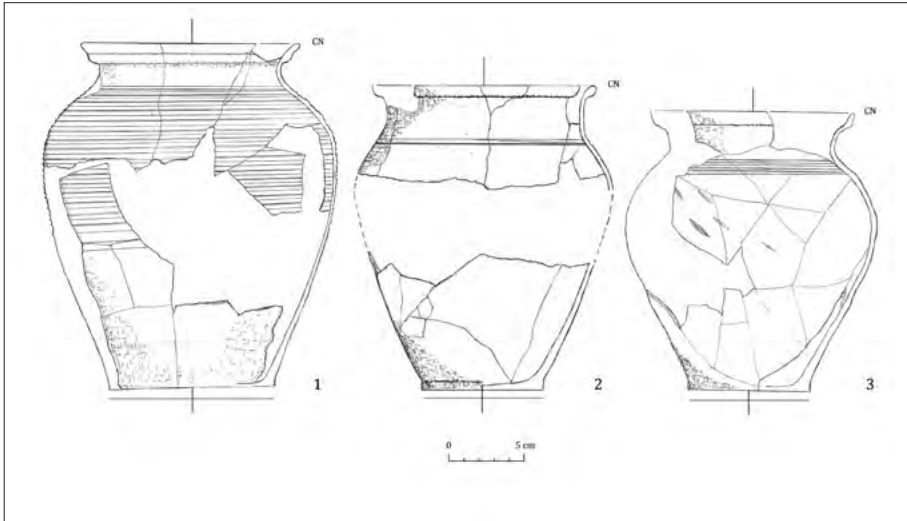
9. całec, tj. żółty, drobnziarnisty piasek pochodzenia rzecznego, który wystąpił w zależności od miejsca obserwacji na głębokości od 1 do 1,3 m.

Przedstawiony układ nawarstwień bardzo przejrzysto zilustrował wielowiekowe procesy osadnicze zachodzące na działce i zarazem dobrze oddał zmiany zachodzące w tej części dawnych Wronek od końca XIV w. aż po czasy najnowsze. Niestety, nie uchwycono na badanej działce reliktywów zabudowy z najstarszych faz jej funkcjonowania. Jedyne odkryte fragmenty to pozostałości domu w konstrukcji szkieletowej, wzniesionego zapewne w 2. połowie XVII w. – początkach następnego stulecia, zanotowane na głębokości około 0,65–0,7 m w formie rozległej warstwy polepy, pierwotnie stanowiącej wypełnienie konstrukcji ścian. Sądząc po zasięgu owej warstwy, był to wolnostojący budynek na planie zbliżonym do kwadratu o długości boku w granicach 6,5/7 m, żywo przypominający założenie ukazane na planie miasta z 1822 r. Wnętrze domu prawdopodobnie ogrzewał piec postawiony z kafli miskowych, innych elementów wyposażenia nie stwierdzono.

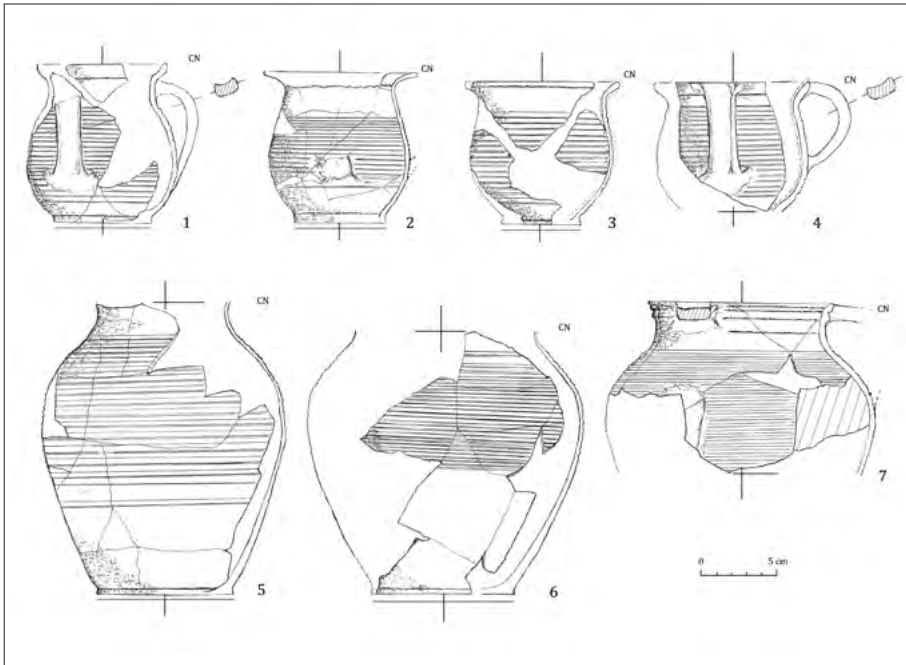

Ryc. 8. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1. Skupisko ceramiki późnonowożytniej na przecięciu wykopów B i 3. Dzban (1), garnek (2) (rys. P. Wawrzyniak).

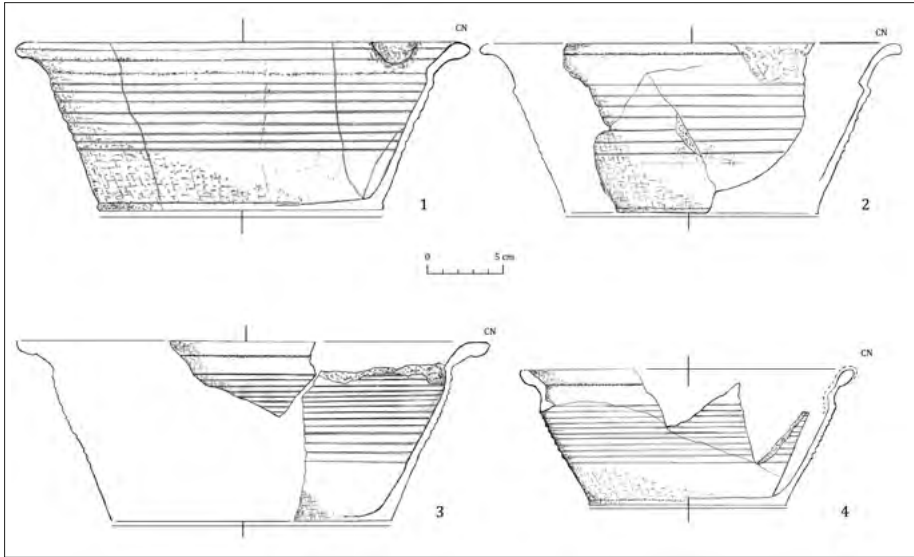
Legenda (dotyczy rycin 7–12): CN – ceramika ceglasta nowożytna, KN – ceramika kremowa nowożytna, PM – pseudomajolika, linią ciągłą zaznaczono zabieg „odcinania” dna naczynia, przerywaną – zasięg polewy, kropkami – zasięg pobiały.

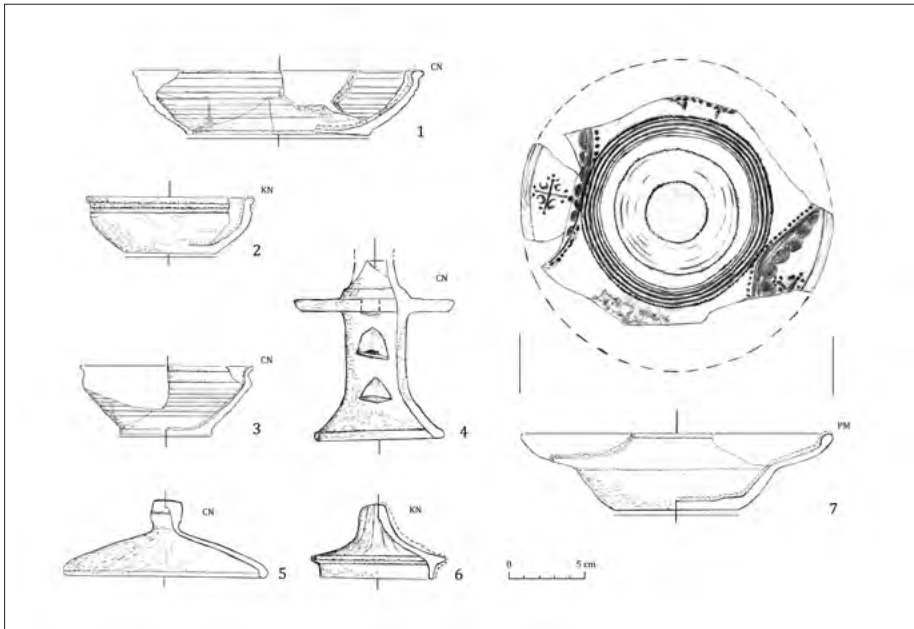
Ryc. 9. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1. Skupisko ceramiki późnonowohyżtnej na przecięciu wykopów B i 3. Garnki (rys. P. Wawrzyniak).

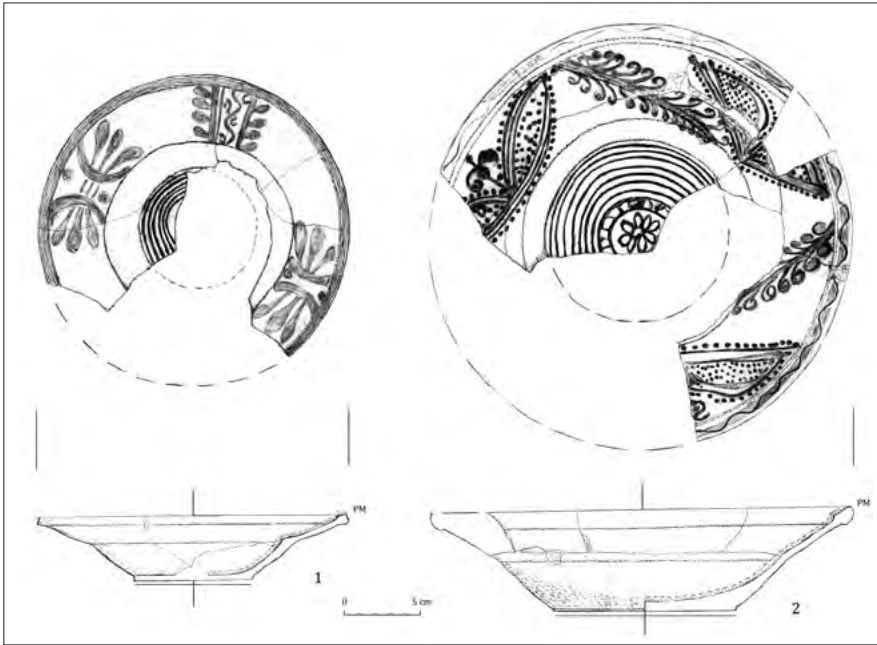
Ryc. 10. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1. Skupisko ceramiki późnonowohyżtnej na przecięciu wykopów B i 3. Kubki (1-4), garnki (5-6), dzban (7) (rys. P. Wawrzyniak).

Ryc. 11. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1. Skupisko ceramiki późnonowohyżtnej na przecięciu wykopów B i 3. Donice bądź misy (rys. P. Wawrzyniak).

Ryc. 12. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1. Skupisko ceramiki późnonowohyżtnej na przecięciu wykopów B i 3. Misy i miseczki (1–3), świecznik bądź kaganek (4), pokrywki (5–6), talerz (7) (rys. P. Wawrzyniak).

Ryc. 13. Badania archeologiczne przy ul. Podgórnej 1. Skupisko ceramiki późnonowożytniej na przecięciu wykopów B i 3. Talerze (rys. P. Wawrzyniak).

Pozyskany podczas prac wykopaliskowych materiał ceramiczny (ponad 1320 fragmentów) podzielono na cztery zasadnicze grupy. Do pierwszej przypisano zaledwie 1 fragment brzuśca od nieokreślonego naczynia pradziejowego, który znaleziono na złożu wtórnym. W grupie drugiej, „średniowiecznej”, główny akcent położono na zbiór stu kilkudziesięciu ułamków naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (stalowoszarych) o charakterystycznie wyświeconych powierzchniach zewnętrznych, w literaturze przedmiotu datowanych najczęściej na ostatnią ćwierć XIV – 1. połowę XV stulecia (więcej na ten temat: Sulowska-Tuszyńska 1997: 67, tam dalsza literatura). Grupa trzecia zawierała materiał nowożytny, głównie siedemnastowieczny, w tym fragmenty naczyń i kafli miskowych oraz płytowych. Szczególną uwagę przykuło skupisko ceramiki zlokalizowane na przycięciu wykopów B i 3, gdzie na głębokości około 0,8–0,9 m zalegało blisko 900 fragmentów ceramiki. Wyklejenie owych fragmentów przyniosło ponad dwadzieścia egzemplarzy naczyń wypalonych w atmosferze utleniającej (tzw. ceglanych nowożytnych) – dzbanów, garnków, kubków, donic, mis i misek, talerzy, niekiedy polewanych lub pobielanych oraz pseudomajolikowych talerzy. Wyróżniono także kilka pokrywek oraz gliniany świecznik (kaganek?) z otworem do zawieszenia na haczyku (ryc. 8–13). Naczynia te, datowane na 2. połowę XVII – początki następnego stulecia, stanowiły niewątpliwie wyposażenie kuchni

pani domu, a pseudomajolikowe talerze (ryc. 12: 7; 13), z racji swej dekoracyjności, najpewniej były umieszczone za tzw. listwami kredensowymi. W ostatniej, czwartej grupie zgromadzono fragmenty ceramiki z ostatniej ćwierci XIX – I. połowy XX w., w tym fabrycznie wykonane wyroby fajansowe i porcelanowe. Zdecydowana większość tego materiału została znaleziona w wykopach I i I’.

Krótką – raptem kilkudniową kampanią wykopaliskową – nie dała niestety odpowiedzi na wszystkie nurtujące ekipę archeologiczną pytania. Co prawda rozpoznano układ nawarstwień w partii frontowej działki, udowadniając jej średniowieczny rodowód, odsłonięto pozostałości siedemnastowiecznego szachulca, pozyskano zbiór ponad 1320 fragmentów ceramiki datowanej na ostatnie lata XIV – początku XX w., lecz reszta parceli, a zwłaszcza jej tyły, pozostały nierozpoznane. Szkoda, ale zgodnie z przepisem art. 31 ustawy z dnia 23 lipca 2013 r. o ochronie i opiece nad zabytkami *Niedopuszczalne jest [...] nakładanie na inwestorów obowiązku prowadzenia badań archeologicznych, wykraczających poza zakres inwestycji, mających charakter stricte naukowy, a nie ratowniczy*⁴.

Bibliografia

Źródła i wydawnictwa źródłowe

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I–III, I. Zakrzewski (wyd.), nakład Biblioteki Kórnickiej, Poznań 1877–1879.

Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, sygn. Kart N 14431, Bl. III: D. Gilly [Südproussen] 1793–1796, [Skala: ca. 1:50 000].

Opracowania

Bogucka M., Samsonowicz H. (1986), *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław i in.

Górczak Z. (2002), *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314)*, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej, Poznań.

4 Pismo podsekretarza stanu MKiDN Magdaleny Gawin skierowane do wojewódzkich konserwatorów zabytków z 9 IX 2017 r. <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/11/Stosowanie-przepisu-art.-31-U.O.Z.O.Z.pdf> [12 VIII 2022].

- Grot C. (1987), *Wronki. Z dziejów miasta. Od czasów najdawniejszych do 1945 roku*, Urząd Miasta i Gminy; Towarzystwo Ziemi Wronieckiej, Wronki.
- Jurek T. (2008), *Stare Miasto*, [w:] T. Jurek (red.), *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich województwa poznańskiego w średniowieczu*, część IV, zeszyt 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Poznań, s. 643.
- Jurek T. (2016), „*W mieście Wronieckim*”. *Szkic o początkach miasta lokacyjnego*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Wronieckiej. Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor”, 1.2, s. 40–51.
- Jurek T. (2019), *Wronki*, [w:] T. Jurek (red.), *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich województwa poznańskiego w średniowieczu*, część V, zeszyt 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Poznań 2019, s. 859–878.
- Kozierowski S. (1935), *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej Archidiecezji Poznańskiej*, nakład Autora, Poznań.
- Linette E. (2016), *Wronki. Skrócone studium historyczno-urbanistyczne (Poznań 1962)*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Wronieckiej, Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor”, 1.2, s. 10–37.
- Lebiński W. (1895), *Wronki*, [w:] F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XVI, Księgarnia Gebethnera i Wolffa, Warszawa, s. 52–53.
- Lopata J. (1965), *Badania ratownicze w obrębie starego miasta we Wronkach, pow. Szamotuły*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, 16, s. 263–267.
- Lopata-Łowiński J. (2016), *Znaczenie wronieckiego grodu w średniowieczu* (przedruk z: „*Wronieckie Sprawy*”, 1992, nr 4, s. 12), „Zeszyty Muzeum Ziemi Wronieckiej, Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor”, 1.2, s. 77–80.
- Münch H. (1946), *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Pawlak P. (2016), *Relikty muru ceglanego (ratusza?) odkryte na Rynku we Wronkach*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Wronieckiej, Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor”, 1.2, s. 111–114.
- Pietrzak J. (2003), *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź (Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 1).
- Pojasek P. (2016), *Ziemia ujawnia swoje tajemnice. Krótki przegląd najważniejszych odkryć archeologicznych we Wronkach i Starym Mieście*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Wronieckiej, Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor”, 1.2, s. 115–120.
- Przybył M. (2005), *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych od X do XIII wieku*, [w:] Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 111–129.
- Sulkowska-Tuszyńska K. (1997), *Średniowieczne naczynia ceramiczne z klasztoru Norbertanek w Strzelnie*, Wydawnictwo Ar-Gos Mariusz Tuszyński, Toruń.
- Wawrzyniak P. (2014), *Sprawozdanie końcowe z nadzorów archeologicznych związanych z remontem nawierzchni ul. Rzecznej, Podgórznej, Szpitalnej i Wodnej w miejscowości*

Wronki, gm. loco, woj. wielkopolskie przeprowadzonych w 2014 roku (maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, Poznań).

Wiesiołowski J. (1980), *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XV wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28, nr 3, aneks.

Strony internetowe

<https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/11/Stosowanie-przepisu-art.-31-U.O.Z.O.Z.pdf>

Summary

The location of the pre-chartered Wronki is unknown. Possibly the oldest Wronki settlement lay on the land of the village of Stare Miasto, 2 km southwest of the present town centre. Wronki was granted a town charter in the 3rd/4th quarters of the 13th century and first appeared in written sources as *Civitas Vroncensis* in a document from 1279 mentioning donations made by Przemysł II to the local Dominican monastery. The municipality had the status of a monarchical property, which it maintained until the beginning of the 16th century. Communication routes leading through the town made Wronki, already at the dawn of its history, an important transit hub for travellers from Greater Poland to Western Pomerania and towards New March. The control over the Warta River crossing with the customs house established here in 1298 provided the town with considerable income and guaranteed its prosperity. At the turn of the 14th and 15th centuries, Wronki gave way to the better-developing neighbouring Szamotuły and Sieraków. The following centuries brought stagnation and, finally, a crisis that reduced Wronki to the position of an insignificant town vegetating on the northwestern periphery of Greater Poland. It was not until Prussian times, around the middle of the 19th century, that the city started to flourish again.

The plot at 1 Podgórna Street is located within a block of residential and commercial buildings on the northwest side of Wronki Old Town. The earliest history of the property is unknown. According to the town map by Voltz Lauer from 1822, the front of the property was occupied by a house with a passageway to the rear part, where another building stood.

The excavation research, covering the front part of the plot, revealed a pattern of cultural layers dating from the late 14th century to recent times. No relics of buildings from the oldest phases were recorded. The excavation at a depth of 0.65–0.7 m showed the remains of a timber-frame building dating back to the 2nd half of the 17th century or early 18th century and an assemblage of over 900 fragments of modern-period ceramics, mainly brick-red. The mending of potsherds from this collection allowed the reconstruction of over 20 specimens of jugs, pots, mugs, flowerpots, bowls, lids, and a candlestick (an oil lamp?) with a suspension hole. This set of vessels was probably the kitchen equipment of the lady of the house.

The archaeological research was of a rescue character, which prevented a thorough exploration of the whole area, since according to the ministerial guidelines, *It is unacceptable*

[...] to impose on investors the obligation to carry out archaeological research beyond the scope of the investment area if it has a strictly scientific rather than rescue purpose.

Translated by Agata Drejer-Kowalska

Keywords: Wronki, chartered town, communication route, residential plot, buildings, pottery, archaeological rescue research

Piotr Wawrzyniak

Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska mgr Alina Jaszewska
e-mail: wawrzyniakp@poczta.fm

Paweł Banaszak

Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska mgr Alina Jaszewska
e-mail: pawel.banaszak8@poczta.fm

Marcin Krzepkowski

Fundacja Relicta
e-mail: fundacja.relicta@gmail.com

Sebastian Siembora

 <https://orcid.org/0000-0003-3334-1605>

Nowożytnie naczynia szklane z działki z domniemaną karczmą miejską przy rynku w Radomiu

Modern-period Glass Vessels from an Urban Plot
with a Presumed Inn at the Market Square in Radom

Abstrakt: W artykule scharakteryzowano nowożytny zbiór zabytków szklanych pozyskanych podczas prac wykopaliskowych na parceli przyrynkowej w Radomiu. Szczegółowej analizie poddano fragmenty, które zakwalifikowane zostały do kategorii zastawy stołowej. Omówiono desygnaty poszczególnych form wyrobów, głównie naczyń do picia, podając analogie z innych stanowisk z ziem polskich. Przeprowadzono badanie składu chemicznego masy szklanej wybranych zabytków i podano

w zarysie dzieje hutnictwa szkła regionu. Przedmiotowy asortyment zinterpretowano jako wyposażenie nowożytnej karczmy miejskiej, a rozważania osadzono w szerszym kontekście historyczno-kulturowym dotyczącym zarówno historii miasta, jak i wiedzy o funkcjonowaniu karczem na ziemiach polskich w dobie nowożytnej. Niniejsze opracowanie stanowi pierwszą publikację zabytków szklanych pozyskanych ze stanowiska z karczmą miejską.

Słowa kluczowe: Radom, szkło, naczynia szklane, karczma, nowożytność

Wstęp

Stan badań nad szklarstwem późnośredniowiecznym i nowożytnym na ziemiach polskich (od połowy XIII do końca XVII w.) scharakteryzowała S. Ciepiała-Kubalska (1991a), wskazując na najważniejsze opracowania powstałe do końca lat 80-tych ubiegłego stulecia. Przeglądu prac poświęconych wyrobom szklanym dla okresu późniejszego, to jest lat 1987–2018, podjęła się M. Bis (2020). Szkło z Radomia nie stanowiło dotychczas tematu osobnych dociekań naukowych. Ogólne informacje pojawiły się w książce Z. Lechowicza (2012) dotyczącej radomskiego zamku, w której skrótowo opisano pozyskany materiał szklany. Dostępne jest także

niepublikowane, wartościowe opracowanie G. Barczyka (2003), w którym przedmiotem analiz uczyniono zabytki szklane pochodzące z wykopu nr 5 na zamku.

Zagadnienie produkcji i użytkowania wyrobów szklanych w Małopolsce, której integralną część w minionych wiekach stanowiła ziemia radomska, także jest słabo rozpoznane z perspektywy archeologicznej. Najbardziej dotkliwy wydaje się brak opracowań dotyczących szkła w późnośredniowiecznym i nowożytnym Krakowie, najważniejszym ośrodku miejskim regionu. Opracowano i opublikowano natomiast zabytki z Wiślicy (Ciepiela-Kubalska 1970) i Solca nad Wisłą (Ciepiela 1971a), a także Sandomierza (Tabaczyńska 1993; Girdwoń, Rubnikowicz 1996; Rubnikowicz 1996). Znane są wyniki badań nad szkłem z Lublina (Kutyłowska 1999), Zamościa (Ajewski 1995; Prusicka-Kolcon 2000) i Nowotańca koło Sanoka (Zielińska-Durda 1985) oraz z badań we wsi Kleczanów koło Opatowa (Kozłowska 1997).

Poszukując poza regionem opracowań, które mogłyby służyć w analizie porównawczej dla szkła radomskiego, warto przywołać publikacje poświęcone szkłom z Warszawy. Pełnego zestawienia i omówienia pozycji poświęconych tej tematyce dokonała Magdalena Bis (2017). Kompleksowo rozpoznano zagadnienie użytkowania szkła przede wszystkim ze Starego i Nowego Miasta (Ciepiela 1977; Ciepiela-Kubalska 1991b; 1999; 2005; Ciepiela-Kubalska, Stawiarska 2005), jak również innych części nowożytnej Warszawy (Ciepiela 1970; Lipiec 2017a; 2017b). Wzmiankowano zabytki z zamku (Mroczek 2007) i placu Teatralnego (Blusiewicz 2013). W ostatnich latach podjęto także pogłębione studia nad szkłem z placu Zamkowego, poddając analizie różne kategorie wyrobów (Baturó 2017; Wilczak-Dąbrowska 2017). Całości piśmiennictwa dopełniają: katalog zabytków szklanych z wystawy na Zamku Królewskim (Kozłowska 1994) oraz publikacja o wyrobach w stylu weneckim z Muzeum Warszawy (Baturó 2018). Ponadto opracowania do czekały się zabytki z Płocka (Ciepiela 1968).

Z powodu dysproporcji w stanie badań i braku dobrych opracowań, które mogłyby stanowić materiał porównawczy dla zabytków radomskich, w dalszej części pracy analogie poszukiwane będą także poza obszarem Polski południowo-wschodniej, głównie na Dolnym Śląsku, w Wielkopolsce oraz na Pomorzu, gdzie znaleziska tego typu rozpoznane są znacznie lepiej i w ostatnich latach często publikowane.

Celem artykułu jest opis i klasyfikacja nieopracowanego dotychczas zbioru fragmentów szklanej zastawy stołowej z badań w Radomiu. Podstawa źródłowa została objęta analizą formalną, technologiczną (w tym badanie składu pierwiastkowego masy szklanej) oraz stylistyczną, a następnie zinterpretowana na tle historyczno-kulturowym.

Wszystkie opracowywane zabytki zostały skatalogowane i poddane analizie makroskopowej morfologii szkła (barwa, obecność ciał obcych i pęcherzy powietrza,

ślady po zabiegach produkcyjnych i kształtowania wyrobu, typ i poziom zaawansowania korozji). Zmierzone diagnostyczne partie destruktorów (średnice stopek, den, wylewów itp.) oraz grubość fragmentów pochodzących z korpusów. Następnie określono najbardziej prawdopodobne desygnaty dla zidentyfikowanych form. Podstawą datowania była analiza śladów technologicznych oraz datowanie analogicznych, przywołanych w opracowaniu form, głównie z ziem polskich. Wskazano także na wybrane problemy interpretacyjne niektórych wyrobów i historyczno-kulturowe konteksty ich użytkowania w nowożytnej Rzeczypospolitej.

Zarys dziejów Radomia

Radom położony jest na obszarze Polski centralnej, w południowej części województwa mazowieckiego. Obecne granice administracyjne województw nie uwzględniają historycznej przynależności ziemi radomskiej do Małopolski, a konkretnie do jej północnej części, jaką była Sandomierszczyzna. Analiza średnio-wiecznych znalezisk numizmatycznych z terenu miasta jednoznacznie wykazała, że monety radomskie poświadczają obieg monetarny typowy dla miast małopolskich (Bogucki 2013). Wezwanie jednego z najstarszych, XIII-wiecznego, miejskiego kościoła św. Wacława jest także potwierdzeniem relacji z biskupstwem krakowskim (Tetrycz-Puzio 2012: 40 i n.).

W połowie XIV w. na terenie leżącym na północny wschód od pozostałości wcześniejszego grodziska i funkcjonujących wtedy wokół niego osad (Kalaga 2013: 25–28) nastąpiła lokacja na surowym korzeniu Nowego Miasta przez Kazimierza Wielkiego (Kupisz 2009: 11). Jako datę roczną tej inicjatywy należy przyjąć rok 1350 lub 1351. Nowe Miasto miało obszar około 10 ha i otoczone było murami obronnymi. W centralnej części znajdował się rynek, od którego odchodziła sieć ulic o regularnym układzie. W jego sąsiedztwie wzniesiony został kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela, natomiast na samym placu – ratusz miejski. Nie zachował się on do czasów współczesnych, jednak jego obecność potwierdzono w toku badań archeologicznych¹.

W obrębie murów w XIV w. wzniesiono także zamek. Zachowały się wzmianki poświadczające jego bogaty wystrój, m.in. marmurowe kominki i malowane sufity (Piątkowski 2005: 19). W wyniku badań archeologiczno-architektonicznych ustalono jego wielkość oraz określono etapy rozbudowy całego założenia (Lechowicz 2012: 56). Podjęto próbę skrótowej charakterystyki kultury materialnej mieszkańców zamku w okresie jego użytkowania (Lechowicz 2012: 102 i n.). Budowla

1 Badania ratownicze przed planowaną wymianą nawierzchni rynku. Sprawozdanie niepublikowane, dostępne w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków delegatura w Radomiu.

pełniła funkcje militarno-obronne i administracyjne, była rezydencją królów Polski, m.in. Kazimierza Wielkiego i Zygmunta Starego, oraz starostów radomskich, m.in. Mikołaja Szydłowieckiego.

Dzięki usytuowaniu w pobliżu istotnych szlaków komunikacyjnych (z Krakowa na Mazowsze oraz traktu Wrocław–Lublin–Lwów) i przywilejom handlowym (prawo organizowania jarmarków i targów) gospodarka Radomia zarówno w okresie późnośredniowiecznym, jak i nowożytnym rozwijała się intensywnie. Od kupców pobierano liczne opłaty za przejazd przez miasto, które trafiały do miejskiej kasy. W drugiej połowie XV w. Kazimierz Wielki nakazuje nawet obowiązkowy przejazd przez Radom wszystkim kupcom udającym się z Rusi na Dolny Śląsk. Miasto było jednak nie tylko znaczącym ośrodkiem handlowym, ale także rzemieślniczym. Od XV w. działały tu rozliczne cechy, wśród których należy wymienić te najstarsze: tkacki, kuśnierski i szewski. W pierwszej ćwierci XVI w. poświadczona źródłowo jest także aktywność szklarzy na zamku (Kupisz 2009: 32).

W okresie nowożytnym Radom umocnił swoją pozycję wiodącego w regionie ośrodka gospodarczego oraz administracji państwowej i kościelnej. Na skutek tego umiejscowiono w mieście siedziby urzędników Trybunału Skarbowego Koronnego (Piątkowski 2005: 28) oraz nałożono na miasto obowiązek organizowania cyklicznych sądów ziemskich. Mimo że na przełomie XV i XVI w. powstawały pierwsze prywatne domy murowane, to większość zabudowy miasta pozostała drewniana. Pełne lub przynajmniej prawie pełne zastąpienie prywatnej drewnianej zabudowy mieszkalnej murowaną nastąpiło dopiero około XVIII stulecia. W tym czasie układ urbanistyczny miasta nie uległ większym przeobrażeniom, nastąpiły jedynie przemiany w granicach poszczególnych parcel miejskich, ale nierzetujące w szczególności na kształt i charakter rynku i okolicznych zabudowań. Przewaga zabudowy drewnianej była przyczyną licznych zniszczeń w sytuacjach zaprószenia ognia. W 1628 r. wybuchł w mieście pożar, w wyniku którego spłonęła ponad połowa obszaru objętego murami (Piątkowski 2005: 30).

W połowie XVII w., w trakcie potopu szwedzkiego, Radom został zajęty przez wojska przeciwnika, które go zrabowały, a także spaliły (Piątkowski 2005: 31). Szacuje się, że na początku okresu nowożytnego miasto zamieszkiwało około 1000 osób. Lustracja miejska z 1765 r. wskazuje, że w Radomiu było już nie więcej niż 600 mieszkańców (Piątkowski 2005: 32).

Pierwszy i drugi rozbiór pozostawiły Radom w granicach Polski. Po trzecim, w 1795 r., miasto zostaje włączone do monarchii austriackiej. Staje się także wtedy istotnym ośrodkiem administracyjnym Galicji Nowej, ustanowiono je bowiem stolicą cyrkułu. W XVIII stuleciu nadal organizowane były jarmarki i targi, ale wyłącznie o lokalnym charakterze (Piątkowski 2000: 46).

Miejsce pozyskania zbioru

Zabytki pozyskano w 2006 i 2007 r. w trakcie badań archeologicznych działki nr 51, przylegającej do zachodniej pierzei rynku Nowego Miasta (współczesny adres ul. Rynek 7). Ich wykonawcą była spółka miejska odpowiedzialna za proces rewitalizacji Miasta Kazimierzowskiego. Pracami kierował mgr G. Barczyk. Miały one na celu rozpoznanie i zadokumentowanie nawarstwień kulturowych na wyznaczonym obszarze stanowiska, przed przystąpieniem do prac remontowo-budowlanych w obiektach znajdujących się na terenie podlegającym ochronie konserwatorskiej. Wytyczono i otworzono łącznie siedem wykopów (nr od I do VII) o różnej powierzchni i nieregularnych kształtach. Ze względu na przeszkody mechaniczne w postaci obecnej zabudowy, współczesnych instalacji ziemnych, a także relikwów fundamentów i murów piwnicznych, wybrane wykopy trzeba było dzielić na mniejsze części, co utrudniło kompleksową analizę warstw.

W toku badań pozyskano liczny zbiór zabytków ruchomych. Do najczęściej odnajdywanych należały fragmenty ceramiki, pokonsumpcyjne kości zwierzęce oraz ułamki szkła. Tych ostatnich w inwentarzach polowych ujętych jest 2666 sztuk, z czego praktycznie całość, bo aż 2660 fragmentów to szkło naczyniowe (zastawa stołowa i naczynia gospodarcze – butelki, gąsiory, słoje), a jedynie sześć to szyby. Spośród całościowego zbioru fragmentów naczyń szklanych w sumie 1069 sztuk zostało określonych jako pochodzące z zastawy stołowej.

W wykopie V, z którego pochodzi 93% analizowanych zabytków szklanych, natrafiono na nowożytnie partie fundamentów kamiennie-ceglanych zinterpretowanych w trakcie prac jako pozostałości po zabudowie gospodarczej działki. Odnotowano współczesne wkopy pod instalację elektryczną, gazową i kanalizacyjną, a także historyczne warstwy zasypiskowe piwnicy oraz pozostałości gruzu ceglano-wapiennego powstałe w wyniku wielokrotnego przebudowywania parceli i zmiany charakteru jej zabudowań. Przyczyniło się to do częściowego przemieszania warstw i wymusiło eksplorowanie niektórych z nich metodą mechaniczną. Uniemożliwia to określenie chronologii względnej układów stratygraficznych. Taka konkluzja nie jest bez znaczenia dla dalszych rozważań, wskazuje ona bowiem na ograniczone możliwości datowania zbioru przy zastosowaniu kontekstu znaleziska oraz na trudności związane z rekonstruowaniem liczby zdeponowanych w ziemi wyrobów.

Stan zachowania szkła

Spośród 1069 fragmentów tylko 59 ułamków udało się połączyć ze sobą, zmniejszając w ten sposób liczbę analizowanych wyrobów. Wynik ten nie jest wysoki i wynika m.in. z ograniczonej możliwości wyklejania fragmentów naczyń w celu

rekonstrukcji całej formy. Praktyka ta powszechna jest w pracy z materiałem ceramicznym, jednak wyroby szklane ze względu na ich kruchość, tłuką się na większą liczbę fragmentów, co znacznie utrudnia wyklejanie. Dopasowanie ułamków może być także niemożliwe na skutek erozji ich krawędzi, szczególnie jeśli dojdzie do procesów korozyjnych prowadzących do rozwarstwienia struktury szkła. Utrudnieniem jest także proces wietrzenia², który wpływa na czytelność koloru szkła lub prowadzi do jego odbarwienia.

Wszystkie zabytki uległy korozji, choć zdecydowanie zróżnicowany jest jej stopień: od nieznacznego, sygnalizującego początek procesu korozyjnego, po bardzo duży, doprowadzający do częściowej destrukcji fragmentu. Zaawansowanie korozji pozwoliło na podzielenie podstawy źródłowej na trzy grupy. Pierwsza z nich to fragmenty lekko skorodowane (łącznie 160 zabytków, 15% zbioru). Grupa druga to fragmenty skorodowane do połowy powierzchni (340 zabytków, 32% zbioru). Trzecia zaś, najliczniejsza, to obiekty silnie skorodowane (aż 569 zabytków, 53% zbioru). Wyróżniono siedem rodzajów korozji w oparciu o publikację B. Soldenhoff (1991): plamy korozyjne, nalot korozyjny, łuszczenie, opalizacja, iryzacja³, matowienie, wżerki. Odnotowywano współwystępowanie ze sobą dwóch, a nawet trzech typów korozji.

Podsumowując, zbiór radomski należy uznać za silnie rozdrobniony i skorodowany, co miało wpływ na charakter i zakres przeprowadzonej analizy zabytków.

Badanie składu pierwiastkowego masy szklanej⁴

Dwadzieścia⁵ fragmentów poddano badaniom składu masy szklanej⁶. Posłużono się elektronową mikroanalizą rentgenowską (EPMA = *elektron probe micro-analysis*)⁷. Przy jej zastosowaniu określa się zarówno zawartość pierwiastków podstawowych, jak i śladowych.

2 Pojęcie wietrzenia jest tożsame z pojęciem korozji szkła (Ciepiela 1971b: 480–481).

3 Typ korozji niewyróżniany przez B. Soldenhoff, kwalifikowany przez autorkę jako opalizacja.

4 Badania zostały sfinansowane przez Stowarzyszenie Naukowe Collegium Invisibile z dotacji celowej przyznanej przez rektora Uniwersytetu Warszawskiego.

5 Badanie jednej próbki nie dało wiarygodnego wyniku ze względu na fakt, że wytypowany do analizy fragment okazał się zbyt silnie skorodowany.

6 Przeprowadziła je mgr Lidia Jeżak w Międzyinstytutowym Laboratorium Mikroanalizy Mineralów i Substancji Syntetycznych na Wydziale Geologii Uniwersytetu Warszawskiego w 2016 r.

7 Metoda ta stosowana była wielokrotnie przez badaczy szkła, m.in. Wajda 2013; 2014; Purowski 2014; Siemianowska 2015.

Tabela 1. Wyniki badań fizykochemicznych składu pierwiastkowego masy szklanej zabytków z Radomia (pogrubieniem oznaczono ilości podstawowych składników szklenia (szklenia szklotwórczych)).

Nr kat. próbki	Zawartość tlenków w %																				Total				
	K ₂ O	CaO	SnO ₂	P ₂ O ₅	SO ₂	Cl	PbO	Ag ₂ O	Sb ₂ O ₃	BaO	Cr ₂ O ₃	Na ₂ O	S ₂ O ₃	Al ₂ O ₃	MgO	As ₂ O ₃	SrO	Fe ₂ O ₃	MnO	CoO		NiO	CuO	ZnO	TiO ₂
856	6,08	20,60	0	2,18	0,25	0,07	0	0,05	0	0,28	0,01	0,25	63,4	1,86	2,49	0	0,04	0,73	1,46	0,05	0,07	0	0,11	0,12	100,057
971	8,23	22,30	0,01	3,07	0,20	0,03	0,01	0	0	0,45	0	0,29	58,7	1,84	3,00	0	0,01	0,46	1,19	0,04	0	0	0,06	0,19	100,068
311	5,09	22,50	0,01	2,31	0,14	0,02	0,02	0	0	0,31	0	0,12	64,0	1,09	2,42	0	0,04	0,55	1,32	0,06	0,04	0	0,04	0,10	100,158
309	8,67	20,06	0	4,03	0,32	0,07	0,07	0	0	0,40	0	0,17	60,7	1,12	2,97	0	0,01	0,44	1,01	0,06	0,03	0	0	0,09	100,815
948	7,64	19,10	0	3,02	0,33	0,13	0	0	0	0,35	0	0,26	63,4	1,78	2,66	0	0,02	0,79	1,05	0,03	0	0	0,07	0,21	100,815
957	19,20	14,00	0	0,90	0,21	0,14	0	0	0	0,26	0	0,40	61,2	0,89	2,14	0	0	0,07	0,80	0,01	0	0,04	0	0,02	100,210
9	8,93	20,30	0	4,08	0,25	0,06	0,07	0,04	0	0,36	0	0,21	59,5	1,29	2,94	0	0,05	1,07	1,35	0,04	0,07	0	0,04	0,12	100,768
968	16,00	17,50	0,01	1,19	0,23	0,04	0,03	0	0	0,47	0	0,23	59,9	0,29	2,82	0	0,04	0,07	1,04	0	0	0	0	0,11	100,016
852	13,30	10,40	0	0,04	0,44	0,12	0	0	0	0	0,01	0,44	74,0	0,11	0,10	1,13	0	0,07	0,11	0	0	0,06	0	0	100,363
280	7,03	20,50	0	2,48	0,28	0,05	0	0	0	0,29	0	0,18	63,2	1,30	2,76	0	0,04	0,45	1,29	0	0	0	0,03	0,13	100,022
507	8,19	19,50	0,01	1,87	0,18	0,04	0	0	0	0,35	0	0,13	63,5	1,58	2,25	0	0,05	0,70	1,59	0,10	0	0	0,05	0,17	100,305
937	2,67	6,04	0,02	0,09	0,31	0,27	0	0	0	0	0	11,30	79,6	0,84	0,04	0	0	0,03	0,05	0	0	0	0,05	0,04	101,296
851	17,00	9,95	0	0,07	0,33	0,15	0	0	0	0,04	0,01	0,49	71,2	0,17	0,09	1,13	0	0,03	0,05	0,02	0	0	0	0	100,727
950	14,50	17,60	0,02	2,89	0,38	0,08	0,04	0	0	0,29	0	0,14	60,6	0,75	2,23	0	0	0,31	0,73	0,04	0,01	0,04	0,02	0,06	100,714
307	6,18	20,40	0	2,45	0,21	0,06	0	0,02	0	0,35	0	0,34	62,8	2,21	2,72	0	0	0,80	1,49	0	0	0	0	0,22	100,215
8	10,10	18,90	0	2,95	0,27	0,08	0,09	0	0	0,35	0	0,19	61,4	1,65	2,20	0	0	0,37	1,50	0,02	0	0,08	0,05	0,16	100,325
330	6,88	19,30	0	3,65	0,35	0,04	0	0	0	0,25	0	0,21	63,6	1,60	2,72	0	0	0,45	1,39	0	0,03	0,03	0	0,10	100,609
60	10,50	21,10	0	4,09	0,31	0,09	0	0	0	0,35	0	0,13	58,6	0,88	2,94	0	0,04	0,44	0,67	0,05	0	0	0,08	0,04	100,197
331	10,30	20,80	0,01	4,36	0,30	0,09	0	0	0	0,36	0	0,17	58,9	0,94	2,87	0	0	0,33	0,70	0	0,05	0	0	0,05	100,287

Tabela 2. Zestawienie zabytków poddanych badaniom fizykochemicznym składu masy szklanej.

L.p.	Nr próbki	Forma	Barwa	Datowanie (wiek)	Typ chemiczny szkła
1	856	szklanica z ornamentem optycznym	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
2	971	pucharek ze stopką na kształt kwiatu	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
3	311	szklanica z ornamentem optycznym	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
4	309	kufel (fragment dna)	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
5	948	szklanica ze stopką na kształt kwiatu	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
6	957	kieliszek z ornamentem kwiatu na talerzu	bezbarwne	XVII/XVIII	K-Ca-Si
7	9	kufel (ucho)	nieczytelna	XVII	Ca-K-Si
8	968	kieliszek z tralką orzechową	bezbarwne	XVII	Ca-K-Si
9	852	szklanka z ornamentem rytowanym	bezbarwne	XVIII	K-Ca-Si
10	280	szklanica	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
11	507	szklanica	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
12	937	dzban	bezbarwne	XVIII/XIX	Na-Ka-Si
13	851	szklanka z ornamentem rytowanym	bezbarwne	XVII	K-Ca-Si
14	950	szklanka	jasnozielona	XVI-XVII	Ca-K-Si
15	307	szklanica z ornamentem optycznym	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
16	8	kufel (ucho)	nieczytelna	XVII	Ca-K-Si
17	330	dzban	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si
18	60	pucharek	jasnozielona	XVII-XVIII	Ca-K-Si
19	331	dzban	jasnozielona	XVII	Ca-K-Si

Na podstawie wyników badań składu pierwiastkowego masy szklanej ustalono, że wyroby radomskie reprezentują trzy podstawowe typy chemiczne: 1) wapniowo-potasowy (Ca-K-Si) dla 15 badanych próbek; 2) potasowo-wapniowy (K-Ca-Si) dla trzech badanych próbek; 3) sodowo-wapniowy (Na-Ca-Si) dla jednej badanej próbki (tabela 1 i 2).

Szkła pierwszego typu charakteryzuje zawartość wapnia powyżej 17,5%. Stosowanie wapnia jako podstawowego, obok krzemu, składnika szkłotwórczego jest powszechne do końca XVII w. Pozyskiwano go ze związków węglanu wapnia występujących w przyrodzie, m.in. w skałach dolomitowych oraz minerałach, takich jak kalcyt.

Grupę drugą stanowią szkła potasowo-wapniowe. We wszystkich trzech próbkach zawartość wapnia stanowi minimum połowę zawartości potasu. Niskoalkaliczne surowce potasowe pozyskiwane do masy szklarskiej dodawano w postaci przygotowanego wcześniej potażu lub popiołów roślin, takich jak buki, sosny, sitowie czy paprocie.

Ostatni fragment poddany analizie reprezentuje typ sodowo-wapniowy. Recepcja szkła sodowych polegała na celowym wprowadzeniu do zestawu surowców alkalicznych o wyższym stężeniu sodu niż w przypadku potasu. Zastosowanie sody w szklarstwie ma długą tradycję, zapoczątkowaną w okresie starożytnym w warsztatach bliskowschodnich i rzymskich. Brak dostępu do złóż tego surowca na terenie Europy na północ od linii Alp sprawił jednak, że powszechnie zaczęto ją tu stosować dopiero od końca XVIII i w XIX w. Europejscy szklarze importowali popiół roślin słonolubnych o wysokiej zawartości sody, dodając go jako dodatkowy składnik masy szklanej (Polak 1981: 80), polepszając tym samym jej właściwości plastyczne oraz klarowność.

Wśród analizowanych zabytków wystąpiło pięć wykonanych ze szkła odbarwionego, wszystkie z obniżoną zawartością związków żelaza (od 0,03% do 0,07%), które wpływały na zielonkawy kolor wyrobów. W szklach typu leśnego wskaźnik ten był dziesięciokrotnie wyższy. W dwóch przypadkach można stwierdzić, że odbarwienia dokonano przez dodatek związków arsenu o stężeniu 1,13%.

Niski wskaźnik zawartości tlenków ołowiu pozwala stwierdzić, że szkło nie było barwione ani celowo mącone. Bardzo prawdopodobne, że obecne w większości próbek ślady manganu są intencjonalne i wpływały na rozjaśnienie koloru szkła.

Dla czterech próbek wykonano zdjęcia BSE (*backscattered electrons* = elektrony wstecznie rozproszone)⁸. Dało to możliwość zadokumentowania wtrętów o innym składzie chemicznym występujących w otoczeniu jednolitej masy szklanej. Na fotografiach wyraźnie widać, że proces przetopu składników szkłotwórczych nie

8 Więcej o obrazach BSE: Dekówna, Purowski 2012: 67–68.

przebiegał w sposób prawidłowy i nie zakończył się całkowitym wyklarowaniem masy, zauważalne są w niej bowiem ciała obce oraz pęcherze powietrza.

W świetle przeprowadzonych analiz widać, że stosowana przez szklarzy receptura wytopu nie była skomplikowana ani nie wykraczała poza podstawową wiedzę pracowników hut leśnych. Składniki masy szklanej bazowały na łatwo dostępnych, tanich surowcach, możliwych do samodzielnego pozyskania z okolicznych zasobów. Nie wystąpiły typy chemiczne szkła, które wskazywałyby na ich obcą proweniencję. Masa szklana była przygotowana w większości przypadków niestarannie i zanieczyszczona związkami żelaza i innych pierwiastków, co nadawało zielonkawy odcień wyrobom oraz wpływało na ich przejrzystość. Wyjątkowo na tym tle przedstawia się tylko fragment szkła typu sodowo-potasowego, który jednak datowany jest jako najpóźniejszy ze wszystkich analizowanych zabytków (przełom XVIII i XIX w.), kiedy to stosowanie sody jako komponentu masy szklarskiej upowszechnia się. Niewątpliwie pozostałe wyroby można uznać za tanie wyroby okolicznych hut leśnych produkujących naczynia na potrzeby lokalnych nabywców.

Z okresu XVI–XVII w. nie są znane huty z obszaru ziemi radomskiej. Znaczne ich skupisko znajdowało się jednak w okolicach Szydłowca (co najmniej siedem), a także nieco dalej, w okolicach Radoszyc, pow. konecki (Wyrobisz 1968: 50–51). Być może jedną z nich była huta w miejscowości Szklanów, pow. buski (*Atlas historyczny...* 1993: 158), notowana w źródłach z drugiej połowy XVI stulecia. W związku ze wzmiankowanym wcześniej upadkiem sztuki szklarskiej następującym od XVII w., pomiędzy połową tego a połową następnego stulecia na ziemi szydłowskiej działał tylko jeden warsztat (Kamieńska 1987: 90, mapa). Brak jest także wzmianek o hutach w Radomiu w późniejszych czasach. Do połowy XIX w. znajduje się kilka z nich w okolicznych miejscowościach – pobliskim Skaryszewie, a dalej w Kozienicach czy Zwoleniu. Obecny poziom wiedzy nie daje informacji o hucie działającej w mieście lub w jego bliskiej odległości.

Zidentyfikowane rodzaje wyrobów

Wyróżniono siedem grup wyrobów, na podstawie kryterium identyfikacji formy. Były to: kufle (22% całości zbioru), szklanki (6%), (szklanice 2%), pucharki (poniżej 1%), kieliszki (poniżej 1%), dzbany (poniżej 1%), kubki (poniżej 1%). Osobną, ósmą kategorię stanowią wyroby nieokreślone, głównie drobne ułamki korpusów naczyń, którym trudno przypisać jednoznaczny desygnat (68%). Powyższe dane wskazują, że materiał jest znacznie rozdrobniony i stosunkowo homogeniczny w zakresie reprezentowanych form.

Grupa 1 – kufle. Jest to najliczniejsza grupa, która obejmuje 247 zabytków, z czego 176 to zachowane w całości lub częściowo dna (ryc. 7–10). Wykonano je ze szkła leśnego, a badanie składu pierwiastkowego jednej próbki wykazało

wapniowo-potasowy typ chemiczny. Wyroby powstawały „z wolnej ręki”. Pozostałości po tym widoczne są na zewnętrznej stronie naczynia w postaci śladu po przymocowaniu przylepiaka oraz w kształcie dna, które jest wepchnięte do środka i nieco spiczaste w efekcie uderzenia.

W kilku przypadkach w części przydennej zachowały się partie korpusów (ryc. 10). Szkło jest cienkościenne i tworzy korpus o cylindrycznym, symetrycznym kształcie.

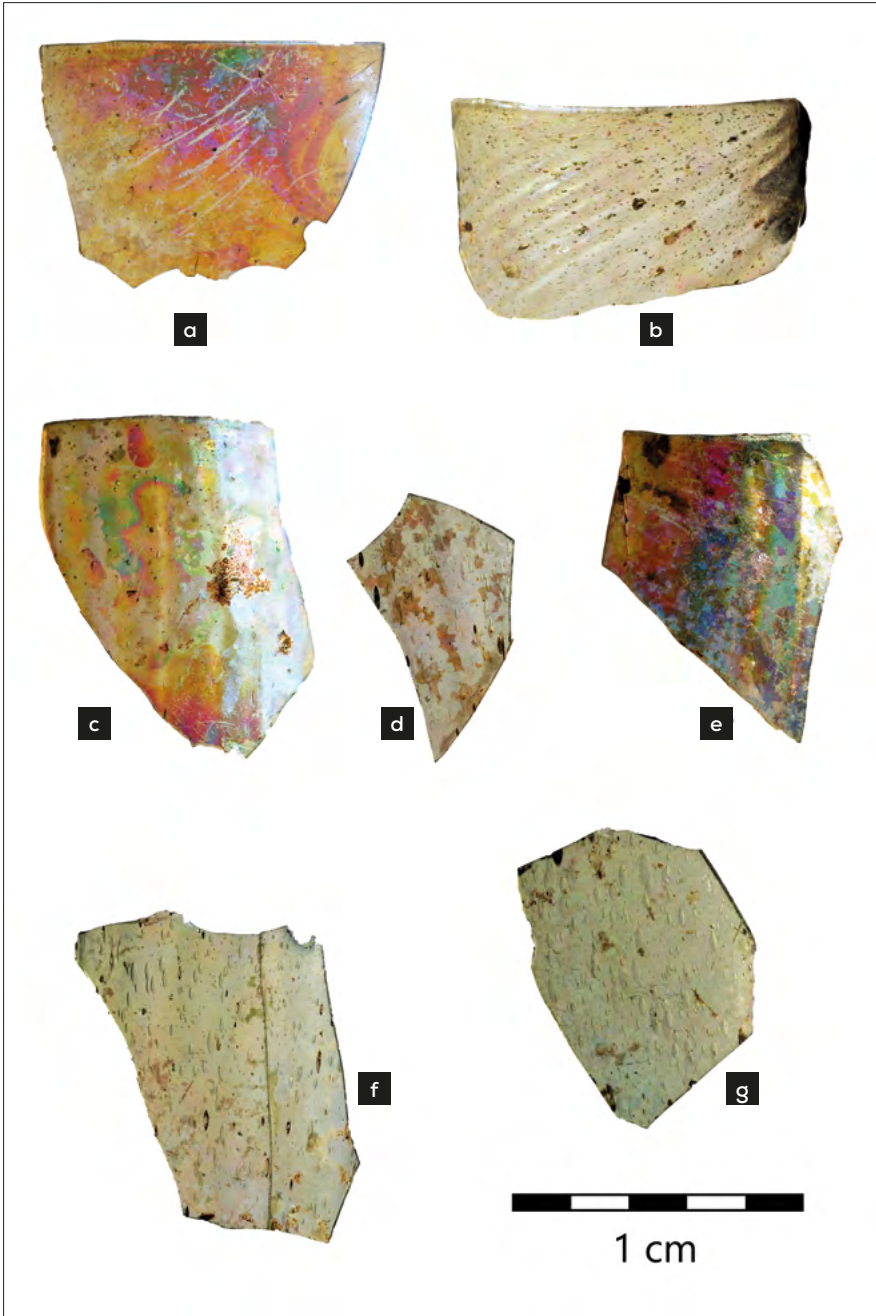
Średnica większości zachowanych den wynosi od 10 do 12 cm (skrajne wartości to jedno dno ze średnicą 8 cm, sześć największych – 4 cm), zatem analizowane naczynia uznać należy za wyroby o znacznej pojemności. Obliczono, że pojemność kufli mogła wynosić od 900 do nawet ponad 1300 ml⁹.

Podobnie ukształtowane dno odkryto m.in. w Solcu nad Wisłą (Ciepiela 1971a: 200) oraz w Warszawie (Wilczak-Dąbrowska 2017: 147). W obu przypadkach zostały one zinterpretowane jako należące do szklanic i określone jako XVI–XVII-wieczne. Odleglejszą geograficznie analogią jest pochodząca z Brunszwiku (Niemcy) beczułkowata szklanica, identycznie ukształtowana u swojej podstawy (Bruckschen 2004: 378). Zdobiona jest ona dodatkowo ornamentem jeżynek natiapianych na korpus w jego górnej części. Autorka opracowania dokładnie określiła objętość naczynia na 1360 ml. Datowano je na XVI i XVII stulecie.

Naczynia o dużej pojemności były popularne w późnym średniowieczu i na początku okresy nowożytnego. Posługiwano się nimi podczas uczt i biesiad, nie wymuszały bowiem konieczności ciągłego uzupełniania trunków. Zaliczyć do nich można wysokie, smukłe szklanice fletowe o czeskiej proweniencji (Fryda 1979: 38–39). Były one powszechne także w Niemczech (Rademacher 1963: 109), a na obszarze ziem polskich znamy je m.in. z terenu Dolnego Śląska (Biszkont 2005: 32) czy Warszawy (Ciepiela-Kubalska 1991b).

W przypadku zbioru radomskiego odrzucono interpretację, że omawiane dna pochodziły ze szklanic. Jako najbardziej prawdopodobny desygnat przyjęto kufel, m.in. ze względu na fakt, że w zbiorze wystąpiły licznie ucha, które zachowały się w całości (21 sztuk) lub częściowo (50 sztuk), i które wydają się pochodzić z tego samego naczynia (ryc. 3 a-c, e). Brak jest bowiem w analizowanym zbiorze jakichkolwiek innych fragmentów, do których można by je dopasować.

⁹ Obliczenia przeprowadzono na podstawie wzoru na objętość walca. Na ich potrzeby przyjęto, że poszerzenie dna oraz nieznaczne niezachowanie symetrii wyrobu (co jest typowe dla naczyń powstających „z wolnej ręki”) nie wpływa znacząco na wynik obliczeń. Średnice den w najszerszym miejscu mieściły się w przedziale od 10 do 12 cm. Założono zatem, że korpusy mogły mieć średnice nieco mniejsze, od 9 do 11 cm. Wysokość naczynia przyjęto za znanymi kufkami XVIII-wiecznymi zachowanymi w całości (Ciepiela 1999: 154), tzn. 14 i 15 cm. Przykładowe wyliczenia: średnica korpusu 9 cm, wysokość 14 cm = 890 ml objętości; średnica korpusu 11 cm, wysokość 14 cm = 1330 ml.

Ryc. 1. Fragmenty korpusów szklanic: gładkich (**a, d, f, g**) oraz z ornamentem optycznym (**b, c, e**) – XVII w. (fot. S. Siembora).

Ryc. 2. Fragmenty kieliszków: tralki w stylu weneckim (a, d), tralki nieornamentowane (b, c), fragment dolnej partii czaszy (e) – koniec XVII w. (fot. S. Siembora).

Рис. 3. Ucha: kufli (a, b, c, e) – xvii w.; oraz kubka (d) – xviii w.
(fot. S. Siembora).

Ryc. 4. Fragmenty szklanek: zdobionych ornamentem rytym (a, b, d) oraz ornamentem żeberkowym (c) – XVIII w. (fot. S. Siembora).

Ryc. 5. Fragmenty szklanek: nieornamentowanych (a, c) oraz zdobionej ornamentem odcisniętym w formie (b) – XVII w. (fot. S. Siembora).

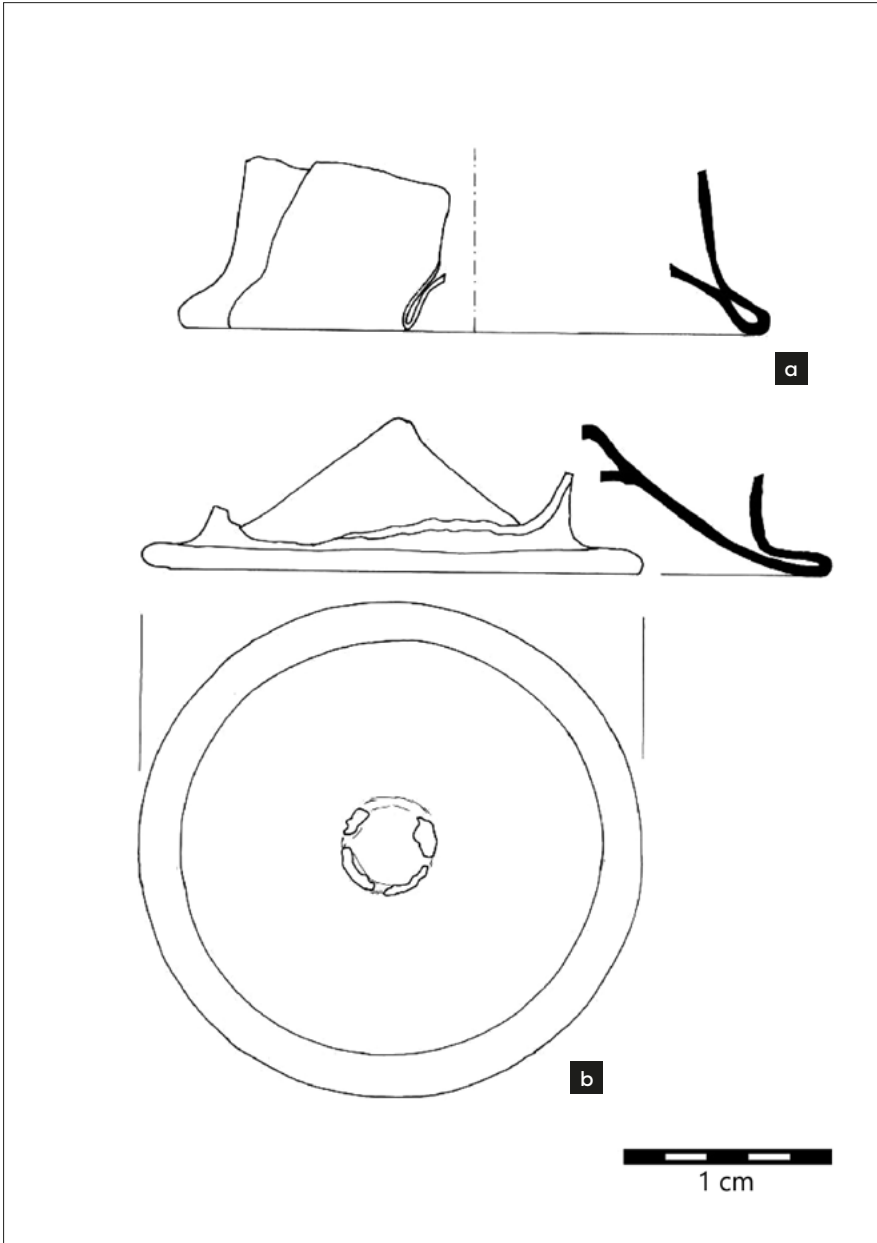
Ryc. 6. Dno szklanicy z kwiecistą stopką (a), dno szklanki o korpusie wielobocznym (b), stopka pucharka z kwiecistą stopką (c), dno dzbana (e) – XVII w.; stopka pucharka z partią przydenną wielobocznego korpusu (d) – XVIII w. (fot. S. Siembora).

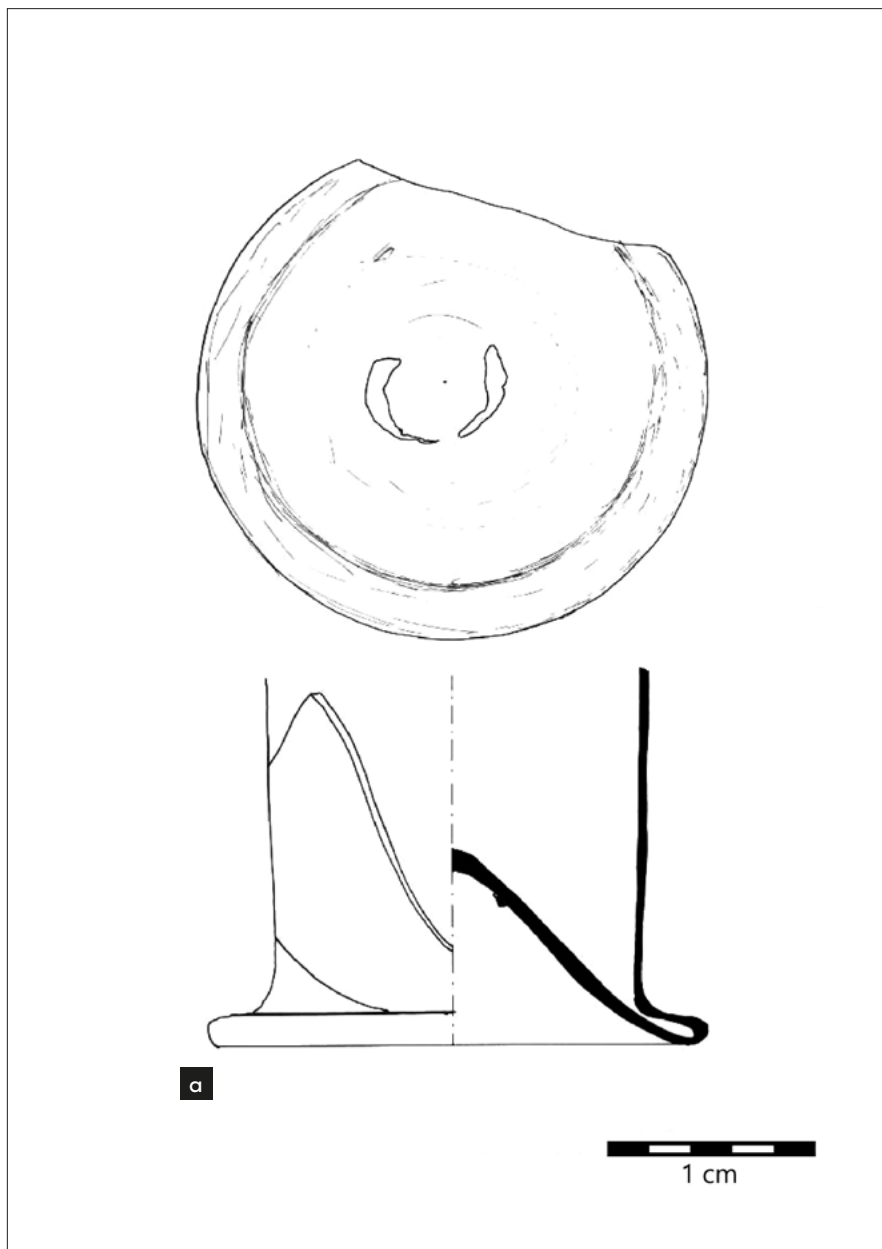
Ryc. 7. Dna kufli (a, b) – xvii w. (fot. S. Siembora).

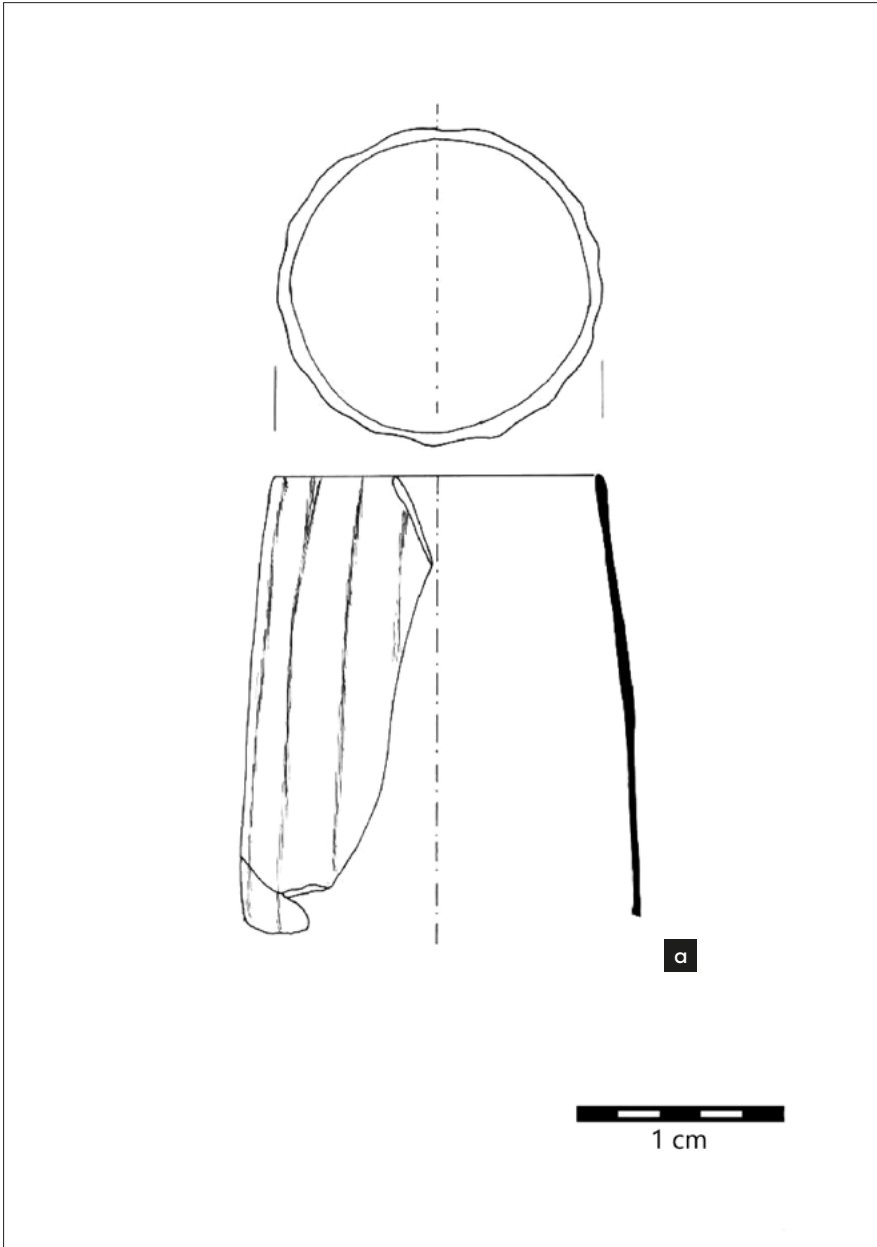
Ryc. 8. Dna kufli (a, b) – XVII w. (fot. S. Siembora).

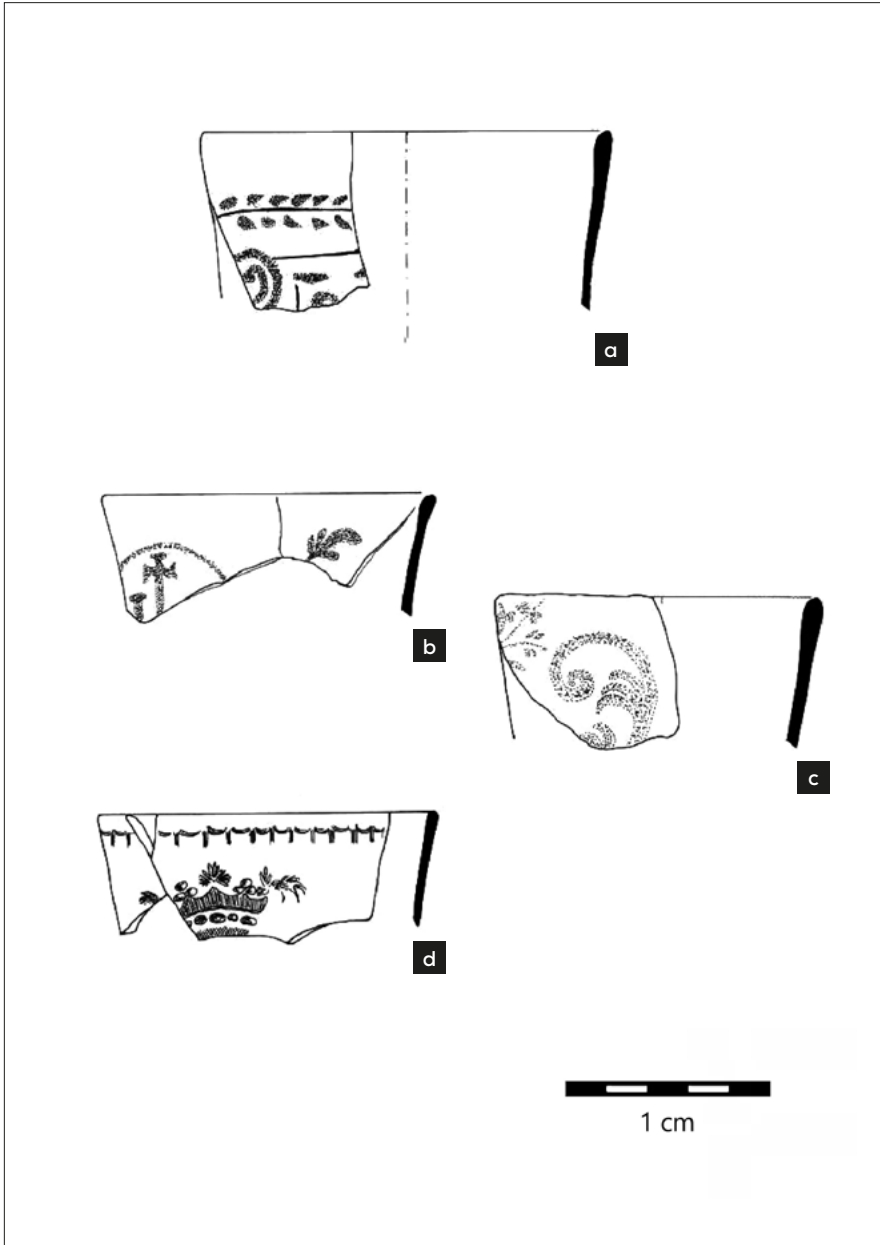
Ryc. 9. Dna kufli (a, b) – XVII w. (rys. G. Barczyk).

Ryc. 10. Dno kufla wraz z częścią partii przydennej (a) – XVII w. (rys. G. Barczyk).

Ryc. 11. Górna część korpusu szklanicy z ornamentem optycznym (a) – XVII w. (rys. G. Barczyk).

Ryc. 12. Fragmenty korpusów szklanic z wylewami zdobione ornamentem rytym (a, b, c, d) – XVIII w. (rys. G. Barczyk).

Ucha wykonano w większości ze szkła o barwie jasnozielonej. Badanie dwóch próbek wykazało, że należą do wapniowo-potasowego typu chemicznego – tak samo jak dna. Ich nieregularne kształty oraz zauważalne ślady po szczypcach świadczą, że ukształtowano je ręcznie. Określoną ilość masy szklanej o dużej gęstości przymocowywano w jednym miejscu korpusu, a następnie wyciągano ją, kształtowano ucho i jego drugi koniec dolepiano niżej.

Najkrótsze z uch miały 8, a najdłuższe 13 cm i charakteryzują się nieregularnymi kształtami. Zdecydowana większość jest w przybliżeniu trapezowata, z zagięciami tworzącymi wyraźne kąty ostre (ryc. 3a–c). Okazy te są spłaszczone na całej długości, co oznacza, że powstały z kawałka taśmy szklanej. Pozostałe to ucha półokrągłe, zazwyczaj symetryczne (ryc. 3 d, e).

Najlepiej opracowany zbiór kufli nowożytnych pochodzi z wykopalisk na Starym Mieście w Warszawie (Ciepiela 1977: 42; Ciepiela-Kubalska 1999). Naczynia te miały zazwyczaj cylindryczny korpus o grubych ściankach, często zdobiony ornamentem rytym. Nie mogą jednak stanowić analogii dla kufli odkrytych w Radomiu, wykonywano je bowiem manufakturowo ze szkła odbarwionego w masie, najpewniej o ołowiowym typie chemicznym, i datuje się je później, bo na XVIII stulecie.

Najwierniejsze analogie dla omawianych kufli zdają się jednak pochodzić z Ukrainy. Podczas badań archeologicznych prowadzonych na terenie dawnego Monasteru św. Michała Archaniola o Złoty Kopułach, odkryto destrukty naczyn szklanych, określonych jako wytworzone w klasztornych warsztatach szklarskich i wydatowane na XVII–XVIII w. (Počinok, Čekanovskij 2015). Zidentyfikowane wyroby wykonano ze szkła słabej jakości, ze źle wyklarowanej masy, o zielonej barwie typowej dla szkła leśnego. Wśród częściowo zrekonstruowanych form wystąpiły wydmuchane „z wolnej ręki” kufle, których kształt przypomina te odnalezione w Radomiu. Mają one podobnie uformowane, poszerzone dno, choć na podstawie opublikowanych fotografii trudno określić, czy znajdowała się w nim pusta przestrzeń. Nieco mniejsza zdaje się być także ich średnica (około 8–9 cm). Niemal identyczne są natomiast taśmowate, trapezowate ucha.

Być może kufle użytkowane w Radomiu, które powstały zapewne w okolicznych, lokalnych hutach, noszą ślady wschodnich wpływów. Relacje handlowe z Rusią, w tym przebieg kupieckiego szlaku handlowego prowadzącego od Wrocławia, poprzez m.in. Radom i Lublin, aż do Lwowa, poświadczane są źródłowo już od czasów średniowiecznych.

Grupa II – szklanki. Łącznie 73 fragmenty zidentyfikowano jako szklanki (ryc. 4, 5, 12). Spośród nich 49 to zachowane w całości lub częściowo dna. Pozostałe ułamki pochodzą z korpusów lub wylewów.

Szklanki w zbiorze radomskim zaliczyć można do dwóch kategorii. Pierwsza z nich obejmuje wyroby pochodzące z hut leśnych, wydmuchane „z wolnej ręki”,

często o nieregularnych kształtach. Na zachowanych dnach można zaobserwować ślady po przylepiaku, zaś na korpusach po zabiegach kształtujących. Do drugiej kategorii zaliczyć należy wyroby manufakturowe. Ukształtowano je w formie, w wyniku czego są symetryczne. Wyjątek stanowi niesymetryczna w przekroju poziomym szklanka z ornamentem żeberkowym (ryc. 4c), niewątpliwie powstałym w wyniku zastosowania formy kształtującej. Szkło jest zazwyczaj bezbarwne, dobrze wyklarowane, często w pełni przejrzyste. W trzech przypadkach przylepiec jest słabo czytelny w efekcie jego zeszlifowania lub zagładzenia. Badania składu chemicznego szkła objęły dwie próbki i wykazały wapniowo-potasowy i potasowo-wapniowy typ chemiczny.

Na podstawie kształtu korpusu wyróżniono trzy rodzaje szklanek. Najwięcej było tych o korpusie konicznym, dla których średnica dna była węższa od średnicy wylewu – 15 fragmentów (ryc. 4 a, c; ryc. 5 a, c). Wystąpiły także egzemplarze o korpusie wielobocznym – dwa fragmenty (ryc. 4a; ryc. 6b) i cylindrycznym – jeden fragment.

Większość szklanek miała dno o średnicy 6 lub 7 cm. Były to zatem naczynia niewielkie lub średniej wielkości – element codziennej, podręcznej zastawy stołowej.

Grupa szklanek XVII-wiecznych będących wyrobami hut leśnych nie nosi śladów zdobienia, za wyjątkiem jednego egzemplarza opatrzonego ornamentem odcisniętym w formie w partii przydennej i na dnie (ryc. 5b). Bogato ornamentowane są za to wytwory manufakturowe, na korpusach których zachowały się dekoracje w postaci motywów roślinnych i geometrycznych, powstałych w wyniku rytowania diamentowym ostrzem (ryc. 4 a, b, d; ryc. 12). Składają się na nie przedstawienia kwiatów, gałązek i listków, a także symetrycznie umieszczone linie falujące oraz woluty. Na jednej ze szklanek widoczny jest fragment korony z dodatkowymi elementami zdobniczymi rozłożonymi symetrycznie po obu jej stronach, być może ornament herbowy (ryc. 12d).

Analogie dla wyrobów manufakturowych są liczne. Podobne do radomskich szklanki odnaleziono np. podczas prac archeologicznych w Warszawie (Ciepiela 1977: 49–66) i Poznaniu (Rais-Kufel, Kufel 2013: 242–244). W obu przypadkach datowane są na XVIII w.

Grupa III – szklance. Do grupy tej zaklasyfikowano 34 fragmenty. Dla 20 z nich kryterium wyróżnienia jest stopka ukształtowana z dolepionego wałka szklanego.

Wyroby poddane analizie składu masy wykonano ze szkła wapniowo-potasowego. Naczynia tego typu powstawały „z wolnej ręki”. Po uformowaniu szklancy hutnik przymocowywał do dna wałek szklany i nawijał go dookoła. W zbiorze z Radomia odnotowano dwa warianty stopek. Pierwszy to stopka z pojedynczego, gładkiego, okrągłego w przekroju wałka. Drugi to stopka z listwy ukształtowanej na wzór kwiatu (ryc. 6a). Wszystkie naczynia wyprodukowano ze szkła leśnego.

Stopki miały za zadanie stabilizować naczynie, zwiększając powierzchnię jego podstawy. Wałki ponadto pełniły funkcję zdobniczą, wpływając na wizualną atrakcyjność produktu. Tam, gdzie było to możliwe, stwierdzono, że naczynia miały cylindryczne korpusy. Średnice stopek (od 6 do 7 cm) dowodzą, że były to naczynia niedużej bądź średniej wielkości.

Zastosowanie wałka szklanego do konstrukcji stopki ma długą tradycję (Markiewicz 2012: 296). Jego występowanie można stwierdzić zarówno w wyrobach średniowiecznych, jak i nowożytnych. Stopki z wałka szklanego posiadały m.in. cylindryczne naczynia typu *wilkom*, czyli cechowe lub rodowe szklance z emalierską dekoracją w postaci herbu lub godła. Stanowiły one element zastawy reprezentacyjnej i posługiwano się nimi zazwyczaj podczas różnego rodzaju uroczystości (*Wielkopolska brać...* 2005: 69–70). Z wyrobów o takim kształcie, ale pozbawionych emalierskiego ornamentu, korzystano chętnie i powszechnie, co potwierdzają liczne znaleziska archeologiczne, m.in. z wykopalisk w Sandomierzu (Rubnikowicz 1996: 428) i Grudziądzu (Markiewicz 2012: 295). W obu przypadkach datuje się je na okres XVI–XVII w.

Jedna stopka uformowana była na kształt kwiatu (ryc. 6a). Podobne zabytki znane są m.in. z wykopalisk w Nowotańcu koło Sanoka (Zielińska-Durda 1985: 208), Poznaniu (Rais-Kufel, Kufel 2013: 243) oraz Dubnie (Garas, Karwowska 2013: 259), gdzie datuje się je szeroko na cały okres nowożytny.

Na podstawie analogii należy stwierdzić, że omawiane wyroby radomskie pochodziły z XVI i XVII stulecia.

Na 14 fragmentach widoczny jest ornament optyczny (ryc. 1 b, c, e; ryc. 11). Są to cienkościenne (3,5 mm) ułamki korpusów oraz wylewów, dość mocno rozdrobnione. Przebadane próbki dekorowanych w ten sposób szklanc wykazały, że wykonano je ze szkła wapniowo-potasowego. Ma ono barwę jasnozieloną, zauważalne są w nim drobne pęcherzyki powietrza i nieliczne ciała obce. Zdobienie oraz cienkościenność szkła pozwala na stwierdzenie, że mamy do czynienia z zastawą stołową.

Mianem ornamentu optycznego określa się różne sposoby zmiany faktury naczynia w celu wywołania efektu wizualnego. Ornament optyczny powstawał w wyniku umieszczenia wyrobu przed jego całkowitym ostudzeniem w specjalnej kształtującej formie wykonanej np. z drutu lub drewna (Willmott 2002: 15) lub skręcenia korpusu naczynia w trakcie jego kształtowania, kiedy masa szklana była jeszcze gorąca i plastyczna (o czym świadczą układy pęcherzy powietrza w strukturze szkła). Podstawowym celem tego zabiegu było zwiększenie wizualnej atrakcyjności naczynia. W przypadku zabytków radomskich jest to delikatne pionowe bądź ukośne żłobkowanie. Wzór ten jest bardzo subtelny, wypukłości na powierzchni naczynia są około milimetrowe, często trudno obserwowalne w przypadku szkła silnie skorodowanego i pokrytego warstwą nalotu.

Bardzo trudne dla omawianych fragmentów jest jednoznaczne określenie, z jakiej formy szklancicy pochodziły. Taki sposób dekorowania znany jest od okresu średniowiecza. Zarówno na obszarze Polski (Biszkont 2005: 63), jak i Czech (Frýda 1979: 84) ornamentem optycznym w postaci żłobkowania zdobiono na przykład popularne szklance fletowate. W analizowanym materiale nie stwierdzono jednak zabytków, które można by jednoznacznie identyfikować z fletami. Na zamku w Radomiu odnaleziono ułamki, które ozdobione były identycznym ornamentem. Autor opracowania określa je jednak ogólnie jako „czasze szklanczy”, nie precyzując, z jakiej formy pochodziły. Naczynia ozdobione ornamentem fakturowym znane są również z wykopalisk w Elblągu (Gołębiewski 1997: 40) i na zamku krzyżackim w Człuchowie (Siembora 2017: 146–149). Datuje się je szeroko na cały okres nowożytny.

Grupa IV – kieliszki. Zbiór kieliszków jest nieliczny, reprezentowany przez pięć tralek zachowanych całkowicie lub częściowo oraz jedną partię przydenną czaszy (ryc. 2).

Większość nóżek ma prosty, okrągły w przekroju kształt bez żadnych dodatkowych zdobień w postaci żłobienia powierzchni lub nodusa (ryc. 2 b, c, e). Wyjątkiem są dwie tralki, które zostały ornamentowane poprzez wyciśnięcie na nich wzoru w formie. Na jednej z nich, dość masywnej, zwężającej się ku dołowi, symetrycznie po obu stronach wytłoczono ornament kwiatu (ryc. 2d), druga przypomina popularne w okresie nowożytnym tralki orzechowate (ryc. 2a). Obie wykonano ze szkła odbarwionego o typie chemicznym potasowo-wapniowym i wapniowo-potasowym. Kieliszki o zdobionych w ten sposób nóżkach zaliczyć można do szkieł w stylu weneckim. Podobne egzemplarze odkryto m.in. podczas badań archeologicznych we Wrocławiu (Nowosielska 2004: 58–64) i Gdańsku (Krukowska 2009: 450). Pozyskano je z warstw datowanych na XVI–XVII w.

Ze względu na brak elementów charakterystycznych trudno określić pełną formę kieliszków, z których pochodziły wszystkie nóżki z Radomia. Naczynia tego typu zazwyczaj posiadały gładkie czasze o kształcie połowy kuli lub konicznym. Stopki ukształtowane były różnie, najczęściej miały okrągły kształt spłaszczonego stożka lub krążka.

Kieliszki służyły do picia win i nalewek, posługiwały się nimi zamożniejsze warstwy społeczeństwa – dwór królewski, szlachta, magnateria, a także zamożni mieszczanie. Ich powszechną przynależność do europejskiej kultury stołu potwierdzają źródła ikonograficzne¹⁰. Ich liczebność w znaleziskach archeologicznych zwiększa się od drugiej połowy XVII w., a powszechnie używało się ich od następnego stulecia.

10 Np. obrazy z cyklu *Król pije* (lub *Fasolowy król*) antwerpskiego malarza Jacoba Jordaensa, powstałe w pierwszej połowie XVII w.

Na podstawie analogii oraz faktu odbarwienia szkła, dla kieliszków radomskich należy przyjąć XVII-wieczną chronologię.

Grupa V – pucharki. Dziewięć fragmentów szkła zidentyfikowano jako części pucharków. Osiem z nich to różnego rodzaju stopki, jeden jest fragmentem wylewu. Stan rozdrobnienia jest znaczny, jednak zachowane partie diagnostyczne umożliwiają z dużym prawdopodobieństwem rekonstruowanie ich pełnej formy.

Wystąpiły dwa fragmenty pucharka dzwonowatego – stopka oraz ułamek wylewu. Wykonano je „z wolnej ręki” ze szkła barwy jasnozielonej, niezbyt dobrej jakości, co poświadczają widoczne gołym okiem liczne pęcherzyki powietrza. Naczynia tego typu mogły mieć zróżnicowane kształty. W literaturze przedmiotu podjęto dwie próby ich typologii, dla których kryterium podziału był kształt korpusu (Olczak 1997: 224) lub sposób uformowania stopki (Ciepiela 1966: 249).

Nierozstrzygniętą pozostaje kwestia ich funkcji. Powszechnie uważa się je za naczynia do picia, jednak podniesiono szereg argumentów, które miałyby temu przeczyć, m.in. sposób ukształtowania wylewu (Olczak 1997: 226). Dla znalezisk z terenów kościelnych i klasztornych upatrywano funkcji liturgicznej (Kutyłowska 1999: 138). Możliwe jest także, że wykorzystywano je, przynajmniej wtórnie, jako lampki oliwne (Ciepiela 1966: 252).

Podczas wykopalisk na zamku w Radomiu odnaleziono stopkę pucharka dzwonowatego (Barczyk 2003: 50). Ich występowanie poświadczone jest także w Sandomierzu (Rubnikowicz 1996: 431), Zamościu (Kutyłowska 1981: 91–95), Lublinie (Kutyłowska 1999: 137), a z dalszych okolic m.in. w Warszawie (Ciepiela 1977: 23) i Poznaniu (Rais-Kufel, Kufel 2013: 246).

Pucharki uznać należy za wyroby powszechne, typowe dla całego okresu nowożytnego. Powstawały w hutach leśnych i nawet te starannie wykonane były zapewne naczyniami tanimi. Może to podkreślać fakt, że brak wśród nich okazów ornamentowanych, chociaż zdarzały się wykonane ze szkła odbarwionego, kobaltowego lub jasnoniebieskiego (Siembora 2018: 49). Brak wyrobów tego typu poza granicami Polski w opinii J. Olczaka należy tłumaczyć tym, że pucharki dzwonowate stanowią jedyną formę naczyń szklanych, których genezę wiązać można z rodzimą tradycją szklarską okresu nowożytnego. Datuje się je na okres od XVI do co najmniej końca XVIII w.

Interesująca jest odnaleziona stopka pucharka z zachowaną partią przydenną korpusu, która wyraźnie wskazuje na jego regularny, wieloboczny kształt (ryc. 6d). Pozwala to na stwierdzenie, że wyrób ukształtowano w formie, użyto szkła odbarwionego w masie. Stopka ma średnicę 4 cm. Naczynie, z którego pochodzi, musiało być zatem niewielkich wymiarów.

Podobne pucharki z ziem polskich, interpretowane jako naczynia do picia, wystąpiły w zbiorze XVIII-wiecznego szkła z Warszawy (Ciepiela 1977: 37). Ich stopki były jednak nieco szersze, niewiele mniejsze w swojej średnicy od korpusu części

przydennej. Całe naczynie bardziej przypominało szklanekę, choć w opracowaniu zaklasyfikowano je jednoznacznie jako pucharki.

Odbarwienie szkła, użycie formy do wydmuchania naczynia oraz znaleziska analogiczne pozwalają na datowanie zabytku radomskiego jako wyrób pochodzący z XVIII stulecia.

Jeden pucharek miał stopkę stylizowaną na kształt kwiatu (ryc. 6c). Wykonano go „z wolnej ręki” ze szkła leśnego, dobrze wyklarowanego, z widocznymi pęcherzykami powietrza. Badanie składu pierwiastkowego wykazało, że powstał ze szkła wapniowo-potasowego.

Nie zachowały się ani partie korpusu, ani nóżki, jednak widać, że było to naczynie bardzo wąskie w partii przydennej (średnica około 2 cm), zapewne małych wymiarów.

Dla zabytku radomskiego nie ma bezpośrednich analogii. Brak jest znalezisk pucharków z ziem polskich z ukształtowanymi na wzór kwiatu stopkami. Taka ich forma była dość powszechna dla szklanicy i dlatego wydaje się, że genezy takiego uformowania stopki pucharka radomskiego należy upatrywać w tych właśnie naczyniach. Podobnie należy go także datować, tzn. na XVI–XVII w.

Pozostałe zachowane zabytki to trzy fragmenty nóżek pucharków z widocznym przejściem w stopkę. Wykonano je ze szkła jasnozielonego. Ze względu na szczątkowy stan zachowania trudno o dalszą analizę formalno-stylistyczną. Analiza laboratoryjna jednego fragmentu tego typu wskazuje na wapniowo-potasowy typ chemiczny szkła.

Grupa VI – kubki. Dwa radomskie zabytki można wiązać z formą kubka. Pierwszym z nich jest wykonane z jasnozielonego szkła ucho o długości 7 cm. Jest ono wąskie, okrągłe w przekroju i ze względu na swoje wymiary na pewno nie pochodziło z kufła, lecz z mniejszego naczynia. Drugim zabytkiem jest wykonane ze szkła odbarwionego okrągłe dno, z widocznym w partii przydennej miejscem po przyklejeniu niezachowanego ucha (ryc. 3d).

Kubki mają dość późną chronologię. Naczynie o takiej formie znane jest natomiast z badań archeologicznych w Gdańsku (Krukowska 2009: 450). Wykonano je ze szkła kobaltowego i ozdobiono malowanymi emalią ziarenkami kawy. Ze względu jednak na jego miniaturowe wymiary (wysokość około 6 cm) należy interpretować je jako filiżankę. Przeprowadzona kwerenda nie pozwoliła na odszukanie opublikowanych analogii dla omawianych radomskich zabytków. Zachowane fragmentarycznie ucho od kubka wystąpiło wśród szkieł z Góry św. Małgorzaty koło Łęczycy (Siembora 2018: 55). Było ono taśmowate, niewielkich wymiarów i wykonane z odbarwionego szkła. Pozyskane zostało z warstwy XVIII-wiecznej. Na ten okres, być może także na schyłek XVII w., należy datować fragmenty kubków z Radomia.

Grupa VII – dzbany. Odnaleziono trzy fragmenty dzbanów: dwa dna oraz jedno ucho. Badanie składu pierwiastkowego masy szklanej wykazało, że dna

należą do wapniowo-potasowego typu chemicznego, natomiast ucho to typ sodowo-potasowy. Oba dna wykonano ze szkła jasnozielonego. Znaczny stopień korozji uniemożliwia odczytanie cech jakościowych szkła, choć w kilku miejscach nieobjętych procesem wietrzenia zauważalne są w jego strukturze drobne pęcherzyki powietrza.

Podstawy den zaopatrzone dodatkowo w stopkę z wałka szklanego, w obu przypadkach nawiniętego dwukrotnie dookoła (ryc. 6e). Czynność tę wykonano dość niestarannie, nie zagładzono śladów łączenia, na wałkach widoczne są ślady po użyciu narzędzia, które miało pomóc w przebiegu całego procesu (najprawdopodobniej szczypiec).

Nie zachowały się niestety pozostałe partie naczyń, w związku z tym trudno jest określić ich wielkość oraz kształt. Średnice den wynoszą 10 i 14 cm, jednak te dane nie pozwalają wnioskować, czy były to naczynia duże czy małe, ze względu na znaczne zróżnicowanie kształtów tych wyrobów.

Wzmiankowany fragment ucha wykonano ze szkła odbarwionego, przejrzystego, dobrze wyklarowanego. Ma on esowaty kształt i długość 7,5 cm. Pochodził z dzbana o niezbyt dużych wymiarach. Ze względu na brak innych partii diagnostycznych nie można nic więcej powiedzieć na temat formy analizowanego wyrobu.

Szklane dzbany oraz ich fragmenty należą do znalezisk rzadkich. W późnym średniowieczu na ziemiach polskich występują sporadycznie, nieco częściej w okresie nowożytnym, szczególnie od XVIII stulecia. Używano ich jako elementu zastawy stołowej, podawano w nich napoje: wodę, wino oraz piwo. Z nich płynęły te rozlewano do szklanic i pucharków uczających gości. Dno dzbana ze stopką z wałka szklanego, jednak zdecydowanie bardziej ozdobną i staranniej wykonaną, odnaleziono na radomskim zamku (Barczyk 2003: 226). Wyrób wydatowano na XVII w.

Zważywszy na barwę szkła, skład chemiczny, staranność wykonania oraz ogólną morfologię, można przyjąć, że oba dna mają XVI–XVII-wieczną chronologię. Ucho zaś musi być fragmentem wyrobu późniejszego, z końca XVIII, początku XIX stulecia.

Grupa VIII – naczynia nieokreślone. Dla 709 fragmentów szkła niemożliwe było określenie, z jakiej formy naczynia pochodziły. Zdecydowaną większość zbioru stanowią cienkościennie ułamki korpusów naczyń. Większość z ułamków nieokreślonych ma barwę jasnozieloną, niektóre tylko wykonano ze szkła odbarwionego. Grubość szkła wynosi zazwyczaj od 2 do 4 mm. Na ich podstawie, ze względu na brak zachowanych diagnostycznych partii, ornamentowania czy śladów po zabiegach kształtujących, nie ma możliwości odtworzenia kształtu naczynia. Wzmiankowane jednak powyżej: cienkościennosc oraz jasnozielona barwa szkła pozwalają założyć, że mamy do czynienia z kategorią wyrobów stołowych, a nie gospodarczych.

Najwięcej odnotowano fragmentów korpusów – 584 (ryc. 1 a, d, f, g). Ułamki są mocno rozdrobnione, cechuje je też znikome zróżnicowanie formalne, choć można

zauważyć, że korpusy jasnozielone i z widocznymi pęcherzykami powietrza są wcześniejsze (zapewne późno XVI- i XVII-wieczne) od tych, które wykonano z dobrze wyklarowanej i odbarwionej masy szklanej (zapewne wyroby XVIII-wieczne).

Karczma – funkcja działki nr 51 w świetle analizowanych zabytków

Bogaty zestaw naczyń szklanych teoretycznie może poświadczать wysoki status materialny mieszkańców działki. Zamożne warstwy społeczeństwa, podążając za modą, chętnie zaopatrywały się w wyroby tego typu, często importowane. Wydaje się jednak, że to nie pozycja majątkowa mieszkańców parceli przy radomskim rynku pozwala wyjaśnić liczebność zbioru. Gdyby tak było, to należałoby założyć powszechniejsze występowanie naczyń ornamentowanych oraz importów o zagranicznej proveniencji. Jest raczej mało prawdopodobne, aby majątni patrycjusze nabywali w tak pokażnej liczbie wyroby pospolite, nieodzwierciedlające panującej w ówczesnej Europie mody, niepodkreślające ich statusu społecznego. Ponadto szeroki asortyment kufli nie jest typowy dla wyposażenia nowożytnego domu. Najbardziej prawdopodobne jest, że omawiane fragmenty naczyń radomskich pochodzą z zastawy nowożytnej karczmy zlokalizowanej w XVII stuleciu na parceli, którą dzisiaj obejmuje obszar działki nr 51.

Karczmy stanowiły typowy element pejzażu średniowiecznej i nowożytnej Polski (Chrzanowski 1958: 3–7). B. Baranowski podaje (1979: 7), że pierwsze obiekty tego typu mogły powstawać już przed X w. Stanowiły one często punkt integrujący lokalną społeczność. Pełniły szereg funkcji, wśród których można wymienić: 1) funkcje handlowo-usługowe – sprzedaż alkoholi, często na prawie propinacji, a także prowadzenie jadłodajni oraz rozmaitych usług, np. krawieckich lub szewskich (Baranowski 1979: 15); 2) funkcje kulturalno-rozrywkowe – spotkania towarzyskie oraz organizacja uroczystości, np. z okazji pogrzebu lub świąt kościelnych (Szczepaniak 1977: 106); 3) funkcje polityczno-administracyjne – właściciel karczmy często był jednocześnie informatorem władcy ziemskiego bądź dworu królewskiego, przekazywał informacje na temat społecznych nastrojów i rozgłaszał komunikaty kierowane do chłopstwa i mieszczaństwa (Baranowski 1979: 15).

Istniało kilka typów karczem. Te, w których prowadzono mniej lub bardziej rozbudowany wyszynk, nazywane były po prostu karczmami, rzadziej gospodami lub oberżami. Jeśli ich działalność poszerzona była o możliwość skorzystania z noclegu – były to gościńce. Dzieli się je też ze względu na ich formę właścicielską (np. sołtysie, prywatne), a także lokalizację (wiejskie, dworskie bądź zamkowe, miejskie).

Istnieje sporo ustaleń historyków dotyczących wyglądu karczem, ich wyposażenia, rozplanowania i funkcji pomieszczeń, a także prawnych warunków funkcjonowania. Były to zazwyczaj budynki wolnostojące, drewniane, na kamiennych

lub ceglanych fundamentach (Szczepaniak 1977: 78). Zauważyć jednak należy, że większość danych, jakimi dysponujemy, dotyczy karczem o charakterze wiejskim. Współczesna wiedza o karczmach miejskich, która mogłaby rzucić więcej światła na charakter domniemanej karczmy radomskiej z działki nr 51, jest dalece niewystarczająca. Z tego względu interesujące wydaje się opracowanie M. Chorowskiej i Cz. Lasoty na temat architektury mieszczącej w Świdnicy, w którym autorzy informują (2013: 5):

Z powodu powszechności przywileju piwowarskiego w mieście wszystkie średnio-wieczne kamienice w obrębie jego murów (czyli domy murowane o wysokości co najmniej jednego piętrowa), a było ich około 250, były jednocześnie karczmami piwnymi. W kamienicach i ich oficynach – dworach karczmarzowskich, sporządzano trunki z jęczmienia, tu odbywały się procesy wytwarzania słoju, ważenia i leżakowania piwa. Tu też odbywał się wyszynk [...]. Zakupione na targu zboże i chmiel, podstawowe surowce do produkcji piwa, przechowywano na poddaszach domów [...].

Badacze wskazują także na szereg cech konstrukcyjnych świdnickich kamienic, które są świadectwem ich podwójnej funkcji – domów mieszczących i karczem (2013: 6–7).

Kamienica mieszcząca mogła pełnić także funkcję gospody. O ile karczmy wiejskie lokalizowano zazwyczaj pośrodku wsi lub w miejscu przecięcia szlaków handlowych, rzadziej po prostu przy często uczęszczanym trakcie (Szczepaniak 1977: 81), to przykład architektury świdnickiej pozwala zakładać, że karczmy typu miejskiego zlokalizowane były w centrach miast. Radom nie posiadał tak rozlicznych przywilejów piwowarskich jak przywołane miasto śląskie, ale teksty lustracji dóbr królewskich informują, że w mieście funkcjonowały browary, które płaciły podatki na rzecz dworu królewskiego (Kisiel 1961: 108–115). Niewątpliwie posiadały one także prawo zbytu ważonych trunków.

Założenie, że na działce znajdowała się karczma jest słuszne także z perspektywy jej lokalizacji, to znaczy bezpośrednio przy pierzei rynku. Takie usytuowanie punktu z wyszynkiem było racjonalne, ułatwiało bowiem dostęp do klienteli, na którą składali się liczni kupcy realizujący swoje handlowe interesy na placu, ale także mieszkańcy miasta. W okresie nowożytnym ówczesni urbaniści usiłowali zmienić utylitarne charakter rynków miejskich na rzecz funkcji reprezentacyjnej. Ratusze wyburzono i przenoszono na parcele przy bocznych drogach, likwidowano kramy i jatki oraz punkt wagi miejskiej, aby plac uczynić pustym i przestronnym (Bogucka, Samsonowicz 1986: 492). Podejmowane działania kończyły się niepowodzeniem, albowiem nadal stanowił on przestrzeń praktykowania handlu, miejsce zgromadzeń oraz wydarzeń o charakterze publicznym, a tym samym nadal mógł zapewniać domniemanej karczmie dostęp do klienteli.

Funkcjonowanie karczem w przestrzeni miejskiej w okresie nowożytnym było powszechne. Realizowano w nich szereg przywołanych wcześniej funkcji. Najbardziej użyteczne z nich, o ludycznym charakterze, dla przybytków tego typu w okresie późnego średniowiecza opisała J. Białowąs (2019), wykazując, że było to miejsce zabaw i gier dla miejscowej ludności. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że także domniemana nowożytna karczma radomska była miejscem ich uprawiania.

Życie w mieście ożywiane było cyklicznie wraz z odbywającymi się sądami, w tym sądami Trybunału Skarbowego, który gromadził senatorów i deputatów z całej Korony (Kozdrach 2019: 76), a także podczas zjazdów sejmików. W. Kalinowski wskazuje, że wydarzenia tego typu były podstawą funkcjonowania w XVII w. w Radomiu zjazdów rozmieszczonych głównie przy przedmieściu Lubelskim (Kalinowski 1979: 71–72). Spory o pieniądze od zawsze budziły szczególne społeczne zainteresowanie, co przekładała się na wzmożoną aktywność w mieście. Choć znane są przykłady organizacji sejmików w różnych miejscach, głównie kościołach, a czasem nawet karczmach, to w Radomiu obradowano zapewne na zamku (Kozdrach 2019: 91). Bliskość przyrynkowej karczmy w okresie tych intensywnych wydarzeń niewątpliwie zapewniałaby dostęp do klienteli.

Sejmiki i sądy zwoływano cyklicznie, a czasem – gdy zachodziła taka potrzeba – doraźnie. Ich uczestnicy mieli w tym czasie okazję do spotkań, dyskusji oraz uprawiania polityki, często w nieformalnych okolicznościach. W takim okresie karczma dawała zapewne nie tylko możliwość korzystania z wyszynku i zakupu posiłku, ale także stanowiła przestrzeń integracji szlachty, same sejmiki zaś – element konstytuujący tożsamość lokalną (Choińska-Mika 2002: 9, za: Kozdrach 2019: 76).

Otwartym pozostaje pytanie o wygląd radomskiej gospody. Nie dysponujemy źródłami historycznymi ani opracowaniami, które mogłyby przybliżyć nam wygląd zabudowy w mieście. Architekt A. Pinno podaje tylko lakonicznie, że w XVII w. *budownictwo mieszczańskie coraz bardziej sięga do trwałych form architektonicznych w wątku kamiennym lub ceglany* oraz, że *coraz częściej spotyka się trwałe murowane kamieniczki* (1961: 42). Nieco więcej światła na kondycję Radomia w XVII i XVIII stuleciu rzuca W. Kalinowski (1979: 71–72), pisząc, że miasto w okresie tym zmagало się ze skutkami wojny, zarazy i pożarów, co znalazło swoje odzwierciedlenie w architekturze, głównie drewnianej i parterowej, a sam proces odbudowy był długi. Zważywszy zatem na ogólną kondycję miasta, bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza, że zabudowania na działce również w stuleciu funkcjonowania domniemanej karczmy raczej były drewniane, posadowione na kamiennych fundamentach.

Kamienice radomskie omawianego okresu posiadały warsztat rzemieślniczy zlokalizowany od podwórza (Pinno 1961: 43). Możliwe zatem, że w tych

pomieszczeniach, podobnie jak w przypadku przywołanej Świdnicy, w przestronnej sieni lub piwnicy kamienicy, ważono piwo. Dodać należy, że prowadzenie browaru w kamienicach miejskich doby zarówno późnośredniowiecznej, jak i nowożytnej było powszechne, źródłowo poświadczone jest to także dla ośrodków regionu, np. Krakowa (Dryja, Sławiński 2017: 91–94).

Zazwyczaj w głównej izbie karczem znajdowały się drewniane stoły i ławy, czasem szafy, a także haki na ubrania (Szczepaniak 1977: 100). Zestaw utensyliów był bardzo zróżnicowany, począwszy od naczyń drewnianych, poprzez ceramiczne, aż do szklanych. Posługiwanie się nimi poświadczają bogato źródła ikonograficzne. Wybór szkła do miejsca, w którym prowadzono wyszynk, pomimo jego mniejszej odporności na urazy mechaniczne, był także zasadny ze względu na łatwiejsze utrzymanie go w czystości niż naczyń ceramicznych i drewnianych. Szkło ponadto nie przechodzi zapachem podawanych w nim napojów ani nie odbarwia się od nich.

Warto zauważyć, że na 110 den kufli, których rozpiętość średnicy mieściła się w przedziale od 8 do 14 cm, aż w 96 egzemplarzach wartość ta wynosiła pomiędzy 10 a 12 cm, a aż 61 z nich miało identyczną, dwunastocentymetrową średnicę. Przy ręcznym formowaniu wyrobów nie jest możliwe uzyskanie efektu jak w przypadku produkcji maszynowej, gdzie każdy z wyrobów ma identyczne wymiary. Obserwacje te mogą dowodzić, że naczynia celowo wytwarzano w niemal identycznej wielkości, co ma oczywiste uzasadnienie w przypadku prowadzenia karczmy i potrzeby ujednoczenia pojemności szklanic, w których serwowano sprzedawane napoje.

Badania archeologiczne karczem są rzadkie. Obiekt tego typu datowany na okres późnośredniowieczny odkryto m.in. w Strzelcach Krajeńskich (pow. strzelecko-drezdenecki). Opublikowano pochodzący ze stanowiska materiał ceramiczny (Pytlak, Pytlak 2014), jednak nie odnotowano zabytków wykonanych ze szkła.

W trakcie badań karczmy z XVII–XVIII w. we wsi Komorowo (pow. szamotulski) pozyskano niewielki zbiór destruktywów szklanych, na które składało się 117 fragmentów naczyń do picia, szkła gospodarczego oraz szyb (Olczak 1999). Wśród zastawy stołowej najliczniejsze były ułamki zidentyfikowane jako pochodzące ze szklanic fletowatych, a zatem naczyń o dużej pojemności, co jest charakterystyczne również dla zbioru radomskiego. Opracowano szkło z badań karczmy wiejskiej w Dubnie, pow. bielski (Ojdana 2012), gdzie odkryto 1875 fragmentów szkła, w tym 512 ułamków naczyń, zarówno stołowych, jak i gospodarczych. Niestety, jedynie 25 zabytków zostało jednoznacznie zidentyfikowanych jako szklanki lub kieliszki, kilka zaś hipotetycznie zinterpretowano jako fragmenty karafki, misy i kielicha. Pozostałe fragmenty, blisko pół tysiąca, pozostały nieokreślone. Zbiór datowany jest XVII i XVIII w.

Nieznaczną liczbą znalezisk z Komorowa i ograniczony stopień identyfikacji form naczyń w zbiorze z Dubna, uniemożliwiają potraktowanie ich jako materiału porównawczego dla zabytków radomskich. Ponadto obie karczmy były obiektami typu wiejskiego. W pierwszym przypadku może to tłumaczyć małą liczbę znalezisk szklanych pozyskanych podczas prac wykopaliskowych. Jak poświadczają opisy karczem różnego rodzaju, były to obiekty o zróżnicowanym standardzie (Baranowski 1979: 7–8). Nie ustrzegając się generalizacji, można założyć, że te wiejskie posiadały uboższe wyposażenie niż gospody typu miejskiego.

Podsumowując, należy uznać, że poszukiwanie analogii dla zbioru radomskiego zakończyło się niepowodzeniem. W świetle powyższych rozważań analizowany materiał, jako pochodzący z domniemanej karczmy zlokalizowanej w kamienicy przyrynkowej, wyróżnia się w skali Polski, a niniejsze opracowanie – jest pierwszym tego typu.

Podsumowanie

Analiza zbioru radomskiego pozwoliła w znacznym stopniu na przybliżenie tego aspektu nowożytnej kultury materialnej Radomia, jakim było użytkowanie naczyń szklanych przez mieszkańców działki nr 51. Dominowały kufle, które uznać należy za wyroby ciekawe, ponieważ brak dla nich wiernych analogii. Są to najprawdopodobniej wczesne XVII-wieczne formy tych naczyń, które badaczom szkła znane są głównie pod inną postacią rozpowszechnioną w kolejnym stuleciu. Należałoby przyjąć, że wzorowano je na kształcie naczyń ceramicznych i cynowych, co w hutnictwie szkła było działaniem spotykanym, choć niezbyt częstym. Hipotezę w pełni potwierdziłoby wyklejenie całego naczynia i połączenie w jednym wyrobie zarówno rozszerzonego dna, jak i ucha.

Pozostałe zrekonstruowane formy należą do wyrobów typowych, powszechnie użytkowanych w cezurze czasowej wyznaczonej przez datowanie zbioru. Znalazły się w nim głównie naczynia nieornamentowane, słabo bądź średnio starannie wykonane, ale także i dobre jakościowo, choć niewyróżniające się na tle porównawczym. Bez wątplenia były to wytwory okolicznych hut. Potwierdza to ogólna morfologia naczyń, ich jakość, a także analiza pierwiastkowa składu masy szklanej, wskazująca, że większość wyrobów charakteryzuje wapniowo-potasowy skład chemiczny szkła, rzadziej potasowo-wapniowy, w jednym tylko przypadku sodowo-wapniowy. Ustalono, że warsztaty szklarskie, w których powstały naczynia, korzystały z surowców tanich i łatwo dostępnych, zlokalizowanych w ich najbliższym zasięgu. Wiedza hutników na temat wytopu szkła była podstawowa, a ich umiejętności ograniczone.

Szkła można przypisać do dwóch horyzontów chronologicznych. Pierwszy z nich dotyczy późno XVI- i XVII-wiecznych wyrobów hut leśnych, o barwie

jasnozielonej (rzadziej ciemnozielonej), formowanych ręcznie. Tak datowane zabytki należy wiązać z funkcjonującą na parceli karczma miejską. Drugi natomiast wyrobów z XVIII i początku XIX stulecia, w których zauważalne są cechy produkcji manufakturowej, kiedy to wydmuchiwanie szkła „z wolnej ręki” uzupełniało szereg nowych technik i rozwiązań (odbarwianie w masie, zdobienie ornamentem rytym, standaryzowanie wyrobów poprzez wykorzystywanie form, wykorzystanie maszyn do częściowej obróbki szkła, np. polerowania jego krawędzi). Najprawdopodobniej stanowiły one wyposażenie typowego gospodarstwa domowego tego czasu.

Niemal wszystkie naczynia zostały określone jako służące do picia, a w kilku przypadkach – jako wykorzystywane do podawania napojów. Rodzaje analizowanych wyrobów pozwalają postawić hipotezę, że na działce, z której pochodzą, mogła znajdować się w XVII w. karczma. Wskazywałaby na to między innymi znaczna liczba kufli, przeważająca liczbowo nad pozostałymi formami odnotowanymi w materiale. Przedmioty takie nie stanowiły typowego wyposażenia nowożytnego gospodarstwa mieszczańskiego, a liczebność zbioru wykracza poza potrzeby użytkowe mieszkańców jednej kamienicy. Przemawiałaby za tym również lokalizacja działki przy zachodniej pierzei rynkowej, na którą można było wejść bezpośrednio z jednej z bram miejskich, tzw. Krakowskiej. Ze względu na brak informacji w źródłach pisanych, które potwierdzałyby tę hipotezę, na obecnym etapie badań można uznać, że wartość poznawcza zbioru radomskiego jest znaczna, a opracowanie zbioru po raz pierwszy dla ziem polskich pozwala rekonstruować wyposażenie nowożytnej miejskiej karczmy w szklane utensylia.

Aby jednoznacznie potwierdzić karczenny charakter zabudowań na parceli, z której pochodził zbiór, należy poddać analizie pozostałe destrukty szklanych naczyń z tego miejsca. W pierwszej kolejności powinny to być pozostałości szkła gospodarczego, które licznie współwystępowały z analizowanymi fragmentami zastawy stołowej. Studia takie powinny być uzupełnione analizą innych kategorii wyrobów, takich jak naczynia ceramiczne i wyroby drewniane, czy pokonsumpcyjnych szczątków zwierzęcych. W celu jak najpełniejszego rekonstruowania zagadnienia użytkowania naczyń szklanych przez mieszkańców Radomia, opracowaniu powinien podlegać także materiał szklany pozyskany na innych stanowiskach objętych badaniami archeologicznymi, zarówno z działek bezpośrednio przylegających do rynku, jak i zlokalizowanych dalej.

Zważywszy na fakt, że zdecydowaną większość zabytków opisanych w niniejszym opracowaniu pozyskano z jednego wykopu, można przyjąć, że zdeponowano je tam jako odpady powstałe w trakcie funkcjonowania karczmy w XVII stuleciu. Warstwy, z których pochodzą zabytki, należy zatem uznać za warstwy śmietnikowe. Szkła późniejsze, XVIII-wieczne, łączyć należy ze zwykłymi gospodarstwami domowymi zlokalizowanym w zabudowaniach na parceli.

Ze względu na dotychczasowe znikome zainteresowanie badawcze tematyką użytkowania naczyń szklanych w Radomiu, wnioski wynikające z niniejszej analizy są wartościowe i stanowią kolejny ważny głos w poznaniu charakteru użytkowania naczyń szklanych na ziemiach polskich w okresie nowożytnym. Wyniki opracowania prezentują zagadnienia unikatowe, m.in. dotyczące niespotykanych dotychczas w piśmiennictwie form XVII-wiecznych kufli oraz zagadnień związanych z funkcjonowaniem karczem miejskich. Poszerzają one zatem obecny stan wiedzy o szklarstwie nowożytnym na ziemiach polskich o nowe, nieznane dotychczas zagadnienia i otwierają drogę do dalszych studiów w tym temacie¹¹.

Bibliografia

- Ajewski K. (1995), *Ceramika i szkło w zbiorach Galerii Muzealnej Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 43.4, s. 449–484.
- Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, *Komentarz. Indeksy* (1993), W. Pałucki (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Baranowski B. (1979), *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Barczyk G. (2003), Materiały archeologiczne z wykopu nr 5 na zamku w Radomiu. Szkło (maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii UŁ).
- Baturo K. (2017), *Puchary i kieliszki z badań na placu Zamkowym*, [w:] Z. Polak, K. Meyza (red.), *Między miastem a dworem. Badania archeologiczne placu Zamkowego w Warszawie w latach 1977–1983*, cz. 2, Muzeum Warszawy, Warszawa (Archeologia Dawnej Warszawy, 4), s. 201–236.
- Baturo K. (2018), *Dwa kielichy à la façon de Venise z przelomu wieków XVI i XVII ze zbiorów Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy*, „Almanach Warszawy”, 12, s. 199–215.
- Białowąs J. (2019), *Gry i zabawy w średniowiecznym mieście polskim*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne”, 25.2, s. 67–83.
- Bis M. (2017), *Nowożytnie naczynia szklane znalezione w Warszawie – możliwości i ograniczenia badań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65.3, s. 371–396.
- Bis M. (2020), *Zarys stanu i problematyki polskich badań nad naczyniami szklanymi z XIV–XVIII wieku w latach 1987–2018*, „Archeologia Polski”, 65, s. 263–322, <https://doi.org/10.23858/APol65.2020.007>
- Biszkont Jadwiga (2005), *Późnośredniowieczne szklarstwo na Śląsku*, Instytut Archeologii Uniwersytet Wrocławski, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 7).
- Blusiewicz K. (2013), *Wyniki badań archeologicznych północnej pierzei placu Teatralnego prowadzonych w latach 1995–1997*, [w:] W. Pela (red.), *Badania archeologiczne-*

11 Autor artykułu składa serdeczne podziękowania p. Grzegorzowi Barczykowi za udostępnienie materiałów oraz dokumentacji z przeprowadzonych badań.

- architektoniczne północnej pierzei placu Teatralnego w Warszawie w latach 1995–1997, Warszawa (Archeologia Dawnej Warszawy, 3), s. 73–133.
- Bogucka M., Samsonowicz H. (1986), *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Bogucki M. (2013), *Przynależność terytorialno-ekonomiczna średniowiecznego Radomia w świetle źródeł numizmatycznych*, [w:] A. Buko, D. Główska, M. Trzeciński (red.), *Ziemia niczyja ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą i Pilicą*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa (Radom. Korzenie Miasta i Regionu, 4), s. 33–42.
- Bruckschen M. (2004), *Glasfunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit aus Braunschweig*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden (Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, 33).
- Choińska-Mika J. (2002), *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalne – władza w epoce Jana Kazimierza*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Chorowska M., Lasota Cz. (2013), *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Politechnika Wrocławska, Wrocław.
- Chrzanowski T. (1958), *Karczmy i zajazdy polskie*, Arkady, Warszawa.
- Ciepiela S. (1966), *Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI w do końca XVII wieku*, „Szkło i Ceramika”, 17,9, s. 248–253.
- Ciepiela S. (1968), *Późnośredniowieczne naczynia szklane z Płocka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 16.2, s. 347–360.
- Ciepiela S. (1970), *Zabytki szklane ze stanowiska archeologicznego przy kościele św. Anny w Warszawie*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, 9, s. 140–171.
- Ciepiela S. (1971a), *Zabytki szklane z Solca nad Wisłą od końca XV do XVIII/XIX w.*, [w:] Z. Kamińska (red.), *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, 45, s. 173–214.
- Ciepiela S. (1971b), *Zabytki szklane ze Świecia nad Wisłą*, „Pomorania Antiqua”, 3, s. 479–496.
- Ciepiela S. (1977), *Szkło osiemnastowieczne Starej Warszawy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Ciepiela-Kubalska S. (1970), *Użytkowe szkło z Wiślicy, pow. Busko (XV–XVII w.)*, [w:] W. Antoniewicz, P. Biegański (red.), *Studia związane z badaniami wiślickimi*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa (Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW, 5), s. 147–177.
- Ciepiela-Kubalska S. (1991a), *Stan badań późnośredniowiecznym i nowożytnym szkłem użytkowym w Polsce (2 połowa XIII–XVII w.)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 18, s. 173–189.
- Ciepiela-Kubalska S. (1991b), *Szklanice fletowate ze Starego Miasta w Warszawie (XIV/XV – I ćwierć XVII wieku)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 19, s. 25–42.
- Ciepiela-Kubalska S. (1999), *Szklane kufle starowarszawskie z XVIII wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 27, s. 145–161.

- Ciepiela-Kubalska S. (2005), *Nowożytny szklane naczynia z badań archeologicznych na Rynku Starego Miasta w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 29, s. 189–232.
- Ciepiela-Kubalska S., Stawiarska T. (2005), *Nowożytny wyroby szklane z badań archeologicznych na Rynku Starego Miasta w Warszawie (komentarz technologiczny)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 29, s. 233–242.
- Dekówna M., Purowski T. (2012), *Znaleziska związane ze szklarstwem oraz okazy z kwarcu ze stanowiska Janów Pomorski 1*, [w:] M. Bogucki, B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, t. 1, cz. 3, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, Elbląg, s. 66–260.
- Dryja S., Sławiński S. (2017), *Kamienica przy ul. Krakowskiej pod nr 30 na krakowskim Kazimierzu – jej historia i rekonstrukcja, w. XVI i XVII, działalność piwowarska w okresie świetności domu*, „Studia Sandomierskie. Teologia-Filozofia-Historia”, 24, s. 79–107.
- Fryda F. (1979), *Středověké sklo v západních Čechách*, [w:] *Sborník Západočeského Muzea v Plzni*, Plzeň (Histore, 2), s. 7–79.
- Garas M., Karwowska H. (2013), *Wyroby szklane*, [w:] H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), *Założenie rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 257–287.
- Girdwoń A., Rubnikowicz M. (1996), *Zabytki szklane z Sandomierza: komentarz technologiczny*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969–1973*, t. II, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, s. 454–455.
- Gołębiewski A. (1997), *Importy naczyń szklanych na Starym Mieście w Elblągu w średnio-wieczu i okresie nowożytnym*, „Archaeologia Elbingensis”, 2, s. 37–46.
- Kalaga J. (2013), *Wczesnośredniowieczny Radom i wybrane zagadnienia tła chronologiczno-kulturowego*, [w:] A. Buko, D. Główka, M. Trzecicki (red.), *Ziemia niczyja ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą i Pilicą*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa (Radom. Korzenie Miasta i Regionu, 4), s. 11–36.
- Kalinowski W. (1979), *Rozwój przestrzenny*, [w:] W. Kalinowski (red.), *Urbanistyka i architektura Radomia*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, s. 45–72.
- Kamińska Z. (1987), *Produkcja szkła od połowy XVII do połowy XIX wieku*, [w:] Z. Kamińska (red.), *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 88–121.
- Kisiel H. (1961), *Radom w świetle lustracji XVI–XVIII wieku*, [w:] J. Jędrzejewicz (red.), *Radom. Szkice z dziejów miasta*, Arkady, Warszawa, s. 108–115.
- Kozdrach M. (2019), *Radom jako miejsce obrad sejmików i lokalnych zjazdów szlacheckich w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 28.1, s. 75–97, <https://doi.org/10.18778/1644-857X.18.01.03>
- Kozłowska R. (1994), *Szkło. Materiały do wystawy „Rzeczy codzienne z wykopalisk zamkowych i staromiejskich”*, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Warszawa (Źródła Archeologiczne do Dziejów Zamku Królewskiego oraz Starej i Nowej Warszawy, 1).
- Kozłowska R. (1997), *Materiały szklane z Kleczanowa*, [w:] A. Buko (red.), *Kleczanów. Badania rozpoznawcze 1989–1992*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, s. 218–225.

- Krukowska O. (2009), *Szkle w badaniach archeologicznych Gdańska*, [w:] Z. Borcowski, M. Fudziński, H. Paner (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk, s. 437–480.
- Kupisz D. (2009), *Radom w czasach Jagiellonów (1386–1572)*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIW, Radom.
- Kutyłowska I. (1981), *Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa i Lublina*, „Studia i Materiały Lubelskie”, 8, s. 91–95.
- Kutyłowska I. (1999), *Późnośredniowieczne i nowożytne szkła odkryte w kaplicy Św. Trójcy w Lublinie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 27, s. 133–144.
- Lechowicz Z. (2012), *Zamek w Radomiu. Archeologia i architektura. Badania i interpretacje*, Miejska Biblioteka Publiczna w Radomiu; Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIW, Radom, s. 119–124.
- Lipiec A. (2017a), *Nowożytne naczynia szklane odkryte w trakcie badań archeologicznych na dziedzińcu Arsenalu Warszawskiego*, [w:] W. Borkowski (red.), *Badania archeologiczne dziedzińca Arsenalu Królewskiego oraz zespołu Kamienicy Raczyńskich w Warszawie*, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa (Warszawskie Materiały Archeologiczne, 14), s. 87–96.
- Lipiec A. (2017b), *Zabytki szklane pozyskane w trakcie badań zespołu kamienic na rogu ulicy Traugutta i placu Małachowskiego w Warszawie*, [w:] W. Borkowski (red.), *Badania archeologiczne dziedzińca Arsenalu Królewskiego oraz zespołu Kamienicy Raczyńskich w Warszawie*, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa (Warszawskie Materiały Archeologiczne, 14), s. 169–213.
- Markiewicz M. (2012), *Wyroby ze szkła*, [w:] M. Wiewióra (red.), *Zamek w Grudziądzu w świetle źródeł archeologicznych. Studia i materiały*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 292–299.
- Mroczek R. (2007), *Późnośredniowieczne zabytki ruchome z badań na dziedzińcu głównym Pałacu Pod Blachą*, „Kronika Zamkowa”, 1/2, s. 39–90.
- Nowosielska K. (2004), *Średniowieczne i nowożytne wyroby szklane z badań na Starym Mieście we Wrocławiu*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 6), s. 57–88.
- Ojdana A. (2012), *Nowożytne szkło z karczmy w Dubnie (gmina Boćki, woj. podlaskie)* (maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece Instytutu Archeologii UMK, Toruń).
- Olczak J. (1997), *Domniemana funkcja liturgiczna i pochodzenie szklanych pucharków dzwonowatych z XVII–XVIII wieku na terenie Polski*, „Archaeologia Historica Polona”, 5, s. 223–234.
- Olczak J. (1999), *Zabytki szklane*, [w:] T. Malinowski (red.), *Komorowo. Stanowisko 12: osadnictwo nowożytne. Ślady domniemanej karczmy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra, s. 83–97.
- Piątkowski S. (2000), *Radom. Zarys dziejów miasta*, Społeczny Komitet Ratowania Zabytków Radomia, Radom.
- Piątkowski S. (2005), *Radom. Historia miasta*, Radomskie Towarzystwo Naukowe, Radom.

- Pinno A. (1961), *Rozwój architektury*, [w:] J. Jędrzejewicz (red.), *Radom. Szkice z dziejów miasta*, Arkady, Warszawa, s. 36–71.
- Počinok E., Čekanovskij A. (2015), *Stekljannaja posuda iz raskopok na terrytorijach kiewskich monastyrej XVII–XVIII vekov*, [w:] P.H. Gajdukov (red.), *Steklo Vostočnoj Evropy s drevnosti do načala XX veka*, Rossijskaja akademija nauk. Institut archeologii, Sankt-Petersburg, s. 294–309.
- Polak A. (1981), *Szkló i jego historia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa (Biblioteka Problemów, 265).
- Prusicka-Kolcon E. (2000), *Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII wieku*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, 5, s. 230–239.
- Purowski T. (2014), *Bursztynowy rozdzielacz i szklane paciorki odkryte w obiektach kultury tużyckiej w Targowisku, pow. wielicki*, [w:] S. Czopek (red.), *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce*, Krakowski Zespół do Badań Autostrad, Kraków, s. 289–305.
- Pytlak M., Pytlak P. (2014), *Domniemana średniowieczna karczma w Strzelcach Krajeńskich. Materiały z badań archeologicznych*, „Archeologia Środkowego Nadodrza”, 11, s. 107–145.
- Rademacher F. (1963), *Die Deutschen Gläser des Mittelalters*, Bruno Hessling Verlag, Berlin.
- Rais-Kufel E., Kufel R. (2013), *Wyroby szklane*, [w:] P. Pawlak (red.), *Średniowieczny system obronny miasta Poznania. Odcinek północno-zachodni. Wyniki badań archeologicznych*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań (Bibliotheca Fontes Archeologici Posanienses, 15), s. 237–278.
- Rubnikowicz M. (1996), *Średniowieczne i nowożytnie szkło ze stanowiska Collegium Gostomianum*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969–1973*, t. II, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, s. 423–453.
- Siembora S. (2017), *Naczynia szklane z badań archeologicznych pod wieżą Zamku Wysokiego w Człuchowie*, [w:] S. Siemianowska, K. Sadowski, P. Rzeźnik (red.), *Ceramika i szkło w kulturze antyku i średniowiecza europejskiego*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Akademia Sztuk Pięknych im. E. Gepperta we Wrocławiu, Wrocław, s. 141–175.
- Siembora S. (2018), *Wyroby ze szkła odkryte w trakcie badań archeologicznych przy kościele w Górze Świętej Małgorzaty w pow. łęczyckim*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, 32, s. 49–63, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.32.04>
- Siemianowska S. (2015), *Analiza zabytków szklanych i szkliwionych z badań przy ul. św. Idziego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego*, Instytut Archeologii Uniwersytet Wrocławski, Wrocław (In pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne, 1), s. 261–284.
- Soldenhoff B. (1991), *Próba określenia typów zniszczeń szkieł archeologicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 19, s. 97–123.
- Szczepaniak M. (1977), *Karczma, wieś, dwór. Rola propinacji na wsi wielkopolskiej od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

- Tabaczyńska E. (1993), *Znaleziska szklane ze stanowiska Zamek I w Sandomierzu*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969–1973*, t. 1, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa (Polskie Badania Archeologiczne, 31), s. 156–169.
- Teterycz-Puzio A. (2012), *Na rozstajnych drogach. Mazowsze a Małopolska w latach 1138–1313*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Wajda S. (2013), *Zabytki szklane i szkliwione*, [w:] J. Kalaga (red.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego z X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*, Instytut Archeologii Uniwersytet Warszawski; Wydawnictwo i Pracownia Archeologiczna Profil-Archeo, Warszawa–Pękowo, s. 89–100.
- Wajda S. (2014), *Wyroby szklane*, [w:] H. Karwowska (red.), *Średniowieczne cmentarzyisko w Czarnej Wielkiej*, t. II, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok, s. 57–103.
- Wielkopolska brać cechowa w okresie staropolskim. Katalog wystawy* (2005), Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno.
- Wilczak-Dąbrowska E. (2017), *Szkoło stołowe z placu Zamkowego w Warszawie*, [w:] Z. Polak, K. Meyza (red.), *Między miastem a dworem. Badania archeologiczne placu Zamkowego w Warszawie w latach 1977–1983*, cz. 2, Muzeum Warszawy, Warszawa (Archeologia Dawnej Warszawy, 4), s. 139–190.
- Willmott H. (2002), *Early Post-Medieval Vessel Glass in England: C. 1500–1670*, Council for British Archaeology, York.
- Wyrobisz A. (1968), *Szkoło w Polsce od XIV do XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Zielińska-Durda M. (1985), *Naczynia szklane z Nowotańca gm. Bukowsko*, „Studia i Materiały Muzeum Okręgowego w Krośnicu”, 3, s. 198–217.

Summary

In the article, a modern-period collection of glass material discovered during the archaeological excavations carried out on a plot at the frontage of the market square in Radom have been presented. A detailed study of finds classified as glass tableware was performed. Distinctive features of different forms of vessels, mainly those used for drinking, have been presented with references to analogous finds from archaeological excavations in Poland. The results of an analysis of chemical composition of glass for selected artefacts were discussed and the history of glassmaking in the region was outlined. The artefacts have been identified as a part of equipment of a modern-period inn and they were interpreted against a broader historical background, including the history of the city and the knowledge on the functioning of inns on Polish lands in the modern-period. The presented article is the first published study of a glass collection that was discovered at an archaeological site with an inn.

Keywords: Radom, glass, glass tableware, inn, post-medieval

Barbara Gałka <https://orcid.org/0000-0002-1628-7232>**Małgorzata Grupa** <https://orcid.org/0000-0001-5128-9754>**Tomasz Kozłowski** <https://orcid.org/0000-0001-5242-6095>

Reconstruction of a Wreath and a Flower Bunch Excavated in the Northern Crypt of St Nicolas Church in Gniew

Rekonstrukcja wianka i bukietu z krypty północnej
z kościoła św. Mikołaja w Gniewie

Abstract: In the last five decades, during archaeological investigations in churches and church cemeteries both in Poland and Western Europe, relics of many wreaths made of artificial and natural flowers have been discovered. Some of them have been described in considerable detail and drawing reconstructions have been made. In many cases, the garlands were made of similar details, but the arrangement in individual compositions varied. On the basis of these discoveries, it was decided in the laboratory of the Institute of Archaeology in Toruń to make a copy of one wreath and bouquet found on the mortal remains of a child (coffin 4) in the northern

crypt of St. Nicholas Church in Gniew dated to the second half of the 17th century (up to 1680). The analysis of elements was the basis for the individual flowers. And the final composition is the vision of one of the authors of the article, Barbara Gałka, who made copies of both the bouquet and the wreath. The raw materials for making the copies had been collected for a long time, as the Polish trade offer did not quite allow them to be gathered in advance. This article attempts to provide a description of the flowers used in 17th-century objects and the creative process in making the copies. The end result of these activities is shown in Figures 11, 12 and 13.

Keywords: artificial flowers, flower wreath, 16th–18th century, reconstruction, krypta, Gniew, Poland

Introduction

Child burials of modern times used excessive quantities of both artificial and natural flowers, what is depicted in numerous sumptuary regulations of Europe¹ (Grupa 2005: 91; Miazga et al. 2018: 76). Legislators usually did not describe constructions and types, flower species and wreaths, but they rather concentrated on materials which were too expensive and increased costs. We can meet these examples in the epoch iconography, but it presents only modest small girls wreaths. Archaeology completes this picture and thanks to finds from various churches, basing on relics we are able to reconstruct their forms and have the idea of what regulations they really speak about (Kériné Buzás 1992: 258; Petrycka 2003; Drażkowska 2006; 2007; Lippok 2007; 2009; 2011: 114, 116–117; 2015; Lippok, Müller-Pfeiffruck 2009: 272, 274, 280, 283–291; Guszpit et al. 2010: 632; Cicha 2011: 189–195; Grupa et al. 2015: 117–120; Grupa, Nowak 2017: 162, 164).

Families of the deceased frequently did not obey them and bans and punishments referred to the sumptuous coffin and dead bodies decorations were often repeated. Despite all administrative limitations, the tradition was established as an element of the funeral culture of the 16th–19th century in Europe² (Krüntz 1773–1858). The occurrence of richly decorated artificial wreaths can be associated with shaping new trends in funeral fashion to manifest, among the others, family wealth.

Demonstrated reconstructions of a wreath and a bunch of flowers basing on artificial flowers relics excavated in the northern crypt – coffin 4 are only subjective visions of a luxurious bunch and a grave wreath. Every element could have been placed in another way and completed by natural plants and flowers to make it more beautiful. Mourning parents could have demonstrated their grief after the child loss regardless sumptuary regulations, placing huge quantities of flowers in the coffin of their child. They did not count the costs of preparing grave decorations.

1 Apart from flowers wreaths – both grave and wedding ones were completed with various decorations, organic and nonorganic: silk bands, pearls, gems (or glass imitating gems), golden or silver plates increasing values of these small works of art. Saxon ordinance from 1546 allowed townswomen to wear wreaths with silk bands, but without golden and silver plates (Kizik 2001: 79). In addition to flowers, both wedding and grave garlands were decorated with all sorts of organic and inorganic ornaments: silk ribbons, pearls, precious stones (or glass imitating them), gold and silver plates, which increased the value of these small works of art. The Saxon Ordinance of 1546 allowed townswomen to wear garlands with silk haberdashery, but without gold and silver plates (Kizik 2001: 79).

2 Johann Georg Krüntz in 242 volume of the encyclopedia placed a note concerning common tradition of putting to coffins grave crowns when virgins or bachelors were being buried. He writes about placing them in their hands or on coffin tops. That was the case with the describes items.

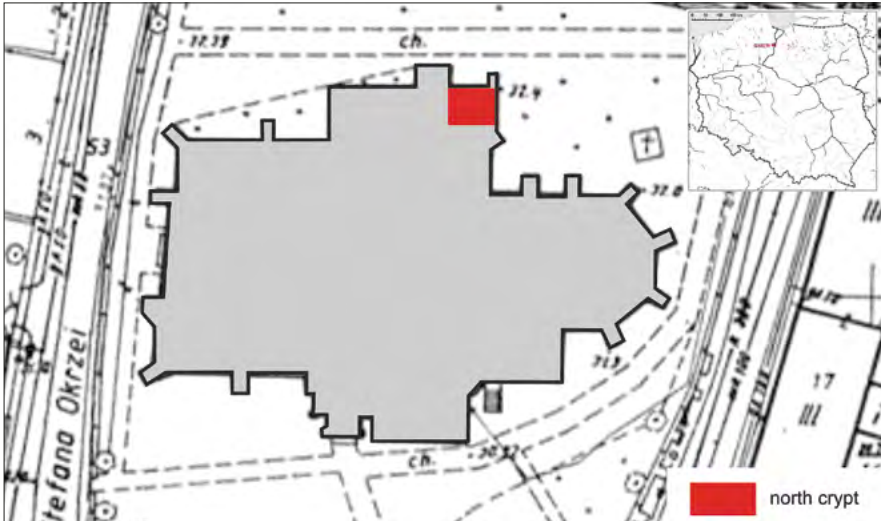

Fig. 1. Gniezno, St Nicolas church. The crypt location inside the church. Gniezno location on the map of Poland (dig. T. Dudziński).

Could it have been a burial of a child from the king's starost family, or somebody related to it? Dating around 1670–1680 indicates the presence of the Sobieskis in the town.

Relics of wreaths found in modern times grave goods have already had their own history. Manufacturing techniques and kinds of materials used for their production have also been described rather precisely by home and foreign archaeologists (Schier 1957; Petrycka 2003: 17–18; Garland 2011: 587; Lippok 2007; 2009; 2011; Grupa et al. 2015: 117–120; Grupa, Nowak 2017: 160–169; Rahde, Schindler 2018: 327, 329). In many cases these objects are similar, and the difference is only observed in particular details composition, what results from the spatial imagination of a manufacturer or requirements of a person ordering the decoration. However, money may have been the most important factor while producing particular items, hence a great variety in grave equipping of infants, young women, and youths. These ornaments symbolized virginity, and purity (Petrycka 2003: 19; Grupa 2005: 31–32; Drązkowska 2006: 212; Grupa, Nowak 2017: 160). 18th century even brought several handbooks describing artificial flowers production: *Dictionnaire portatif des Arts et Métiers* (Macquer 1767), Encyclopaedia of Diderot and D'Alembert (1756), which contained instructions based on the experience of several producers generations. We can also observe flowers on the dresses of portrayed ladies of that period (Boucher 2012: 266). Artificial flowers put to graves are the best documented when analyzing archaeological excavations. Basing on that knowledge we have decided to present these details manufacturing process and

the final result of a wreath and a flower bunch composition, inspired by their relics excavated in a child burial (coffin 4) located in the northern crypt of St. Nicolas church in Gniew (Fig. 1).

A child burial description – coffin 4

In the course of the research conducted in the church of St. Nicolas in Gniew (2009–2016) over 300 burials of adults and children were excavated (Grupa et al. 2015: 35–158; 2016: 385–395; Grupa 2015: 193–199). Analyses of wreaths and artificial

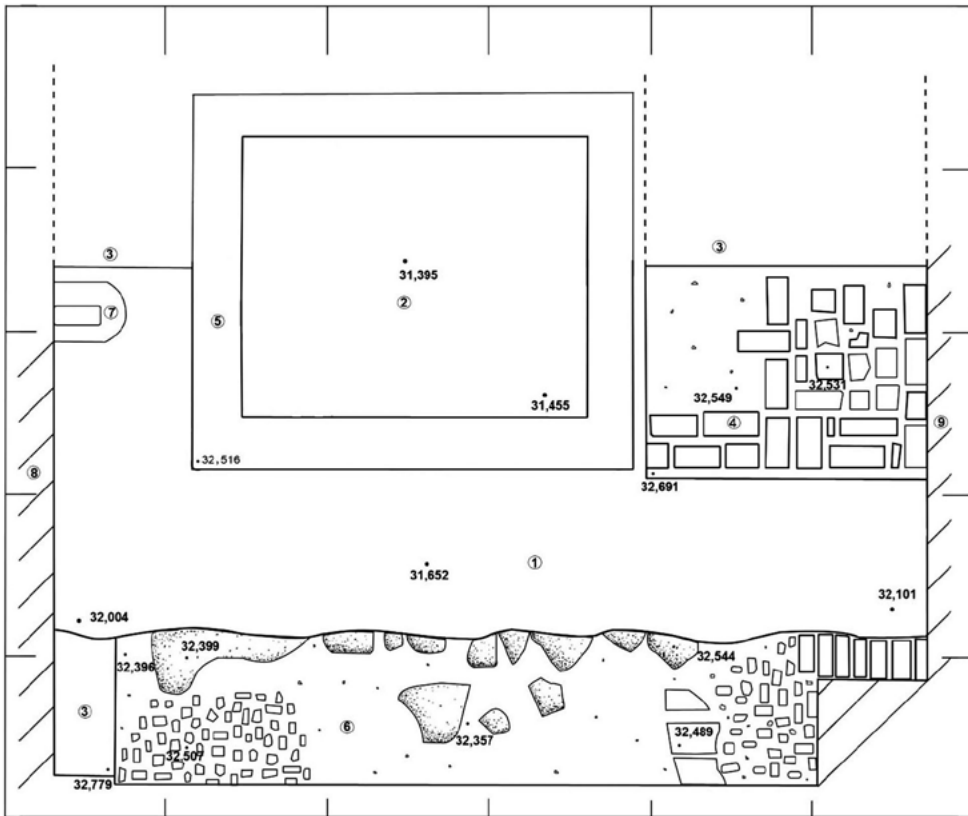

Fig. 2. Gniew, St Nicolas church, northern chapel. Projection of a trench bottom on the level (AMSL) in the northern chapel after excavating architecture relics. Captions: 1. bright brown humus with sand, 2. mixed brownish humus with sand, crypt filling, 3. floor of the northern chapel, 4. brick floor, 5. crypt walls – brick spotted with mortar, 6. stone-brick foundation spotted with mortar, 7. crypt ventilation hole, 8. cross-section of the chapel western wall, 9. cross-section of the chapel eastern wall (drawn by A. Kochmann, dig. M. Słomczewska).

Fig. 3. Gniew, St Nicolas church, northern chapel. White lily flower (photograph by A. Wojciechowska).

Fig. 4. Gniew, St Nicolas church, northern chapel. Open flower cup with a metal rod (photograph by A. Wojciechowska).

flowers found in children's graves were systematically made from the very beginning (Grupa 2015: 193–199; Grupa et al. 2015: 117–122; Grupa, Nowak 2017: 159–172). In 2011, exploring the chapel of St. Catherine, the northern crypt (Fig. 2), functioning in the 17th century was excavated, containing seven pressed coffins³. Two of them included relics of dead children (Grupa, Łukasiewicz 2019: 137–138). In coffin 4, placed under the coffin of an adult person with the date of 1680, there was a poorly preserved skeleton of a child (infans 1, 0,5–1 year of age), situated on East-West axis, with its head towards the West (Wojciechowska 2012: 15). Wreath relics were found among bones and a mattress filling the skull area, and fragments of flowers coming from a bunch tied together with a band were placed on ulna and radius bones (Fig. 3). Various size artificial flowers reminding carnations were placed in two lines along the whole length of a silk grave gown (without back part) (Fig. 4) (Grupa, Nowak 2017: 166). Basing on analyses of the complete grave equipment several flower species were distinguished: carnations, parrot tulips, lilies or/and wild roses, cornflowers, forget-me-nots, and elements reminding flowers of chicory and corn conckle. Species adjustment was made on the grounds of flowers growing in that area and analyses of similar finds from other archaeological sites coming from the 16th–18th centuries (Drażkowska 2007: 491–493; Grupa 2015: 48–51; Grupa et al. 2015: 117–120; Grupa, Nowak 2017: 160–167). Taking into account a number of excavated flowers and their composition on a dead child body one has an impression that it was all in flowers leaving only a seen face.

Analysis of wreath and bunch relics

Gniew wreath and bunch artificial flowers' stems were made of metal wire containing copper, what is evidenced by the green corrosion color covering them with time (Grupa 2013: 133–137). That alloy was perfect to imitate gold and it was flexible enough to form various shapes (Grupa et al. 2015: 118–120). Metal products imitating gold are called in the 18th century and present literature 'false haberdashery' (Grupa 2014: 18, 21–22). These thin wires which were often basic frames for other constructions were wound up with not twisted silk yarn and glued together using fish, eggs, or starch gluing components.

Flower petals and buds were made of silk in plain weave 1/1 (weft and warp threads were Z twisted) and silk yarn glued together (Fig. 4, 5). Discoloring seen under the microscope suggest that they had been dyed, although at present most of them are yellow-brown, as the vegetal dyes have decomposed (Grupa 2007: 211–212; Grupa, Nowak 2017: 167–168).

3 The crypt vault might have collapsed under the weight of a baroque altar being erected above.

Fig. 5. Gniew, St Nicolas church, northern chapel. Cup of a flower similar to a forget-me-not (photograph by D. Grupa).

Fig. 6. Gniew, St Nicolas church, northern chapel. Closed flower cup with a long stem (photograph by A. Wojciechowska).

Most of the found flowers had their calyxes closed, what is concluded from the lack of flower stamens. Only a few of them reported metal stamens presence, hence – a calyx may have been open (Fig. 4) as much as it was necessary for the composition. Basing on that conclusion we were trying to recreate the composition of a bunch or a wreath/diadem, which main elements were carnations, as the most frequent finds amongst the relics. At present 16 closed carnations with short stems – from 0,5 – to 3 cm long have been identified, and 3 open carnations with stems of about 6 cm. Flowers reminding violets or forget-me-nots (Fig. 5),

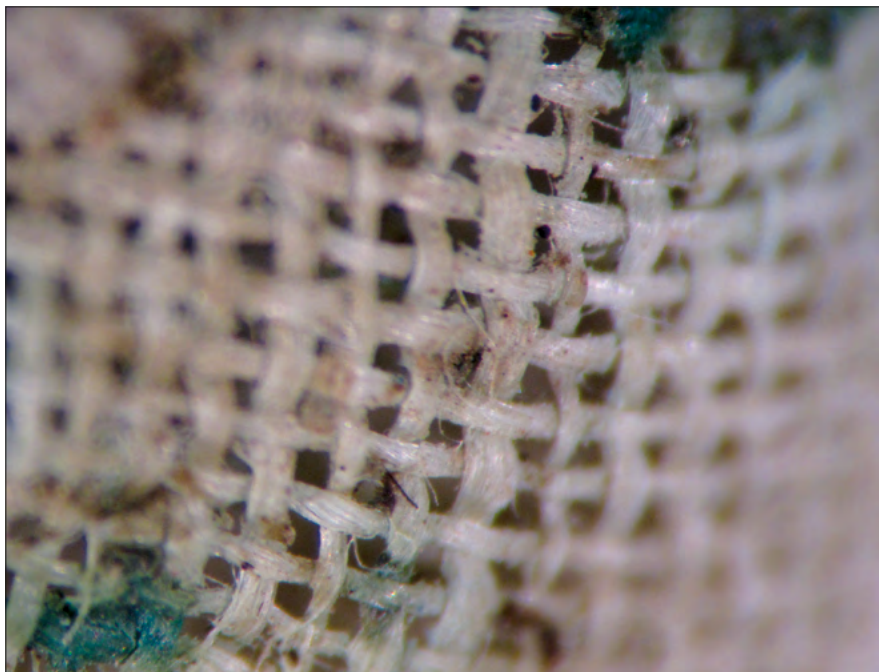

Fig. 7. Gniew, St Nicolas church, northern chapel. A 1/1 plain weave of a flower petal identified as a forget-me-not (photograph by D. Grupa).

smaller and more delicate than carnations, with calyx height of 10–15 mm (Fig. 6) were made of silk textile in plain weave 1/1 (Fig. 7). Calyxes were set on metal stems about 40 mm long. The composition also contained 6 long branches with small leaves or flower buds, 7 metal flower constructions (frames), probably of another species, and over 20 single-flower stamens.

Only lily petals (Fig. 3) have partially kept their original textile white color, the others were green-blue coming from copper alloy corrosion products. The remained, as it was mentioned above, were generally yellow-brownish, although microscope tests revealed at times red glow indicating the original color. The original lily calyx consisted of four petals bent slightly outside with their surface made of pieces of white silk in plain weave 1/1, and the outside surface covered with silk yarn in natural color, glued to it. The construction was supported by brass wires running diagonally, with a diameter of 0,09–0,12 mm. The calyx base was equipped with leaves made of glued silk yarn, originally darker than petal yarn, which circled the stem tight, formed by thin wires of petals ending pieces.

Stems of the wreath and bunch flowers were of various thickness to imitate real flowers (some were single wires wound up with silk thread). Due to long deposition in unfavorable conditions thread, likewise, the flowers are in tea color.

Reconstruction process

It took almost three years to find proper materials for the reconstruction, as similar products' offer at present is very limited, not to mention adequate silk textile of resemble parameters.

The first step in the wreath reconstruction was to make a sketch based on accessible relics of archeological material and the reconstructor's invention.

The next challenge was to find a suitable metal wire, flexible enough to obtain a desirable flower or a leaf shape. Galvanized wire with a diameter of 0,2 mm and brass wire 0,1 mm thick were used for reconstruction.

To make a lily shape one had to prepare spiral wire, winding it on another brass wire piece 1 mm thick. Artificial flowers from Gniew crypt may have been craftsmen handmade products⁴, therefore making their reconstruction we used the simplest methods accessible then (pliers). That was a time-consuming process as the distance between wound elements had to be regular. When it was ready, it was cut and modeled to obtain petals and combined together to resemble a lily calyx (Fig. 3).

Another flower did not require such precision as the lily. To make 'arched' petals with spindle-shaped forms a fine piece of wire had to be cut and form parallel eyes. Contrary to making a lily, this flower called iris was not made of many small elements, but of one piece of wire folded and next bent outside. To make the construction compact it was squeezed in a vice. All elements were prepared that way and next a calyx was fixed to a stem. Other stalks consisted of some – 3–4 wires tied together not only using yellow-brown thread, but also another wire.

Lily petals were made of paper in our reconstruction, cut respectively to the desired shape.

Using paper for manufacturing artificial flowers was very popular and the material structure replaced perfectly the original one, which has remained in fragments in both Gniew objects.

Petals of other flowers were made of silk, and cutting the textile with small scissors. In the case of carnations original flowers from the crypt were made of rectangular textile pieces with fringed edges imitating real petals and while reconstructing we used the same method and the textile was fixed to stems with thread (Fig. 9, 10). Carnation petals found in Gniew burial were very flattened as a result of deformation caused by the upper adult person's coffin collapse. Our examples are more voluminous and give the impression that perforations on the edges are not clearly visible.

⁴ Production of artificial flowers was reported both in monasteries (especially sisterhoods) and specialized workshops around Europe.

Fig. 8. Copy of a lily flower
(photograph by T. Kozłowski).

Fig. 9. Copy of an iris flower
(photograph by T. Kozłowski).

Fig. 10. Copy of carnation flower
(photograph by T. Kozłowski).

Fig. 11. Reconstructive vision of sepulchral bouquet from coffin No. 4, northern crypt B (photograph by T. Kozłowski).

Fig. 12. The presumed appearance of garland inspired by relics discovered in coffin 4, northern crypt (photograph by T. Kozłowski).

Making these fringed edges seemed in the beginning a very easy task, but despite many attempts, we were not able to imitate exactly the original treatment. To make the reconstruction we used small ordinary scissors cutting every single serration, and that method was selected supposing that flowers had been made in that historical period the same way not having any precise instruments (a craftsman making artificial haberdashery from Gniew had not used any matrix because his edges had also irregular fringes).

Glue was used to fasten all elements and stiffen the stems. Taking into account the dating of our finds we can assume that they used one of the natural glues commonly known in Poland as ‘pastes’, made of e.g. egg whites, rye flour, or starch (Grupa 2015: 48; Grupa, Nowak 2017: 161). In Great Britain they also used from the 18th century onwards glues made of the fish bladder, and animal remains, like cartilage, skin, bones, and soft tissue, but they were rather used in leathermaking and carpentry.

Final result – the flower bunch

Putting all ready flowers together also seemed easy as wire stems were rather flexible. The bunch of flowers relics from Gniew also contained a small metal cross with a hole in the middle which could have served as the bunch base/stand. Our construction was based on fixing together all stems and stabilized with a similar cross. To hide that operation the flowers were tied with a silk band. As the whole burial had been crashed, we can only suppose that the artificial flowers bunch could have consisted only of lilies, or could have been a more complex composition. The authors’ vision is depicted on illustration 11.

Wreath reconstruction

A similar problem appeared in the case of the wreath reconstruction. It might have been made of two kinds of artificial flowers (Fig. 12, 13), or some smaller calyxes and natural dry flowers were also added. There may be many variations of the wreath composition as a big number of artificial flowers were excavated in the coffin interior. The reconstructors selected the simplest one.

Reflections resulting from a wreath and a flower bunch reconstruction works

Basing on the treatment, we worked out some hypotheses on the original process of false haberdashery production. Despite similar materials used – metal wires and silk – some problems appeared, because of which the reconstruction did not fully depicts the original wreath from over three centuries ago. First – making a general

Fig. 13. Visualisation of the placement of the garland on the child's head (on the child's skull) (photograph by T. Kozłowski).

idea and reconstructing flowers basing on highly fragmented archaeological material required enormous creative work. We will probably never learn how exactly the objects' constructions looked like and we must treat the reconstructions as one of the archaeologists' visions. The next problem was the metal alloy for wires. Without laboratory tests, we are not able to confirm the exact composition of the brass wire which was originally used for the wreath. We had to implement modern production brass wire, which unfortunately was less flexible in reenacting complicated shapes of, e.g. lily petals. Therefore we finally used galvanized wire which proved its plasticity. It can be assumed that the original alloy had a different percentage of copper contents than today. Future tests can confirm our hypothesis.

Despite having the same type of silk textile to make flower petals, imitating the original ones turned out to be difficult. Historical craftsmen may have had special tools for manufacturing false haberdashery. The one⁵ who produced the set from

5 In this case it can be assumed that particular semi-products were made by different craftsmen. Information on the subject can be found in court records where hatters sue haberdashers in reference to their privileges of decorating particular headdresses (Bogucka 1956: 108; Grupa 2012: 172). In 18th century the work was taken up by modistes creating huge constructions on women's heads. Basing on source analyses it is difficult to establish what professional group prepared grave wreaths – they could have been haberdashers, hatters or gold wire producers (the last group belonged in Gdańsk to the richest citizens; in 18th century urban authorities passed special sumptuary regulations for them) (Grupa 2005: 72; Miazga et al. 2018: 68–76).

Gniew must have been an experienced master of his trade and the objects are the results of handwork for sure.

Literature concerning false haberdashery production reports the problem of bleeding fingers while making metal shapes of wire and it must have been a common phenomenon as there were attempts to prevent mechanical traumas and wounds covering wires with a liquid called *balai* (Schier 1957: 45, 91). During our reconstruction, we did not use anything like that and it must be admitted that the work with metal wires finished with numerous injuries. No wonder that craftsmen invented various preventive measures commonly used although rarely mentioned in the literature (fingers might have been wound up with bandages, although these precise movements had to be made with bare hands). Artificial flowers were presumably the final product of quite a complicated manufacturing process and technological line involving persons producing wire, shaping spirals, and forming particular flower shapes. Some other craftsmen may have formed final products depending on the orders. It can be supposed that most of those small works of art serving as grave decorations may have been produced earlier and not specially just before a funeral. We see it in wreaths and bunches from Gniew. Similar products were used but their compositions differed with the number of flowers, their species, and additions of leaves, branches, or glass beads imitating pearls. We can only imagine other forms made of natural flowers which relics were found in many archaeological sites (Drażkowska 2006; Grupa et al. 2014).

Bibliography

- Bogucka M. (1956), *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Boucher F. (2012), *Historia mody. Dzieje ubiorów od czasów prehistorycznych do końca XX wieku*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Cicha A. (2011), *Wieniec (...) został dla mnie upleciony. Pochówki w wiankach z cmentarza przy kościele św. Jakuba w Toruniu*, [in:] M. Rybicka (ed.), *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu*, Mitel, Rzeszów, p. 189–197.
- Diderot D., d'Alembert J. (1756), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. VI, Paris.
- Drażkowska A. (2006), *Wianki wydobyte z krypty grobowej w kościele p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, "Rocznik Toruński", 33, p. 209–217.
- Drażkowska A. (2007), *Kwiaty i wianki elementem wyposażenia grobowego osiemnastowiecznych pochówków na podstawie znalezisk z kościoła św. Jana i z kościoła św. Trójcy w Gdańsku*, [in:] G. Nawrońska (ed.), *XV Sesja Pomorzoznawcza*, Muzeum Archeologiczno-Historyczne, Elbląg, p. 491–496.

- Garland R. (2011), *Pogrzeb*, [in:] W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski (ed.), *Antropologia antyku greckiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, p. 585–598.
- Grupa D. (2014), *Wstążki i kokardy w zwyczajach pogrzebowych*, “Schody Kawowe. Kwartalnik Kwizdyńskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 58.2 (15), p. 17–20.
- Grupa M. (2005), *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI–XVIII wieku z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Grupa M. (2007), *Konserwacja jedwabnych tkanin i rekonstrukcja szat*, “Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna”, 13, p. 207–218.
- Grupa M. (2012), *Wielniane tekstylia pospólstwa i plebsu gdańskiego (XIV–XVII w.) i ich konserwacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Grupa M. (2013), *Analiza próbek pobranych w trakcie badań w Zakrzewskiej Osadzie, powiat sępoleński*, [in:] J. Szalkowska-Łoś, J. Łoś (ed.), *Zakrzewska Osada, cmentarzyska kultury pomorskiej i wielbarskiej na Pojezierzu Krajeńskim*, Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego; Wydawnictwo i Pracownia Archeologiczna Profil-Archeo Magdalena Dzięgielewska, Bydgoszcz–Pętkowice (Ocalone Dziedzictwo Archeologiczne, 2), p. 133–137.
- Grupa M. (2015), *Preliminary Analyses of Silk Flowers from Modern Graves in Poland*, “Archaeological Textiles Review”, 57, p. 41–47.
- Grupa M., Łukaszewicz J.W. (2019), *Silk Band and Metal Appliqués of a Child’s Bonnet From the Northern Crypt of the Parish Church in Gniew / Jedwabna wstążka i metalowe aplikacje z dziecięcego czepka z krypty północnej kościoła parafialnego w Gniewie*, “Analecta Archaeologica Ressoviensia”, 14, p. 137–153, <https://doi.org/10.15584/anarres.2019.14.10>
- Grupa M., Nowak M. (2017), *Wianki jako element wyposażenia grobowego. Wreaths as an element of grave furnishing*, “Acta UNC Archeologia”, 35, p. 159–172.
- Grupa M., Grupa D., Kozłowski T., Krajewska M., Majorek M., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A., Dudziński T. (2014), *Tajemnice szczuczynskich krypt*, vol. II, Towarzystwo Przyjaciół 9 PSK; Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Grajewo–Toruń.
- Grupa M., Kozłowski T., Jankauskas R., Grupa D., Krajewska M., Krakowska S., Majorek M., Mosiejczyk J., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A. (2015), *Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny / Secrets of the Crypt in St. Ann Chapel*, Stowarzyszenie Centrum Aktywnych, Gniew.
- Grupa M., Grupa D., Krajewska M., Majorek M., Kozłowski T. (2016), *Jedwab, koronki i choroby transmisyjne świadectwem kontaktów handlowych Gniewu z Europą*, [in:] M. Wardas (ed.), *Nawarstwienia historyczne miast Europy Środkowej*, Wydawnictwo Akademii Górniczo-Hutniczej, Kraków, p. 385–395.
- Guszpit P., Mruczek R., Wojcieszak J., Wójcik M. (2010), *Pierwszy wrocławski cmentarz protestancki przy kościele imienia Salwatora – wstępne wyniki badań*, [in:] B. Czechowicz (ed.), *Śródmiejska katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław, p. 629–636.

- Kériné Buzás Z. (1992), *XVII–XVIII. századi ezüst sírleletek restaurálása*, “Budapest Régiségei”, 19, p. 255–258.
- Kizik E. (1998), *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kizik E. (2001), *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Officina Ferberiana, Gdańsk.
- Krüntz J.G. (1773–1858), *Ökonomisch-technologische Enzyklopädie*, 242 Bände, <http://www.kruenitz.uni-trier.de/> [1 X 2022]. Titelblatt des 18. Bandes der *Oeconomischen Encyclopädie*: „Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus-u. Landwirthschaft, in alphabetischer Ordnung; von D. Johann Georg Krümitz. Achtzehenter Theil von Get bis Glasur. Berlin 1779, bey Joachim Pauli, Buchhändler“.
- Lippok J. (2007), „Bei den Toten unten...” – *Ergebnisse einer archäologischen Annäherung*, [in:] W. Neumann (ed.), *Totenhochzeit mit Kranz und Krone. Zur Symbolik im Brauchtum des Ledigenbegräbnisses*, Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal, Kassel, p. 253–275.
- Lippok J. (2009), *Corona Funeris. Neuzeitliche Totenkronen als Gegenstand der archäologischen Forschung*, Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, Langenweißbach (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 54).
- Lippok J. (2011), *Corona Funeris. Zur Problematik neuzeitlicher Totenkronen aus archäologischer Sicht*, “Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Religiosität in Mittelalter und Neuzeit”, 23, p. 113–124.
- Lippok J. (2015), *Totenkronen in Berlin und Brandenburg aus archäologischer Sicht*, “Acta Praehistorica et Archaeologica”, 47, p. 81–88.
- Lippok J., Müller-Pfeiffrock S. (2009), *Die Krone habt ihr mir bereit*, “Totenkronen als Gegenstand interdisziplinärer Forschungen. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, 50.1–2, p. 269–293.
- Macquer P. (1767), *Dictionnaire portatif des Arts et Métiers*, Chez Lacombe, Paris.
- Miązga B., Grupa M., Grupa D. (2018), *Wyniki nieniszczących badań mikroskopowych i spektralnych galonów grobowych z Torunia i Gdańska / The Results of Non-destructive Microscopic and Spectral Examinations of Grave Galloons from Toruń and Gdańsk*, “Wiadomości Archeologiczne”, 69, p. 67–78.
- Petrycka A. (2003), *Umrzeć w wianku. Próba interpretacji pochówków z wiankami*, “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 51.1, p. 17–26.
- Rahde S., Schindler G. (2018), *Neubrandenburger, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte. Flp. 318*, “Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, 64, 2016, p. 323–337.
- Schier B. (1957), *Die Kunstblume von der antike bis zur gegenwart*, Akademie-Verlag, Berlin.
- Wojciechowska A. (2012), *Krypta grobowa pod kaplicą św. Katarzyny w kościele pw. św. Mikołaja w Gniewie w świetle badań archeologicznych* [Typescript of undergraduate thesis in the UNC, Toruń].

Streszczenie

Wianki grobowe w literaturze archeologicznej mają już swoją historię. Ich elementy zostały dość dokładnie opisane i rozrysowane. Wykorzystywano zarówno kwiaty naturalne, jak i sztuczne. W badaniach znajdowane są najczęściej kwiaty sztuczne wykonane z przędzy lub tkaniny jedwabnej, papieru i metalowych drucików pierwotnie imitujących złote. Ich kształt, wielkość oraz liczba wkładanych do trumny zależała od indywidualnych upodobań i kwoty przeznaczonej na wykonanie tych ozdób. Dlatego, pomimo dużych podobieństw, każda kompozycja była nieco odmienna.

W 2013 r. w krypcie północnej kościoła pw. św. Mikołaja w Gniewie odnaleziono szczątki dziecka znajdujące się w trumnie sprzed 1680 r. Pomimo że w tym kościele odnaleziono wiele przykładów różnych wianków, ten pochówek był wyjątkowy. Właściwie całe ciało dziecka (poza twarzą) pokrywały elementy sztucznych kwiatów i gałązek wykonanych z drutu i cienkiej blaszki. Takiej obfitości tych elementów jak dotąd nigdzie nie zarejestrowano. Dlatego w pracowni Konserwacji Instytutu Archeologii w Toruniu zdecydowano się na odtworzenie przynajmniej kilku detali z tego pochówku. Starano się wyodrębnić ze zmiażdżonego materiału poszczególne gatunki kwiatów. Były to kielichy goździków, lilii, tulipanów papuzich, dzikiej róży, chabrów i niezapominajek osadzonych na łodyżkach wykonanych z drutu. Na podstawie dokumentacji polowej odtworzono ich układ na jedwabnej sukience grobowej (bez pleców).

Od dłuższego czasu w pracowni gromadzono różne tkaniny jedwabne, które można było wykorzystać jako podstawę do odtworzenia sztucznych kielichów kwiatów. Zadaniami tego podjęła się studentka Barbara Gałka, kalecząc sobie w czasie pracy dłonie, tak jak rzemieślnicy z wcześniejszych wieków. Wcześniej wykonała ona rysunki poszczególnych elementów. Efektem analizy wszystkich elementów, a następnie pracy manualnej są przedstawione na rycinach 11, 12 i 13 wianek i bukiet.

Słowa kluczowe: sztuczne kwiaty, wianek grobowy, XVI–XVIII wiek, rekonstrukcja, krypta, Gniew, Polska

Barbara Gałka

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Archaeology
e-mail: bgalka2709@gmail.com

Małgorzata Grupa

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Archaeology
e-mail: m.grupa@wp.pl

Tomasz Kozłowski

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Archaeology
e-mail: kozlow@umk.pl

Anna Marciniak-Kajzer

 <https://orcid.org/0000-0003-1346-9652>

Not for the Poor The *Biblia Pauperum* on Medieval and Renaissance Tiled Stoves in Poland

Nie dla biedaków
Biblia pauperum na średniowiecznych
i renesansowych kaflach piecowych z Polski

Abstract: As *Biblia pauperum*, we define not only books with an abbreviated text of Sacred Scripture, which were dominated by illustrations, but also cycles of artistic representations, e.g. painted on the walls of churches or decorating window stained-glass windows. However, other iconographic sources, such as stove tiles, are much less known. As archaeological monuments, most of

ten preserved in fragments, they have not yet been thoroughly analysed. The article discusses medieval and Renaissance tiles with figural scenes with biblical motifs. As the archaeological sites most often feature several tiles decorated with similar thematic motifs, they should be treated as evidence of a conscious decision to show the cycle of events described in the Bible on the stove.

Keywords: *Biblia pauperum*, Middle Ages, Renaissance, stove tiles, biblical motifs, material culture, archaeology

The term *Biblia pauperum* should mostly be referred to a certain type of illustrated books¹, however, it was also commonly used to describe wall paintings in churches (polychrome paintings and frescoes), sculptures, and stained-glass windows (Trzos 2010: 235–237; Przybyłok 2016: 145–162; Hyland 2018; Wardzyński 2018: 28–31).

1 In the European literature, there are three types of publications dominated by illustrations: the *Bibles moralisées*, the *Bibles historiales*, and the *Biblia pauperum*. In Poland, however, the last term is definitely most frequently used to describe visualised biblical content in the fine arts. The first attempts at interpretation can be found in: R. Fawtier, *La Bible historiée toute figurée de la John Rylands Library. Reproduction intégrale de manuscrit French 5 accompagnée d'une étude*, Paris 1924.

Fig. 1. A tile with a representation of Baby Jesus, Gniezno, 15th century. Discovered in 1994 during excavation conducted on the shoreline of the former Święte Lake (Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno).

Fig. 2. Samson Fighting a Lion, Gniezno, 15th century. Discovered in 1993 during excavation conducted on the shoreline of the former Święte Lake (Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno).

Fig. 3. A tile with the scene of Satan tempting Jesus, Gniezno, 15th century. Discovered in 1993 during excavation conducted on the shoreline of the former Święte Lake (Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno).

Fig. 4. The Head of Christ in the Crown of Thorns, Gniezno, 15th century. Discovered in 1993 during excavation conducted on the shoreline of the former Święte Lake (Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno).

They all served a similar function: introducing people who did not know the Holy Bible to religious content, particularly the events described in the Bible. I will not elaborate in this paper on the style or form of such representations as it was already done a long time ago by art historians, even though they mostly based their inquiries on analysis of individual works of art visualising biblical issues. Unfortunately, the issue of the *Biblia pauperum* as a kind of a pictographic narrative is not very popular among researchers and there are not many publications about it. Even at a conference with a promising title *Wizualizacja wiedzy. Od Biblia Pauperum do hipertekstu*² (*Knowledge Visualisation. From the Biblia Pauperum to Hypertext*) only one paper dealt with this issue (Knapiński 2011). Moreover, a vast majority of works are devoted to the preserved manuscripts and xylographic books. In the Polish literature, the most recent discussion about narrative visual representations I am interested in, along with a collection of a considerable part of the literature, was published in 2014. It was a work by Joanna Utzig on stained-glass windows (Utzig 2014).

In this paper, I would like to draw attention to the existence of another way of presenting biblical content, which has not been discussed in greater detail yet, i.e. ornaments of Gothic and Renaissance tiled stoves. They are objects of interest of mostly archaeologists, and information about them relatively rarely reach the wider audience of people interested in art history and religion. Very few well-preserved collections of such tiles found in museum are analysed by art historians, while it has to be noted that it is a grossly underestimated iconographic source that might provide significant data for research into the material, artistic, and spiritual culture of past generations. I hope that this paper contains information about a great majority of archaeological artefacts from the territory of Poland.

The Middle Ages and the Renaissance were periods in which religion played a particularly significant role in people's lives. Unfortunately, knowledge of the principles of faith and the possibility to read biblical texts were beyond the reach of most people at the time. This predominantly resulted from the fact that only the richest could afford the Holy Bible. Manuscripts, usually richly illuminated, were extremely expensive. This only changed a little after the printed Bible got popularised as the whole process required time. The first, and in a way mass, publication was probably the so-called 42-line version created by Johannes Gutenberg in 1452–1454/1455. It had 1,286 pages and, according to estimates, it was published in approx. 135 copies on paper and 45 on parchment (Pirożyński 2002: 89–90). At the end of the fifteenth century, many printing shops were established in Europe, using the press improved by Gutenberg and manufacturing books on an

2 The conference took place in the National Museum in Warsaw in 2011.

unprecedented scale. However, this is where another important factor hindering access to the Bible came into play. A considerable percentage of the society at the time consisted of people called *idiotae* as opposed to *homo literatus*, meaning people who could not read or write. We know that in the second half of the sixteenth century, in the Kraków urban complex (Kraków, Kazimierz, Kleparz), approx. 80% men and more than 30% women were literate (Bartoszewicz 1999). In all likelihood, it can be assumed that in smaller towns and villages these numbers were far less optimistic. However, even literacy was not enough. The Bible was written in Latin, a language known to a relatively small part of the contemporary society.

A different way to present the content of the Holy Bible was to show it in illustrations. R. Knapieński noted that the original compilation of biblical texts, later called the *Biblia pauperum*, was created c 1250 in the south of Germany, among the Benedictines, and it was a manuscript version. The researcher put forward an interesting hypothesis that these abridged and richly illuminated versions of the Bible were a kind of templates for artists creating religious works of art (Knapieński 2000: 228, 223–241; 2004; 2005).

There is no doubt that the most popular *Biblia pauperum* in Europe were xylographic books, created by copying pages with wooden matrices. Depending on the edition, they had forty or fifty pages including the obligatory, abridged interpretation of mostly, but not exclusively, the New Testament (Kocowski 1974: 49–52). It is commonly believed that the term *pauperum* indicated that these works were addressed to the poor. It is sometimes claimed that the poverty did not necessarily concern the material sphere but the spiritual sphere – poor in spirit – meaning the uneducated. Today, both these suggestions are questioned and disputed in the academic circles (Utzig 2014: 74).

Let us now move on to the tile stoves. In our part of Europe, stoves made of tiles that could be decorated with bas-reliefs appeared most probably in Bohemia in the first half of the fourteenth century (Smetánka 1983: 150). According to the research conducted by K. Dymek, stoves made of such tiles were first made in Silesia in the first half of the fifteenth century, which was earlier than in Germany, where they appeared only in the second half of this century (Dymek 1995: 270).

In the Middle Ages and at the beginning of the modern era, tiles for such stoves were made by imprinting clay plates in wooden matrices. The first ones, referred to as Gothic, had rather shallow bas-reliefs. The representation on a single tile formed a closed composition. In some cases, the motif was surrounded with a thin and low frame. Most tiles were covered with lead glaze. It was transparent and did not fully cover the ceramic background. The most popular pigments were iron oxides and copper oxide, so the glaze came in different shades of green and brown (Dąbrowska 1987: 67–69, 98–100). However, the number of colours obtained was surprisingly large. This allowed to create varied compositions, however, groups of artefacts

Fig. 5. A tile with a representation of the Blessed Virgin Mary, 16th century. Discovered in 1994 during excavation conducted on the shoreline of the former Święte Lake (Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno).

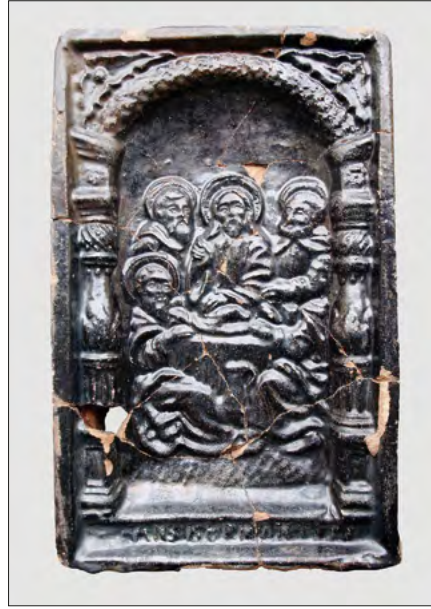

Fig. 6. The Last Supper, Stargard, 16th century. A tile from Hans Berman's shop (Museum of Archaeology and History in Stargard).

found by archaeologists at one site are usually dominated by two or three colours. Whereas Gothic tiles were always monochromatic, in the sixteenth century people started covering them with glaze in different colours. This was also the time when bas-reliefs became deeper and the frames became more sophisticated.

The topics of the representations that appeared on medieval and Renaissance tiles differed. Heraldic representations were very popular. They were highly diverse, from a simple shield with an emblem to full representations with mantling in the form of stylised branches and a gem set in the helmet. There were also many cases of national emblems: the Polish Eagle and the Lithuanian Vytis (Kajzer 2007: 22–30). Other popular motifs included court scenes and symbolic images, fantastic animals, and genre scenes, however, there were also many religious representations and images of saints. One can also find pictures of angels, mostly Archangel Michael. These have been uncovered in such places as the castle in Bolesławiec (Żemigala 1987: Photo 93), and knight's manors in Jarocin (Grygiel 1989: Fig. 2) and Jankowo Dolne (Janiak 2003: 72, 86), where also an image of a shield-bearing angel has been found, holding a shield with the Bojczy coat of arms. The most popular

religious symbols were the Lamb and the Dove, while the most frequently portrayed saint was St. George killing the dragon. We also have images of St. Hedwig from Jankowo Dolne (Janiak 2003: 88), and St. Catherine and St. Barbara from Wrocław (Dymek 1995: 31). There are also some ludic narrative scenes referring to known parables and customs.

Let us now have a closer look at the representations connected with the events described in the Holy Bible. Old Testament motifs included some of the most popular images of Adam and Eve in Paradise. Archaeologists describe them differently. The most frequent phrases used are: *Adam and Eve in Paradise*, *Adam and Eve at the Tree of Life*, and *The Temptation of Eve*. Despite varying captions, graphic representations do not differ significantly, referring to original paintings and drawings. These are usually symmetrical compositions with a tree in the middle, two figures on both sides, and a serpent coiled around the trunk. Such tiles dated to the fifteenth century are known from Gniezno (Janiak 2003: 85), castles in Bolesławiec nad Prosną (Żemigala 1987: Photo 93), Wleń (Dymek 1995: 31), and Lipowiec (Dąbrowska 1987: 125), and the knight's manor in Jarocin (Grygiel 1989: Fig. 19).

However, there are also other representations of Adam and Eve. I have managed to find a tile with a scene interpreted by the authors of the publication as *The Exile from Paradise*. It is a tile from research conducted in Kraków, dated to the sixteenth century (*Kraków...* 2007: 411). Another example is an artefact with a scene described as *Adoration of the Tree of Life by Adam and Eve*. Unlike in the case of the representations discussed earlier, this tile depicts Adam and Eve in a schematic manner on both sides of the tree, however, the tree itself is presented in a symbolic way. Moreover, there is no serpent. The tile was discovered during excavation at the castle in Chudów and dated to the middle of the fifteenth century (Tarasiński 2007: 45–49).

Images of Adam alone are far less frequent. Artefacts that need to be mentioned include tiles with a scene of *The Creation of Adam* from the Cistercian monastery in Kołbacz and a burgher tenement house in Kołobrzeg (Kamiński 2007: 80). A representation entitled *Adam Naming the Animals in Paradise* found on a tile from Gniezno should be treated as unique (Janiak 2003: 80). Renaissance tiles from Kołbacz and Międzyrzecze show scenes of *The Creation of Eve* (Kamiński 2007: 82). They depict God taking Eve out of the chest of sleeping Adam. This motif is drawn from representations in graphic art, frequently found on the pages of xylographic bibles.

On tiles discovered in Myślibórz, Kalisz Pomorski, and Stare Drawsko, one can see a representation of the scene *Cain Kills Abel*, however, M. Majewski does not exclude a different interpretation as this might be *The Sacrifice of Isaac* (Majewski 2015: 146–147).

Other scenes illustrating the Old Testament include *Daniel and the Babylonian Dragon* on a Gothic tile discovered in Silesia in Romanów near Strzelin (Dymek 1995: 31), and *Judith Holding the Head of Holofernes*, which is a representation from a Renaissance tile found during excavation at the castle in Chojnów (Dymek 1995: 31). In Gniezno, images of *Samson Fighting a Lion* and *Jonah in the Mouth of the Fish* have also been uncovered. Two similar representations of Samson's fight and Jonah can be seen on tiles from Jarocin (Grygiel 1989: Fig. 22, 24). Old Testament events are also referred to by a tile dated to the end of the sixteenth century, found in Myślubórz, with a representation of *Rebecca*, who can be recognised thanks to her attribute – a pitcher (Majewski 2015: 145).

Representations on tiles with scenes from the New Testament are much more frequent. *The Annunciation* is one of the most popular scenes in panel painting and medieval visual art, so it is not surprising that it is also found on tiles. Such artefacts were discovered, for example, during the study of the ruins of knight's manors in Jankowo Dolne (Janiak 2003: 81) and Jarocin (Grygiel 1989: Fig. 18), in the Cistercian monastery in Kołbacz, in the Old Town in Stargard, and in Głogów (Kamiński 2007: 81–82), and at the castle in Czersk (Dąbrowska 1987: 125). A tile from the beginning of the sixteenth century, uncovered in Gniezno and depicting the *The Massacre of the Innocents* should be treated as a unique find (Janiak 2003: 85). Unfortunately, only a part of the tile has been preserved, with a fragment of a figure on a horse holding a child in one hand and a sword in the other, ready to deal the lethal blow.

The motif of the Nativity was popular in the medieval art, however, mostly in manuscript illuminations rather than panel painting. No such representation has been found on tiles so far. A scene closest in thematic terms is *The Bow of Three Wise Men*. The iconographic pattern of this event was developed in the Middle Ages. Usually, the first to be presented was kneeling Caspar, followed by standing Melchior and Balthazar. Two slightly different types of tiles with such images were discovered in the ruins of the knight's manor in Jankowo Dolne (Janiak 2003: 81–85).

One of the most popular religious representations, not only in the Middle Ages but also in the early modern era, was *Madonna and Child*. Thus, I was quite surprised to discover that there are only a few such images on stove tiles, including tiles dated to the middle of the sixteenth century from Pułtusk and Kruszwica (Dąbrowska 1987: 129) and Gdańsk (*Archeologiczne...* 2013: 6). A tile with the Blessed Virgin in the central part with figures in haloes on her sides is difficult to interpret. Researchers who described it interpreted the scene as *The Blessed Virgin in Paradise Surrounded by Saints* (Janiak 2003: 29, Fig. 152). Another representation from a tile found in Gniezno is unique. It depicts standing Blessed Virgin in a crown, holding Baby Jesus. The figure is surrounded by sunlight and set against a half-moon. To the right, there is a head on a spike, and to the left, there is a tree

with a bird sitting on it. Authors of the publication, referring to the bas-relief on one of the panels of the Gniezno Doors, interpret this scene as *The Apocalyptic Blessed Virgin*, with the head of St. Adalbert and a vigilant eagle. As the same collection of tiles included a tile most probably with the coat of arms of Pope Innocent VIII, whose pontificate lasted from 1484 to 1492, it is possible to quite precisely date the stove built using these tiles to the end of the fifteenth century (Janiak 2003: 29, Fig. 130).

There are only a few representations of events from the life of Jesus. One can mention tiles discovered in the Old Town in Stargard depicting *12-Year-Old Jesus in the Temple* and *The Raising of Lazarus* (Kamiński 2007: 82–84). In Międzyrzecze, a tile was found with a scene described as *Jesus with a Samaritan Woman at a Well* (Kamiński 2007: 79). Gniezno tiles include scenes described as *Mary Magdalene with a Mirror at the Gate of the Magdala Castle* and *The Temptation of Christ* (Janiak 2003: 82, 86). Among other sources, one can mention the motif interpreted as *The Head of John the Baptist on a Plate* (Grygiel 1989: Fig. 23). We also know its fuller version described as *Salome Holding the Head of St. John the Baptist*. Such tiles have been discovered in Kołbacz and Stargard (Majewski 2015: 145).

Representations on tiles frequently depict Passion scenes, usually composed in accordance with the medieval art canon. There are a few interesting archaeological finds worth mentioning in this category. Tiles with the image of *The Crucifixion* are definitely most popular. They come from different types of residences, from knight's manors, through cities, to monasteries. They include, for example, artefacts from Silesia (Bestwina, Głogów, Witków), Greater Poland (Jankowo Dolne, Kruszwica), and Western Pomerania (Kołbacz, Stargard) and Gdańsk (Dymek 1995: 29–30; Janiak 2003: 86; Dąbrowska 1987: 129; Kamiński 2007: 85; *Archeologiczne...* 2013: 7). They usually present a scene with a cross in the centre and two figures on its sides: Blessed Virgin Mary and John the Apostle.

At a few sites, also tiles depicting *Resurrection* were found. This motif offers a variety of forms of representation. On a tile from Wenecja, it is a group scene, with an angel next to Jesus and guards below him. On a tile from Lipowiec, there is only a half of the figure of Jesus framed by a grave. This representation is described in painting as *Christ in a Well* (Dąbrowska 1987: 24). As tiles have only been partially preserved, it is impossible to describe in greater detail the scene of *Resurrection* depicted on a tile from Kalisz Pomorski (Majewski 2015: 148).

Another interesting scene is *The Prayer in the Garden of Gethsemane*. Tiles with this image were uncovered during excavation at the castles in Bolesławiec nad Prosną (Żemigala 1987: Photo 9) and Raciążek (Nadolska 1988: 104), and in the ruins of the knight's manor in Bąkowa Góra (Głosek 1998: 104).

Other Passion scenes are only known from isolated artefacts. In Gniezno, a tile with the image of *The Head of Christ in the Crown of Thorns* (Janiak 2003: 101)

was discovered. Another two motifs come from tiles obtained during excavation in Wrocław in Więzienna Street. They depict *The Scourging* and *The Descent from the Cross* (Dymek 1995: 249). What is highly interesting is the fact that there are also inscriptions on these tiles, which was extremely rare in ornamentation of such items. In both cases, the central motif is surrounded by an inscription. On account of the state of preservation of the artefacts, only fragments of these inscriptions can be read. On the tile depicting *The Scourging*, the inscription reads: *...usa über misere [re] milit vir nostros ...orts [...] qui hora viri...s nobis ...pacie't* (Dymek 1995: 29 Table XIIIa). In the case of the tile with *The Descent from the Cross*, only a small fragment of the inscription can be read: *nobis cum ipi gen's s...s dne [...]* (Dymek 1995: 29 Table XIIIb).

Excavation in the Old Town in Kołobrzeg uncovered a tile with a representation of *The Crowning with Thorns* (Kamiński 2007: 83–84). In the central part, there is sitting Jesus, with two people on his sides, one of whom is holding two branches (?). The whole is framed by a stylised arcade.

The representation of *Jesus Falling beneath the Cross* from the monastery in Kołbacz is also unique (Kamiński 2007: 85), while *The Last Supper* was depicted on two tiles discovered in Stargard (Majewski 2015: 156).

Excavation conducted in Namysłów before the Second World War yielded a tile with a head of Christ surrounded by three stylised lilies. The whole image is rather primitive; however, the motif is most probably based on *The Veil of Veronica*, which is popular in iconography (Dymek 1995: 29–30).

Other representations I would like to discuss here should be classified as symbolic. The first group includes symbolic representations of Jesus. One of the most popular medieval images is *A Pelican Feeding her Young*. During archaeological research in the knight's manor in Jankowo Dolne, two versions of this representation were found (Janiak 2003: 94, 95). Similarly decorated tiles were revealed by excavations at the castle in Bolesławiec (Żemigala 1987: Photo 93), the manor in Bestwina (Dymek 1995: 31), and in Oświęcim (Dąbrowska 1987: 129–130).

Other symbolic representations of Christ include images known as *Lamb of God*, which were popular in visual art at the time. On a tile discovered in Jankowo Dolne there is *The Lamb in a Crown* (Janiak 2003: 94, 95), whereas a tile uncovered in Poznań depicts *The Lamb with a Banner*, above which there is *The Dove*, a symbol of the Holy Spirit (Dąbrowska 1987: 125).

A different, quite unusual image can be seen on a tile from Gniezno, with a motif described as *Baby Jesus with a Cross* (Janiak 2003: 23, 31). This representation shows Jesus in a halo, holding a cross with a crown of thorns, resting against his right arm. Next to him, there is a dove, and above him there is the solar disc.

Representations of angles on tiles are not very frequent. They sometimes take the form of the so-called shield-bearing angels. In such cases, they are depicted

en face, holding a shield with an emblem or a coat of arms in front of them. With respect to biblical issues, one representation should be mentioned: it was found on a tile in Jankowo Dolne and depicts *Archangel Michael Defeating Satan* (Janiak: 2003, Fig. 86).

Stove tiles are usually anonymous works, which is true for all Gothic tiles. In the case of Renaissance tiles, there are some with known authors or at least owners of shops that manufactured them. One of the few Polish tile manufacturers, whose shop operated at the beginning of the sixteenth century in Kazimierz near Kraków and whose name we know, was a certain Bartosz (Piątkiewicz-Dereniowa 1960: 362–363). However, the artefacts mentioned above do not include his products. Religious issues were popular on tiles manufactured in Hesse in the shop of Hans Berman. Roman Kamiński (2007) identified more than ten tiles from this shop, discovered in such places as Międzyrzecze (*Jesus With a Samaritan Woman at a Well, The Creation of Eve*), Stargard (*The Annunciation, 12-Year-Old Jesus in the Temple, The Raising of Lazarus*), Kołbacz (*The Annunciation, Jesus Falling Beneath the Cross, The Crucifixion*), and Kołobrzeg (*The Crowning with Thorns*).

Hans Berman's shop also manufactured other tiles depicting biblical issues. They cannot be found in the collections of Polish museums, however, tiles with such scenes as: *Christ's Sermon on the Boat, Jesus with the Harlot, Jesus Healing the Bleeding Woman, The Prayer in the Garden of Gethsemane, The Last Supper*, and *Jesus before Herod*, have been uncovered in Germany (Majewski 2015: 154).

The Gothic and Renaissance stove tiles described in this paper come from the territory of today's Poland. However, the Silesian and Western Pomeranian tiles mentioned did not differ considerably from the tiles found at sites located in the territory of the medieval Crown of the Kingdom of Poland. Comparison with artefacts from Europe would go far beyond the scope of this paper. However, let us have a look at finds from the territory of Bohemia, Moravia, and the historic part of Silesia that is now located beyond Polish borders. Such a selection of analogies is justified by the fact that a catalogue of iconographic patterns found on Gothic and Renaissance tiles in these territories has been published, offering a perfect reference material. If we take a closer look at these finds, one obvious conclusion can be drawn: in the territories listed above, far more illustrations referring to biblical motifs have been discovered. For example, in the case of Old Testament themes, our southern neighbours have as many as twenty-six different representations, while in Poland there are only twelve such representations. The Polish collection does not include scenes referred to as: *God the Father, Noah's Ark, The Tower of Babel, Lot and his Daughters, Moses, Crossing the Red Sea, Samson and Delilah*, and *David and Goliath*.

In the case of New Testament, tiles from the territory of today's Poland offer approximately twenty-four motifs referring to the events described in the Bible.

The most important differences that can be identified when inspecting the tiles from Bohemia, Moravia, and Silesia, include the presence of other biblical motifs such as: *Flight into Egypt*, *The Baptism of Jesus*, *The Wedding at Cana*, *Entry into Jerusalem*, *The Kiss of Judas*, *The Descent from the Cross*, and *The Holy Trinity*.

Images of, for example, Evangelists can also be classified as representations referring to biblical motifs. They are more frequently found in the European territories where the Protestant movement was the strongest. However, due to the limited scope of this paper, I decided to omit this topic and perhaps explore it in a separate publication.

Comparison with tiles of our southern neighbours allowed to draw another conclusion. In the area where the Hussite Heresy originated, there are far more Marian representations and images of the Host and the chalice, directly referring to religious differences. However, discussion on these issues also goes beyond the scope of this paper (Pavlík, Vitanovský 2004: 57).

Let us now return to the title *Biblia pauperum*. No discussion on medieval images and narratives can start without mentioning frequently quoted Pope Gregory I (590–604), who thought visual representations to be “the bible for the illiterate”. One can cite his criticism of the doings of Bishop of Marseilles Serenus, who destroyed paintings in his church c 599:

Pictures are used in churches so that those who are ignorant of letters may at least read by seeing on the walls [of churches] what they cannot read in books (*codicibus*). What writing (*scriptura*) does for the literate, a picture does for the illiterate looking at it, because the ignorant see in it what they ought to do; those who do not know letters read in it. Thus, especially for the nations (*gentibus*), a picture takes the place of reading. [...] Therefore you ought not to have broken that which was placed in the church not in order to be adored but solely in order to instruct the minds of the ignorant (Duggan 2005: 63).

Artistic visualisations of the events described in the Bible enjoy continued popularity among researchers who make attempts to define the medieval theory of a visual narrative (Hoche 2015: 68–96). However, the objects of analysis are definitely more frequently paintings on church walls, and the way they were received by the faithful is compared to the way comic books are read today. What is emphasised is lack of a language barrier and the fact that the audience is left with the task of combining individual images to form a coherent narrative, which requires greater involvement than perception of an isolated image.

I do not find these comments accurate with regard to representations on stove tiles. Most of all, owning a stove in the Middle Ages and in the Renaissance demonstrated a high material status, which usually went hand in hand with literacy.

Therefore, stoves appeared in the houses of the wealthiest members of the society, meaning people who could also afford a Bible. Furthermore, they were probably more familiar with the content of both Old and New Testament than the rest of the society. Thus, the educational role of such images should not be considered, but it should be noted that other images of significance to the owners, such as family coats of arms, were presented on stoves. It can be thus assumed that the purpose of biblical representations was mostly to emphasise one's own religiousness. Unfortunately, as the artefacts uncovered during excavations are usually fragmentary, no dominant sets of scenes presented on a single stove and forming a coherent narrative can be recreated. Above, I only presented motifs that have been found in the territory of Poland and indicated those that were most probably rare there. However, our main aim was to draw attention to an interesting iconographic source that can be dated within a rather limited chronological framework, but has been omitted in the discussion by art and religion historians so far. Tiles decorated with narrative scenes first appeared in Poland only in the fifteenth century and disappeared at the end of the sixteenth century along with the change in style and fashion.

Bibliography

- Archeologiczne świadectwa kultu maryjnego w średniowiecznym Gdańsku. Katalog skrócony wystawy* (2013), E. Trawicka, B. Ceynowa (ed.), Muzeum Archeologiczne, Gdańsk.
- Bartoszewicz A. (1999), *Mieszczanie litterati w polskim mieście późnego średniowiecza*, "Kwartalnik Historyczny", 106.4, p. 3–19.
- Dąbrowska M. (1987), *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58).
- Duggan L. (2005), *Was Art Really the 'Book of the Illiterate'?*, [in:] M. Hageman, M. Mostert (ed.), *Reading Images and Texts. Medieval Images and Texts as Forms of Communication. Papers from the Third Utrecht Symposium on Medieval Literacy, Utrecht, 7–9 December 2000*, Brepols, Turnhout, p. 63–107, <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.3.4325>
- Dymek K. (1995), *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Fawtier R. (1924), *La Bible historiée toute figurée de la John Rylands Library. Reproduction intégrale de manuscrit French 5 accompagnée d'une étude*, Pour les Trustees et Gouverneurs de la John Rylands Library, Paris.
- Głosek M. (1998), *Dwór murowany w Bąkowej Górze*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Łódź (= "Acta Archaeologica Lodziensia", 42).
- Grygiel R. (1989), *Późnogotyckie kafle piecowe z Jarocina*, "Zapiski Jarocińskie", p. 17–19.

- Hoche D. (2015), *Pictures are material signs of the invisible: Medieval Visual Theory and Modern Graphic Narratives*, "Peregrinations. Journal of Medieval Art and Architecture", 5, p. 68–96.
- Hyland W. (2018), *The Stained Glass Biblia Pauperum Windows of Steinfeld Abbey: Monastic Spirituality, Salvation History and the Theological Imagination*, [in:] G. Allen, C. Brewer, D. Kinlaw III (ed.), *The Moving Text. David Brown and Biblical Studies in Dialogue*, SCM Press, London, p. 143–160.
- Janiak T. (2003), *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Gniezno.
- Kajzer L. (2007), *Herby na kafłach z zamku w Ujeździe, czyli o zagadnieniu herbarzy ceramicznych*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 55.1, p. 22–30.
- Kamiński R. (2007), *Grafika renesansowa jako źródło przedstawień o tematyce religijnej w twórczości kaflarskiej Hansa Bermana*, [in:] M. Dąbrowska, H. Karwowska (ed.), *Średniowieczne i nowożytny kaflę. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, Muzeum Podlaskie, Białystok, p. 79–86.
- Knapiński R. (2000), *Biblia pauperum – czy rzeczywiście księga ubogich duchem?*, "Roczniki Humanistyczne", 48.2, p. 223–241.
- Knapiński R. (2004), *Biblia pauperum – rzecz o dialogu słowa i obrazu*, "Nauka", 4, p. 133–164.
- Knapiński R. (2005), *Po co Kościołowi obrazy?*, "Nauka", 3, p. 139–165.
- Knapiński R. (2011), *Biblia pauperum – rzecz o dialogu słowa i obrazu*, [in:] M. Kluza (ed.), *Wizualizacja wiedzy. Od Biblia Pauperum do hipertekstu*, Portal WiE, Lublin, p. 10–36.
- Kocowski B. (1974), *Drzeworytowe książki średniowieczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kraków europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa* (2007), G. Lichończak-Nurek (ed.), Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków.
- Majewski M. (2015), *Renesansowe kaflę zachodniopomorskie. Studium z historii ogrzewania wnętrz mieszkalnych*, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie, Stargard–Szczecin.
- Nadolska K. (1988), *Kafle z zamku biskupów wrocławskich w Raciążku na Kujawach*, "Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica", 9, p. 85–136.
- Pavlík Č., Vitanovský M. (2004), *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance*, Libri, Praha.
- Piątkiewicz-Dereniowa M. (1960), *Kafle wawelskie okresu wczesnego renesansu*, "Studia do Dziejów Wawelu", 2, p. 303–375.
- Piroyński J. (2002), *Johannes Gutenberg i początki ery druku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Przybyłok A. (2016), *Karchowicka Biblia Pauperum źródłem dla poznania kultury materialnej*, "Acta Universitatis Lodzianensis Folia Archaeologica", 31, p. 145–162, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.31.08>
- Smetánka Z. (1983), *K počátkům výroby komorových kachlů v Čechách*, "Archaeologia Historica", 8, p. 145–154.

- Tarasiński A. (2007), *Kafle gotyckie i wczesnorenesansowe z terenu ziemi bytomskiej*, [in:] M. Dąbrowska, H. Karwowska (ed.), *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, Muzeum Podlaskie, Białystok, p. 45–49.
- Trzos A. (2010), *Karchowice i Lubecko. Biblia pauperum w dwóch wydaniach*, “Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego”, 2, p. 235–237.
- Utzig J. (2014), *Średniowieczne witraże a Biblia pauperum – problem wzajemnych relacji*, “Modus”, 14, p. 71–98.
- Wardzyński M. (2018), *Biblia pauperum – cykl romańskich fresków w kościele w Czerwińsku nad Wisłą*, [in:] M. Wardzyński (ed.), *Artydziela plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, Mazowiecki Instytut Kultury, Warszawa (Poza Warszawą, 1), p. 28–31.
- Żemigała M. (1987), *Ogrzewanie piecowe na zamku w Bolesławcu nad Prosną XIV–XVII w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Łódź.

Streszczenie

Terminem *Biblia pauperum* określamy nie tylko księgi ze skróconym tekstem Pisma Świętego, w których dominowały ilustracje, ale również cykle przedstawień plastycznych, np. malowanych na ścianach kościołów czy ozdabiające okienne witraże. Zdecydowanie mniej znane są jednak inne źródła ikonograficzne, do jakich należą kafle piecowe. Jako zabytki archeologiczne, najczęściej zachowane fragmentarycznie, nie doczekały się one jeszcze wyczerpującej analizy. W artykule omówione zostały średniowieczne i renesansowe kafle, na których rozpoznano sceny figuralne z motywami biblijnymi. Ponieważ najczęściej na stanowiskach odnajdywanych jest po kilka kaffi ozdobionych zbliżonymi tematycznie motywami, trzeba je traktować jako dowód świadomej decyzji o pokazaniu na piecu cyklu wydarzeń opisanych w Biblii.

Słowa kluczowe: *Biblia pauperum*, średniowiecze, renesans, kafle piecowe, motywy biblijne, kultura materialna, archeologia

Anna Marciniak-Kajzer
University of Lodz
Faculty of Philosophy and History
Institute of Archaeology
e-mail: anna.kajzer@uni.lodz.pl

Radosław Zdaniewicz

 <https://orcid.org/0000-0001-5816-1075>

New Finds Offering Insights into the Knight's Manor in Chechło, Upper Silesia

Nowe materiały do poznania siedziby rycerskiej
w Chechle na Górnym Śląsku

Abstract: The archaeological research conducted in 1970 confirmed that there are remains of a late medieval motte-and-bailey castle in Chechło. At that time, the structure was almost completely destroyed by farmstead construction, with only one small section of an earth wall preserved. During the conservator's intervention in 1998, hundreds of unprocessed artefacts were discovered in the collection of the Provincial Office of Monument Preservation in Katowice, again drawing attention to this interesting site. Due to the expansion of the farmstead, the cultural stratification of the motte-and-bailey castle was damaged. Today, degradation and destruction by the contemporary infrastructure make it impossible to conduct

further verification research, which would allow to better explore the remains of the site. Based on written sources and analysis of the finds, we can draw some new conclusions concerning its operation. There is no doubt that the manor already existed in the fourteenth century and that it was also used in the following centuries. It is difficult to say anything about the appearance of the manor at the time. It was most probably surrounded by an earth wall, small remains of which have been preserved until today. The discovered ceramic shards and fragments of stove tiles indicate that the residence was still used in the modern era, meaning the sixteenth and seventeenth centuries, by representatives of the local gentry.

Keywords: Upper Silesia, Chechło, motte-and-bailey castle, Late Middle Ages, modern era

Introduction

Archaeological research into medieval residential and defensive structures in Upper Silesia has traditions dating back to the interwar period (Nowakowski 2017: 55–60; Zdaniewicz 2021: 369–394). It is worth mentioning that this was the time when many sites of this type were first discovered, usually manifesting themselves in the form of characteristic mounds of different diameters. Initially, in the 1930s, no strictly excavation work was carried out in these areas. The research was usually limited to a brief note with a description of the site, containing its approximate

dimensions, location characteristics, and other distinctive features. In some cases, more detailed surface reconnaissance was carried out to inventory and document the discovered items in the form of fragments of dishes and other artefacts, constituting remains of the structure and utility buildings. In many cases, the items were damaged by, for example, ploughing, when new buildings or the accompanying infrastructure were erected, during tree planting, and as a result of all kinds of terrain levelling. When the soil was moved, artefacts from the destroyed cultural stratification were brought to the surface, and when they were discovered there during the archaeological reconnaissance, they constituted the first tangible evidence of the historic character of the place. Prewar researchers, during the already mentioned field survey and in their description of sites, frequently used methods employed by cultural anthropologists and ethnologists. Commonly used tools were interviews conducted with the local population. As it turned out, mentions of forgotten knight's manors remained mostly in unwritten, oral accounts handed down from generation to generation. Moreover, the local tradition associated these places with extraordinary, or even fairy-tale-like, stories preserved in the local awareness at least for decades. Knowledge of the knight's manor in Chechło (German: Chwchlau kr. Gleiwitz), despite the tens of years that passed since its disappearance, was also preserved and was of interest to local inhabitants and people connected with the village¹. The oldest signs of this interest in the motte-and-bailey castle in Chechło date back to the nineteenth century.

About the research history

In December 1867, a school inspector from Chechło (*Schulinspektor*) Mr Kosellek wrote in a letter to the Museum of Silesian Antiquities in Wrocław (*Museum Schlesischer Altertümer*): [...] *Hier im Dorfe (Chechlau) ist ein grosser Ringwall, Ruinen eines alten heidnischen Schlosses. Sehr viele Knochen Und Eisenstücke wurden darin gefunden* [...]². As the teacher's correspondence indicates, Chechło had a large ring wall surrounding an old pagan castle. In 1878, Mr Kosellek wrote in the chronicle of the local school that he had conducted the first amateur research on the earth

1 Today, knowledge of the site among the local population is very poor. Only three elderly people have heard about the "castle in the village". Local legends focus on the inn that allegedly sank into the ground because "people had a good time there too often", and on a "white lady" haunting the local palace. I would like to thank Dr Klaudia Janicka, history teacher in the primary school in Chechło, for collecting information from pupils and their families about the local knowledge of the knight's manor in the village.

2 The Archive of the Department of Archaeology of the Upper Silesian Museum in Bytom, file: Chechło (Chechlau): Kreis Gliwitz, Fundplatz no. 4.

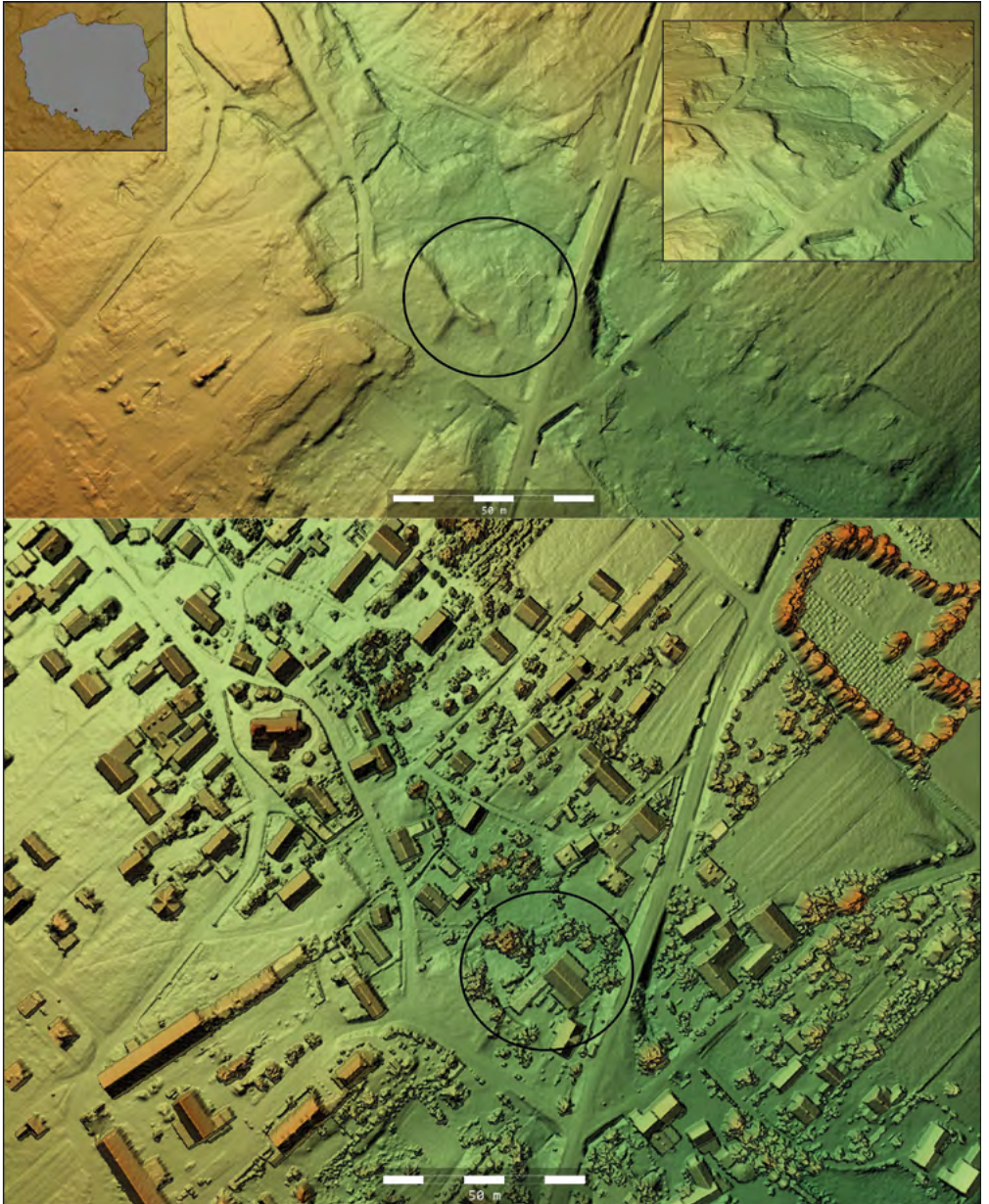

Fig. 1. Field models of the site based on a LiDAR map, prepared by R. Zdaniewicz with Planlauf (source: <http://www.geoportal.gov.pl> [20 1 2022]).

Fig. 2. The site area during research in 1970 (photograph from the Archive of the Department of Archaeology of the Museum in Gliwice).

wall described, during which he had found bricks and numerous dishes. As he noted, owners of the land had levelled the mound in the past by at least two metres, uncovering numerous bones. A note of September 7, 1925, indicates that at the time the earth wall was already mostly destroyed, with only a small section preserved, while during a trip some artefacts were found, which were then donated to the Museum in Bytom³. Archival materials confirm that before the Second World War at least one more research trip to Chechło was organised. A note of September 15, 1931, informs that teachers from Gliwice A. Skalnik and P. Scheitza along with the director of the Bytom Museum Dr F. Heinevetten collected medieval broken pieces from the area of the local “castle wall” (German quotation: *vor dem Burgwall*).

The first post-war archaeological research conducted in 1970 confirmed that there were remains of the so-called motte-and-bailey castle from the Late Middle Ages in Chechło (Bagniewski, Tomczak 1972: 202–203). At that time, the site was almost completely destroyed by farmstead construction, with only one small section of an earth wall preserved (Fig. 1–2). A test pit dug in the area yielded further finds in the form of fragments of dish ceramics, bones, and fragments of stove tiles.

³ These artefacts can still be found in the Upper Silesian Museum in Bytom, ref. no. B:270:25.

According to the researchers' estimates, the site could have been approx. 45–50 m in diameter and operated in the fourteenth century. The site has not been examined since 1970, probably also due to the extent of destruction.

The historical background

Before the new historical finds mentioned in the title are presented, it is worth examining written sources concerning the village of Chechło and its medieval owners. The oldest mention of the settlement comes from the *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis* (*The book of benefice of the diocese of Wrocław*) from the late thirteenth or early fourteenth century, where it is called *Chechel* ([...] *Chechel maldrate, due mesure tritici, quattuor siliginis et avene* [...])⁴. At the beginning of the fourteenth century, the village was most probably owned by Wilczek (*Lupus von Chechel*), who in 1320 moved in the circles of Władysław, Duke of Bytom and Koźle (Weltzel 1866: 61; Horwat 1990: 94)⁵. Documents from the end of the fourteenth and fifteenth centuries indicate that Chechło belonged to the *Stręła* family. In 1393, its first representative, meaning *Stephan Stręła von Chechel*, appears in the sources (Pilnáček 1991: 1201). Most probably, he witnessed the document of Bernard, Duke of Strzelce, issued on December 5, 1409 (Horwat 2002: 442). Another owner of Chechło from the *Stręła* family was *Mikulass Sselerzowsky von Czechel* (Mikołaj Strzelowski of Chechło), also known as a witness to documents from the end of the fifteenth century, i.e. from 1477, 1491, and 1496 (*Codex Diplomaticus Silesiae* 1865: 100, 131, 141)⁶. According to *The Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland and Other Slavic Countries*, in 1512, the then lord of Chechło Melchior Szyberowski built a new church in place of the old one that had been destroyed (*Słownik geograficzny...* 1880: 551; *Die Schrotholzliche...* 1932). This indicates that at the time the estate belonged to the Szyberowski family, and not the Strzelowski family. At the beginning of the sixteenth century, the owner of a part of Chechło was Opole Burgrave Jan von Oderwolff, and in 1689, most probably his son Kasper Fryderyk, followed by Henryk Waclaw until 1706 (Sękowski 2008: 18–19). Another owner of the village was Jan von Oderdorff, who died in 1720, and then the estate was in all likelihood taken over by the Paczyński family from Tenczyn (*von Tenczin*), as on Wrede's

4 According to the record, the village was to provide two measures of wheat and four measures of rye and oat as part of their tithe, cf. *Liber Fundationis...* 1889: 95.

5 It is worth mentioning that according to J. Horwat, this knight also appeared in older documents, when he moved in the circles of Duke Bolko I of Opole.

6 In documents of 1491 and 1496, however, there is no mention of anyone from Chechło.

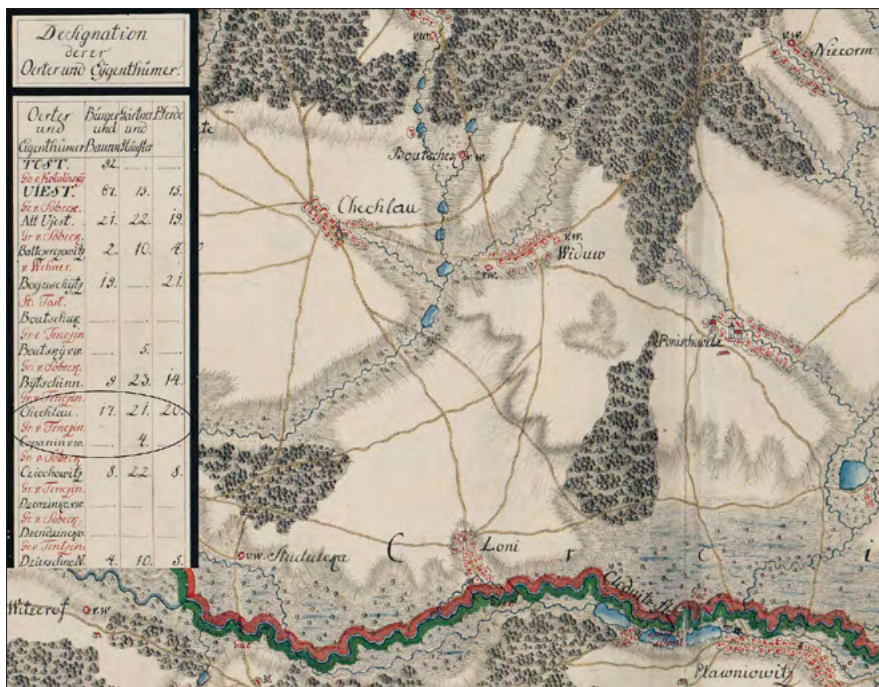

Fig. 3. A fragment of Christian Friedrich von Wrede's map, c 1749–1750, *Krieges-Carden von Schlesien*, acc. no. SBB_III_C_Kart_N 15060_Band 2_Blatt 26 (source: the collection of Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung).

map from approximately mid-eighteenth century, Chechło was included in the property of this family (Fig. 3). More importantly, the existence of the manor in the village was not marked on this map, which allows to assume that it was no longer used or no longer existed⁷.

New historical finds

The reason why the motte-and-bailey castle in Chechło once again drew the attention of researchers was the discovery of a few hundred artefacts in the collection of the Provincial Office of Monument Preservation in Katowice during the conservator's intervention in 1998⁸. Unfortunately, during the expansion of the farm,

⁷ On Wrede's map, a wooden manor in Poniszowice near Chechło is marked. It burnt down in 1789 and a masonry palace was built in its place, cf. *Katalog zabytków...* 1966: 61. Indirectly, this indicates that at the time there was no landowner's residence in Chechło.

⁸ I would like to thank Ms Grażyna Glanc-Zagaja from the Provincial Office of Monument Preservation in Katowice for her help and making artefacts available for examination.

where the remains of the archaeological site are located, the cultural stratification was damaged. During a site visit, it was impossible to create any archaeological documentation; only mixed historical materials were collected from the destroyed settlement levels of the site, in the form of fragments of dish ceramics, stove tiles, lumps of pugging as well as some metal and stone items. Even though the material obtained has no clear archaeological context, it is still a valuable source for research into the chronology of the site⁹.

The largest group of artefacts obtained during the visit in 1998 were fragments of ceramic dishes. In chronological terms, however, this collection is not homogeneous. A majority of them were fragments of dishes with characteristics of late medieval pottery, manufactured on a wheel using a slide technique, of clay with sand or a mixture of sand and grains of rock, with gently rounded edges. The dishes were mostly fired in an oxidizing atmosphere, which made their walls cream-coloured, brick-red, or grey. Most fragments of the dishes created using the late medieval technique came from pots and jugs (Fig. 4a–b), usually with thickened edges. There were also fragments of small bowls (Fig. 4d) and larger wide-mouthed bowls (Fig. 4c). Basically, the fragments described above were the remains of so-called kitchen dishes, used for preparing, storing, and most probably also serving meals¹⁰. Some of them were fragments of dishes with definitely better technical specifications, fired in a reducing atmosphere, which made their walls black or dark grey. Most fragments of the reducing dishes also came from pots and jugs (Fig. 4e–f), usually with thickened and gently profiled edges. There were also fragments of jugs (Fig. 4h–i) and thin-walled cups, fired very well, which made their walls very hard, nearly as stoneware. Many of the dishes had polished surfaces, which gave them a characteristic metallic gleam. Moreover, they were extremely richly ornamented with compositions of encircling grooves, wavy grooves, and imprints made with a tracing wheel or a stamp (Fig. 4k–l). The dishes should be perhaps considered local copies of stoneware dishes, such as the richly ornamented cups and jugs manufactured in Lusatia, the so-called Falke-Group pottery, which can be linked to tableware (Stephan 2004: 293–329; Mackiewicz 2008: 161–169; Szajt 2015: 47–54).

As this paper was being written, a formal process of handing the artefacts over to the Department of Archaeology of the Museum in Gliwice was underway.

- 9 As the site is located on a private plot of land and partially developed, fenced, and used as a garden, performance of any research work would be difficult.
- 10 Dish ceramics manufactured with a similar technology were discovered during research into the remains of other Upper Silesian manors on mounds dated to the fourteenth and fifteenth centuries in such places as Pniów, Gliwice Czechowice, and Ruda Śląska – Kochłowiec, cf. Zdaniewicz 2020a: 14–18; Zdaniewicz 2020b: 108–113; Goiński et al. 2020: 55–59. They were also found during research into late medieval urban centres of Silesia, such as Wrocław (cf. Buśko et al. 1992: 136–138; Rzeźnik 1998: 221–223; Niegoda 1999: 159–161).

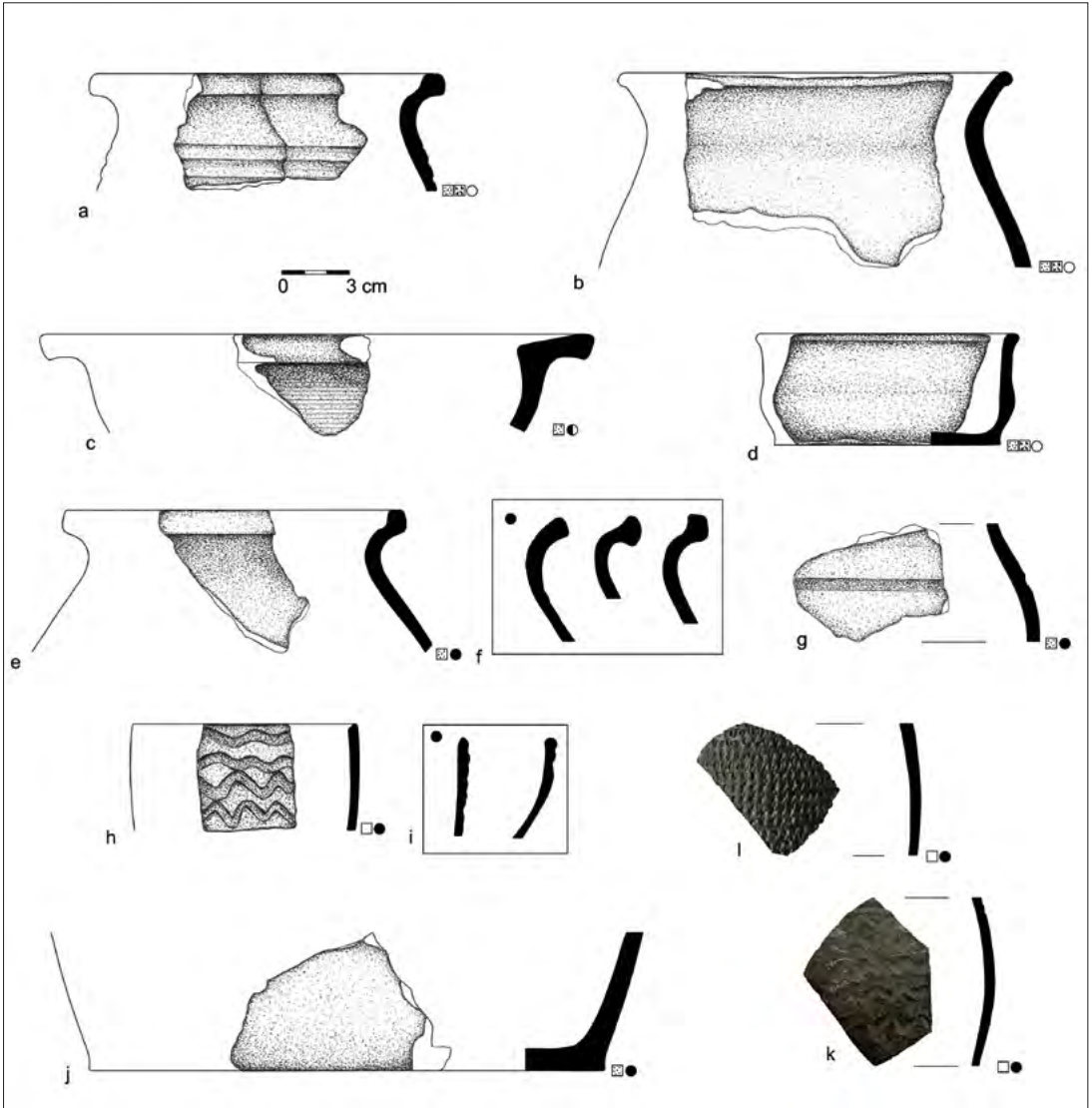

Fig. 4. Fragments of late medieval dishes collected during the conservator's intervention in 1998 (R. Zdaniewicz).

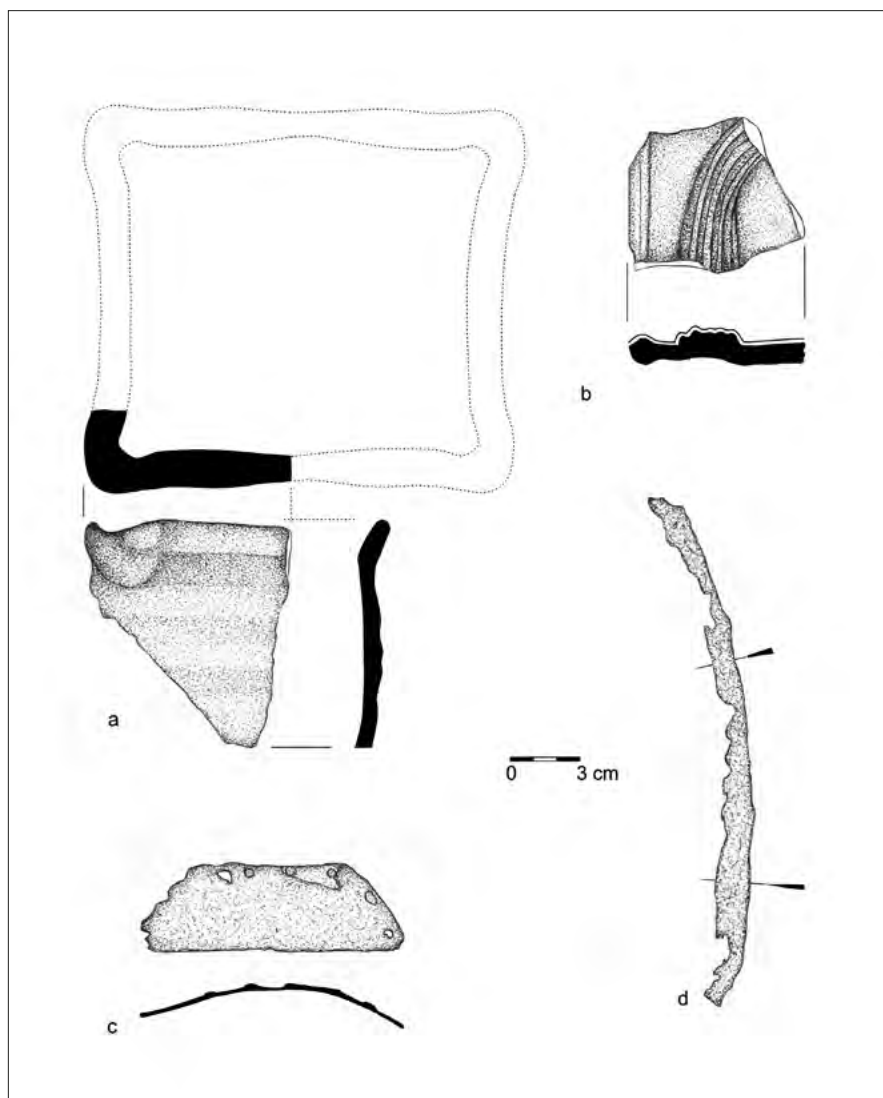

Fig. 5. Fragments of late medieval tiles and metal items collected during the conservator's intervention in 1998 (R. Zdaniewicz).

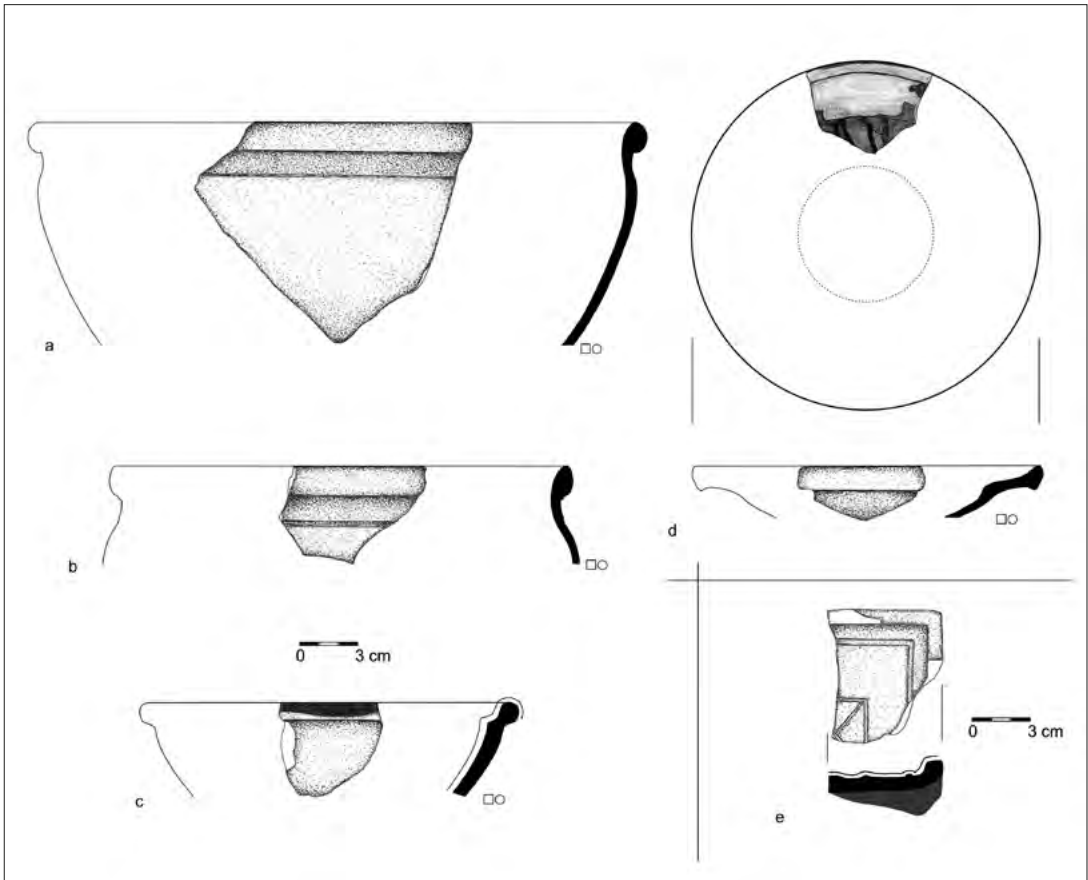

Fig. 6. Fragments of modern-era dishes and tiles collected during the conservator's intervention in 1998 (R. Zdaniewicz).

Due to lack of an archaeological context, the discussed fragments of dishes can only be generally linked to the fourteenth and fifteenth centuries¹¹. Also some fragments of stove and pot tiles can be dated to that period, which might indicate that the late medieval manor in Chechło had its own heating device(s) (Fig. 5a–b). One of the isolated fragments of stove tiles has a front covered with dark green glaze, decorated with convex fluting, which in stylistic terms refers to the Late Gothic style (Fig. 5b) (Dąbrowska 1987: 124–125). A different fragment

¹¹ Dishes similar in technological and functional terms were discovered in the accumulations connected with the operation of the knight's manor in Ciochowice near Toszek, carbon-14-dated to the end of the fourteenth century or the first half of the fifteenth century, cf. Zdaniewicz 2019.

used to be a corner of a pot or bowl tile, with an opening that was originally four-sided (Fig. 5a). Tiles of this type have many counterparts among finds dated to the fourteenth and fifteenth centuries, however, they were also discovered in collections from the sixteenth century (Dymek 1995: 41–42, 246, Table IX). Apart from the tile finds, the fact that there was a stove in the manor may be also indicated by large clumps of pugging collected during the visit in 1998. However, it should be emphasised that these could be fragments of construction pugging from the manor building itself. It is worth mentioning that medieval dish ceramics and stove tiles were also discovered during the verification research in 1970 (Bagniewski, Tomczak 1972: 203).

From the historical point of view, the most interesting artefact is an iron plate (lame), which was most probably an element of a coat of plates (Fig. 5c). It protected the torso as a textile or leather coat, with rows of vertical or horizontal, smaller or larger, iron lames or plates riveted to it from the inside (Nowakowski 1994: 235–236). The plate discovered in Chechło is now trapezoidal and arched, but due to damage caused by corrosion, it is difficult to say what the original shape of the artefact was¹². The maximum width of the artefact is approx. 11.4 cm and its maximum height is approx. 3.8 cm. It was made of metal sheet, approx. 0.3–0.4 cm thick. Along one of the longer side edges of the plate, there are rivet head marks left by rivets that were originally used to attach the plate to the textile base. Lames of different sizes, usually rectangular but also with slanting edges, were found among historical materials during research into castle complexes, such as the Lower Silesian Szczerba castle in Gniewoszków, the Czchów castle in Lesser Poland (Szpunar, Glinianowicz 2006: 151, Table 7; 152, Table 8; Marek 2008: 89, Fig. 3.3–3.4; 102, Fig. 17; 103, Fig. 18), and the remains of smaller knight's residences, such as Siedlątków and Borówka near Łódź, and Plemięta in the former Chełmno Land (Kamińska 1968: 16–88; Kosiorek 2002: 230; Boguwolski et al. 2005: 30). Plates similar in form to the artefact from Chechło were discovered during research in Nowe Miasto nad Wartą (Grygiel 1996: 85–91). Fragments of coats of plates were also excavated during research in other Upper Silesian late medieval motte-and-bailey castles, i.e. in Tarnowice Stare¹³. The size and the form of the artefact in Chechło may indicate that it was originally a part of the coat protecting the knight's sides. For practical reasons, this part was usually made of smaller plates that made it easier to fit the armour, thus making it more comfortable to wear.

12 It seems that one of the side edges, slanting at an angle of approx. 45°, preserved its original shape, while the other, unfortunately, seems to be damaged.

13 The lame discovered in the motte-and-bailey castle in Stare Tarnowice was approx. 27 cm long and approx. 8.5 cm wide, so it seems it was an element of the front part of a coat of plates, cf. Kawka 2015: 113, Fig. 15.1.

Relatively cheap production, and so a low price, made coats of plates a popular type of protective armour among Polish – so probably also Silesian – knights in the Middle Ages (Nowakowski 2006: 125). They were most popular in the second half of the fourteenth century, but poorer knights in all likelihood still used them in the fifteenth century, even though they were already outdated considering the growing popularity of plate armour (Nowakowski 2006: 125). It is difficult to conclusively date the lame discovered in Chechło, which – similarly to other artefacts – was found in a secondary deposit. Generally, it should be dated to the fourteenth or fifteenth century.

The other metal artefact is a partially preserved iron sickle (Fig. 5d). Due to its state of preservation, however, it is difficult to conclusively determine its original dimensions. The single-edged blade was forged using iron tape, approx. 1.5–1.7 cm wide and up to 0.3 cm thick. In the lower part, there is a clear narrowing and the blade becomes a plate, approx. 1.1–1.2 cm wide, which originally served as a mandrel to attach the handle. Objects of this type offer poor chronological characteristics, but they are numerous among historical artefacts excavated during research into late medieval and early modern rural residential and defensive complexes in Silesia (Kawka 2015: 109, Fig. 13; Nowakowski 2017: 523, Table 39)¹⁴. Farming was the source of income of their owners, which is why finds of agricultural tools are by no means unusual. The discovery of the remains of the sickle in question among dishes connected with the life of the manor on a mound in Chechło is thus unsurprising.

Among the artefacts found in 1998, there were also a few dozen fragments of pottery, with modern-era characteristics. These dishes were thrown on a wheel of clay with a non-granular admixture, and then fired in high temperature in an oxidizing atmosphere. The dishes included fragments of large pots or jugs (Fig. 6b), wide-mouthed bowls (Fig. 6a), small bowls (Fig. 6c), trivets, and plates (Fig. 6d). Only in a few cases were the dishes decorated with bands of single or double encircling grooves, usually at the bottom of the neck (Fig. 6b). In terms of surface finishing, some fragments bore traces of polishing and glazing with a dark brown coating (Fig. 6c). The internal surface of the plates showed traces of engobe, painting, and glazing (Fig. 6d). The modern-era pottery with similar technological characteristics was created in workshops of specialist guild craftsmen located in the towns of Silesia. The forms of dishes, including the shape of their edges, refer to those known from the area of Gliwice and Wrocław, usually dated to the sixteenth or seventeenth century (Szwed 2004: 335–343; Zdaniewicz 2011: 106–110;

14 Sickles analogous to the artefact from Chechło were also discovered among the materials from research into a motte-and-bailey castle existing before the masonry castle in Chudów. These artefacts have not been published.

Pankiewicz, Rodak 2016: 331–356). Fragments of similar dishes were also discovered during research into Upper Silesian manors on mounds in such places as Rudno and Kozłów, dated to the sixteenth or seventeenth century (Michnik, Zdaniewicz 2012: 160–162; Zdaniewicz 2014: 364–370). Fragments of stove tiles from the collection of artefacts obtained in 1998 should probably be placed within a similar chronological framework. Their fronts were glazed with a light green coating, while their surface was decorated with geometrical motifs characteristic of the Renaissance (Fig. 6e) (Dymek 1995: 134). A very similar technology and ornamentation were found on some stove tiles from the castle in Opole, dated to the end of the sixteenth century, and some tiles discovered during research at the castle in Chudów, dated to a similar period (Dymek 1995: 269, Table XXXII; Dąbrowska et al. 2005: Fig. 11–12).

Conclusions

The state of the site leaves much to be desired, with degradation and damage by contemporary structures making it impossible to conduct additional verification research. However, the written sources quoted above and analysis of the finds allow to draw some cautious conclusions concerning its operation. There is no doubt that the manor was already built in the Middle Ages, most probably in the fourteenth century, and that it was also used in the following century. It is difficult to say anything about the appearance of the manor at the time. It was most probably surrounded by an earth wall, small remains of which have been preserved until today (Fig. 1–2). The discovered ceramic shards and fragments of stove tiles indicate that the residence was still used in the modern era, meaning the sixteenth and seventeenth centuries. Even though they prove the progressing destruction of the site and their cognitive value is not full as they were not excavated during rescue research typically conducted for sites of this type, it seems that the finds made in 1998 can now constitute one of the last sources of information about the history of the place. It would be worth making the collections of unprocessed artefacts deposited in museum warehouses and Offices of Monument Preservation once again available to science. They are not always extremely precious cognitive sources, but perhaps they should be sometimes viewed in the context of the lyrics of Marek Grechuta's song "Ocalić od zapomnienia" ("To Save From Oblivion"). Publication of materials, even if so modest as in the case of the artefacts from Chechło discussed in this paper, definitely broadens the knowledge of poorly recognised Upper Silesian knight's manors.

Bibliography

- Bagniewski Z., Tomczak E. (1972), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego*, "Zeszyty Gliwickie", 9, p. 201–217.
- Boguwolski R., Kola A., Wilke G. (2005), *Plemięta. Wieżowa siedziba rycerska z XIV–XV w. w ziemi chełmińskiej*, Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, Grudziądz.
- Buško C., Piekalski J., Wiśniewski A. (1992), *Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Więzienna 8–12) w 1990 r.*, "Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", 33, p. 131–144.
- Codex Diplomaticus Silesiae*, vol. VI, *Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Oppeln und Ratibor in Auszügen Mitgetheilt und Namens des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens* (1865), C. Grünhagen, W. Wattenbach (ed.), Max & Komp, Breslau.
- Dąbrowska T. (1987), *Kafle i piece kafłowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58).
- Dąbrowska T., Nocuń P., Tarasiński A. (2005), *Kafle z zamku Chudowie*, Fundacja Zamek Chudów, Chudów.
- Dymek K. (1995), *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Goiński D., Sady-Bugajska A., Sudoł-Procyk M. (2020), *Badania archeologiczne oraz archeobotaniczne na terenie późnośredniowiecznego grodziska stożkowatego w Rudzie Śląskiej Kochłowicach*, "Górnośląskie Raporty Archeologiczne", 1, p. 55–59.
- Grygiel R. (1996), *Elementy zbroi i inne przedmioty o charakterze uzbrojenia*, [in:] R. Grygiel, T. Jurek (ed.), *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa, dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź.
- Horwat J. (1990), *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w.*, Muzeum w Gliwicach, Gliwice.
- Horwat J. (2002), *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta, miasta, Kościół, urzędy, własność prywatna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Kamińska J. (1968), *Siedlętków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", 15, p. 15–87.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, vol. VI.5, *Powiat gliwicki, województwo katowickie*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1966.
- Kawka W. (2015), *Materiały z grodzisk stożkowatych w Tarnowicach Starych oraz Wóznikach w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, "Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", 20, p. 87–122.
- Kosiorek A. (2002), *Dwór 'na kopcu' w Borówku – wyniki badań archeologicznych*, "Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza", 3–4, p. 223–239.
- Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis* (1889), [in:] H. Markgraf, J.W. Schulte (ed.), *Codex Diplomaticus Silesiae*, vol. XIV, Max & Komp, Breslau.

- Mackiewicz M. (2008), *Walka o mijsce przy stole – późnośredniowieczna ceramika luksusowa*, [in:] P. Kucypera S. Wadyl (ed.), *Kultura materialna średniowiecza w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, p. 155–172.
- Marek L. (2008), *Medieval Armour from Szczerba Castle*, “Acta Militaria Mediaevalia”, 4, p. 87–124.
- Michnik M., Zdaniewicz R. (2013), *Badania ratownicze na stanowisku 1 w Kozłowie, województwo śląskie*, [in:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009–2010*, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice, p. 152–166.
- Niegoła J. (1999), *Naczynia ceramiczne*, [in:] C. Buśko, J. Piekalski (ed.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy 120 ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 1), p. 157–182.
- Nowakowski A. (1994), *Uzbrojenie indywidualne*, [in:] A. Nadolski (ed.), *Polska Technika Wojskowa do 1500 r.*, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Nauki i Techniki, Warszawa.
- Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Nowakowski P.A. (2006), *Arsenały domowe rycerska polskiego w średniowieczu*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Pankiewicz A., Rodak S. (2016), *Śląska ceramika jako źródło do poznania garmcarstwa okresu wczesno nowożytnego*, [in:] S. Siemianowska, P. Rzeźnik, K. Chrzan (ed.), *Ceramika i szkło w archeologii i konserwacji*, Instytut Archeologii i Etnologii Akademii Nauk we Wrocławiu; Katedra Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła Akademii Sztuk Pięknych im. E. Gepperta we Wrocławiu, Wrocław, p. 331–356.
- Pilnáček J. (1991), *Rody starého Slezska*, Moravský Zemský Archiv, Brno.
- Rzeźnik P. (1998), *Materiały ceramiczne*, [in:] *Kompleksowe archeologiczno-architektoniczne badania wykopaliskowe w kwartale zabudowy ograniczonym ulicami Kazimierza Wielkiego – Szewska – Ofiar Oświęcimskich – Łaciarską na Starym Mieście we Wrocławiu*, Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu, Wrocław (Silesia Antiqua, 39.1), p. 221–238.
- Die Schrotholzliche zu Chechlau ein dörfliches Kundstenkmal*, “Oberschlesien im Bild”, no. 27, 30.06.1932.
- Sękowski W. (2008), *Herbarz szlachty śląskiej*, vol. VI, *O-Po*, Fundacja Zamek Chudów, Chudów, p. 18–19.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880), vol. I, F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (ed.), nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa.
- Stephan H.G. (2004), *Badania nad ceramiką ‘grupy Falkego.’ Bogato zdobiona gotycka kamionka lużycka i jej środowisko archeologiczno-historyczne*, [in:] J. Piekalski, K. Wachowski (ed.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 6), p. 293–329.

- Szajt J. (2015), *Naczynia stołowe mieszczaństwa w XIII–XVI w. Przyczynek do studiów nad kulturą stołu późnośredniowiecznego Śląska*, [in:] E.J. Kowalczyk (ed.), *Różne oblicza średniowiecza. Z interdyscyplinarnych badań nad historią i kulturą wieków średnich*, vol. 1, Interdyscyplinarne Koło Naukowe Miłośników Średniowiecza Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, p. 45–66.
- Szpunar A., Glinianowicz M. (2006), *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, "Acta Militaria Mediaevalia", 2, p. 137–188.
- Szwed R. (2004), *Wczesnonowoczesna ceramika naczyniowa z ulicy Św. Antoniego we Wrocławiu*, [in:] J. Piekalski, K. Wachowski (ed.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 6), p. 332–381.
- Weltzel A. (1866), *Geschichte der Stadt, Herrschaft und Festung Cosel*, Im Selbstverlage des Verfassers und in Commission bei Fr. Thiele in Ratibor, Berlin.
- Zdaniewicz (2011), *Materiały ceramiczne*, [in:] M. Michnik, J. Piekalski (ed.), *Archeologia gliwickiego Rynku*, Muzeum w Gliwicach; Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Gliwice–Wrocław, p. 97–110.
- Zdaniewicz R. (2014), *W kwestii interpretacji i chronologii kopca ziemnego w Rudnie, pow. gliwicki*, "Rocznik Muzeum w Gliwicach", 25, p. 363–372.
- Zdaniewicz R. (2019), *Sprawozdanie z badań archeologicznych relikwów gródka stożkowatego w Ciochowicach, pow. gliwicki, woj. śląskie (AZP 94–43/48)*, Gliwice [a manuscript available in the archive of the Provincial Office of Monument Preservation in Katowice].
- Zdaniewicz R. (2020a), *O badaniach archeologicznych relikwów grodziska późnośredniowiecznego w Pniowie*, "Rocznik Toszecki", 4, p. 5–23.
- Zdaniewicz R. (2020b), *Czy w Gliwicach-Czechowicach istniało średniowieczne siedlisko dworskie? Uwagi wstępne po pierwszym sezonie badań rozpoznawczych*, "Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia" 22, p. 99–117.
- Zdaniewicz R. (2021), *Z badań grodzisk średniowiecznych powiatu gliwickiego w pół wieku później*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archeologica”, 36, p. 369–394, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.36.18>

Streszczenie

Badania archeologiczne przeprowadzone w 1970 r. potwierdziły, że w Chechle zachowały się relikty późnośredniowiecznego grodziska stożkowatego. W tym czasie obiekt był już niemal całkowicie zniszczony przez budowę gospodarstwa, a zachował się jedynie niewielki odcinek wału. Swoiste odkrycie w zbiorach WKZ w Katowicach kilkuset dotychczas nieopracowanych zabytków, które pozyskano w trakcie interwencji konserwatorskiej w 1998 r., pozwoliło na ponowne zwrócenie uwagi na to interesujące stanowisko. W związku z rozbudową tutejszego gospodarstwa ponownie naruszono nawarstwienia kulturowe gródka. Obecnie degradacja i zniszczenie przez współczesną zabudowę uniemożliwia przeprowadzenie dodatkowych badań weryfikacyjnych, które pozwoliłyby na lepsze rozpoznanie relikwów tego obiektu. Źródła pisane oraz analiza zabytków pozwalają na wysunięcie pewnych nowych wniosków dotyczących

jego funkcjonowania. Z pewnością dwór istniał już w XIV w., a używany był jeszcze w kolejnych stuleciach. Trudno powiedzieć coś o wyglądzie siedliska w tym czasie. Zapewne otoczone było wałem, którego pozostałości w nikielnej formie dotrwały do dnia dzisiejszego. Odkrycie ułamków naczyń i kafla piecowych wskazuje, iż jeszcze w okresie nowożytnym, tj. w XVI i XVII w., siedziba nadal funkcjonowała i była używana przez przedstawicieli lokalnej szlachty.

Słowa kluczowe: Górny Śląsk, Chechło, grodzisko stożkowe, późne średniowiecze, nowożytność

Radosław Zdaniewicz

University of Lodz

Doctoral School of Humanities

e-mail: radoslaw.zdaniewicz@edu.uni.lodz.pl

sprawozdania

Radosław Janiak <https://orcid.org/0000-0001-8867-7435>**Paweł Zawilski** <https://orcid.org/0000-0001-8667-6885>

Badania ratownicze na stanowisku Szczukocice 4 (AZP 78–53/71), gm. Gorzkowice, woj. łódzkie, przeprowadzone w latach 1997–1999

**Rescue Research in Szczukocice 4 Sites (AZP 78–53/71),
Gorzkowice Borough, Lodzkie Voivodeship, Carried out in 1997–1999**

Abstrakt: Stanowisko zostało zlokalizowane na piaszczystym pagórku, na obszarze zalesionym. Przeprowadzone w latach 1997–1999 prace archeologiczne miały na celu zabezpieczenie niszczonego wybieraniem piasku obszaru stanowiska. Łącznie przebadano powierzchnię 4 arów, w obrębie których odsłonięto 16 obiektów, a także warstwę kulturową. Na podstawie analizy materiału zabytkowego wydzielono dwa horyzonty osadnicze związane z pradziejami. Z pierwszym (starszym) horyzontem osadniczym łączyć należy ślad osadnictwa z epoki kamienia. Drugi (młodszy) horyzont osadniczy odpowiada istnieniu na badanym terenie osady ludności kultury łużyckiej z okresu halszackiego D. Z tym etapem osadniczym łączyć należy przeważającą część

materiału zabytkowego, pozyskanego w toku prac wykopaliskowych.

Obecność na stanowisku warstwy kulturowej oraz obiektów mieszkalnych, zagłębionych w podłoże, wskazywałaby na dłuższą, zapewne stabilną egzystencję na tym terenie społeczności kultury łużyckiej. Stopień zniszczenia stanowiska, jak również niewielki zasięg badań wykopaliskowych utrudnia odpowiedź na pytanie o rzeczywistą skalę tego osadnictwa. Nie sposób w świetle wyników tych badań stwierdzić, jakie czynniki decydowały o charakterystycznym rozmieszczeniu domostw. Nie można odrzucić poglądu, w myśl którego zdecydowały w tym przypadku czynniki wewnętrzne (np. kulturowe lub społeczne) lub też uzależnione było to od ukształtowania terenu osady.

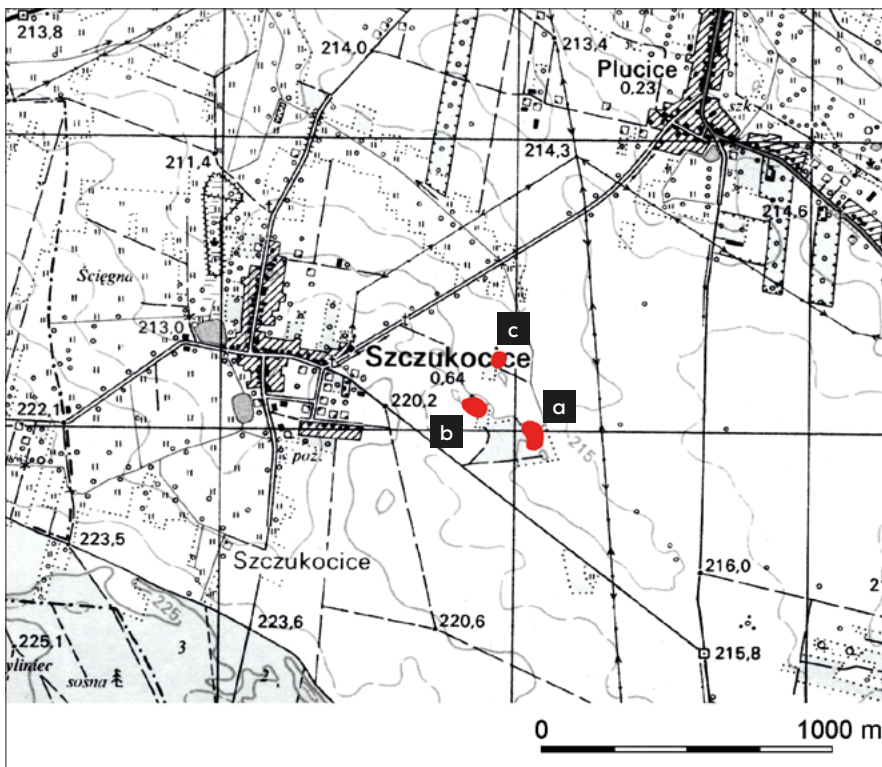
Słowa kluczowe: kultura łużycka, osada, wczesna epoka żelaza

Uwagi wstępne

Podjęcie badań ratowniczych na trzech nowoodkrytych stanowiskach zlokalizowanych w Szczukocicach, gm. Gorzkowice (stanowiska: 4, 5, 7) (Czepiec 1995) zostało zainicjowane wkrótce po stwierdzeniu niszczącego charakteru oddziaływań, jakie w końcu lat dziewięćdziesiątych XX w. pojawiły się na ich obszarze.

Wymienione powyżej stanowiska zlokalizowano na piaszczystych pagórkach, pokrytych drzewostanem (ryc. 1). Jednakże las będący własnością gminy Gorzkowice przez wiele lat był miejscem niekontrolowanego pozyskiwania drewna. W efekcie zachowała się jedynie 1/10 pierwotnego drzewostanu, głównie na obrzeżach dawnego zalesienia.

Wizytacja terenowa stanowisk, dokonana w 1996 r., potwierdziła fakt nie tylko pobierania piasku w miejscach pozbawionych drzew, ale także wysypywania śmieci w powstałe wybieryska. Skala opisywanego procederu „zaowocowała” przyjęciem przez miejscową ludność nazwy „Hurtownia”, co chyba najdobitniej podkreśla

Ryc. 1. Lokalizacja grupy stanowisk w rejonie Szczukocic, gm. Gorzkowice (AZP 78–53): (a) – stanowisko 4; (b) – stanowisko 5; (c) – stanowisko 7 (rys. P. Zawilski).

masowość i różnorodność śmieci, jakie były tu od lat wyrzucane. Poprzednia nazwa, tj. „Szubienica”, nawiązywała do wydarzeń z okresu II wojny światowej, kiedy to żołnierze radzieccy rozstrzelali tu i pochowali żołnierzy niemieckich broniących zlokalizowanego w niewielkiej odległości polowego lotniska. Po zakończeniu wojny pagórki, na których znajdują się opisywane stanowiska archeologiczne, stały się miejscem detonowania przez wojsko bomb lotniczych. Nie znamy jednak skali ani zasięgu tego zjawiska. Obszar prezentowanych stanowisk archeologicznych poprzecinany był licznymi, zarośniętymi zagłębieniami. Nie sposób jednak wykazać, czy były to pozostałości po wybieraniu piasku, czy też właśnie po detonacji bomb. Należy zauważyć, iż na rozpoznanej wykopaliskowo przestrzeni wymienionych stanowisk nie stwierdzono śladów w postaci odłamków amunicji. Prowadzone w latach 1997–1999 wykopaliskowe prace ratownicze w rejonie Szczukocic finansowane były z budżetu Generalnego Konserwatora Zabytków. Ogółem badaniami objęto obszar o łącznej powierzchni 14,3 ara.

Wszystkie prezentowane stanowiska zostały odkryte w trakcie badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1995 r. przez S. Czepiec. Dla stanowiska 4 w Szczukocicach, które stanowi przedmiot niniejszego opracowania, ustalenia odnoszące się do funkcji i przynależności chronologiczno-kulturowej prezentowały się wówczas następująco: Szczukocice, stan. 4 (AZP 78–53/71) – osada kultury pomorskiej, okres halsztacki / wczesny okres lateński, powierzchnia stanowiska – 0,5 ha.

Badania ratownicze realizowane w trakcie trzech sezonów wykopaliskowych przyniosły na omawianym stanowisku rozpoznanie obszaru o powierzchni 4 arów. W ich obrębie zarejestrowano 16 obiektów oraz warstwę kulturową. Pozyskano w toku prac badawczych 1592 zabytki ruchome. Na podstawie analizy materiału zabytkowego wydzielono dwa horyzonty osadnicze związane z pradziejami.

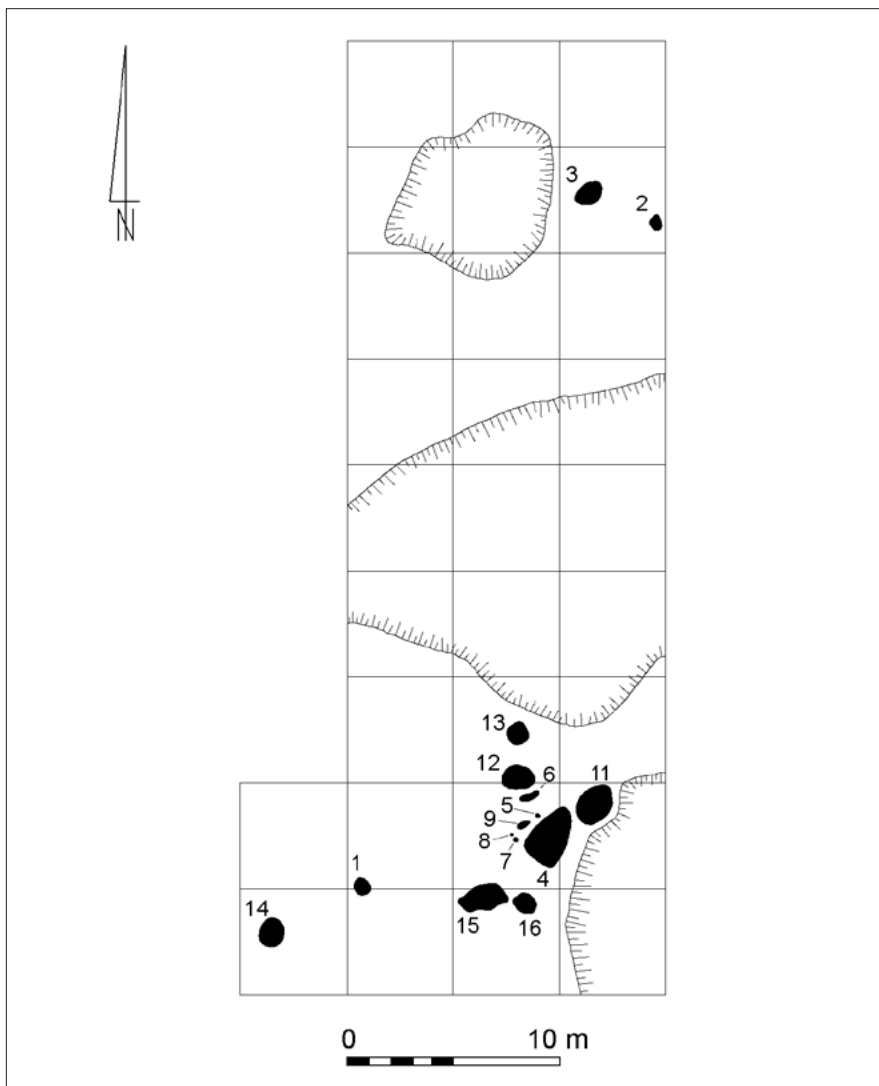
Z pierwszym, starszym horyzontem osadniczym łączyć należy ślad osadniczy z epoki kamienia. Znaleźiska związane z tym etapem eksploatacji osadniczej omawianego obszaru odkryte zostały na złożu wtórnym, w warstwie kulturowej kultury łużyckiej. Wymienić tu należy dwa zabytki krzemienne: wiór z rdzenia jednopiętowego wykonany z krzemienia czekoladowego oraz zatępiec z krzemienia bałtyckiego. Prezentowany materiał zabytkowy nie pozwala na określenie środowiska kulturowego, któremu należałoby go przyporządkować.

W ramach młodszego horyzontu osadniczego znalazły się relikty istniejącej na badanym terenie osady kultury łużyckiej z okresu halsztackiego D. Z tym etapem osadniczym łączyć należy przeważającą część pozyskanego w toku prac wykopaliskowych materiału zabytkowego.

Pominąć w tym momencie można ślady potwierdzające najmlodszy etap użytkowania terenu, przypadający na okres nowożytny, o czym wspomniano na wstępie. Wskazać tu jedynie można fragment naczynia nowożytnego odkryty w warstwie humusu.

Charakterystyka przestrzeni osady kultury łużyckiej

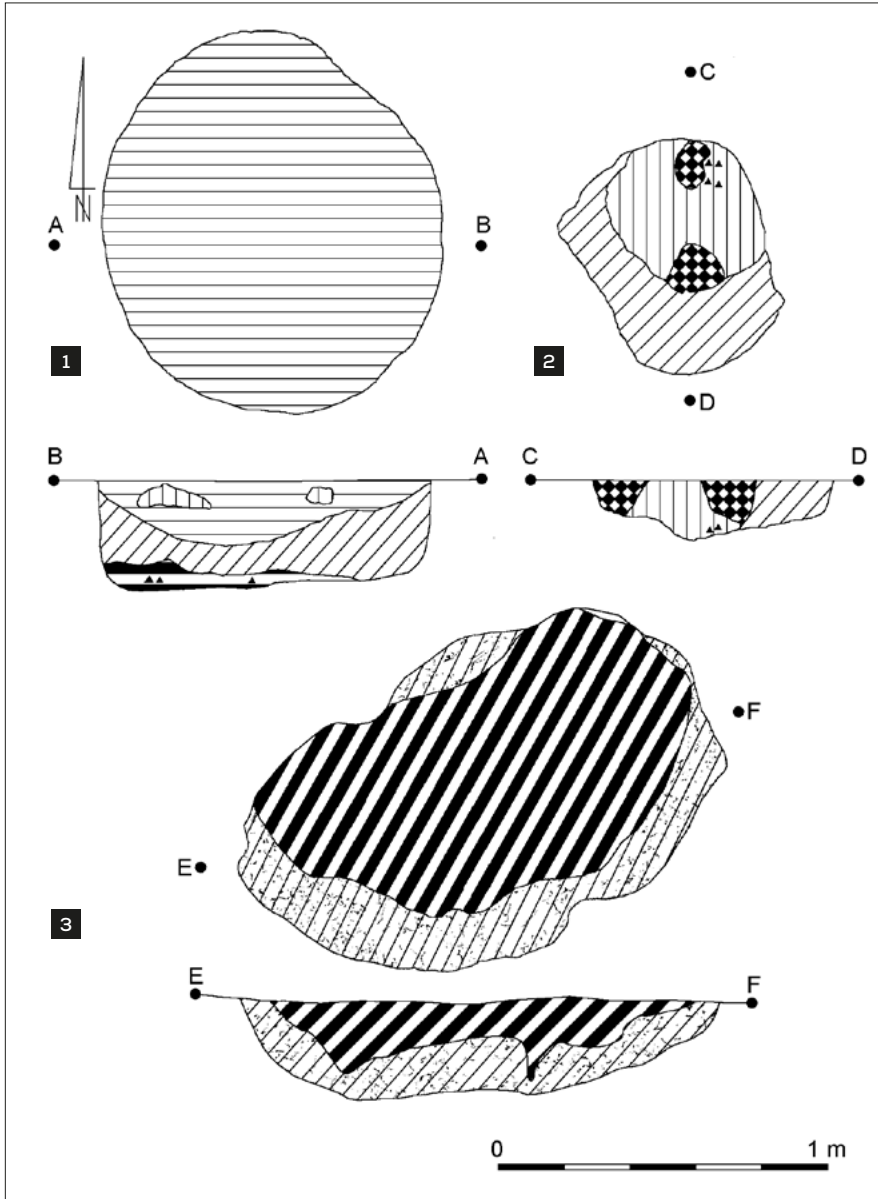
Z powyżej zaprezentowanych informacji jasno wynika, iż tylko charakter i liczba znalezisk pozwalają na dokładniejszą charakterystykę jedynie drugiego horyzontu osadniczego stwierdzonego w obrębie przebadanej archeologicznie przestrzeni (zob. tabela 1).

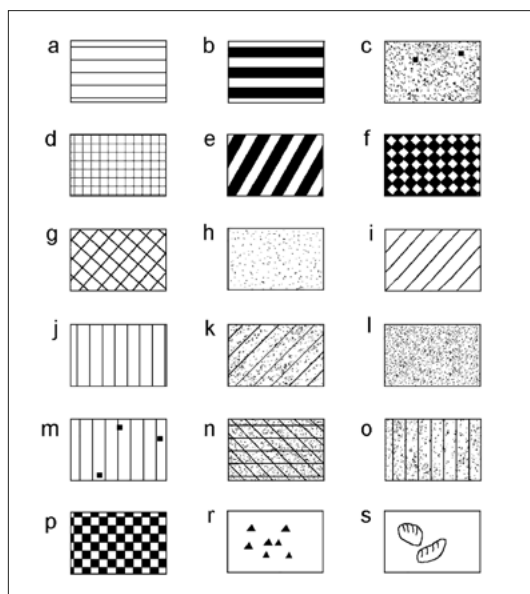
Ryc. 2. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71). Plan rozmieszczenia obiektów (rys. R. Janiak).

Tabela 1. Szczukocice stanowisko 4 (AZP 78–53/I), gm. Gorkowice, woj. łódzkie.
Rejestr obiektów.

Nr obiektu	Funkcja	Przekrój poziomy	Długość	Szerokość	Przekrój pionowy	Głębokość	Wypełnienie	Chronologia
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Jama	Owalny	1,13 m	1,03 m	Prostokątny	0,34 m	Wielowarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
2	Jama	Owalny	0,7 m	0,53 m	Nieckowaty	0,18 m	Wielowarstwowe w układzie mieszanym	KŁ Ha D
3	Jama	Owalny	1,48 m	0,93 m	Nieckowaty	0,34 m	Dwuwarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
4	Ziemianka	Prostokątny	2,51 m	1,88 m	Nieckowaty	0,74 m	Wielowarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
5	Dolek posłupowy	Kolisty	0,16 m	0,16 m	Trójkątny	0,3 m	Jednowarstwowe jednorodne	KŁ Ha D
6	Jama	Owalny	0,82 m	0,24 m	Nieckowaty	0,41 m	Wielowarstwowe w układzie wertykalnym	KŁ Ha D
7	Dolek posłupowy	Kolisty	0,14 m	0,14 m	Trójkątny	0,19 m	Jednowarstwowe jednorodne	KŁ Ha D
8	Dolek posłupowy	Owalny	0,1 m	0,08 m	Nieckowaty	0,07 m	Jednowarstwowe jednorodne	KŁ Ha D
9	Jama	Owalny	0,68 m	0,3 m	Nieckowaty	0,11 m	Jednowarstwowe jednorodne	KŁ Ha D
10	Jama	Owalny	0,56 m	0,4 m	Schodkowy symetryczny	0,25 m	Dwuwarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
11	Ziemianka	Owalny	2,21 m	1,3 m	Nieckowaty	0,61 m	Wielowarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
12	Jama	Owalny	1,2 m	0,9 m	Trapezowaty odwrócony	0,4 m	Dwuwarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
13	Jama	Owalny	1,32 m	1,2 m	Nieckowaty	0,46 m	Dwuwarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
14	Jama	Owalny	1,01 m	0,95 m	Nieckowaty	0,16 m	Jednowarstwowe jednorodne	KŁ Ha D
15	Ziemianka	Owalny	2,35 m	1,39 m	Nieckowaty	0,52 m	Wielowarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D
16	Jama	Owalny	1,16 m	1,01 m	Trapezowaty odwrócony	0,55 m	Dwuwarstwowe w układzie nieckowatym	KŁ Ha D

Ryc. 3. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71): (1) obiekt 1, plan i profil N; (2) obiekt 2, plan i profil N; (3) obiekt 3, plan i profil N (rys. R. Janiak).

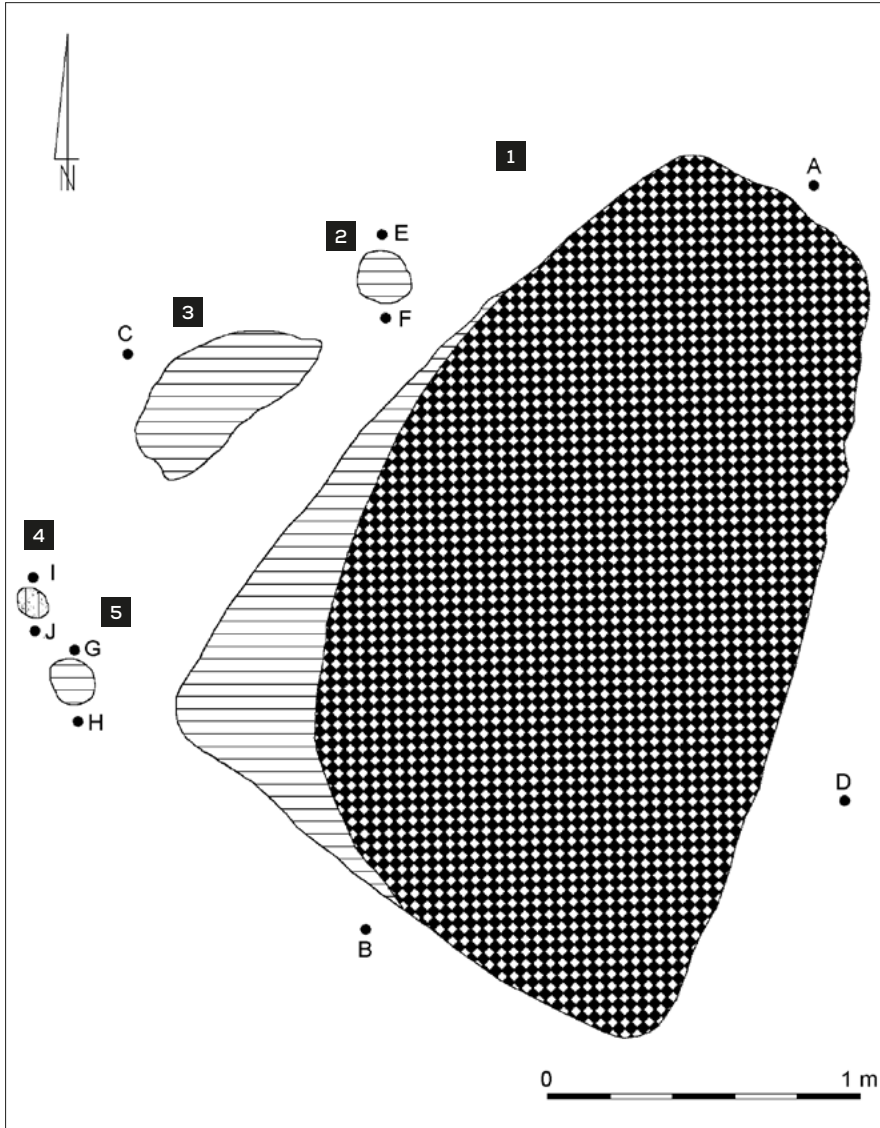

Legenda do rycin 3–9

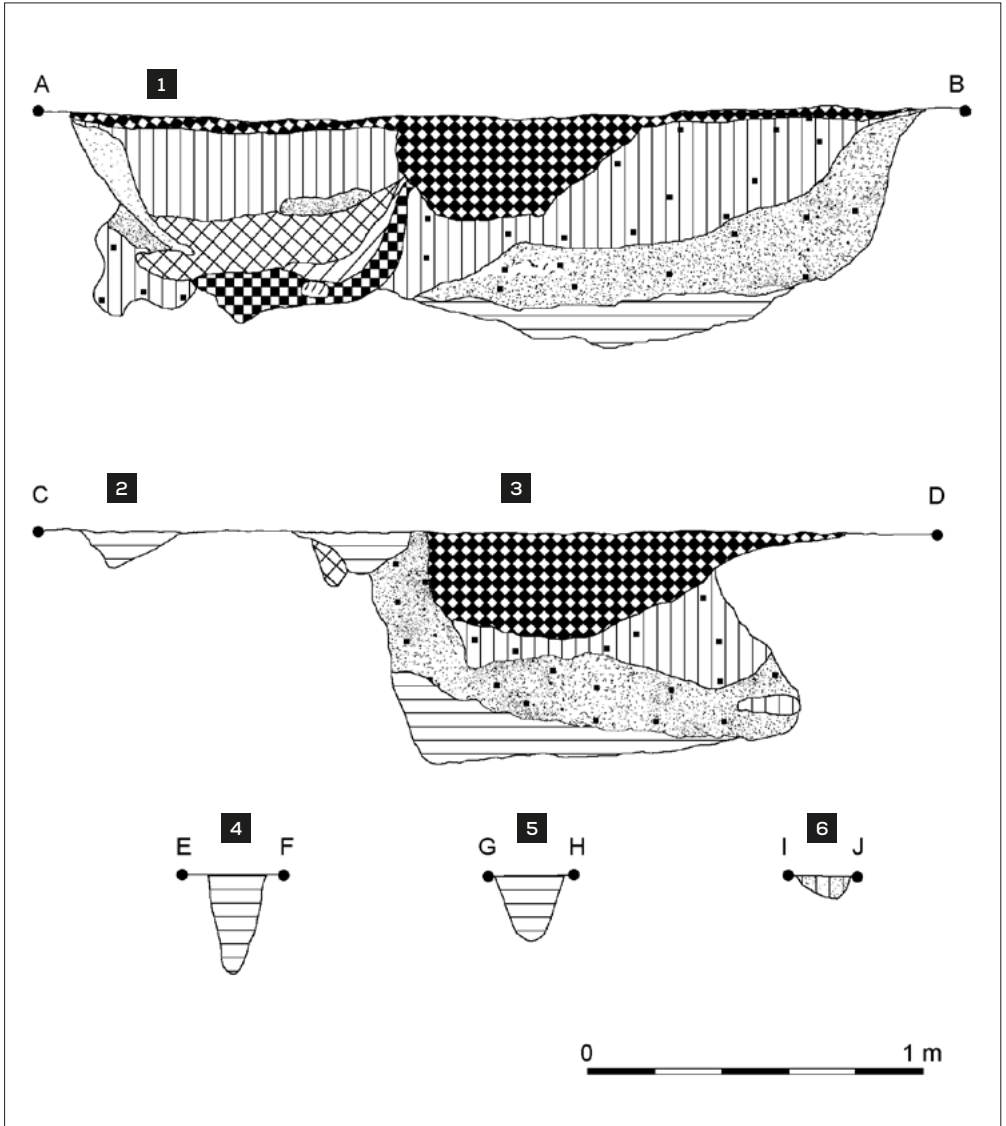
- a brunatny piasek;
- b brunatnoszary piasek;
- c żółty piasek z wtrętami szarego piasku;
- d ciemnoszary piasek;
- e szaropomarańczowy piasek;
- f szarobrunatny piasek;
- g szary piasek;
- h jasnożółty piasek;
- i żółtoszary piasek;
- j jasnoszary piasek;
- k żółtobrunatny piasek;
- l żółty piasek;
- m jasnoszary piasek z wtrętami czarnego piasku;
- n jasnoszarożółty piasek;
- o brunatnożółty piasek;
- p czarny piasek;
- r fragmenty ceramiki;
- s kamienie.

Skupisko obiektów przyporzędowanych kulturze łużyckiej wyraźnie grupowało się w południowej części wykopu (ryc. 2). Biorąc pod uwagę rozmiary, jak również profile obiektów, można wśród nich wskazać takie, które pełnić mogły funkcje mieszkalne. W obrębie tego zespołu wyróżniał się obiekt oznaczony „4” (ryc. 4: 1; 5: 1, 3). Charakteryzował się planem zbliżonym do trapezu. Przy długości osiągającej 2,51 m, jego szerokość wynosiła 1,88 m. Jego głębokość dochodziła do 0,74 m. Został on uznany za relikw ziemianki, której przypisano funkcję mieszkalną. Należy przypuszczać, iż przedstawiona powyżej głębokość tego obiektu odpowiadać mogła rzeczywistemu (pierwotnemu) parametrowi lub była do niego przynajmniej zbliżona. Do takiego stwierdzenia upoważniałaby obecność grupy dołków posłupowych, które, jak się wydaje, były związane z omawianym domostwem. W jej skład wchodziły trzy takie dołki posłupowe (obiekty: 5 – ryc. 4: 2; 5: 4; 7 – ryc. 4: 5; 5: 5; 8 – ryc. 4: 4; 5: 6) oraz jama (obiekt 9 – ryc. 4: 3; 5: 2). Wszystkie one zostały zadokumentowane od strony zachodniej domostwa. Jednocześnie przypuszczać należy, iż stanowiły one relikw konstrukcji naziemnej, która mogła pełnić rolę zadaszenia nad wejściem (?) lub przestrzeni wykorzystywanej gospodarczo. Omawianemu domostwu towarzyszyły trzy dalsze obiekty: 6 (ryc. 6: 2), 12 (ryc. 7: 1), 13 (ryc. 7: 3), które interpretować można jako jamy gospodarcze.

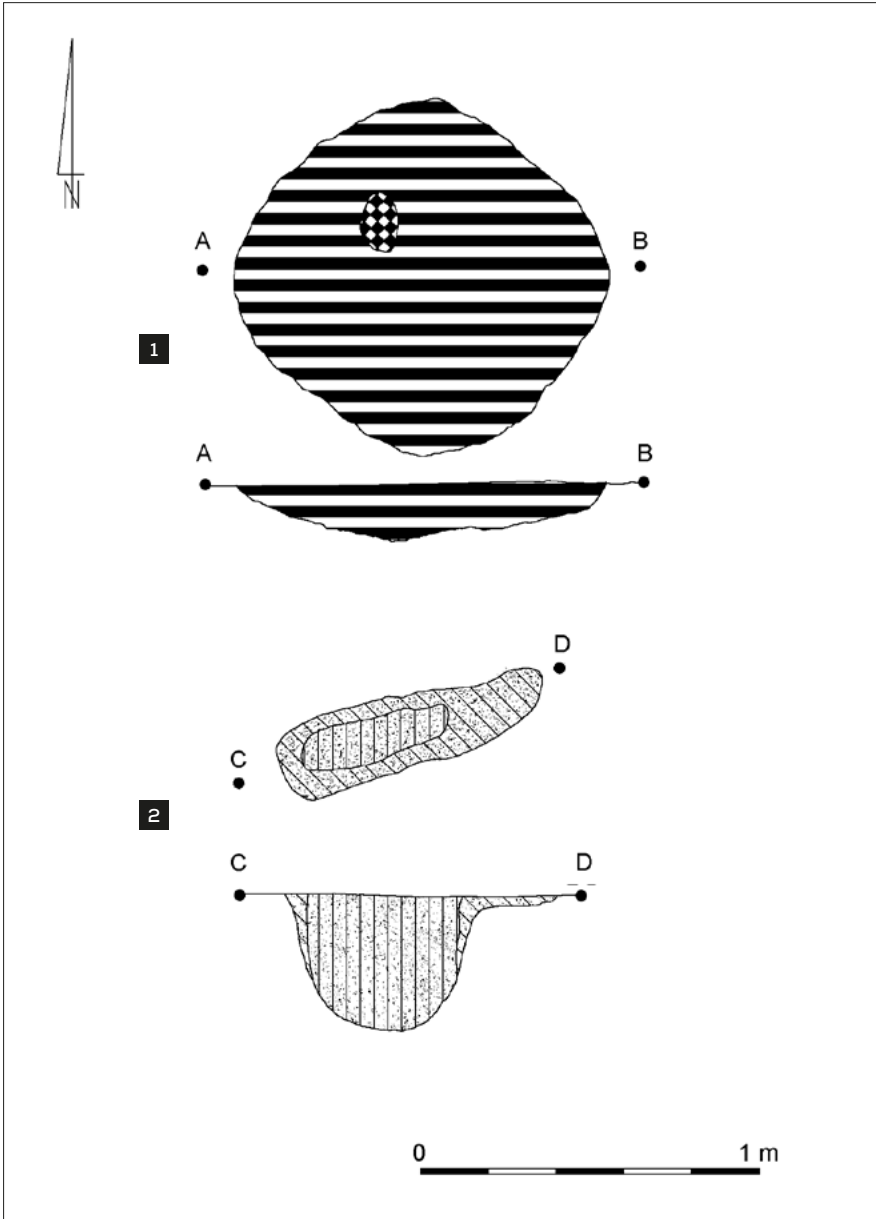
Na północny wschód od obiektu 4 zlokalizowane zostało drugie domostwo (obiekt 11) (ryc. 9: 1, 2, 3), również interpretowane jako ziemianka. Ten owalny w zarysie obiekt charakteryzował się długością 2,21 m przy 1,3 m szerokości. Jego głębokość dochodziła do 0,61 m.

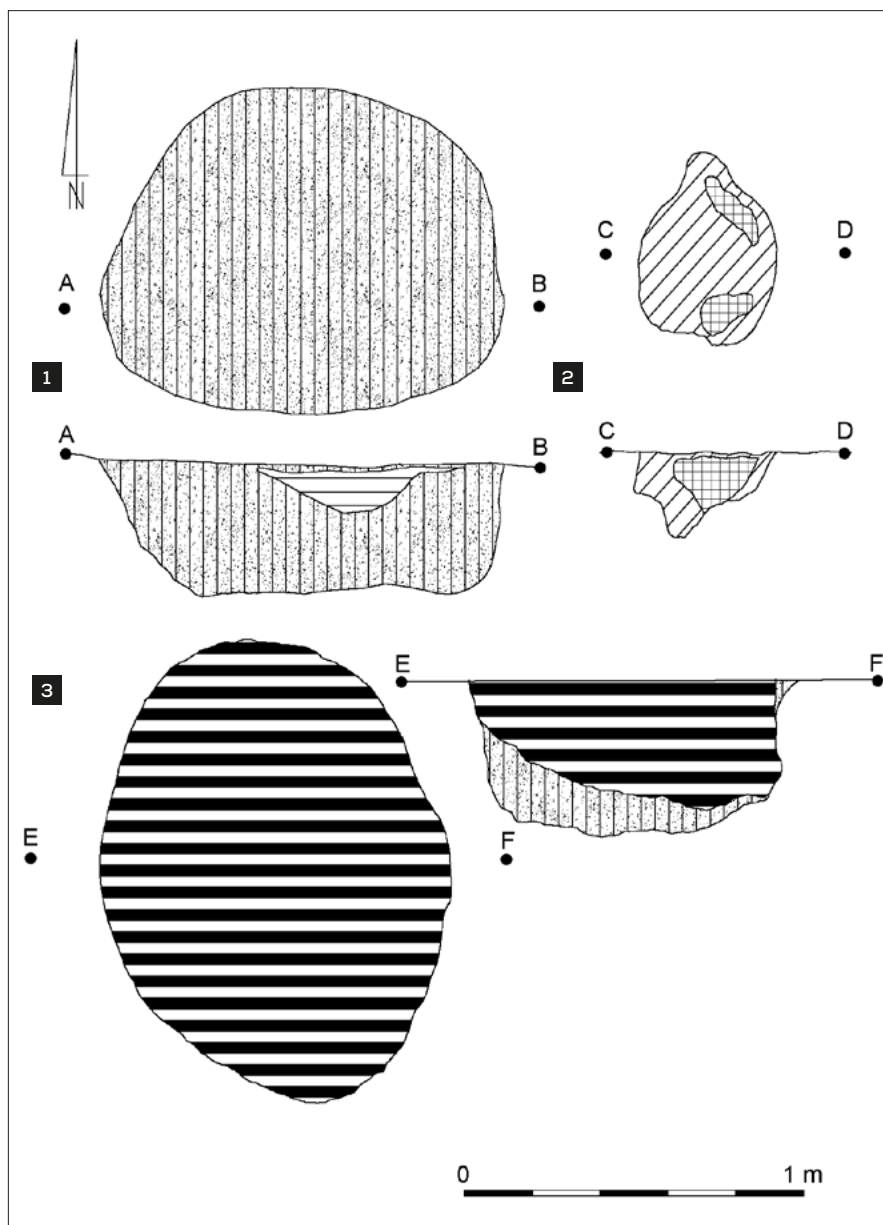
Ryc. 4. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71): (1) obiekt 4, plan; (2) obiekt 5, plan; (3) obiekt 9, plan; (4) obiekt 8, plan; (5) obiekt 7, plan (rys. R. Janiak).

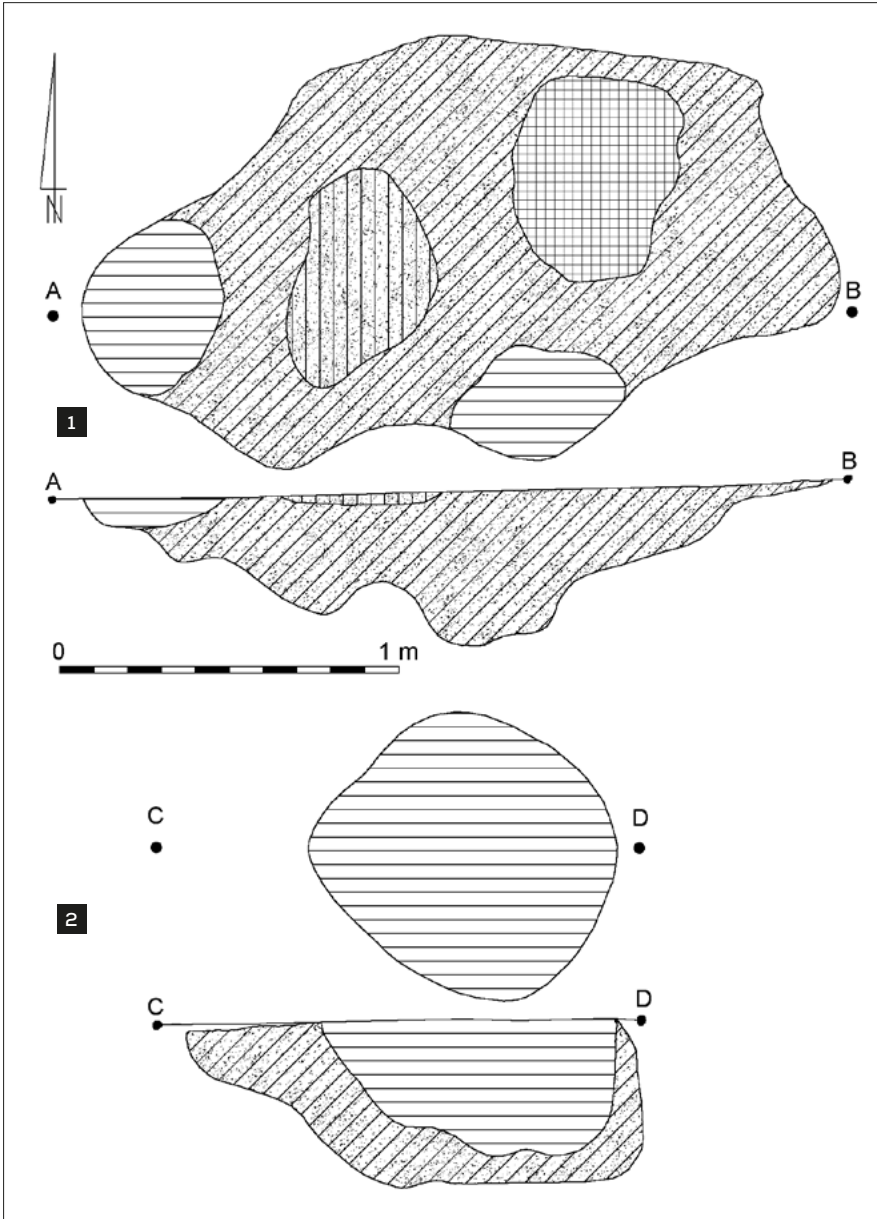
Ryc. 5. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71): (1) obiekt 4, profil E; (2) obiekt 9, profil N; (3) obiekt 4, profil N; (4) obiekt 5, profil E; (5) obiekt 7, profil E; (6) obiekt 8, profil E (rys. R. Janiak).

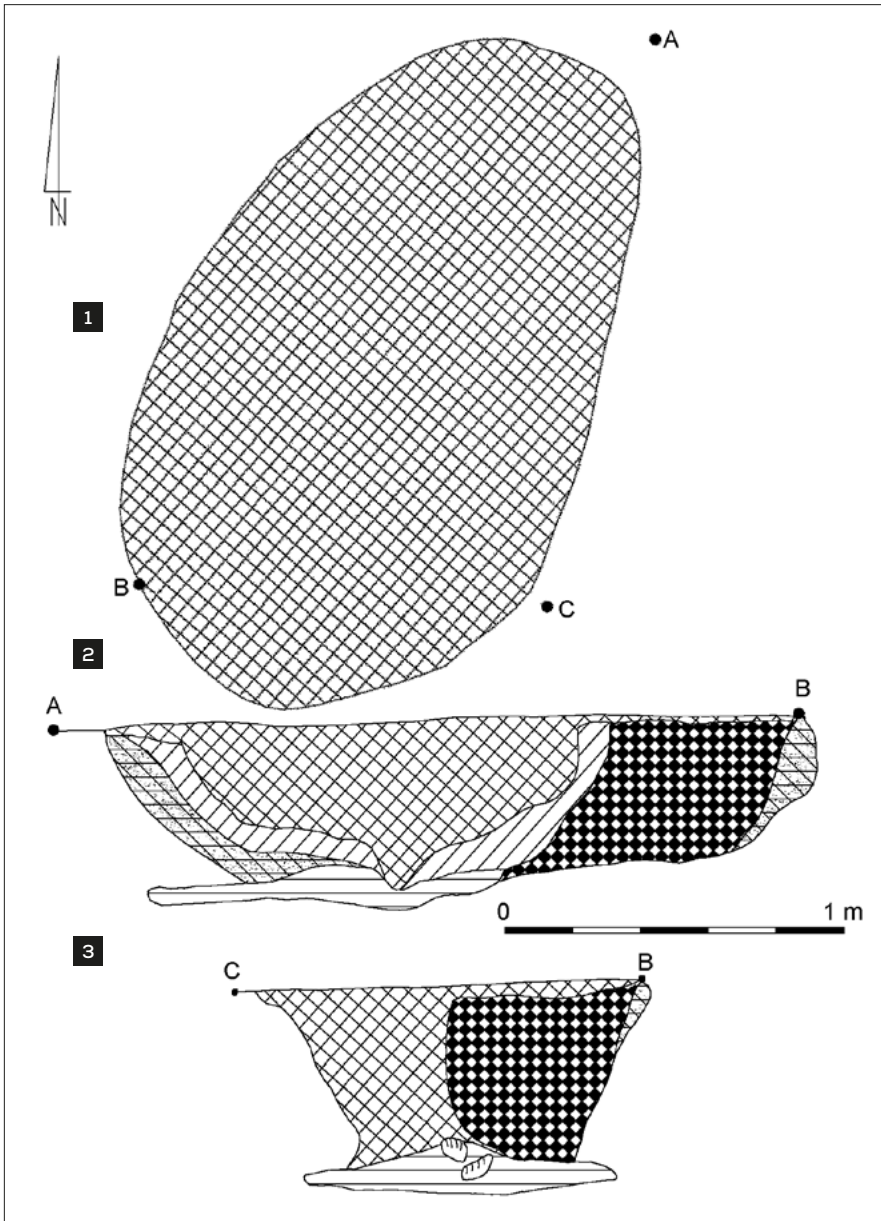
Ryc. 6. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71): (1) obiekt 14, plan i profil N; (2) obiekt 6, plan i profil N (rys. R. Janiak).

Ryc. 7. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71): (1) obiekt 12, plan i profil N; (2) obiekt 10, plan i profil N; (3) obiekt 13, plan i profil N (rys. R. Janiak).

Ryc. 8. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71): (1) obiekt 15, plan i profil N; (2) obiekt 16, plan i profil N (rys. R. Janiak).

Ryc. 9. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71). Obiekt II: (1) plan; (2) profil E; (3) profil S (rys. R. Janiak).

Trzeci obiekt, oznaczony jako 15 (ryc. 8: 1), charakteryzujący się dużymi rozmiarami (długość 2,35 m, szerokość 1,39 m, głębokość 0,58 m), został odkryty na południowy zachód od powyżej scharakteryzowanych domostw. Prawdopodobnie również i on, podobnie jak to miało miejsce w dwóch wcześniejszych przypadkach, stanowił relikwiny ziemianki o charakterze mieszkalnym. Po jej wschodniej stronie odkryty został obiekt 16 (ryc. 8: 2), który uznać można za relikwiny jamy gospodarczej.

Charakterystyczną cechą dwóch domostw – obiekty: 4 i 11 – było ich bliskie usytuowanie oraz identyczna lokalizacja na linii północny wschód – południowy zachód. Dłuższa oś trzeciego domostwa przebiegała zasadniczo podobnie, z niewielkim odchyleniem w kierunku układu wschód–zachód.

Wydaje się, że także usytuowanie dwóch innych obiektów: 1 oraz 14, nawiązuje do sposobu orientacji wszystkich domostw. Te dwa obiekty uznać można za pozostałość jam związanych zapewne z bliżej nieokreślonymi działaniami gospodarczymi.

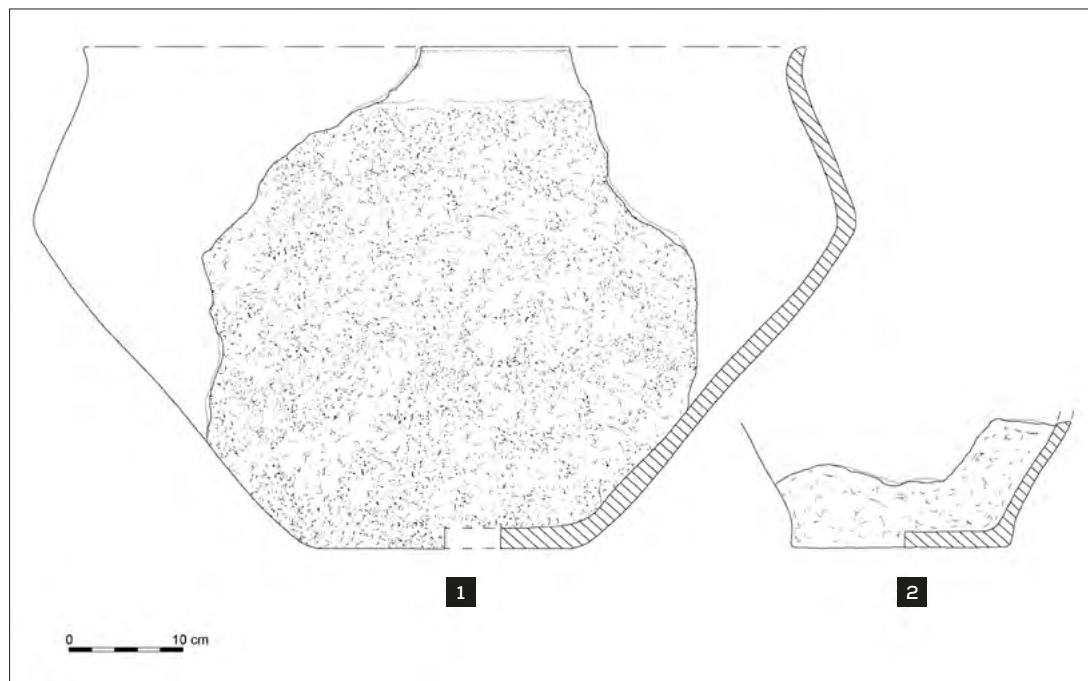
Niejako odosobnioną grupę stanowią dwie jamy gospodarcze (obiekty: 2 – ryc. 3: 2 oraz 3 – ryc. 3: 3), położone około 25 metrów na północ od zespołu ziemianek.

Zbliżone relacje między obiektami uznanymi za relikwiny domostw, widoczne tu na przykładzie obiektów 4 i 11 ze Szczukocic, dostrzec można na osadzie kultury łużyckiej w Rychłowicach, pow. Wieluń, datowanej na późną epokę brązu (Janiak 1998: 32–34, 40–41, tabl. I, VII). Wyróżniono tu bowiem sąsiadujące ze sobą dwie jamy: 23 i 25, interpretowane jako pozostałości domostw. W tym przypadku dłuższa oś każdej z nich zorientowana została na linii północ–południe. Jednak duży stopień zniszczenia obszaru stanowiska nie pozwolił na stwierdzenie obecności innych tego typu obiektów.

Innych nawiązań dostarczyć może zespół relikwiny dwóch konstrukcji słupowych, interpretowanych jako relikwiny domostw, odkrytych w trakcie szerokopłaszczyznowych badań na osadzie w Kowalewicach, pow. Zgierz, stan. 6–7 (Marchelak, Tyszler 2003: 130–131, 205, ryc. 45, 46, 96). Należy przypuszczać, że dłuższe osie wspomnianych tu budynków pokrywały się z osią wschód–zachód.

Obecność na stanowisku obiektów mieszkalnych, zagłębianych w podłoże, wskazywałaby na dłuższą, a więc najprawdopodobniej stabilną okupację tego terenu przez ludność kultury łużyckiej. Skala badań wykopaliskowych na stanowisku oraz znaczny stopień zniszczenia terenu uniemożliwiają jednoznaczną odpowiedź na pytanie o rzeczywiste rozmiary osady. Powyższe czynniki nie umożliwiają określenia przyczyn charakterystycznego rozmieszczenia domostw. Trudno dziś ustalić, czy było to uzależnione wyłącznie od konfiguracji terenu.

Materiały ruchome

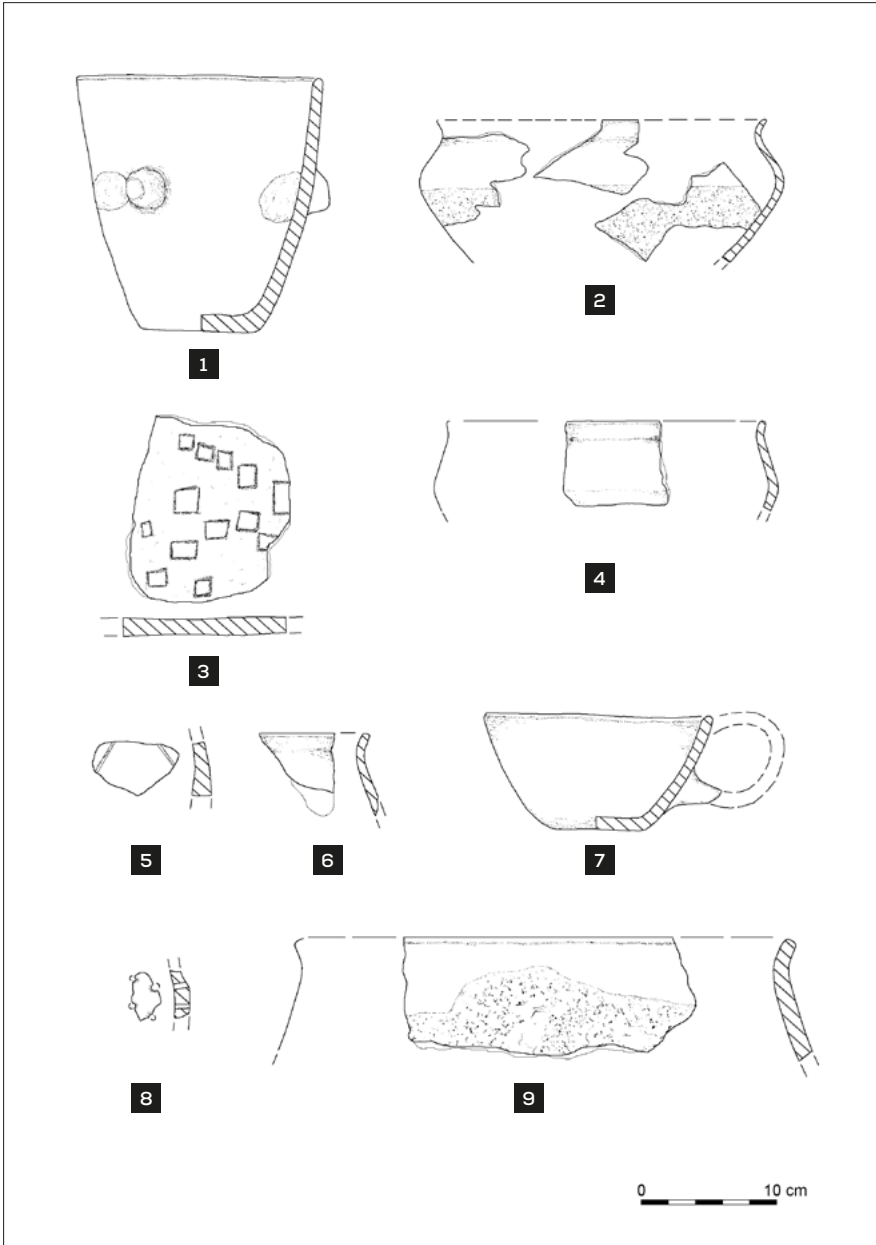

Ryc.10. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78–53/71). Ceramika: (1, 2) obiekt 1 (rys. P. Zawilski).

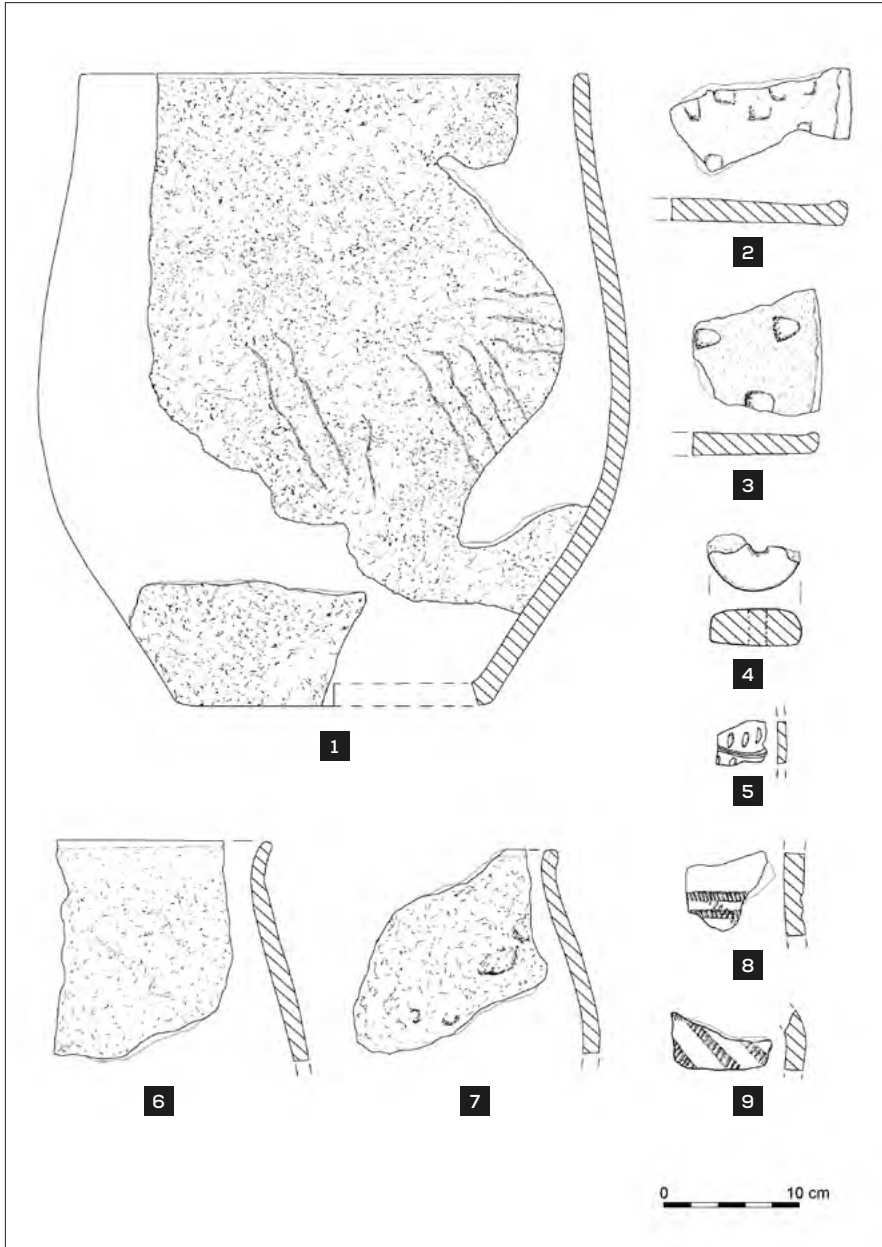
W toku trzech sezonów badań wykopaliskowych na stanowisku 4 w Szczukocicach pozyskano 1592 zabytki ruchome. Najliczniejszy zbiór (1473 fragmenty) stanowiła ceramika naczyniowa. Z tej liczby 1216 fragmentów odkrytych zostało w obiektach. Ponadto pozyskano cztery zabytki krzemienne, jeden przęślik, 114 bryłek polepy oraz kości zwierzęce i węgle drzewne.

Ceramika

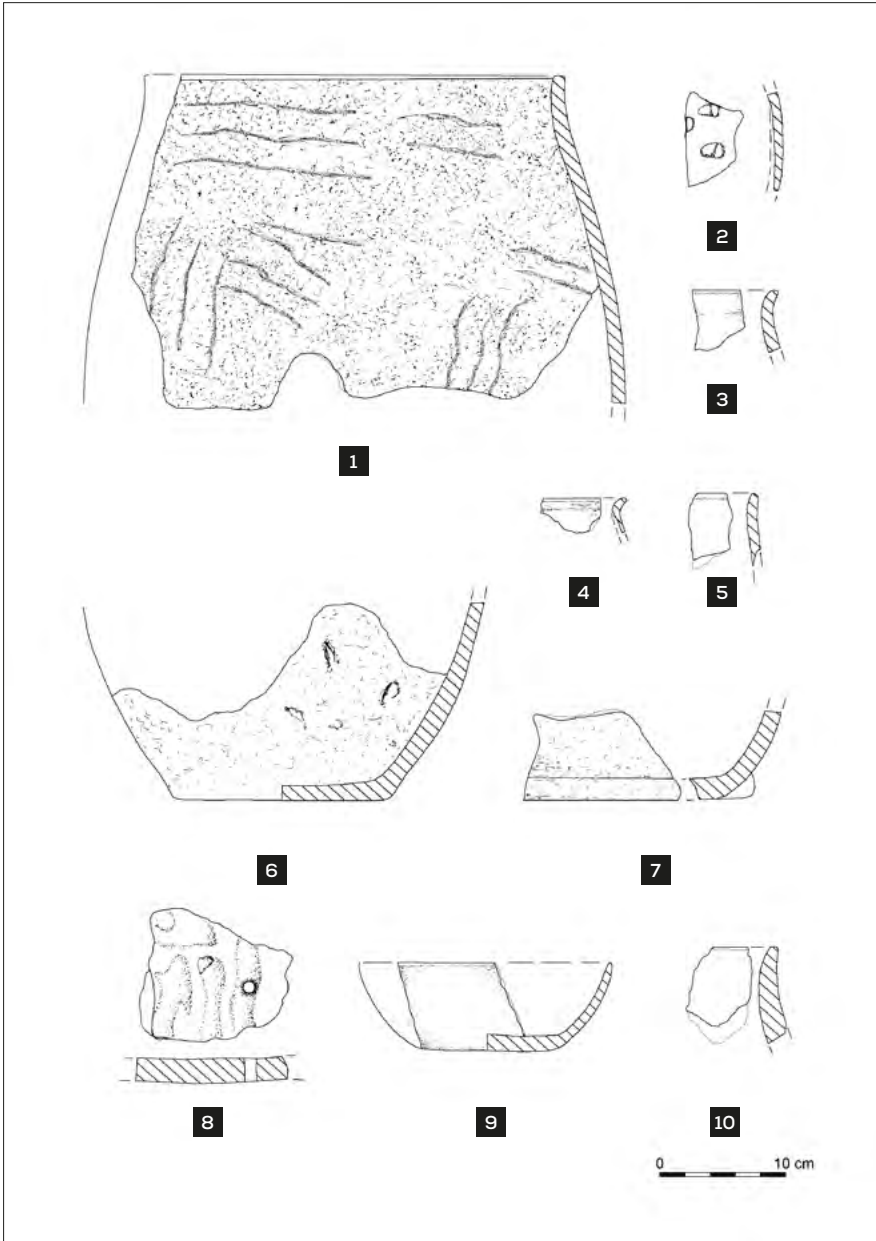
Spśród 1473 ułamków ceramiki pełną formę zrekonstruowano tylko dla sześciu naczyń. Ogółem zgromadzony zbiór ceramiczny posłużył wyróżnieniu sześciu podstawowych grup naczyń: garnków, waz, kubków, mis profilowanych, mis nieprofilowanych oraz talerzy. Warto może w tym miejscu dodać, iż przeważająca część ułamków ceramiki pozostaje nieokreślona pod względem przynależności do konkretnej formy naczynia.

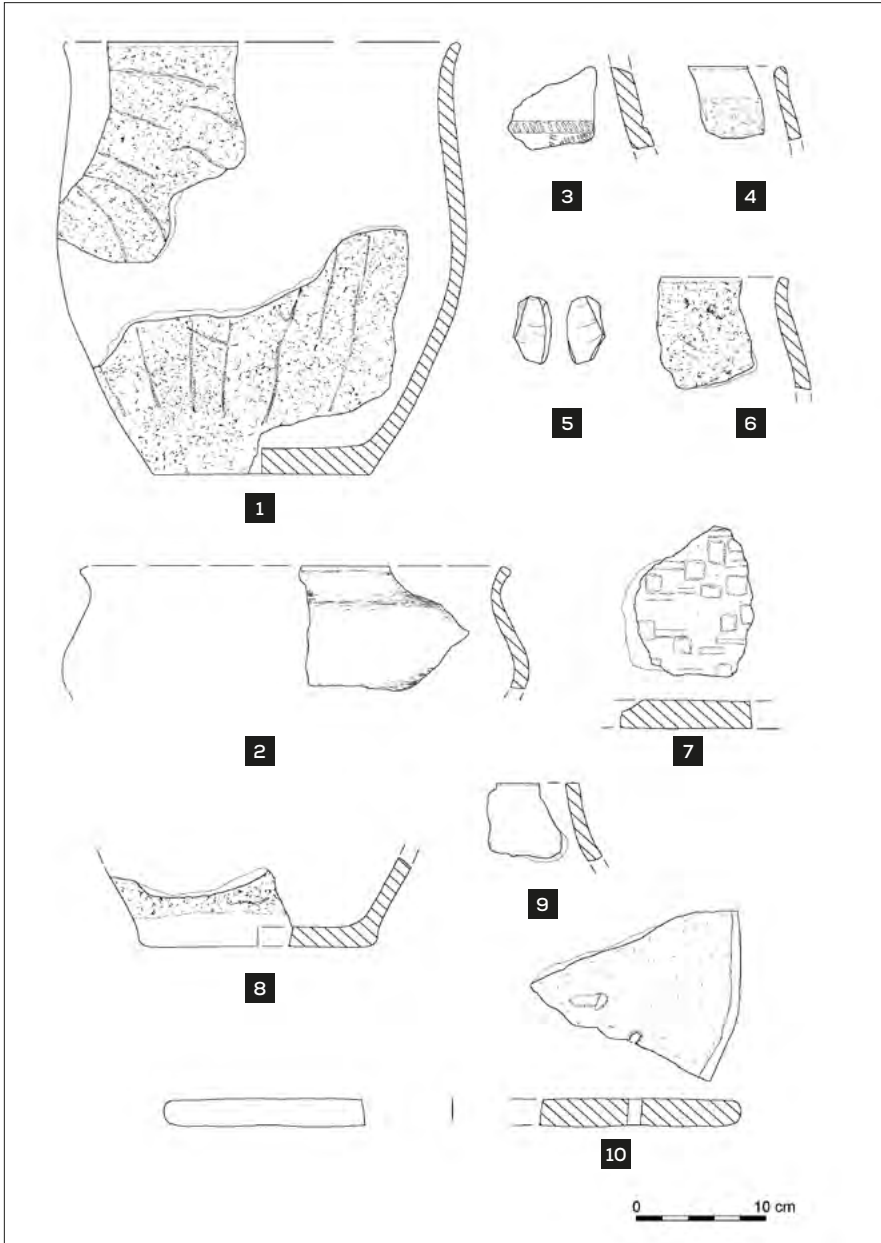
Ryc. 11. Szczukokocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78-53/71). Ceramika: (1) obiekt 2; (2-9) obiekt 4 (rys. P. Zawilski).

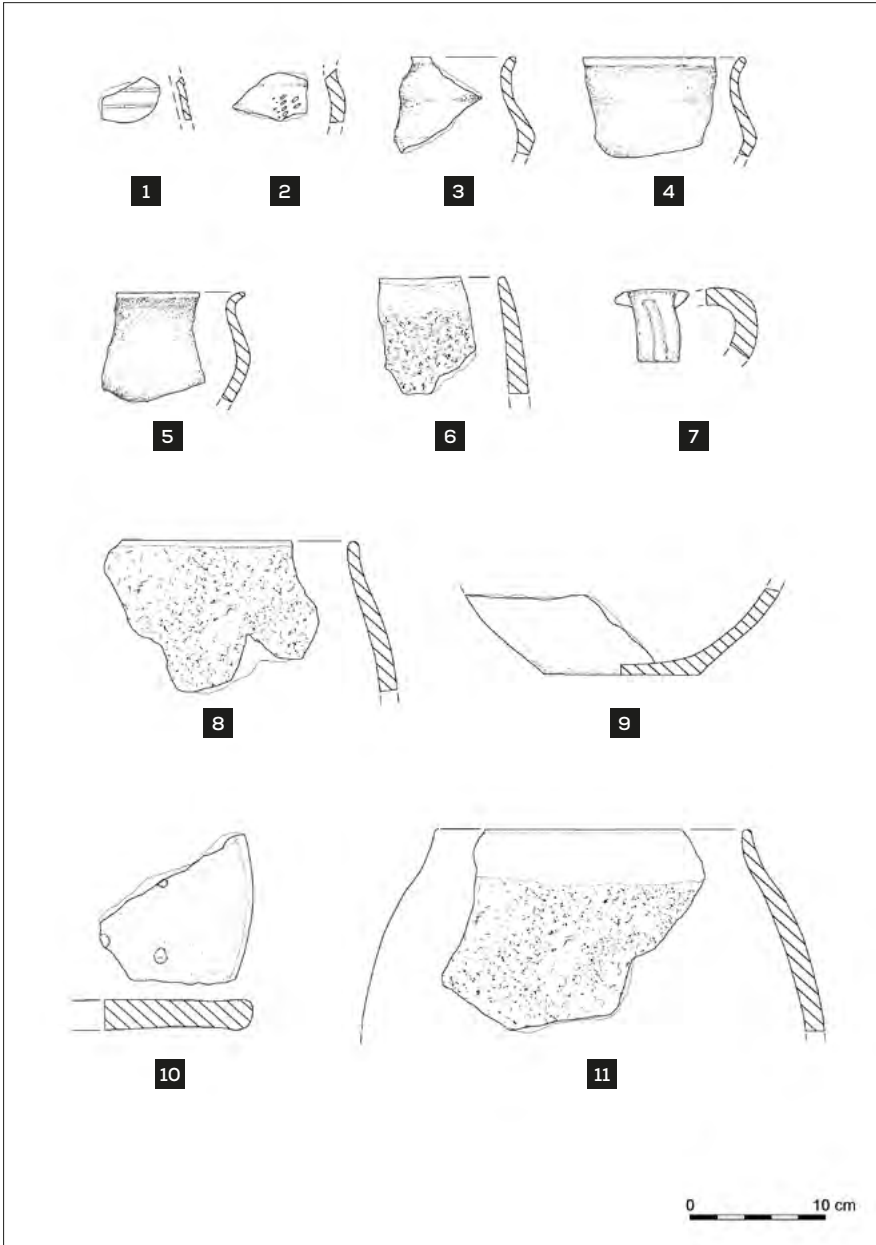
Ryc. 12. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78-53/71). Ceramika: (1-9) obiekt 11 (rys. P. Zawilski).

Ryc. 13. Szczukocice stan. 4, gm. Gorkowice (AZP 78-53/71). Ceramika: (1-10) obiekt II (rys. P. Zawilski).

Ryc.14. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78-53/71). Ceramika: (1-4) obiekt 12; (5) warstwa kulturowa; (6-10) obiekt 14 (rys. P. Zawilski).

Ryc. 15. Szczukocice stan. 4, gm. Gorzkowice (AZP 78-53/71). Ceramika: (1-2) warstwa kulturowa; (4-11) obiekt 16 (rys. P. Zawilski).

Garnki

Analizowana grupa naczyń reprezentowana jest przez pojemniki charakteryzujące się średnicą wylewu mniejszą od maksymalnej średnicy brzuśca i profilem zbliżonym do beczułkowatego. Okazy garnków charakteryzowały się grubością ścianek mieszczącą się średnio w przedziale 0,8–1,2 cm. Górna partia garnków posiadała wyraźnie (ryc. 11: 9; 12: 6, 7; 14: 6) bądź delikatnie zaznaczoną łukowatość (ryc. 12: 1; 13: 1; 14: 1, 4; 15: 1, 8). Natomiast nielicznie występowały okazy pozbawione esowatego profilu (ryc. 15: 6). Krawędzie były zazwyczaj zaokrąglone, rzadziej prosto ścięte, niepogrubione. Większość okazów to pojemniki, których maksymalna wydętość przypadała na górną bądź środkową część (ryc. 13: 1; 14: 1), mniej licznie zaś na dolną partię naczynia (ryc. 12: 1).

Partia brzuśca uformowana półkuliście przechodziła w części przydennej bez (ryc. 12: 1; 13: 6; 14: 8) lub z wyodrębnienia do dna (ryc. 10: 2). W jednym przypadku wyodrębnienie podkreślono dolepieniem wałka gliny wokół dna (ryc. 13: 10). Powierzchnia zewnętrzna pokryta została warstwą obrzutki. Z reguły została ona rozproszona na całej powierzchni naczynia. W sporadycznych przypadkach odnotowano występowanie pasma wygładzenia tuż pod krawędzią wylewu (ryc. 11: 9; 14: 4; 15: 11). Również nieliczne przypadki wskazują na pozostawienie jedynie niewyrównanej, szorstkiej faktury powierzchni zewnętrznej (ryc. 15: 6). Pojedynczy okaz posiadał wygładzoną partię naczynia w części przydennej (ryc. 14: 8). Do chropowacenia wykorzystywano glinę schudzoną dużą ilością granitowego, zazwyczaj białego tłucznia. Obrzutkę наносzono ręką, o czym niejednokrotnie świadczą ślady palców rozproszających przygotowaną masę osoby (ryc. 12: 1; 13: 1; 14: 1). Wnętrza naczyń pokryte są czarną, przeszlamowaną gliną. Tę barwę uzyskiwano najprawdopodobniej poprzez wypał z małym dostępem tlenu. Wyjątkowo spotkać można okazy odznaczające się wnętrzem koloru ceglatego. W analizowanym zbiorze nie wyróżniono ułamków, które wskazywałyby na zdobienie garnków. Dodać jeszcze można, iż dna naczyń noszą ślady podsypki granitowego tłucznia bądź piasku.

Wazy

Z wyróżnioną formą naczyń mogą być identyfikowane nieliczne ułamki ceramiki. Nie zdołano wyróżnić ani jednej pełnej formy bądź większej jej partii. Na podstawie zachowanych fragmentów możemy stwierdzić natomiast, iż wazy posiadały cylindryczną szyjkę. Załom pomiędzy szyjką a brzuścem niejednokrotnie podkreślony był ornamentyką, zbudowaną przede wszystkim z pseudosnurowego, dookołnego odcisku (ryc. 12: 8; 14: 3). Krawędź wylewu uformowano płasko (ryc. 13: 5, 10; 14: 9), zaś brzusiec był zaokrąglony (ryc. 12: 9). Na podstawie analogicznych zabytków, pozyskanych ze stanowisk 5 i 7 w Szczukocicach, wiemy, że dolna partia brzuśca,

poniżej jego załomu, była schropowacona, pozostałą zaś wygładzano. Wazy posiadały obustronnie czernione powierzchnie, z tą jednak różnicą, iż zewnętrzne miały kolorystykę w odcieniach zbliżonych do szarości, wewnętrzne zaś były intensywnie czarne. Naczyniom towarzyszył niejednokrotnie ornament, zazwyczaj pseudosnurowy (ryc. 12: 8, 9; 14: 3). Tworzył on układy horyzontalne z motywami ukośnymi. Mniej licznie odnotowano obecność ornamentu rytego (ryc. 11: 5; 15: 1). Grubość ścianek naczyń wahała się w granicach 0,8–1,2 cm.

Misy profilowane

Wśród okazów prezentowanej grupy naczyń spotykamy przede wszystkim średnich rozmiarów pojemniki. Tylko w jednym przypadku mieliśmy do czynienia z okazem dużych rozmiarów (ryc. 10: 1). W odniesieniu do tych form średnica wylewu była mniejsza od maksymalnej średnicy brzuśca. W zbiorze naczyń ze stanowiska 4, misy profilowane były zazwyczaj okazami całkowicie gładkościnnymi, czernionymi obustronnie (ryc. 11: 4, 6; 13: 3; 14: 2; 15: 2, 3, 4, 5, 9). Tylko pojedyncze posiadały ornamentykę w postaci motywu pseudosnurowego (ryc. 15: 2). Brzusiec uformowany był półkuliście, rzadziej posiadał ostry załom (ryc. 15: 3, 4). Nieliczne okazy odznaczały się chropowaceniem, które obejmowało dolną partię. Tylko w jednym przypadku zaobserwowano, że chropowacenie obejmowało większą część naczynia, przy pozostawieniu wygładzonego pasma pod krawędzią wylewu (ryc. 10: 1). Inna misa posiadała delikatne schropowacenie, obejmujące dolną partię pojemnika, poniżej największej wydętości brzuśca (ryc. 11: 2). Krawędzie mis bywały ścięte na zewnątrz o płaskim zwieńczeniu bądź zaokrąglone. Grubość ścianek naczyń omawianego typu mieściła się w granicach 0,4–0,8 cm. Jedynie w przypadku okazu odkrytego w obiekcie 1 grubość ścianki osiągała 1,2 cm.

Misy nieprofilowane

Do tej grupy naczyń zaliczono niewielkich rozmiarów okazy szerokootworowe, gładkościenne, o barwie brunatnożółtej (ryc. 11: 7; 13: 9). W jednym przypadku pojemnik taki posiadał taśmowate ucho. Grubość ścianek wyróżnionych okazów sięgała 0,7 cm.

Kubki

Wyróżniono tylko jeden okaz przypisany omawianej grupie (ryc. 11: 1). Był on nieprofilowany, gładkościenno. Barwa ścianek zewnętrznych była żółtobrunatna, wewnętrzna zaś czarna. Okaz posiadał dekorację w postaci trzech grup podwójnych guzków należących mniej więcej w połowie wysokości naczynia. Grubość ścianek sięgała 0,7 cm.

Talerze

W prezentowanym zbiorze naczyń fragmenty przypisane omawianej formie wystąpiły licznie (ryc. 11: 3; 12: 2, 3; 13: 8; 14: 7, 10; 15: 10). Były to okazy odznaczające się wygładzeniem dolnej strony, przy zachowaniu szorstkiej faktury powierzchni górnej. Ta właśnie partia zazwyczaj była ornamentowana. Wyróżniono dwa podstawowe motywy zdobień. Pierwszy obejmował odciski paznokciowe. Zostały one nierównomiernie rozmieszczone na powierzchni talerza, nie tworząc geometrycznych kombinacji czy układów (ryc. 12: 3; 14: 10; 15: 10). Druga technika zdobnicza polegała na odcisnięciu maty. Wzór ten był czytelny w różnym stopniu (ryc. 11: 3; 12: 2; 14: 7). W jednym przypadku odnotowano okaz posiadający trudny do interpretacji odcisk. Przypuszczać jedynie można, iż był to także odcisk maty (ryc. 13: 8). Wyróżnionym technikom zdobniczym niejednokrotnie towarzyszyły wykonane na wylot otwory (ryc. 13: 8; 14: 10). Krawędzie tych otworków zostały zaokrąglone bądź płaskie, niejednokrotnie posiadając wyodrębniony rant (ryc. 12: 2, 3). Barwa talerzy bywała najczęściej ceglastożółta. Grubość talerzy mieściła się w przedziale 1,2–1,4 cm.

Znaczna część zbioru fragmentów ceramiki, z uwagi na stan ich zachowania, nie została przyporządkowana do któregośkolwiek z wyróżnionych przez nas typów naczyń. Wśród nich wymienić należy fragment ucha z naczynia czernionego, posiadający wzdłużny rowek (ryc. 15: 7), fragment naczynia o ażurowych ściankach (naczynie sitowate?) (ryc. 11: 8), brzusec naczynia z ornamentem paznokciowym (ryc. 13: 2) oraz ułamek pochodzący z czernionego pojemnika zdobionego kombinacją rowków i odcisków paznokciowych (ryc. 12: 5).

Analizując technologię wytwarzania naczyń, odwołać się musimy do opracowania Małgorzaty Mogielnickiej-Urban (1984), w którym zawarte zostało pełne spektrum wiedzy w interesującym nas zakresie. Nowych danych, w tym służących odtworzeniu procesu wytwarzania talerzy kultury łużyckiej, dostarczyła praca Andrzeja Mierzwińskiego (2003), w której wskazano na złożoność technik, negując przy tym funkcjonujące w tym zakresie dotychczasowe ustalenia.

W pozyskanym na stanowisku 4 w Szczukocicach zbiorze ceramiki naczyniowej dominującą pozycję zajmowała tzw. ceramika kuchenna, do której zaliczamy grupę I oraz VI naczyń. Naczynia wazowate, misy profilowane (z wyłączeniem dużej misy z obiektu 1, którą zakwalifikować możemy do ceramiki kuchennej), misy nieprofilowane oraz kubek określiliśmy mianem ceramiki stołowej.

Przy wyrobie naczyń wykorzystywano glinę z domieszką schudzającą, zróżnicowaną zarówno pod względem ilościowym, jak również granulometrycznym. I tak, tzw. ceramikę kuchenną z omawianego stanowiska charakteryzował duży udział domieszki schudzającej w glinie. W przypadku garnków oraz talerzy zastosowano domieszkę grubą, cechującą się granulacją ziaren dochodzącą do 3 mm.

Duży udział domieszki odnotowujemy w przypadku waz, lecz w tym wypadku ziarna domieszki osiągały do 2 mm średnicy. Małych rozmiarów naczynia z kolei charakteryzowały się domieszką piasku oraz drobnoziarnistego tłucznia o średnicy dochodzącej do około 1 mm. Chropowacenie powierzchni dokonywane było gliną zawierającą grubo- lub średnioziarnisty, przede wszystkim biały, granitowy tłuczeń. Ziarna domieszki z reguły wystawały z warstwy obrzutki. Wyjątek stanowiła misa z obiektu 4 (ryc. 11: 2), gdzie obrzutka w ogóle pozbawiona była domieszki schudzącej. Warstwa chropowacenia na garnkach, otwory w ściankach talerzy służyły zwiększeniu odporności termicznej naczyń (Szamalek i in. 2003: 98). Z kolei wygładzenie naczyń od strony wewnętrznej miało na celu ograniczenie przepuszczalności pojemników. Wykonywane było jednak mniej starannie (Mikłaszewska-Balcer 1991: 103, 164). W kilku przypadkach zaobserwowano ślady wskazujące na wygładzenie przy użyciu twardego przedmiotu.

Na opisywanym stanowisku grubość ścianek naczyń mieści się w granicach od 0,2 cm do 1,4 cm, przy średniej wynoszącej 0,6–0,7 cm. Formowane naczynia odbywało się techniką lepienia z wielu wałków gliny, których szerokość wahała się w granicach 2–4 cm. Zaobserwowano, że łączenia taśm były wypukło-wklęsłe, zazwyczaj dolepiane od strony wewnętrznej. Dno natomiast formowano z jednego płata gliny.

Odtworzenie technologii wyrobu talerzy znalazło się w orbicie zainteresowań A. Mierzwińskiego (2003: 121–138). Wyniki tych badań wskazują, iż formowanie talerzy polegało na łączeniu małych kęsków masy garncarskiej, które nakładano na lub obok wcześniej naklejonych w danej warstwie placka. Wielkość dodawanych płatków gliny wynosiła 0,7–5 cm, a ich grubość 0,1–0,7 cm. Wypału ceramiki dokonywano, jak należy przypuszczać, w przestrzeni niezamkniętej, w ogniskach lub paleniskach. Odmienny pogląd na technikę kształtowania tej grupy naczyń wyrażony został przez M. Mogielnicką-Urban (2014: 100). Autorka, analizując materiały ceramiczne pozyskane w ramach badań zespołu osadniczego w Maciejowicach, wykazała, że talerze wykonywano techniką wygniataania z jednego kawałka gliny. Sporadycznie odnotowano technikę polegającą na łączeniu kilku, maksymalnie pięciu wałków gliny. Natomiast nie wykluczało to zastosowania większej liczby takich elementów.

Pozostałe grupy zabytków

Najliczniejszą, po ułamkach naczyń, grupę zabytków stanowiły bryłki polepy. Były to amorficzne grudki, wykonane z nieschudzonej gliny. Na zgromadzonej polepie nie zaobserwowano jednak odcisków negatywowych elementów konstrukcyjnych.

Z obiektu 11 pochodził fragment przęślika glinianego (ryc. 12: 4). W obiekcie 11 stwierdzono obecność grudek spieczonej ziemi, zaś w obiekcie 14 odnotowano grudkę surowej gliny. W wypełniskach obiektów 4, 11 oraz 14 wystąpiły węgle drzewne.

Dwa spośród czterech pozyskanych wytworów krzemienych należy powiązać z osadnictwem ludności kultury łużyckiej. Były to odłupki łuszczeniowe z krzemienia bałtyckiego (ryc. 14: 5).

W obiekcie 4 natrafiono na nieokreślone gatunkowo, drobne fragmenty kości zwierzęcych.

Wstępna charakterystyka osadnictwa kultury łużyckiej w mikroregionie szczukocickim

Prezentowane w tym miejscu stanowisko 4 w Szczukocicach, wraz ze stanowiskami 5 i 7, to jak dotąd jedyne obiekty z materiałami kultury łużyckiej i kultury pomorskiej na obszarze AZP 78–53 rozpoznane metodą wykopaliskową. Pozostałe punkty związane z interesującymi nas środowiskami kulturowymi ujawnione zostały w trakcie badań prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. W wyniku tych działań na wspomnianym obszarze zarejestrowanych zostało łącznie 20 stanowisk kultury łużyckiej. Zdecydowana większość została chronologicznie powiązana z wczesną epoką żelaza (okres halszacki lub okres halszacki / okres lateński). Są to głównie stanowiska osadnicze, choć pojedynczo odnotowano tu także cmentarzysko (Szczepanowice, gm. Gorzkowice, stan. 11). Na stanowiskach: 1 w Bujnicach Kolonii, gm. Gorzkowice (osada) oraz 4 w Plucicach, gm. Gorzkowice (ślad osadniczy) zarejestrowano materiały zabytkowe odpowiadające kulturze łużyckiej z epoki brązu. Pełniejsza waloryzacja tych źródeł winna zostać każdorazowo odłożona do momentu weryfikacji danych metodą wykopaliskową. Sąsiadujące obszary AZP ujawniają podobną w wymowie wiedzę o dynamice rozwoju kultury osadnictwa kultury łużyckiej. Większość danych powierzchniowych, jak również pojedyncze znaleziska, zazwyczaj pochodzące ze zniszczonych cmentarzysk, znajdujące się w zbiorach muzealnych, potwierdzają zasiedlenie interesujących nas terenów we wczesnej epoce żelaza, ze szczególnym wskazaniem młodszej fazy okresu halszackiego. Wyjątkowej wartości w kwestii ustalenia schyłkowej fazy kultury łużyckiej nabierają materiały z dużej, datowanej na okres lateński nekropolii kultury pomorskiej w Mierzynie, gm. Rozprza, stan. 1 (AZP 77–54) (materiały dotąd niepublikowane). Występuje ona w otoczeniu licznych stanowisk osadniczych, związanych z omawianą jednostką kulturową, dotychczas niepoddanych wykopaliskowej weryfikacji.

Ostatnie lata przyniosły opublikowanie szeregu opracowań wyników badań wykopaliskowych prowadzonych na obszarze odkrywki węgla brunatnego „Szczerców”. W pięciu tomach ujęto w sumie analizę ośmiu stanowisk archeologicznych. Według kolejności ukazywania się ww. publikacji, wymienić należy opracowania, w których zawarte zostały analizy materiałów z okresu halszackiego D oraz wczesnego okresu lateńskiego, a dotyczące stanowisk: Chabielice 12 (Frąsiak i in. 2000), Kolonii Chabielice 11 (Marchelak i in. 2000),

Grabek 12 (Muzolf 2002; Urbański 2002), Grabek 9 (Szamałek i in. 2003), Zabrzezie 1 (Szamałek, Narożna-Szamałek 2003), Zabrzezie 3 (Anioła i in. 2003), Łęczyska 2 (Żychlińska, Rogalski 2006) oraz Zabrzezie 4 (Dzieduszycki i in. 2006). Wymienić także należy opracowania dotyczące czterech innych stanowisk osadowych, a mianowicie: Broszęcin Kolonia 7 (Janiak, Zawilski 2010b), Chabielice Kolonia 5 (Janiak, Zawilski 2010c), Grabek 7 (Janiak, Zawilski 2010d) oraz Grabek 17 (Janiak, Zawilski 2010e).

Pomimo faktu, iż wspomniane opracowania odnoszą się do stosunkowo niewielkiego regionu, a przy tym opisują zbliżone kulturowo i chronologicznie zjawiska osadnicze, nie doczekaliśmy się na razie syntetyzującego omówienia zgromadzonych tam danych. Tym samym mamy do dyspozycji osiem zróżnicowanych, zamkniętych w sobie analiz. Zauważyć w nich można wyraźne rozbieżności dotyczące kwestii fundamentalnych, za jakie uznać należy ocenę przynależności kulturowo-chronologicznej zaobserwowanych tu zjawisk. Niezmiernie istotne są natomiast zawarte tu prezentacje materiału zabytkowego, zwłaszcza ceramicznego, który posłużył jako baza porównawcza dla źródeł zgromadzonych przez nas w toku badań w Szczukolicach. Z analizy wynika jasno, iż w obydwu zbiorach odnajdujemy pełne odwzorowanie form, technologii wykonania oraz ornamentyki naczyń. Ukazują one jednolity kulturowo charakter wytwórców, zasiedlających omawiane tereny w okresie halsztackim D.

W świetle opublikowanych dotąd danych (zob. Janiak, Zawilski 2010a: 315, mapa 1) należy odnotować zapoczątkowane w okresie halsztackim odrodzenie się osadnictwa kultury łużyckiej na interesującym nas obszarze. Jednocześnie koniecznym jest zaakcentowanie braku stanowisk osadowych, datowanych na późną epokę brązu. Sytuacja taka ma miejsce nie tylko w rejonie Szczukolic¹, lecz także obserwowana jest w dolinie Widawki (odkrywka „Bełchatów”) oraz Krasówki (odkrywka „Szczerców”). Można zatem mówić, iż na terenach stanowiących do IV okresu epoki brązu rubież pomiędzy grupą środkowopolską i górnośląsko-małopolską kultury łużyckiej, u schyłku tej epoki wytworzyła się pustka osadnicza. Ożywienie osadnicze, inspirowane prawdopodobnie impulsami kulturowymi pochodzenia południowego, zaznaczyło się dopiero w okresie halsztackim C. Oddziaływania te początkowo widoczne były tylko w dorzeczu Warty. Na interesującym nas obszarze, w okresie halsztackim D, w partii dorzecza Warty obejmującej dolinę Krasówki i Widawki oraz na oddalonym o około 30 km na wschód dorzeczu Luciąży, stanowiącym część dorzecza Pilicy, w miejscach całkowicie dotąd niezamieszkałych, powstaje szereg punktów osadniczych. Omawiane punkty pod względem kulturowym posiadały jednolity charakter, co skłania do stwierdzenia

1 Przypomnieć należy, iż powyższe wnioskowanie oparte jest przede wszystkim o wyniki badań powierzchniowych. Badań wykopaliskowych na omawianym terenie, poza trzema wymienionymi stanowiskami w Szczukolicach, nie prowadzono.

o wspólnym dla nich źródle krystalizacji. I w tym przypadku stwierdzić musimy, iż pomimo znacznych rozmiarów obszaru, którego dotyczyła opisywana tu sytuacja, samo zjawisko rozwijającej się tu sieci osadniczej nie zostało dotąd szerzej opisane. Wspomnianą powyżej akcją kolonizacyjną należałoby przypisać ludności grupy górnośląsko-małopolskiej. Jej potencjał osadniczy najprawdopodobniej wynikał z faktu obecności tego ugrupowania, jako jedyne go we wczesnej epoce żelaza, na obszarach w dorzeczu dwóch stref wododziałowych: Wisły/Pilicy oraz Odry/Warty. Zajęcie tych terenów umożliwiło także przepływ impulsów kulturowych płynących z sąsiednich ugrupowań kultury łużyckiej, ze szczególnym wskazaniem na grupę śląską oraz wschodniowielkopolską, związanych z dorzeczem Warty. Czynnikiem temu przypisać także należałoby ułatwienie w przenikaniu dorzeczem Pilicy z obszarów rozciągających się w dorzeczu Wisły wpływów wschodnich odłamów kultury łużyckiej. Jak należy przypuszczać, ta sama droga pozwoliła na wkroczenie na omawiane obszary nosicieli kultury pomorskiej.

Należy w tym miejscu podkreślić, iż prezentowane spostrzeżenia dokonane zostały w oparciu o analizę materiału zabytkowego, przede wszystkim ceramiki naczyńowej, pochodzącego głównie ze stanowisk o charakterze osadniczym. Odnawiamy przy tym brak odpowiadających im cmentarzysk. Tym samym dysponujemy źródłami pozbawionymi dokładniejszych wyznaczników chronologicznych.

Interesującym zagadnieniem badawczym pozostaje nadal kwestia udziału lokalnego substratu osadniczego w formowaniu się nowego oblicza kulturowego omawianego obszaru, a wynikającego z napływu ludności kultury pomorskiej. Duże znaczenie w odtworzeniu tychże relacji posiada niepublikowana szerzej, przebadana w całości, duża nekropola w Mierzynie, stan. I (Gąsior 1973: 101–102; 1974: 122; 1975: 109–110; 1977: 111; Jadczykowa 1995: 141–157), na której wystąpiły zarówno zabytki charakterystyczne dla kultury łużyckiej, jak i kultury pomorskiej.

Zaprezentowane niniejszym próby usystematyzowania materiałów ceramicznych są z założenia uproszczone. Bez prac syntetyzujących wiedzę o badaniach na interesującym nas obszarze, a więc podporządkowanych końcowej ocenie źródeł pochodzących z odkrywek „Bełchatów” i „Szczerców”, typologie zabytków odnoszące się do „małych” bądź w niewielkim stopniu rozpoznanych stanowisk będą miały charakter tymczasowy.

Podsumowanie

W przypadku stanowiska 4 w Szczukocicach, gm. Gorzkowice podstawowy cel, jakim było przebadanie zagrożonej partii terenu, został osiągnięty. Zweryfikowano przy tym ustalenia dotyczące przynależności kulturowo-chronologicznej, funkcji oraz zasięgu opisywanego punktu, jakie sformułowane zostały w oparciu o wyniki badań Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Najstarszych pozyskanych znalezisk, dwóch zabytków krzemiennych, z uwagi na małą reprezentatywność zbioru, nie możemy precyzyjnie sklasyfikować kulturowo. Na obecnym etapie rozpoznania stanowiska chronologię tychże znalezisk widzimy w szerokich ramach epoki kamienia. Nie wiemy także, czy zabytki te stanowią pozostałość po długotrwanie czy też okresowo użytkowanym punkcie osadniczym. Obydwa opisywane zabytki krzemienne wystąpiły w południowo-zachodniej partii, rozpoznanej wykopaliskowo przestrzeni stanowiska. Możliwe, iż poza nią ulokowany jest punkt osadniczy, z którym ewentualnie można by powiązać wspomniane znaleziska. Wyjaśnieniu tej kwestii służyć mogą jedynie przyszłe badania wykopaliskowe. W najbliższej okolicy Szczukocic rejestrujemy szereg punktów osadniczych związanych z epoką kamienia, jednakże znanych przede wszystkim z badań powierzchniowych. W tej liczbie dominują punkty osadnicze, których przynależność kulturowa pozostaje nieokreślona (Błaszczyk 2000).

Materiały zabytkowe odpowiadające drugiemu horyzontowi osadniczemu stanowiska 4 stanowią pozostałość małej jednostki osadniczej kultury lużyckiej z okresu halszackiego D. Możliwe jest, iż funkcjonowała ona także w początkach starszego okresu lateńskiego. Przebadany obszar w zasadzie potwierdza zasugerowaną w AZP powierzchnię stanowiska, z tym, iż materiały zabytkowe grupują się w jego południowej części, na obszarze o wymiarach 15 x 20 m. Pamiętać jednak musimy, iż z uwagi na silny stopień zniszczenia stanowiska, jego rzeczywisty zasięg pozostaje trudny do właściwej oceny.

Bibliografia

- Aniola M., Głogowski Z., Kiona-Podhajny M., Panczenko B. (2003), *Osadnictwo ludności kultury lużyckiej i pomorskiej*, [w:] M. Chłodnicki (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. IV, Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu; Centrum Badań Archeologicznych Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego, Poznań, s. 37–128.
- Błaszczyk Z. (2000), *Archeologiczne Zdjęcie Polski w województwie piotrkowskim. Katalog stanowisk*, nakł. Towarzystwa Przyjaciół Miasta, Piotrków Trybunalski.
- Czepiec S. (1995), *Badania AZP Obszaru 78–53*, Archiwum WUOZ w Łodzi.
- Dzieduszycki W., Pelisiak A., Skowron J. (2006), *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku 4 w miejscowości Zabrzezie, pow. Pajęczno, woj. łódzkie*, [w:] R. Mazurowski, W. Dzieduszycki, D. Żychliński (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. V, Ośrodek Naukowo-Konserwatorski PKZ Sp. z o.o.; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, s. 181–259.
- Frański P., Gwóźdź B., Siciński W. (2000), *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Belchatów” SA na stan. 12 w miejscowości*

- Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*, [w:] R. Grygiel (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. I, Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Łódź, s. 25–187.
- Gąsior M. (1973), *Mierzyn, stan. 1*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1972, Warszawa, s. 101–102.
- Gąsior M. (1974), *Mierzyn, stan. 1*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1973, Warszawa, s. 122.
- Gąsior M. (1975), *Mierzyn, stan. 1*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1974, Warszawa, s. 109–110.
- Gąsior M. (1977), *Mierzyn, stan. 1*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1976, Warszawa, s. 111.
- Jadczykowa I. (1995), *Lateńska faza kultury pomorskiej w Polsce środkowej*, [w:] T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów klozowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa, s. 141–157.
- Janiak R. (1998), *Osada kultury lużyckiej w Rychłowicach, gm. Wieluń, woj. sieradzkie, stan. 1*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Archaeologica”, 22, s. 21–51.
- Janiak R., Zawilski P. (2010a), *Charakterystyka osadnictwa kultury lużyckiej i kultury pomorskiej w rejonie Szczercowa. Uwagi końcowe*, [w:] T. Makiewicz, M. Ignaczak, A. Wójcik (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego Belchatów S.A.*, t. VII, Centrum Archeologicznych Badań Ratowniczych Sp. z o.o. w likwidacji; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 310–321.
- Janiak R., Zawilski P. (2010b), *Wyniki badań archeologicznych w Broszeczynie Kolonii, gm. Rząśnia, woj. łódzkie, stanowisko 7*, [w:] T. Makiewicz, M. Ignaczak, A. Wójcik (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego Belchatów S.A.*, t. VII, Centrum Archeologicznych Badań Ratowniczych Sp. z o.o. w likwidacji; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 264–299.
- Janiak R., Zawilski P. (2010c), *Wyniki badań archeologicznych w Chabielicach Kolonii, gm. Szczerców, woj. łódzkie, stanowisko 5*, [w:] T. Makiewicz, M. Ignaczak, A. Wójcik (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego Belchatów S.A.*, t. VII, Centrum Archeologicznych Badań Ratowniczych Sp. z o.o. w likwidacji; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 300–309.
- Janiak R., Zawilski P. (2010d), *Wyniki badań archeologicznych w Grabku, gm. Szczerców, woj. łódzkie, stanowisko 7*, [w:] T. Makiewicz, M. Ignaczak, A. Wójcik (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego Belchatów S.A.*, t. VII, Centrum Archeologicznych Badań Ratowniczych Sp. z o.o. w likwidacji; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 162–177.
- Janiak R., Zawilski P. (2010e), *Wyniki badań archeologicznych w Grabku, gm. Szczerców, woj. łódzkie, stanowisko 17*, [w:] T. Makiewicz, M. Ignaczak, A. Wójcik (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego Belchatów S.A.*, t. VII, Centrum Archeologicznych Badań Ratowniczych Sp. z o.o. w likwidacji; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 225–263.

- Marchelak I., Matysiak J., Moszczyński J., Papiernik P. (2000), *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Belchatów” SA na stan. 11 w miejscowości Kolonia Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*, [w:] R. Grygiel (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. I, Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Łódź, s. 201–315.
- Marchelak I., Tysler L. (2003), *Osada kultury lużyckiej z epoki brązu i okresu halsztackiego*, [w:] R. Grygiel (red.), *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku 6–7 w Kowalewicach, pow. Zgierz, woj. łódzkie (trasa autostrady A-2)*, Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego; Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź (Via Archaeologica Lodziensis, 1), s. 25–337.
- Mierzwiński A. (2003), *Znaki utrwalone w glinie. Społeczno-obrzędowe aspekty działań wytwórczych końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Model nadodrzański*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Mikłaszewska-Balcer R. (1991), *Ceramika kultury lużyckiej ze stanowiska 4 w Biskupinie*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Prahistoryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 127–169.
- Mogielnicka-Urban M. (1984), *Warsztat ceramiczny w kulturze lużyckiej*, Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Mogielnicka-Urban M. (2014), *Analiza ceramiki z zespołu osadniczego*, [w:] J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban (red.), *Zespół osadniczy kultury lużyckiej w Maciejowicach, pow. garwoliński, woj. mazowieckie*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa (Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały, 5), s. 29–105.
- Muzolf B. (2002), *Kompleks osadniczy z okresów halsztackiego i lateńskiego*, [w:] R. Grygiel (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. II, Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Łódź, s. 121–384.
- Szamałek K., Gaździk M., Mrowiec E. (2003), *Osada kultury lużyckiej i pomorskiej*, [w:] L. Czerniak (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. III, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu; Centrum Badań Archeologicznych Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego, Poznań, s. 63–121.
- Szamałek K., Narożna-Szamałek U. (2003), *Osada kultury pomorskiej*, [w:] L. Czerniak (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” S.A.*, t. III, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu; Centrum Badań Archeologicznych Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego, Poznań, s. 311–337.
- Urbański M. (2002), *Cmentarzysko kultury pomorskiej*, [w:] R. Grygiel (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego*

„Belchatów” s.A., t. II, Fundacja Badań Archeologicznych im. Profesora Konrada Jażdżewskiego; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Łódź, s. 385–399.

Żychlińska J., Rogalski B. (2006), *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku 2 w miejscowości Łęczyska, pow. Pajęczno, woj. łódzkie*, [w:] R. Mazurowski, W. Dzieduszycy, D. Żychliński (red.), *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Belchatów” s.A.*, t. V, Ośrodek Naukowo-Konserwatorski PKZ Sp. z o.o.; Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, s. 13–180.

Summary

The site has been located on a gritty hill in a forested area. Archaeological works were conducted in 1997–1999 with the aim of securing parts of the site destroyed by sand abrasion. In total, a four-acre area has been identified where sixteen facilities with cultural layer were registered acquiring in this way 1592 movable heritage objects. After the analysis of heritage materials two prehistory horizons have been defined.

With the first (the older) settlement horizon a trace of the stone age establishments is linked.

The second (the younger) settlement horizon represents the presence of Lusatian culture settlement from HaD period. The majority of acquired heritage materials excavated during the works comes from that time.

Residential buildings, dug into the ground, suggest a longer, possibly stable occupation of łużycka culture population in this area. However, today doubts have arisen whether the registered objects in the excavation sites comprise the remnants of a small settlement or perhaps, which seems to be more plausible, they were a part of a bigger community unit. Questions may be also asked about the characteristic layout of habitations. It is almost impossible to establish with such a little amount of data what influenced this arrangement – internal factors (for example cultural or social ones) or the land configuration. Also the view that both aspects played the role cannot be ignored.

The authors are fully aware of the fact that the image of the settlement structure presented here is not complete due to the considerable damage to the site.

Keywords: Lusatian Culture, settlement, Early Iron Age

Radosław Janiak

Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii
e-mail: radoslaw.janiak@uni.lodz.pl

Paweł Zawilski

Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii
e-mail: pawel.zawilski@uni.lodz.pl

Krzysztof Wiliński

 <https://orcid.org/0000-0002-4877-3251>

Cmentarz przy kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w przestrzeni miasta Zgierz

Cemetery at the St. Catherine Church
in the Urban Space of Zgierz

Abstrakt: Nie posiadamy wiele informacji o średniowiecznym Zgierzu. Badań z terenów miasta jest stosunkowo mało, dlatego możliwość przebadania terenu nierozzerwalnie związanego ze średniowiecznym miastem budzi zainteresowanie. Odsłonięcie relikwów dawnego cmentarza szkieletowego pozwoliło rozwiązać pewne wątpliwości związane z funkcjonowaniem tego terenu po 1820 r.

Słowa kluczowe: cmentarze szkieletowe, badania miejskie, badania z pow. zgierskiego, nowożytność, XX w.

Zagadnienia wstępne

We wstępie należy przybliżyć okoliczności podjęcia badań na stanowisku 18 w Zgierzu. Potrzeba prac archeologicznych prowadzonych na terenie miast jest podkreślana od dawna. Tym bardziej jest to istotne, gdyż metryka miasta sięga czasów średniowiecza (Rosin 1995: 39–44). Niestety, w tym przypadku jest wiele niewiadomych z tym związanych, spowodowanych małą liczbą badań na terenie samego Zgierza (Starzyński, Świątkiewicz 2020: 321–328). Jak powszechnie wiadomo, prace archeologiczne prowadzone na terenie miast związane są głównie z inwestycjami albo remontami i występują przeważnie w formie badań wyprzedzających (od 1 I 2022 r.). Status badań archeologicznych zyskują po otrzymaniu odpowiedniej zgody od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Potrzeba uzyskania szerszego obrazu średniowiecznego Zgierza była główną siłą napędową przy organizacji nadchodzących prac wykopaliskowych. Na to złożyła się nie tylko mała liczba badań miejskich, ale również wyniki ratowniczych wykopalisk w samym centrum Starego Miasta. Dzięki przebadaniu rynku miejskiego w 2006 i 2007 r.

udało ustalić się, że poziom użytkowy tego miejsca sięga jedynie XVII w.¹ Dopiero dwa lata później ponowne prace na stanowisku Zgierz 4, usytuowanym na północ od kościoła św. Katarzyny, potwierdziły teorię, że główny rynek średnio-wiecznego Zgierza musiał znajdować się w innym miejscu niż dzisiejszy plac Jana Pawła II (Starzyński, Świątkiewicz 2020: 330).

Zarys historyczny miejsca w przestrzeni miasta

Wszelkie prace związane z tym obszarem powinny być dla historii Zgierza priorytetem. W tym przypadku relikty cmentarza przykościelnego dały szansę na poznanie lokalnej historii.

Obszar, na którym trwały badania, zlokalizowany jest w Zgierzu na terenie parafii rzymsko-katolickiej św. Katarzyny, znajdującej się przy placu Jana Pawła II. Prace odbywały się po stronie południowej oraz zachodniej kościoła św. Katarzyny.

Obszar objęty badaniami archeologicznymi znajduje się w strefie ochrony konserwatorskiej – przy zabytku wpisanym do rejestru wraz z otoczeniem, z uwagi na charakter i metrykę budynku, w którego bezpośrednim sąsiedztwie prowadzone były wykopaliska. W roku poprzednim, tj. 2020, prowadzono na tym terenie prace budowlane, które objęto badaniami w formie ścisłego nadzoru archeologicznego.

Kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej (w swej obecnej formie) jest czwartą świątynią wybudowaną w najwyższym miejscu w Zgierzu. Pierwszy był obiekt drewniany św. Mikołaja, który istniał już w 1231 r. Funkcjonował on aż do 1398 r. (Rosin 1995: 47).

Od 1644 obiekt funkcjonował jako kościół farny. Kolejna przebudowa związana była z podpisaniem Umowy Zgierskiej i napływaniem do szybko rozwijającego się Zgierza włókienników. W latach 1825–1827 wzniesiono murowaną świątynię w stylu klasycystycznym. Budowę kierował Jan Lebelt, według projektu Bonifacego Witkowskiego. Nowy kościół posiadał charakterystyczną fasadę z kolumnadą (Strożka 2011: 6).

Świątynię w obecnej formie zaczęto budować przed I wojną światową – w 1910 r. – według projektu architekta Stefana Lemene. W tym samym czasie prowadzono również prace rozbiórkowe starego kościoła. Prace przerwano na czas trwania I wojny światowej, by kontynuować je po jej zakończeniu. Wnętrze obiektu zostały wyposażone w latach 20. XX w. Wybuch II wojny światowej spowodował zamknięcie kościoła dla wiernych; naziści zorganizowali tutaj magazyn. Ostateczna bryła świątyni wybudowana została w stylu neogotyckim, tzw. gotyku nadwiślańskiego (Strożka 2011: 7).

1 Sprawozdanie w Archiwum WUOZ w Łodzi, materiały w Muzeum Miasta Zgierza.

Mapa 1. Plan Zgierza, opr. J. Leszczyński w 1821/1823 r. (zbiory APŁ).

Mapa 2. Mapa Zgierza z zaznaczonym stanowiskiem Zgierz 18 w skali 1:10 000.

Ryc. 1. Drzeworyt z wizerunkiem kościoła parafialnego w Zgierzu, czasopismo „Kłosa”, t. XIV, 1872 r., nr 357, s. 300 (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 2. Widok kościoła parafialnego w Zgierzu z karty pocztowej z 1903 r. (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 3. Widok kościoła parafialnego w Zgierzu z karty pocztowej (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 4. Widok kościoła pw. św. Katarzyny w Zgierzu z karty pocztowej (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 5. Karta pocztowa z wizerunkiem kościoła św. Katarzyny, lata 40. xx w. (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 6. Mogiła z dwoma krzyżami, w której pochowano żołnierzy niemieckich, znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Katarzyny w Zgierzu, wrzesień 1939 r. (materiały Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 7. Mogiła z dwoma krzyżami, w której pochowano żołnierzy niemieckich, znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Katarzyny w Zgierzu, wrzesień 1939 r. (materiały Muzeum Miasta Zgierza).

Średniowieczne kościoły w większości posiadały w bliskim otoczeniu cmentarze (Wojcieszak, Wachowski 2010: 53–138). Przypuszcza się, że nekropola musiała istnieć już w XIII w. Z opisu księdza, sporządzonego w dwudziestoleciu międzywojennym, wynika że:

Cmentarz koło kościoła oprowadzony jest murem, który stosownie do spadzistego terenu pouszcza się coraz niżej, żeby od strony rynku osiągnąć najwyższą wysokość. Kościół wraz z cmentarzem zajmuje 3186 m²².

Ze źródeł historycznych wiadomo, że cmentarz został przeniesiony w 1820 r. poza obręb miasta, ze względu na obowiązujące przepisy, które tego wymagały, oraz bardzo zły stan zachowania. Doskonale opisuje to cytat z artykułu Macieja Wierzbowskiego:

Parkan cmentarza powiększe zły, pochylony, w którym lubo są furtki, dla nie-dbalstwa przechodzących nie zawsze zamknięte, dla czego czasem bytło wpada. [...] Kostnicy nie masz, tylko kości zmarłych składają w dzwonnicy za przegrodą (Wierzbowski 2010).

Teren cmentarza przykościelnego określano jako miejsce *blotniste i nieprzyzwoite*. Odnośnie do samych pochówków, to akty zgonów zachowały się od 1781 r. Dopiero w 1796 r. pojawiła się informacja o pochówku w drewnianej trumnie – *in urna lignea* (Wierzbowski 2010).

W 1820 r. powstało również pierwsze ogrodzenie przykościelne, które to w związku z przebudową z pierwszej ćwierci XX w., zostało wówczas dodatkowo wzmocnione³.

Badania archeologiczne st. Zgierz 18

Badania archeologiczne na st. Zgierz 18 miały na celu weryfikację: występowania cmentarza w tym miejscu, źródeł o przeniesieniu pochówków (Strożka 2011: 74) oraz ustalenie cech populacji zgierskiej na podstawie badań antropologicznych.

2 Wielkie podziękowania dla parafii św. Katarzyny za udostępnienie swojego archiwum oraz kronik, bez których niemożliwym byłoby przeprowadzenie szczegółowej kwerendy źródłowej w trakcie prowadzonych badań. Na prośbę księdza proboszcza nie mogę wymienić dokładnego źródła cytatu.

3 Wzmianki w kronikach z archiwum parafii św. Katarzyny. Na prośbę księdza proboszcza nie mogę wymienić dokładnego źródła.

Ryc. 8. Zdjęcie z drona na stanowisko Zgierz 18 (fot. T. Borkowski).

Badania archeologiczne zorganizowano w ramach siedmiu wykopów badawczych. Łączny obszar przebadany wyniósł 50,75 m². Odkryto blisko 10 000 fragmentów przemieszanych kości ludzkich. Nie zarejestrowano pochówków zachowanych w całości, ułożonych w porządku anatomicznym. Dla materiału zabytkowego znalezionej w górnych warstwach określenie jego chronologii okazało się być niemożliwe. Odnotowano odwróconą stratygrafię wskazującą na to, że niższe warstwy były bardzo mocno przemieszane z warstwami wyższymi. Spowodowane to jest faktem, iż przeważająca część nasypu przykościelnego została przywieziona najprawdopodobniej z innego stanowiska (ceramika późnośredniowieczna w partiach stropowych, a poniżej ceramika nowożytna). Oprócz licznej grupy ceramiki, wydzielone zostały przedmioty szklane, pojedyncze fragmenty kafli piecowych i dachówek oraz stosunkowo duża liczba przedmiotów metalowych, wśród których znalazły się monety, medalik czy dwie obrączki. Wszystkie zabytki swą chronologią zawierają się w ramach XV–XX w., z czego większość przypada na XIX i XX stulecie. Najstarsze egzemplarze ceramiczne zahaczają o koniec średniowiecza, stając się tym samym najstarszymi zabytkami znalezionymi na tym stanowisku.

Niekiedy określenie chronologii dla ceramiki bywa problematyczne. Dlatego lepszymi datownikami są bez wątpienia monety, których na stanowisku odnaleziono 10 sztuk. Na większości monet zachował się czytelny rok wybita. Są to kopiejki z: 1855, 1859, 1862, 1863, 1899, 1900 r., polskie grosze srebrne z czasów

Ryc. 9. Dno naczynia pozyskanego w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 10. Srebrne 5 groszy z 1840 r. pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 11. Medalik z przedstawieniem Jezusa pozyskany w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 12. Obrączka pozyskana w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

zaborów z lat: 1839 i 1840, oraz polskie grosze powojenne z 1949 r. Na jedynej dobrze zachowanej plombie widnieje symbol orła, napis cyrylicą i data 1903 r. Kraje pochodzenia tych numizmatów nie dziwią, gdyż na tych terenach w minionych wiekach były w obiegu zarówno monety rosyjskie, niemieckie, jak i polskie. W tym przypadku rysuje się nam obraz znany z kart historii, czyli Polska, w której od końca XVIII w. po czasy II wojny światowej przewijają się różne narodowości.

Wśród dewocjonaliów odnalezionych na stanowisku odkryto medalik z przedstawieniem Jezusa, pierścionek i sygnet. Tego typu zabytki nie są niczym niezwykłym, biorąc pod uwagę charakter badanego terenu. Zostały one znalezione w warstwach głębszych, w towarzystwie przemieszanych kości ludzkich. Można założyć, że są to przedmioty intencjonalnie pozostawione w tym miejscu, a nie przywiezione z innego stanowiska (tak jak część ceramiki, opalonego szkła i przedmiotów metalowych). Do takich przedmiotów należy zaliczyć jeszcze okucie małej książeczki, najpewniej modlitewnika, oraz fragmenty ołowiu ze szkłem, które są szczątkowo zachowanym witrażem.

Ryc. 13. Okucie modlitewnika pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 14. Fragmenty witraża pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 15. Fragment kieliszka pozyskany w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 16. Dno butelki pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 17. Pieczęć wytłoczona w szkle pozyskana w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 18. Pieczęć wytłoczona w szkle pozyskana w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Część zabytków ceramicznych i szklanych wydzielono ze względu na kontekst związany z budową. Wzdłuż muru, w najniższych warstwach, w obrębie wypełniska wkopu pod fundament, odkryta została przepalona ceramika przemieszana ze skorodowanym szkłem, wskazującym na poddanie go w przeszłości wysokiej temperaturze. Najpewniej władze kościelne, w trakcie prac wokół świątyni, postanowiły pozbyć się części zalegających przedmiotów, które ze względu na swój stan nie nadawały się już do użytku. Drugą hipotezą jest wykorzystanie miejscowego wypiskisa, na którym składowane były chociażby przedmioty zniszczone w trakcie pożarów⁴. Wyjaśniałoby to dużą ilość opalonego szkła z wkopu pod murem.

Stosunkowo mało znanymi przedmiotami na terenach dzisiejszej Polski są znalezione dwie pieczęcie wytłoczone bezpośrednio w szkłe. Najprawdopodobniej były one docelowo umieszczane na szklanych butelkach. Jeden z przedmiotów ma wytłoczonego orła i bliżej nieokreślony napis, drugi zaś same litery. Biorąc pod uwagę fakt, iż tereny te należały do zaboru Carskiej Rosji (Rosin 1995: 117–129), pieczęcie najprawdopodobniej znajdowały się na butelkach sprowadzonych z obszarów wschodniej Europy. Istnieje możliwość pochodzenia tych przedmiotów z lokalnych wytwórni, z uwagi na to, że przynależność administracyjna do zaboru rosyjskiego oznaczała używanie cyrylicy również na naszych terenach.

Na stanowisku udało się zarejestrować trzy obiekty, z czego dwa z nich rozciągały się na kilka wykopów – wypełnisko wkopu pod przyłącze elektryczne i pod fundament ogrodzenia przykościelnego. Trzecim obiektem jest wkop pod bryłę ceglana, do której zamocowano pręt zbrojeniowy, połączony z ogrodzeniem przykościelnym. Analogiczna sytuacja miała miejsce w Gniewie⁵. Zapewniało to dodatkowe wzmocnienie muru. Teren ten został na tyle zmieniony od roku 1820, że wszelkie ślady istnienia cmentarza przykościelnego ograniczyły się do skupiska dużej ilości przemieszanych kości ludzkich.

W wyniku przeprowadzonych badań potwierdzono funkcję miejsca jako cmentarza. Ostatecznie udało ustalić się, że wszystkie kości (ponad 10 000 fragmentów) były mocno przemieszane, wręcz celowo splantowane. Śladów po trumnach nie udało się uchwycić w żadnym z wykopów. Nie natrafiono na pochówki w układzie anatomicznym. Taki stan materiału kostnego najpewniej spowodowany jest wcześniejszymi pracami ziemnymi na tym terenie, m.in. instalacją przyłącza elektrycznego wokół kościoła. Przemawia za tym fakt, iż znaczna część kości znajdowała się tuż nad kablem elektrycznym. Zatem udało się potwierdzić treść przekazów pisanych o istnieniu takiego miejsca sakralnego na tym obszarze oraz o częściowym jego przeniesieniu. Same szczątki kostne zostały poddane

4 Przekaz ustny od historyka z Muzeum Miasta Zgierza, M. Rubachy.

5 Przekaz ustny od M. Majorek z Laboratorium Datowania Termoluminescencyjnego.

Ryc. 19. Bryła ceglana z prętem zbrojeniowym odkryta na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 20. Poziom niwelacyjny xx-wiecznego terenu przykościelnego (fot. K. Wiliński).

Ryc. 21. Przemieszczone kości ludzkie w wykopie v na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 22. Czaszka i fragmenty kości długich z wykopu v odkryte na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

szczegółowym badaniom antropologicznym⁶. Dzięki ekspertyzie ustalono, że na przebadanym terenie pochowanych było około 128 osób. Szczątki należały do 42 mężczyzn, 41 kobiet, 5 dzieci i 40 osób w wieku dorosłym i młodzieńczym, których płci nie udało się określić. Sama ilość szczątków spowodowana jest niedokładnym przenoszeniem kości do ossuarium. Na podstawie badań czaszek udało ustalić się, że najstarsze szczątki pochodzą z okresu późnego średniowiecza.

Pomimo zróżnicowania materiału i jego rozpiętości chronologicznej, nie jest możliwe precyzyjne określenie ram chronologii badanego terenu. Obszar ten użytkowany był już od średniowiecza. Gdy w XIX w. przeniesiono cmentarz, teren ten przekształcono w bardzo znacznym stopniu. Wykorzystanie go pod aranżację parku/ogrodu i ogrodzenie ceglany murem oraz późniejsze prace remontowe (naprawy muru oraz przebudowa kościoła w latach 20. XIX w.) w znacznym stopniu przemieszały i zniszczyły cmentarz.

Miejsce badane na stanowisku 18 w Zgierzu jest głównym punktem w przestrzeni miejskiej dla mieszkańców zarówno Starego, jak i Nowego Miasta. W czasach, z których pochodzą najstarsze pochówki, miejsce to również było centrum życia lokalnej ludności.

Pomimo częściowo osiągniętych celów badawczych, pozostaje niedosyt. Warto podkreślać, że sam nie roszczę sobie prawa do wyczerpania analizowanych problemów. Przeciwnie – te dociekania winny stanowić asumpt do dalszych prac.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum parafii farnej św. Katarzyny w Zgierzu.

Kroniki parafii św. Katarzyny w Zgierzu.

Opracowania

Rosin R. (1995), *Początki i rozwój Zgierza do końca XVI wieku*, [w:] *Zgierz. Dzieje Miasta do 1938 roku*, Zarząd Miasta Zgierza; Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łodzi; Towarzystwo Przyjaciół Zgierza, Łódź–Zgierz, s. 39–68.

Starzyński R., Świątkiewicz P. (2020), *O zabytkach, odkryciach, badaniach i stanowiskach archeologicznych na terenie Zgierza*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza”, 10, s. 315–382.

Strożka M.B. (2011), *Zgierska Fara. Historia i Skarby*, Imgrafia, Zgierz.

⁶ Analizę antropologiczną przeprowadziła antropolog J. Karkus.

- Wierzbowski M. (2010), artykuły z *Cmentarz Rzymsko-Katolicki św. Józefa i Wawrzyńca*, <http://www.miasto.zgierz.pl/pl/page/cmentarz-rzymsko-katolicki-sw-jozefa-i-wawrzyńca> [15 VI 2022].
- Wojcieszak M., Wachowski K. (2010), *Średniowieczne cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. 1, Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 12), s. 53–138.

Summary

We do not have much information about medieval Zgierz. There is relatively little research from the area of the city, so the possibility of examining the area inextricably linked with the medieval city evokes a lot of emotions. The unveiling of the relics of the former skeleton cemetery allowed to dispel some doubts related to the functioning of this area after 1820.

Keywords: skeleton cemeteries, city surveys, research from the area of Zgierz, modern times, 20th Century

Krzysztof Wiliński
Muzeum Miasta Zgierza
e-mail: archeologia@mmz.net.pl

recenzje

Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie

Anna I. Zalewska (red.)

Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin 2021,
ISBN 978-83-227954-1-5, ss. 383

Materialne pozostałości wydarzeń z czasów nam w jakimś stopniu współczesnych, a zwłaszcza wydarzeń trudnych, noszących piętno strachu i śmierci, przez wielu ludzi bywają traktowane jako temat tabu. Podobnie traktują je także badacze przeszłości, w tym archeolodzy. Z całą pewnością archeologia XX w. wymaga od badacza nie tylko specjalizacji historyczno-archeologicznej, ale również interdyscyplinarnego poglądu na założone cele badawcze. Ponadto badania odnoszące się do bliskiej w czasie przeszłości mają charakter edukacyjny, dlatego wymagają wrażliwości na kwestie społeczne.

Recenzowana tu publikacja daje czytelnikowi wgląd w jeden z przykładów badań z zakresu archeologii XX w. Stanowi ona wynik projektu *Archeologia Frontu Wschodniego Wielkiej Wojny i dziedzictwo konfliktów zbrojnych jako wyzwanie poznawcze, społeczne i konserwatorskie (AFW)*,

który zrealizowany został w latach 2020–2021 w programie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego pn. „Ochrona zabytków archeologicznych 2020”. Pomysłodawczynią i kierowniczką tego projektu była Anna I. Zalewska.

W projekcie z założenia dążono do jak najbardziej kompleksowego opracowania i zaprezentowania w sposób możliwie komunikatywny materialnych pozostałości działań wojennych z lat 1914–1915, zadokumentowanych i interpretowanych w toku badań prowadzonych od 2005 do 2020 r. na Równinie Łowicko-Błońskiej. Ważną misją, w którą wpisuje się również ten projekt, jest popularyzacja wiedzy

o specyfice materialnych pozostałości działań wojennych z badanego okresu oraz przedstawienie treści pomocnych w ich waloryzowaniu, kategoryzacji i konserwacji (Zalewska 2021: 7). Dobór tematów przedstawionych w publikacji, jak i sposób ich prezentacji, wiąże się z tym, że – jak we wstępie przyznaje A.I. Zalewska – zgodnie z głównym założeniem dążono do jak najbardziej pełnego poznania i omówienia relacji łączących ludzi oraz rzeczy (przeszłych i tych nam współczesnych) (Zalewska 2021: 8). Celem było również przyczynienie się do wzrostu ogólnej świadomości historycznej na temat roli i znaczenia śladów nieodległej przeszłości w społeczeństwie.

Koncentracja badaczy i jednocześnie autorów, których teksty składają się na publikację, wokół szczegółowych aspektów społeczno-poznawczych jest wynikiem tego, że wiele kwestii ogólnych, niezbędnych w tego typu publikacji, tj. zagadnień takich jak tło historyczne, charakterystyka cech środowiskowych badanego obszaru, omówienie zastosowanych metod i strategii badawczych, zostało szerzej omówionych we wcześniejszych publikacjach przygotowanych pod tą samą redakcją: *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)* (Zalewska, red. 2019) oraz *Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914–1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych* (Zalewska i in. 2019).

Publikacja składa się z 21 artykułów, napisanych przez 17 autorów. Rozdziały pogrupowane zostały według trzech wątków przewodnich, tj. archeologii frontu wschodniego z perspektyw społecznej, poznawczej i konserwatorskiej.

Pierwsza część publikacji, *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie społeczne*, składa się z sześciu artykułów (s. 19–106) i obejmuje zagadnienia dotyczące społecznych uwarunkowań frontu wschodniego I wojny światowej. Część ta skłania do spojrzenia na archeologię z uwzględnieniem zarówno perspektywy walczących na tym terenie w latach 1914–1915 żołnierzy, jak i ludności zamieszkującej obszary, na których prowadzone były działania wojenne. Otwierający tę część rozdział *Poznawanie i uobecnianie znaczących dla kultury materialnych śladów frontu wschodniego Wielkiej Wojny z perspektywy metodologicznej. Relacje, interakcje, powiązania i wyzwania* (s. 19–36) autorstwa Anny I. Zalewskiej określa archeologię Wielkiej Wojny jako ciąg praktyk, których celem jest rozpoznanie powiązań i ustanowienie relacji relikwów wojny ze społeczeństwem i dla społeczeństwa, z udziałem archeologów. Ma to realny wpływ na postrzeganie procesu dziejowego, procesów źródłotwórczych, możliwości i celów archeologii oraz wynikających z tego działań prospołecznych we współczesności. Jako przykład interakcji o istotnym znaczeniu społecznym wskazano ekshumacje szczątków poległych żołnierzy zainicjowane już po przesunięciu się frontu, i trwające w mniejszym lub większym stopniu do dziś (Zalewska 2021a: 19). Istotne jest wynikające z lektury tego rozdziału unaocznienie występowania różnych rodzajów procesów (przestrzennych i kulturowych,

np. zmian krajobrazowych spowodowanych budowaniem fortyfikacji wojennych czy użyciem nowego rodzaju uzbrojenia), ich ciągłego, wzajemnego przenikania oraz powiązań. Wpływ na wydźwięk przekazu na temat tych procesów ma wiele różnych elementów, takich jak sama historia (Zalewska 2021a: 23–24), ale i zastosowane metody badawcze, którymi posłużono się do odkrycia i zadokumentowania relikwów przywołujących w pamięci współczesnych badane wydarzenia (s. 25, 28–29). W rozdziale tym Autorka zaproponowała też kategoryzacje zabytków nieruchomych (s. 25–27) i ruchomych z pola bitwy frontu wschodniego Wielkiej Wojny, systematyzując je w obrębie ośmiu grup i licznych podgrup (s. 30–31).

W drugim rozdziale pierwszej części, pt. *Dobra materialne i surowce pozyskiwane przez walczące strony w związku z wojną: odcinek frontu wschodniego Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą w archiwaliach i w źródłach archeologicznych* (s. 37–56), Autorka Dorota Cyngot skupiła się na charakterystyce różnego rodzaju dóbr materialnych wykorzystywanych przez dwie armie (rosyjską i niemiecką) w trakcie działań wojennych. Po wnikliwej analizie wybrane materiały źródłowe, zarówno historyczne jak i archeologiczne, zostały usystematyzowane i szczegółowo omówione, z wykorzystaniem istotnych archiwalnych wzmianek na ten temat jako odnoszących się do poszczególnych rzeczy z różnych grup surowcowych: metal (s. 39), drewno (s. 40), torf (s. 43), korek (s. 44), skóra (s. 44), sukno, tkaniny, dzianiny (s. 45), papier, tektura, karton (s. 46), papa dachowa (s. 49), kauczuk (s. 49), tworzywa sztuczne (s. 49) oraz różnego rodzaju produkty spożywcze (s. 52–53). Te z pozoru mało ważne, w wielu przypadkach słabo zachowane rzeczy skrywają w sobie ogrom treści poznawczych i ładunków emocjonalnych. Badanie znalezisk z pola bitwy, jak zauważa Autorka, pozwala uzmysłowić sobie, jak wiele działań wojennych i okupacyjnych, które były dokonywane rękoma żołnierzy, którzy potrzebowali sprzętu, wyposażenia czy wielu surowców niezbędnych w codziennym życiu na froncie, zaspokajanych było kosztem ludności zamieszkującej tereny walk. Doprowadziło to do degradacji gospodarczej rejonu (s. 53–54). Wojenne procesy logistyczne, chociaż z pozoru wydają się być drugorzędne, również zasługują na poznanie, a ich ślady materialne na ochronę.

Rozdział trzeci nt. *Strat ludzkich wynikłych z zastosowania przez armię niemiecką trującego chloru w pierwszym ataku falowym na terenie dzisiejszej Polski. Maj 1915* (s. 57–70) przybliży kwestie dotyczące broni chemicznej oraz problemy badawcze związane z następstwami jej użycia. Brak pełnych danych na temat liczby ofiar powoduje niejako wyrwę historiograficzną w odniesieniu do stanu naszej wiedzy na temat historii stosowania broni masowego rażenia, o czym informuje Autorka (Zalewska 2021: 58). Przeprowadzone przez Badaczkę kwerendy archiwalne pozwoliły na zgromadzenie wielu źródeł, zarówno niemieckich, jak i rosyjskich (Zalewska 2021: 63), ale – jak sygnalizuje A.I. Zalewska – informacje dotychczas zebrane nie wyjaśniają w pełni wszystkich problemów, zwłaszcza tych

odnoszących się do dopełnienia wiedzy na temat tego, gdzie konkretnie i w jakiej liczbie spoczywają ofiary zastosowania broni chemicznej w 1915 r. w rejonie Rawki i Bzury. Tekst ukazuje przyczyny i następstwa niedoszacowania liczby ofiar gazu z 1915 r. (Zalewska 2021: 67–68). Autorka przekonuje o konieczności dalszych badań i dociekań prawdy historycznej odnośnie do skutków zastosowania broni chemicznej, oraz o potrzebie systematyzacji i udostępnienia ich wyników, na przykład w formie postulowanego przez nią jako niezbędnego repozytorium wiedzy i dokumentacji na ten temat (Zalewska 2021: 65).

Do tematu broni chemicznej odnosi się też kolejny rozdział, autorstwa Andrzeja Chałasa i Macieja Śliwakowskiego, pt. *Charakterystyka aktywnych substancji chemicznych potencjalnie obecnych na polu bitwy w rejonie Bzury i Rawki w 1915 roku oraz ich pozostałości* (s. 71–76). Rozdział ten jest świetnym dowodem na niezbywalność interdyscyplinarności w prowadzeniu badań odnoszących się do konfliktów XX w. Dwaj badacze, chemicy, skupili swoją uwagę na analizie próbek z pola bitwy, w których szukali śladów użycia substancji aktywnych (trujących) (Chałas, Śliwakowski 2021: 71). Pobrane próbki zostały poddane badaniom służącym próbie odtworzenia listy związków chemicznych, które mogły być zastosowane w czasie walk z 1915 r. w okolicach Bolimowa. Te z nich, które Autorzy rozpoznali, wymie-nili w tabeli towarzyszącej tekstowi (Chałas, Śliwakowski 2021: 74).

Justyna Marchewka i Anna Szarlip-Myśliwiec w rozdziale *Charakterystyka szczątków kostnych żołnierzy poległych w toku działań zbrojnych w latach 1914–1915, zadokumentowanych w ramach badań archeologicznych na Równinie Łowicko-Błotńskiej* (s. 77–88) zawarły wnioski z analiz materiału kostnego zadokumentowanego w czasie prowadzonych badań archeologicznych. Jak zauważają Autorki, badanie jednego szkieletu to poznawanie osteobiografii, a pośrednio historii jednego istnienia ludzkiego, natomiast uszczegółowione badania szkieletów z uwzględnieniem tła historycznego pozwalają odkryć cechy społeczeństwa, którego członkami byli polegli żołnierze (Marchewka, Szarlip-Myśliwiec 2021: 77). Badaczki zawarły w rozdziale odpowiedzi na szereg pytań, począwszy od tych podstawowych o płeć i wiek osób, których szczątki kostne zostały odnalezione na historycznym polu bitwy w toku badań archeologicznych, aż po bardziej zaawansowane: o kondycję biologiczną żołnierzy w chwili śmierci oraz o bezpośrednie przyczyny ich zgonu (zmiany okołomiernicze), jak i o traktowanie ciał już po nim (Marchewka, Szarlip-Myśliwiec 2021: 77). W rozdziale przybliżone zostały także wyniki analiz dopełniających badania antropologiczne i medyczno-sądowe, które przeprowadzono w celu chociażby częściowego przywrócenia tożsamości poległych. Na przykład badania zawartości izotopu strontu wykonane zostały w celu określenia pochodzenia żołnierzy i ich przynależności armijnej, natomiast badania genetyczne pozwoliły poznać choroby, z jakimi zmagali się walczący, których szczątki zbadano, oraz uszczegółowić osteobiografie poległych (Marchewka, Szarlip-Myśliwiec 2021: 77–78, 86).

Bardzo ważny temat w kontekście dyskursu społecznego został poruszony w szóstym rozdziale, autorstwa Anny I. Zalewskiej, pt. *Miejsca spoczynku poległych żołnierzy w tym (nie)obecne mogiły zbiorowe i tzw. „wyekshumowane cmentarze wojenne” jako miejsca znaczące dla kultury i jako wyzwania społeczne* (s. 89–106). Pochówki to, w pewnym sensie, jedno z głównych wyzwań badawczych dla wielu archeologów. Percepcja wyników poszukiwań zmienia się jednak diametralnie wraz ze zbliżaniem się na osi czasu do punktu oznaczającego dzień dzisiejszy. Anna I. Zalewska przedstawiła dwa reprezentatywne stanowiska archeologiczne, na których odnalezione zostały szczątki ludzkie, wskazując złożoność problematyki mogił i cmentarzy wojennych. Na jednym ze stanowisk rozpoznano strukturę, która traktowana była do niedawna jako śmietnik, ale dzięki badaniom archeologicznym i wzrostowi świadomości społecznej, obecnie jest zadbaną mogiłą wojenną otoczoną formalną opieką. Drugie z miejsc przedstawionych w tym rozdziale wiąże się z „zapomnieniem”. Badacze odkryli i zadokumentowali obszar teoretycznie ekshumowanego cmentarza wojennego, który jednak nie został w pełni wyekshumowany. Autorka uzasadnia tezę mówiącą o tym, że nie ma cmentarzy „wyekshumowanych”, ale jedynie takie, na których podejmowano próbę ekshumowania szczątków poległych żołnierzy (Zalewska 2021: 103). Zalewska sygnalizuje potrzebę podjęcia dyskusji nad zróżnicowanym statusem miejsc spoczynku żołnierzy walczących w czasie pierwszej wojny światowej na obszarze dzisiejszej Polski oraz nad kwestią otaczania ich należną opieką (s. 103).

Duga część publikacji, pt. *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie poznawcze*, składa się z dziesięciu artykułów (s. 107–250) i jest zaproszeniem do bliższego poznania *stricte* archeologicznych sposobów badania i wnioskowania odnoszących się do materialnego wymiaru Wielkiej Wojny. W tej części omówione zostały zabytki archeologiczne odkryte podczas trwających ponad dekadę inwazyjnych badań archeologicznych.

Tę część rozpoczyna rozdział autorstwa Piotra Świątkiewicza pt. *Znaleziska archeologiczne z okresu I wojny światowej z przedinwestycyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2005–2007 w Bolimowie, gmina Bolimów* (s. 109–116). Tekst ten jest sprawozdaniem z badań poprzedzających inwestycje na stanowisku nr 9 w Bolimowie. Autor podał w nim informacje na temat kontekstu historycznego badanego stanowiska, będące wynikiem poprzedzających prace archeologiczne kwerend (s. 109), metodykę badań (s. 110) oraz wyniki badań inwazyjnych, w tym zadokumentowane zabytki ruchome i nieruchome, m.in. karabińczyk, łódkę do nabojów karabinu Mauser oraz tzw. kokardy do rosyjskiej czapki oficerskiej wz. 1907 (s. 111). Analiza szklanych naczyń (s. 112) daje nam głębszy wgląd w życie codzienne stacjonujących w tym miejscu wojsk, zwłaszcza że zostały one znalezione w obrębie wielu różnego rodzaju konstrukcji przyfrontowych (od dołów śmieciowych po drewniane umocnienia w schronie), które także zostały scharakteryzowane w tym rozdziale (s. 113–114).

Również w drugim rozdziale tej części, autorstwa Dariusza Wyczółkowskiego i Doroty Cyngot, pt. *Materialne pozostałości Wielkiej Wojny w świetle wyników badań wykopaliskowych wyprzedzających budowę autostrady A-2, przeprowadzonych w 2008 roku w Miedniewicach, gmina Wiskitki* (s. 117–124), przedstawione zostały wyniki badań wykopaliskowych (s. 119–121), w tym kontekst historyczny odkrytych obiektów (s. 117), uwarunkowania geograficzne (s. 118) oraz zastosowana metodyka badań (s. 119). Pomimo braku wyraźnych śladów użytkowania obiektów w sytuacjach bojowych, badanie tego stanowiska stworzyło pewien precedens, gdyż Urząd Konserwatorski stwierdził zasadność prowadzenia badań metodami archeologicznymi pozostałości działań sprzed 1945 r. (s. 122). Decyzja ta mogła się przyczynić do uznania znaczenia i złożoności archeologii XX w.

Z kolei rozdział pt. *Relikty infrastruktury zapleczewej zbadane w ramach planowych, proaktywnych badań archeologicznych na terenie gminy Nieborów w latach 2014–2018* (s. 125–140) autorstwa Anny I. Zalewskiej, Jacka Czarneckiego i Angeliki Bachanek daje wgląd w wyniki badań, które zostały przeprowadzone w miejscach niebędących w trakcie działań wojennych pierwszą linią frontu, ale jednocześnie stanowiących niezbędny element prowadzenia tych operacji. Autorzy, poprzez opis wyników badań archeologicznych z dwóch wybranych stanowisk znajdujących się w okolicy Nieborowa (APP-25A, s. 126 i nast. oraz APP-7, s. 134 i nast.), przybliżyli czytelnikom zarys tła historycznego oraz zadokumentowane tam ślady I wojny światowej interpretowane jako relikty infrastruktury zapleczewej, w tym charakterystykę zabytków nieruchomych i ruchomych (s. 132 i 136). W kontekstach 14 obiektów odnaleziono 1324 znaleziska ruchome, które stanowią pozostałości zaplecza frontowego i są pomocne w określeniu intensywności wykorzystania tych miejsc przez armię Cesarstwa Niemieckiego w czasie I wojny światowej. Autorzy na podstawie analizy zabytków z pola bitwy (szczególnie z kategorii 4 – przedmioty osobiste) (s. 137) dostrzegli i ukazali również jednostkowe potrzeby żołnierzy, co pozwala inaczej, bardziej kompleksowo spojrzeć na wydarzenia, które rozgrywały się w Lesie Nieborowskim i okolicy, niż tylko przez pryzmat walk.

W kolejnym składającym się na tę część publikacji rozdziale, pt. *Materialne pozostałości elementów fortyfikacji polowych, zasieków i drutów kolczastych z okresu I wojny światowej. Studium przypadku* (s. 141–152), Jacek Czarnecki skupił swoją uwagę na materialnych pozostałościach obiektów wchodzących w skład umocnień polowych. Autor omówił m.in. różne typy drutów kolczastych (s. 142), unaocniając przy tym wielość ich zastosowań na polu bitwy (s. 145), a także znaczne zróżnicowanie konstrukcji zapór (s. 144). Chociaż druty kolczaste stanowiły nieodzowny element krajobrazu Wielkiej Wojny, to jak zauważa Autor, nie były dotychczas szerzej omawiane, ustępując miejsca obiektom nieruchomym składającym się na fortyfikacje polowe. Być może spowodowane to było tym, że to, co pozornie

oczywiste, często jest pomijane w źródłach pisanych, przez co bywa niezauważane przez badaczy źródeł materialnych ze szkodą dla kompleksowości interpretacji badanych stanowisk (s. 149).

Na polach bitew dominują materialne pozostałości uzbrojenia. W miejscach, gdzie toczyły się konflikty zbrojne, jedną z najliczniejszych grup znalezisk są pozostałości amunicji (por. Zalewska 2019; Wrzosek, Karasiewicz 2019). W omawianej tu publikacji archeolog Krzysztof Karasiewicz, w rozdziale pt. *Pozostałości amunicji artyleryjskiej, granatów ręcznych i karabinowych z badań archeologicznych frontu nad Rawką i Bzurą (1914–1915) jako wyzwanie poznawcze* (s. 153–178), przybliżył nigdy dotychczas w literaturze archeologicznej nie omawiane tak szczegółowo pozostałości amunicji artyleryjskiej użyte w walkach z lat 1914–1915 i zadokumentowane w toku badań archeologicznych w latach 2014–2018 pod kierunkiem A.I. Zalewskiej. Przedmiotem omówienia jest zarówno rosyjska (s. 154–160), jak i niemiecka amunicja artyleryjska i granaty o różnych parametrach (s. 160–171). Na szczególną uwagę zasługuje zawarta w tym rozdziale informacja o niezwyklej znalezisku, jakim bez wątpienia jest destrukcja ze stalową nakrętką głowicową zapalnika, zinterpretowany jako pozostałość pocisku gazowego (s. 167–168, 175). Użycie broni chemicznej, w tym pocisków gazowych, stwarzało w przeszłości i wciąż stwarza wiele zagrożeń, a więc badanie materialnych śladów jej użycia, ze względu na ich znaczenie i unikalność, rodzi zupełnie nowe pole badawcze, dając możliwość dopełnienia treści na temat broni masowego rażenia, w zakresach niespotykanych wcześniej w literaturze (por. Zalewska 2021b, tam dalsza literatura).

Lektura treści zawartych w recenzowanej tu publikacji pomaga pamiętać także o tym, że żołnierze walczący w czasie I wojny światowej byli przede wszystkim ludźmi o zwykłych bytowych potrzebach, żyjącymi i funkcjonującymi w ekstremalnych warunkach wojny. Angelika Bachanek w rozdziale *Ludzki aspekt życia w okopach Wielkiej Wojny. Przedmioty związane z wyżywieniem żołnierzy walczących w rejonie Rawki i Bzury w latach 1914–1915 z perspektywy archeologicznej* (s. 179–194) unaocznia, jak ważną rolę w przekazie na temat dziejów wojny odgrywają rzeczy towarzyszące ludziom we wszelkich codziennych działaniach. Autorka, uwzględniając informacje źródłowe na temat działań wojennych w rejonie Rawki i Bzury, zaprezentowała materialne pozostałości po elementach codziennego funkcjonowania żołnierzy, typu niezbędniki (s. 185) oraz różnego rodzaju manierki, menażki i kubki (s. 187). A. Bachanek dokonała przy tym analizy i porównania dziennej racji żywnościowej obydwu armii (s. 181). Wysoki odsetek zabytków stanowiły różnego rodzaju konserwy. Na części z nich zachowały się ślady pozwalające na określenie pochodzenia prowiantu, a nawet producenta, jak np. puszka po gulaszu wołowym odnaleziona na stanowisku 6 w miejscowości Nieborów (s. 184).

Zademonstrowane w publikacji liczne przedmioty użytku codziennego, w tym te związane z wyżywieniem walczących żołnierzy, skutecznie przybliżają czytelnikowi ludzki wymiar wojny i pozwalają (wraz z towarzyszącymi im danymi ze źródeł pisanych oraz interpretacjami) inaczej spojrzeć na wydarzenia z lat 1914–1915. Taką rolę odrywają też treści zawarte w kolejnym z rozdziałów, pt. *Charakterystyka archeozoologiczna szczątków kostnych zadokumentowanych w wyniku archeologicznych badań wykopaliskowych na polu bitwy frontu wschodniego Wielkiej Wojny w dorzeczu Rawki i Bzury* (s. 195–200), autorstwa archeozoologii Joanny Piątkowskiej-Małeckiej. Autorka unaocznia, że na stanowiskach archeologicznych, na których badane są ślady wojny, odnajdywane są pozostałości pochodzenia zwierzęcego, wskazujące m.in. na to, co poza konserwami stanowiło element wyżywienia żołnierskiego. Jako takie wskazano m.in. fragmenty kostne bydła czy świń (s. 196). Przeprowadzona analiza potwierdziła, że część zbadanych szczątków archeozoologicznych najprawdopodobniej ma charakter pokonsumpcyjny (s. 198). Wyniki tego rodzaju analiz, uzupełniające detale odnoszące się do żołnierskiego życia na froncie, przybliżają czytelnikowi obraz warunków bytowych, a pośrednio i samych ludzi czasu wojny.

Analogiczne wnioski niesie lektura kolejnego rozdziału publikacji, pt. *Archeologiczne zabytki skórzane z frontu wschodniego I wojny światowej i ich wartość naukowa i historyczna* (s. 201–218), w którym Autor Jarosław Rostkowski w sposób bardzo szczegółowy zaprezentował zabytki skórzane nigdy dotychczas tak wnikliwie nie analizowane w literaturze archeologicznej odnoszącej się do I wojny światowej. Omówienie materialnych pozostałości wykonanych ze skóry elementów umundurowania i wyposażenia oraz przedmiotów codziennego użytku wykorzystywanych przez żołnierzy biorących udział w walkach, takich jak np. buty (s. 204), ładownice (s. 208), nakrycia głowy (s. 211), plecaki (s. 212), umundurowanie (s. 214), na tle istotnych informacji źródłowych, skutecznie przybliży czytelnika do problematyki żołnierza-człowieka. Poprzez odkrycie najzwyczajniejszych przedmiotów użytku codziennego uświadomić sobie można, że obraz żołnierza kreowany w ogólnej opinii publicznej jako istoty o zupełnie innych uwarunkowaniach fizycznych może być mylący i stygmatyzujący. Potrzeby żołnierza-człowieka ustępowały niekiedy potrzebom człowieka-żołnierza. Walczący poza wyposażeniem bojowym posiadali przy sobie również zwyczajne rzeczy, np. portmonek (s. 216). Nasuwa to pytania o funkcje i znaczenia różnych przedmiotów w warunkach wojennych. Jednym z wyjaśnień może być to, że być może rzeczy osobiste i cywilne miały przypominać o pozawojskowym życiu.

Podobne odnoszące się do ludzkiego wymiaru wojny pytania nasuwa również lektura rozdziału nt. *Znalezisk szklanych z badań archeologicznych przeprowadzonych na obszarze pola bitwy nad Rawką i Bzurą (1914–1915)* (s. 219–242) autorstwa archeolożki Kamili Baturo. Badaczka jednoznacznie ukazuje, że zabytki szklane

stanowiące wynik decyzji o ich dokumentowaniu nieselektywnie i niezależnie od stanu ich zachowania na stanowiskach archeologicznych, w tym wypadku na historycznym polu bitwy w rejonie Rawki i Bzury, również mogą się przyczynić do pełniejszego poznania codzienności wojny. Przeważającą część szklanych przedmiotów, jak pisze K. Baturo, stanowiły butelki po napojach alkoholowych i wodzie, chociaż znajdowano też szklane fragmenty interpretowane jako opakowania wyrobów medycznych (Baturo 2021: 221–222) czy dóbr luksusowych. Autorka usystematyzowała informacje na temat zabytków szklanych, stosując podział na te pochodzące z obszaru stanowiącego w latach 1914–1915 zaplecze Armii Cesarstwa Niemieckiego (s. 221) oraz te z terenu zaplecza Armii Imperium Rosyjskiego (s. 238).

Ostatnią z grup surowcowych omawianych w drugiej części publikacji jest ceramika. W rozdziale autorstwa Magdaleny Bis, pt. *Ceramika z pola bitwy z frontu wschodniego I wojny światowej i jej wartość poznawcza. Ogólna charakterystyka* (s. 243–250), zawarta została charakterystyka zabytków takich jak: ceramika brunatna (s. 244), ceramika siwa (s. 244), ceramika ceglasta i ceglasta szkliwiona (s. 244), ceramika biała (s. 245), kamionka (s. 245), fajans (s. 245), porcelana (s. 246) oraz porcelit (s. 248), której towarzyszą uwagi na temat funkcji przedmiotów ceramicznych służących żołnierzom w czasie wojny. Chociaż fragmenty ceramiki często stanowią dla archeologów *clou* badań, to przedstawione przez Autorkę wyniki interpretacji typu fragmentów z badanego pola bitwy dopełniają obraz tego rodzaju znalezisk zarówno o informacje podstawowe, jak i o te mniej oczywiste. Zabytki te pośrednio mogą świadczyć o codziennych potrzebach żołnierzy, w tym o kwestiach dotyczących stanu ich zdrowia, higieny, nałogów, jedzenia i picia (s. 249), a także o zamożności właściciela danego przedmiotu. Bywają również szansą na wgląd w relacje międzyludzkie.

Sumując, lektura części drugiej publikacji daje możliwość sformułowania zupełnie odmiennych względem tych dotyczących innych epok wniosków płynących z charakterystyk zabytków archeologicznych, w mojej opinii zarówno z zyskiem dla nauki, jak i dla społeczeństwa.

Część trzecia i ostatnia publikacji, zatytułowana *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie konserwatorskie*, zawiera pięć rozdziałów (s. 251–318). Położono w niej nacisk na podkreślenie wartości społecznej, historycznej i naukowej dziedzictwa Wielkiej Wojny frontu wschodniego, na które składają się materialne pozostałości rozpoznane w efekcie wielodyscyplinarnych badań na historycznym polu bitwy na Równinie Łowicko-Błońskiej. Wartości te mają znaczenie w tworzeniu wniosków pomocnych w dowodzeniu zasadności uobecniania i możliwie maksymalnego ich spożytkowania dla celów społecznych w teraźniejszości, a także dla zabezpieczenia – poprzez poddawanie konserwacji, opiece i ochronie – tego trudnego i złożonego dziedzictwa wojny dla przyszłych depozytariuszy.

Część trzecią rozpoczyna temat konserwacji zabytków ruchomych. W rozdziale pt. *Konserwacja zabytków metalowych z I wojny światowej frontu wschodniego jako wyzwanie konserwatorskie. Studium przypadku* (s. 253–257) Krzysztof Karasiewicz zawarł opisy metod zastosowanych do renowacji i konserwacji wybranych zabytków metalowych z wykopalisk archeologicznych z lat 2014–2019. Autor pośrednio ukazuje, jak ważnym elementem archeologii konfliktów jest dołożenie starań, by zabytki ruchome o szczególnej wartości zostały w sposób profesjonalny zabezpieczone, m.in. po to, by poszerzyć możliwości wnioskowania oraz by mogły być po konserwacji skuteczniej prezentowane jako muzealia.

Kolejne rozdziały odnoszą się do kwestii poznawania i ochrony zabytków nieruchomych stanowiących integralne elementy archeologicznego krajobrazu pola bitwy. Grzegorz Kiarszys w rozdziale *Metody teledetekcyjne i analizy GIS w badaniach krajobrazu pola bitwy na Równinie Łowicko-Błońskiej (1914–1915)* (s. 257–278) unaoczniał, jak ważne jest stosowanie metod nieinwazyjnych w analizie cech i stanu zachowania krajobrazu historycznego pola bitwy. By zobrazować złożoność i skalę tego krajobrazu, Autor wykorzystał mapy archiwalne, które w toku analiz były zestawiane z licznymi danymi teledetekcyjnymi, m.in. pochodnymi lotniczego skanowania laserowego (s. 266) oraz fotografiami lotniczymi (s. 267). G. Kiarszys w przejrzysty sposób wykazał, że teledetekcja bezdyskusyjnie jest przydatnym i nieodzownym elementem procesu badawczego, jak również dostarcza kluczowych argumentów możliwych do spożytkowania podczas dyskusji na temat wyznaczania stref ochrony dziedzictwa kulturowego (s. 270).

Badania archeologiczne, również te nad trudnym dziedzictwem Wielkiej Wojny, prowadzone są dla ludzi, dla społeczeństwa. Dlatego tak ważne jest, aby wyniki pracy naukowej przekładały się na dobro ogółu. Jak wykazano w rozdziale Anny I. Zalewskiej i Jacka Czarneckiego pt. *Krajobraz pogazowy: in situ i w E-wymiarze. Materialne ślady frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako muzeum bez ścian, destynacje turystyki kulturowej i pobudki do refleksji* (s. 279–294), materialne ślady wydarzeń historycznych, które rozegrały się na Równinie Łowicko-Błońskiej, mogą być materią istotną i znaczącą zarówno w upowszechnianiu wiedzy historycznej, jak i w popularyzacji nauki, opieki nad zabytkami oraz turystyki kulturowej. Autorzy, proponując trasę historyczno-edukacyjną w formie krótkiego przewodnika, popularyzują opisy miejsc warty zobaczenia, znaczących dla kultury, jak np. okolice wsi Joachimów-Mogiły, gdzie znajduje się m.in. cmentarz wojenny, na którym spoczywają żołnierze polegli w latach 1914–1915, jak i 1939–1945 (s. 282), a także liczne, bardzo czytelne relikty działań wojennych (s. 288) czy okolice Woli Szydłowieckiej, gdzie znajduje się wiele cmentarzy i mogił wojennych oraz mniej czytelne relikty. Zaproponowane trasy mogą się okazać rodzajem przewodnika po rejonie, w którym miały miejsce bardzo ważne wydarzenia historyczne. Bogato ilustrowany opis historyczno-archeologiczny pozwala pełniej zrozumieć powagę

i znaczenie tego obszaru, jednocześnie stanowiąc uzasadnienie propagowania tego rodzaju turystyki w celu poznania dziejów ziem, na których żyjemy.

Anna I. Zalewska oraz Jacek Czarnecki koncepcję e-popularyzacji tras uszczegóławiają w rozdziale *Mikroprzewodnik po historycznym polu bitwy w przestrzeni realnej i wirtualnej. Szlak pamięci o Wielkiej Wojnie frontu wschodniego jako wysiłek pamięci i przejaw praktyk społecznych. Studium przypadku* (s. 295–305). Proponowany w tym rozdziale szlak koncentruje się na polu bitwy w rejonie Rawki i Bzury. Co ciekawe, do lepszego zobrazowania propozycji Autorzy wykorzystali znaczniki lokalizacyjne na mapach Google. Przydatne jest zamieszczone w tym rozdziale zestawienie tabelaryczne zawierające nazwy, lokalizacje GPS i cechy poszczególnych obiektów pomocne w ich lokalizacji *in situ* (s. 301). Do pokonania trasy wystarczy jedynie smartfon wyposażony w GPS. Wykorzystując tę formę prezentacji, z tymi danymi, turysta może „odwiedzić” dane miejsca zarówno realnie, jak i zdalnie, co zdecydowanie otwiera drzwi na nowe rozwiązania i możliwości promowania nauki i pogłębiania świadomości historycznej. Wydaje się, że tego rodzaju treści, w tym stymulowanie turystyki zmniejszające dystans pomiędzy zabytkiem a odwiedzającym, mogą się przyczynić do zwiększenia zainteresowania ochroną i opieką nad relikwiami konfliktów zbrojnych XX w.

Ostatni artykuł w tej publikacji jest swoistym protestem, albo raczej wezwaniem do przemyślenia potrzeby zaprotestowania przeciw niszczeniu unikalnych świadectw nieodległej w czasie przeszłości. Anna I. Zalewska w tekście pt. *Kwestia zasadności wspólnotowej ochrony śladów Wielkiej Wojny w obliczu radykalnych przemian krajobrazowych. Protest przeciwko niszczącym następstwom planowanego Centralnego Portu Komunikacyjnego w dorzeczu Rawki* (s. 307–318) przedstawiła liczne argumenty przeciwko działaniom, w efekcie których mogłoby dojść do zniszczenia lub uszkodzenia miejsc o szczególnej wartości dla kultury, które znajdują się na obszarze, na którym rozegrały się działania wojenne w latach 1914–1915. Podkreśliła przy tym konieczność dyskusji na ten temat oraz potrzebę działań wspólnotowych, czyli podejmowanych z czynnym udziałem mieszkańców omawianych terenów, na rzecz upowszechniania wiedzy. Ten niekonwencjonalny pod względem formy protest prowokuje jednocześnie do refleksji zarówno nad archeologią Wielkiej Wojny, jak i nad archeologią jako taką.

Publikację pt. *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie* proponuję postrzegać jako metaforyczny papierek lakmusowy, dowodzący tego, że obecnie w archeologii dużo się zmienia. Archeologia, jaką znaliśmy dotychczas, ewoluuje na naszych oczach, rozwija się i wymaga od badaczy kładzenia coraz większego nacisku na interdyscyplinarność, coraz większej otwartości na kontekst społeczny, w którym następują badania i upublicznianie wyników, wreszcie coraz większej pomysłowości, by zwrócić uwagę na wartości naukowe, historyczne i społeczne cechujące badane materialne pozostałości przeszłości, które archeolodzy unaocniają

i uobecniają (zob. Zalewska 2021a: 20). Już od dawna sama znajomość i prezentowanie wielu rodzajów typologii, nazw i wyróżników wydzielonych kultur przestały wystarczać w codziennym, poważnym i zasługującym na zainteresowanie i akceptację społeczną funkcjonowaniu tejże dyscypliny naukowej.

Co więcej, od kilku dekad badania nad dziejami ludzkimi z udziałem archeologów zaczęły obierać nowy, specyficzny charakter, pełniąc funkcje społeczne, dydaktyczne, a nawet etyczne – szczególnie istotne w odniesieniu do wyzwań dotychczas pomijanych czy przemilczanych. Takich dylematów jest wiele, dlatego na przestrzeni ostatnich kilku lat, mocno rozwinęły się takie aspekty archeologii współczesności jak: „archeologia zbrodni”, „archeologia totalitaryzmu”, „archeologia terroru”, „archeologia martyrologii XX wieku” (Zalewska 2016: 21). Do tej problematyki zaliczał się do niedawna temat frontu wschodniego Wielkiej Wojny, w tym mało znane wielokrotne użycie na masową skalę broni chemicznej na terenie dzisiejszej Polski w roku 1915. Materialny wymiar tego zagadnienia jest przedmiotem szczegółowego omówienia recenzowanej tu publikacji. Zawarta w niej prezentacja wyników badań archeologicznych to jednak coś więcej niż tylko czysta nauka o przeszłości. To wchodzenie w interakcje z teraźniejszością, dla dobra przyszłości – z wykorzystaniem wyników badań nad śladami przeszłości, odnajdowanymi tu i teraz. Ta relacja może być w pewnym sensie opisana terminem „archeologia uspołeczniona” (Zalewska 2012: 1099) czy „archeologia prospołeczna” (Zalewska 2014). W sensie ogólnym takie ukierunkowanie moim zdaniem pozwala archeologii wypłynąć na szersze wody, upowszechniając zarówno wyniki badań archeologicznych, jak i swego rodzaju uważność na cechy otaczającej nas rzeczywistości, nie tylko wśród wąskiego grona badaczy i naukowców, ale może nawet i przede wszystkim wśród osób niezwiązanych na co dzień z badaniem przeszłości. Uspołecznienie nauki poprzez prezentację w przystępny i jednocześnie fachowy sposób ciekawych wyników badań sprawia, że stają się one dostępne i istotne nawet tam, gdzie przy wykorzystaniu dotychczas stosowanych metod mogłaby ona nie dotrzeć, nie wzbudzać zainteresowania.

Omawiana monografia niejako wymusza na odbiorcy zmianę części utartych schematów myślowych, zarówno tych odnoszących się do nieodległej przeszłości, w tym także skali, znaczenia i długotrwałych następstw wydarzeń wojennych z lat 1914–1915 na terenie dzisiejszej Polski, jak i tych na temat naszych współczesnych postaw, na przykład wobec cmentarzy wojennych (zob. Zalewska 2021c) czy reliktyw fortyfikacji polowych, które po tych wydarzeniach pozostały (zob. Czarnecki 2021).

Spoglądając z szerszej perspektywy na dynamiczny rozwój badań w obszarach problemowych dotychczas pomijanych – tak jak rzeczy i miejsca (stanowiska archeologiczne) będące śladami Wielkiej Wojny frontu wschodniego – stajemy również twarzą w twarz z problemem zrównoważonego rozwoju. Temu pojęciu, po raz pierwszy użytemu w raporcie Brundtland Światowej Komisji ds. Środowiska

i Rozwoju w 1987 r. (por. Pawleta 2021: 306), towarzyszył apel o poszukiwanie rozwiązań wielostronnych, angażujących różne strategie prowadzące do tego, że *nasze dziedzictwo kulturowe i duchowe może wzmocnić zarówno nasze doraźne potrzeby, jak i ponadczasowy imperatyw przetrwania* (por. Zalewska 2022).

Lektura omawianej tu publikacji pomaga również pamiętać o tym, że dążąc do ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego, należy mieć na uwadze dobro współczesnych mieszkańców, którzy są depozytariuszami tego dziedzictwa. W przypadku dziedzictwa wojny jest wiele trudności dodatkowych towarzyszących „operowaniu” archeologią. Trudności te wyrażają się np. w pytaniu, jak podążając w rozwoju badań naukowych tropem empatii wobec wojennego znoju ludzi z przeszłości (zob. Bachanek 2021; Bis 2021; Batur 2021; Cyngot 2021; Zalewska 2019), możemy uniknąć braku empatii względem zróżnicowania potrzeb i racji ludzi współczesnych. Myślę, że pełne otwarcie się nauki, w tym archeologii, na potrzebę upowszechniania wiedzy pomocnej w mentalnym otwieraniu się społeczeństwa na potrzebę poznawania pamięciowego i materialnego dziedzictwa nieodległej przeszłości, wymaga tyleż ciężkiej, zaangażowanej pracy (zarówno badawczej, jak i popularyzatorskiej), co i ustępstw wobec racji współczesności (por. Zalewska 2022). Brak naszej zgody na uwzględnianie warunków dyktowanych przez potrzeby współczesności stawiałby nas, archeologów w złym świetle, jako hipokrytów.

Historia i archeologia w gruncie rzeczy istnieją po to, aby służyć ludziom, a nie aby ich ograniczać. Treści zawarte w omawianej publikacji skłaniają do refleksji nad tym, na ile wiedza o rzeczach i miejscach naznaczonych wojną nam służy. Szukając odpowiedzi na to pytanie w kontekście archeologii frontu wschodniego Wielkiej Wojny, doszedłem do wniosku, że w refleksji na temat archeologii warto wykorzystać badania psychologów. Jednym z takich tropów mogą być wnioski Janusza Reykowskiego na temat relacji przestrzennej i człowieka. W jego opinii, główną determinantą zachowania człowieka jest to, jak w jego umyśle wygląda ogląd siebie samego na tle otaczającego go świata. Dzięki takiemu wglądowi ludzie mogą trafniej podejmować decyzje i działania według swoich potrzeb oraz potrafią odnajdywać swoje miejsce w środowisku, w którym żyją i funkcjonują (Reykowski 1979: 150). Można z tego wywnioskować, że pełniejsze poznawanie cech otaczającej nas przestrzeni, na którą składają się między innymi krajobrazy historycznych pól bitew, może korzystnie służyć również współczesnym potrzebom i nie musi kolidować z ochroną dziedzictwa zarówno materialnego, jak i niematerialnego, czego przykładem może być kontekst gminy Bolimów, którego ochronie służył protest przeciw planowanej inwestycji opisanej w ostatnim rozdziale (Zalewska 2021: 309d).

Publikacja ukazująca archeologię frontu wschodniego Wielkiej Wojny i dziedzictwo konfliktów zbrojnych jako wyzwania poznawcze, społeczne i konserwatorskie zasługuje na uważną lekturę z wielu powodów, jako ostatnie wskażę powody natury ogólnej.

Zarówno nauki społeczne, jak i humanistyczne, w tym archeologia i historia, czyniąc przedmiotem badań zarówno wydarzenia XX w., jak i stosunek do nich współczesnych ludzi (por. Zalewska 2022), mogą w szczególny sposób ze sobą współgrać, tworząc pewien niepowtarzalny, unikatowy i bardzo specyficzny nurt aktywności. Nurt ten nie jest jedynie nauką, a staje się np. przejawem „praktyk społecznych” czy „wysiłeków pamięci” (za: Zalewska, Czarnecki 2021b) lub „moralizatorem” wynoszącym wiedzę na poziom niemalże metafizyczny, pomimo obciążenia relatywistycznym postrzeganiem człowieka jako istoty ułomnej, która nie posiada aparatury percepcyjnej (poznawczej) pozwalającej na rejestrację i detekcję teoretycznych zagadnień (Zięba 2003: 77) w sposób pewny. Archeologia XX w. niewątpliwie wymusza i na badającym, i na odbiorcy wyników badań głębszy wgląd w siebie, w swoją reakcję na poznawane treści. Dla pełniejszego odbioru czy przekazu badanych treści wymaga niejako „ujawnienia siebie” (*self-disclosure*) (Niebrzydowski 1976: 298). W szczególności archeologia konfliktów skłania do chwili zadumy i do przemyśleń na temat minionych wydarzeń, również tych, które są nadal bardzo świeżymi ranami, często trudnymi do zasklepienia, gdyż pamięć o nich wciąż pozostaje żywa lub nie w pełni przepracowana (por. Saryusz-Wolska 2020). Właśnie dlatego omówiona tu publikacja odegrać może bardzo ważną rolę w budowaniu przyszłości przeszłości.

Bibliografia

- Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Bachanek A. (2021), *Ludzki aspekt życia w okopach Wielkiej Wojny. Przedmioty związane z wyżywieniem żołnierzy walczących w rejonie Rawki i Bzury w latach 1914–1915 z perspektywy archeologicznej*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 179–194.
- Baturo K. (2021), *Znaleziska szklane z badań archeologicznych przeprowadzonych na obszarze pola bitwy nad Rawką i Bzurą (1914–1915)*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 219–242.
- Bis M. (2021), *Ceramika z pola bitwy z frontu wschodniego I wojny światowej i jej wartość poznawcza. Ogólna charakterystyka*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 243–250.
- Chalas A., Śliwakowski M. (2021), *Charakterystyka aktywnych substancji chemicznych potencjalnie obecnych na polu bitwy w rejonie Bzury i Rawki w 1915 roku oraz ich pozostałości*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 71–76.

- Cyngot D. (2021), *Dobra materialne i surowce pozyskiwane przez walczące strony w związku z wojną: odcinek frontu wschodniego Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą w archiwaliach i w źródłach archeologicznych*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 37–56.
- Czarnecki J. (2021), *Materialne pozostałości elementów fortyfikacji polowych, zasieków i drutów kolczastych z okresu I wojny światowej. Studium przypadku*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 141–152.
- Karasiewicz K. (2021a), *Konserwacja zabytków metalowych z I wojny światowej frontu wschodniego jako wyzwanie konserwatorskie. Studium przypadku*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 253–256.
- Karasiewicz K. (2021b), *Pozostałości amunicji artyleryjskiej, granatów ręcznych i karabinowych z badań archeologicznych frontu nad Rawką i Bzurą (1914–1915) jako wyzwanie poznawcze*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 153–178.
- Kiarszys G. (2021), *Metody teledetekcyjne i analizy GIS w badaniach krajobrazu pola bitwy na Równinie Łowicko-Błońskiej (1914–1915)*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 257–278.
- Marchewka J., Szarlip-Mysliwiec A. (2021), *Charakterystyka szczątków kostnych żołnierzy poległych w toku działań zbrojnych w latach 1914–1915, zadokumentowanych w ramach badań archeologicznych na Równinie Łowicko-Błońskiej*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 77–88.
- Niebrzydowski L. (1976), *O poznawaniu i ocenie samego siebie*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Pawleta M. (2021), *Dziedzictwo archeologiczne w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju*, „Zarządzanie w Kulturze”, 22.3, s. 305–322, <https://doi.org/10.4467/20843976ZK.21.020.14280>
- Piątkowska-Malecka J. (2021), *Charakterystyka archeozoologiczna szczątków kostnych zadokumentowanych w wyniku archeologicznych badań wykopaliskowych na polu bitwy frontu wschodniego Wielkiej Wojny w dorzeczu Rawki i Bzury*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 195–200.
- Reykowski J. (1979), *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Rostkowski J. (2021), *Archeologiczne zabytki skórzane z frontu wschodniego I wojny światowej i ich wartość naukowa i historyczna*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 201–218.
- Saryusz-Wolska M. (2020), *Przeszłość i przyszłość badań pamięci. Czy potrzebujemy nowej dyscypliny?*, „Politeja”, 17.2, s. 11–24, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.01>
- Świątkiewicz P. (2021), *Znaleziska archeologiczne z okresu I wojny światowej z przedinwestycyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2005–2007 w Bolimowie*,

- gmina Bolimów*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 109–116.
- Wrzosek J., Karasiewicz K. (2019), *Amunicja strzelecka z badań archeologicznych pozostałości frontu nad Rawką i Bzurą (1914–1915). Próba analizy*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 261–276.
- Wyczółkowski D., Cyngot D. (2021), *Materiałne pozostałości Wielkiej Wojny w świetle wyników badań wykopaliskowych wyprzedzających budowę autostrady A-2, przeprowadzonych w 2008 roku w Miedniewicach, gmina Wiskitki*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 117–124.
- Zalewska A.I. (2012), *Archeologia studiowaniem teraźniejszej przeszłości*, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A.I. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 1099–1123.
- Zalewska A.I. (2014), *Prospołeczna, partycypacyjna i „wspólnotowa” archeologia bliskiej przeszłości jako sposób na nadawanie sensu trwaniu (ludzi i rzeczy) oraz jako antidotum na niedostatki wiedzy i trywializację przeszłości*, „*Studia Humanistyczne AGH*”, 13, 2, s. 19–39, <https://doi.org/10.7494/human.2014.13.2.19>
- Zalewska A.I. (2016), *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia współczesności*, t. 1, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Zarząd Główny; Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział, Warszawa, s. 21–39.
- Zalewska A.I. (2019), *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Zalewska A.I. (2021), *Słowem Wstępu. Word of Introduction*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 8–15.
- Zalewska A.I. (2021a), *Poznawanie i uobecnianie znaczących dla kultury materialnych śladów frontu wschodniego Wielkiej Wojny z perspektywy metodologicznej. Relacje, interakcje, powiązania i wyzwania*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 19–36.
- Zalewska A.I. (2021b), *Straty ludzkie wynikłe z zastosowania przez armię niemiecką trującego chloru w pierwszym ataku fałowym na terenie dzisiejszej Polski. Maj 1915*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 57–70.
- Zalewska A.I. (2021c), *Miejsca spoczynku poległych żołnierzy w tym (nie)obecne mogiły zbiorowe i tzw. „wyekshumowane cmentarze wojenne” jako miejsca znaczące dla kultury i jako wyzwania społeczne*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 89–106.
- Zalewska A.I. (2021d), *Kwestia zasadności wspólnotowej ochrony śladów Wielkiej Wojny w obliczu radykalnych przemian krajobrazowych. Protest przeciwko niszczącym następstwom planowanego Centralnego Portu Komunikacyjnego w dorzeczu Rawki*,

- [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 307–318.
- Zalewska A.I. (2022), *Prospoleczna i uspołeczniana archeologia bliższej przeszłości – w trosce o teraźniejszość i przyszłość*, [w:] K. Kajda, D. Kobiałka, A. Marciniak (red.), *W trosce o przeszłość – archeologia wspólnotowa* (w druku).
- Zalewska A.I., Czarnecki J. (2021a), *Krajobraz pogazowy: in situ i w E-wymiarze. Materialne ślady frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako muzeum bez ścian, destynacje turystyki kulturowej i pobudki do refleksji*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 279–294.
- Zalewska A.I., Czarnecki J. (2021b), *Mikroprzewodnik po historycznym polu bitwy w przestrzeni realnej i wirtualnej. Szlak pamięci o Wielkiej Wojnie frontu wschodniego jako wysilek pamięci i przejaw praktyk społecznych. Studium przypadku*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 295–306.
- Zalewska A.I., Czarnecki J., Kiarszys G. (2019), *Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914–1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych*, Fundacja Przydrożne Lekcje Historii; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Zalewska A.I., Czarnecki J., Bachanek A. (2021), *Relikty infrastruktury zapleczewej zbadane w ramach planowych, proaktywnych badań archeologicznych na terenie gminy Nieborów w latach 2014–2018*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 125–140.
- Zięba W. (2003), *Potrzeby poznawcze a relatywizm*, „Filozofia Nauki”, R. XI, 3–4, s. 63–77.

Mateusz Jezuit

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Instytut Archeologii
e-mail: mateusz.jezuit@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8225-2353>

